

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохраняются все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как наименование о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отключайте автоматические запросы.
Не отключайте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

3 2044 019 278 74

Philol 645.30.5

**HARVARD
COLLEGE
LIBRARY**

ЗВІРНИК ФІЛЬОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Т. IV.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО-ГРУШІВСЬКИЙ,

ХРОНІКА ЙОГО ЖИТТЯ.

N. T. S. H. FILOLOG. SECTS.

„ZBIRNYK“ ^{Написав}

„4“
Олександр Кониський.

Т О М II

У ЛЬВОВІ, 1901.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під редакцією К. Водзарського.

77-8
206

A
Philol 645.30.5 (4)
L J

HARVARD UNIVERSITY
LIBRARY
JUN 7 1977

Ukr. Studies Fed.

..... Горе нам
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом.

Т. Шевченко.

I.

Той п'ятий батальйон Оренбуржського війська, до якого записали Шевченка, перебував залогом в невеличкому повітовому місті-фортеці Орську: сюди і вирадили поета з Оренбурга.

З Оренбурга до Орська 265 верстов (майже 300 кілометрів). Цікава річ: яким робом спростовав Шевченко сей немалий степовий шлях: чи пішки, чи на конях? Виразної певної відповіді — доки-що на се інтересне питання — нема; мусимо добути її з тих розкиданих дрібних звісток, які нам трапили ся по жерелах.

Спершу Косарев подав звістку¹⁾, що „Шевченка пре про-водили в Орск“, а потім Юдин²⁾ додав, що „бригадний командир 14 червня вирадив Шевченка етапним „порядком“ (ладом) в команді поручника Почетова в Орськ, куди поет прибув 22 червня“. З таких звісток можна-б гадати, що поет простовав пішки — і йшов вісім день; але таку гадку нівечить вже сама трудність, йти вісім день без спочину і проходити що-дня безлюдним степом під час літньої спеки і духоти, по 33 верстві! Нарешті таку гадку зовсім звівчила новійша урядова звістка³⁾: начальник етапу поручник Почетов подав 18 червня за N. 957 депешенс, що „рядового Тараса Шевченка вирадив до Орська того же дня“. Значить в дорозі Шевченко був не більш пати

¹⁾ Київ. Стар. 1890 кн. 2 стор. 180.

²⁾ Русс. Архив. 1898 кн. 3 стор. 464.

³⁾ Кан. Волж. Край 1897 N 307.

день; а за такий час вже цілком неможливо перейти 265 верстов, що дня-б то по 53 верстви! — Очевидно, що Шевченка з Оренбурга в Орськ повезли кіньми.

Ледви чи можна гадати, щоб військовий уряд дав свої кошти на переїзд Шевченка поштовими кіньми до Орська: у самого — Шевченка — річ певна — грошей не було. Але достачу грошей легко було уладнати. Тепер вже запевне відомо мні, що з початку червня р. 1847 приїхав до Оренбургу, рідійш трохи ніж Шевченко, Василь Лазаревський¹⁾. Отож він і привіз братови своєму Федорови і инчим землякам, які тоді були в Оренбурзі, сумну звістку про долю нашого поета. Ми вже відасмо, як приязно, як щиро Федор Лазаревський і инчі Українці привитали „рядового“ Шевченка. Вже-ж — річ певна, що не можна було їм допустити, щоб віщий кобзар України простовав 265 верстов пішки: вони скинули ся і дали на ту подорож гроші, і поетови можна було прокати начальство, щоб дозволило везти його поштовими кіньми коштом його самого. Що Шевченко їхав, а не йшов з Оренбурга до Орська, так сю думку мою підсирає і власне оповідання Тараса про подорож Сокири до Орська²⁾.

На подорож Ваті (в „Близнятах“) варто зауважити ще й через те, що тут стрівасмо порівнянне села й людности великоруської з українською. Село велико-руське наїме Шевченко непривітним, нечепурним, як і саму людність. Навпаки — село Островна (по дорозі в Орськ) заселене зайдани-Українцями, і тут, як і на Україні в селі, „тіж верби зелені, такі-ж хатки біленькі, закутані в зелені; дівчинка в плахті, завітчана, жене корову“. — Побачивши Островну, поет „аж заплакав, так живо нагадала вона йому рідний край прекрасний“. Далі поет намалював картину щирсердої привітливости островнянських Українців³⁾. Островна так глибоко врізала ся в серце поета, що він сьпівав про неї і в віршах: „Ну щоб здавало ся слова...“

Не доїздячи кільки верстов до Орська, перед очима Тараса показала ся пустиня, що ледом поняла його душу. За хвилину після тяжкого вражіння пустині, я, каже Шевченко⁴⁾, почав

¹⁾ Василь Лазаревський род. 26 лютого р. 1817, помер 28 квітня р. 1890.

²⁾ Близняцям стор. 220 і далі.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ *ibid.* 222 і далі.

придивляти ся до скорботної панорами і по середині її помітив білу плямку, облямовану червоно-бурою смужкою. — „То Орськ біліє“, промовив ніби сам до себе поштар-погонич. — „Так от вона знаменита орська фортеця! промовив я майже голосно: і мині стало тяжко, сумно, тужливо, наче, Господь знає, яке велике нещастє дождало мене в тій фортеці; а страховита пустиня навкруги здала ся мині викопаною могилою, що налагодилася похоронити мене живим“. „Під'їздячи ближше до Орська, я думав, чи сьпівають в фортеці пісні? І ладен був бгти ся хоч на який заклад, що не сьпівають; бо за такою декорацією можливо тільки мертво мовчанне да тяжкі зітханнє, а не пісні“. Перегодою стало знати, що ота біла плямка — була церква на горі, а червоно-бура смужка — дахи будівель, казарми, комори і инче. Переїхавши дерев'яний міст (через річку Урал) поет опинив ся в орській фортеці. Киргизи називають її — Яманкала і отся назва за надто вірно відповідає характеру місцевости. „Орська фортеця, розповів нам Шевченко¹⁾, як не треба більш в гармонії з місцевостою навкруги її, — таж сама рівнина і одноманітність; в кольориту загального виділяється тільки невеличка церква на горі. Під горою з одного боку брудні саклі татарські, а з другого двір інженерний, де стоять каземати задля каторжників (варнаків). Проти інженерного двору — довга, понизька, дерев'яна будівля з невеликими вікнами, — то баталіонні казарми, біля них дерев'яний екзецире-гаус; а далі майдан і церква, за нею — слобідка з маленькими домиками.

Перше, що живого зустрів в Орську Шевченко, був гурт варнаків таврованих; вони лагодили шлях, бо сподівались приїзду корпусного начальника. За ними, ближше до казарми, муштровали ся на майдані жовніри²⁾.

Орськ і тепер місто убоге, невеличке, менш 9000 людности; більшість її становлять Москалі, Татари, Киргизи да Мордва; місто таке некультурне, і в осени таке в йому болото, що навіть 10 літ назад серед міста загруз і потонув верблюд³⁾. Місто степове, рослини майже зовсім нема; зима там люта; сніг, часом засипає цілі аули⁴⁾. А що за місто був той Орськ 50 літ назад, про те, кажуть старожиті люди, трудно собі і виобразити! Було

1) Несчастный стор. 690.

2) Кам. В. Край 1897 N 407.

3) аул — село, хутор.

4) Влинецы стор. 225.

воно обведене земляним валом від гори, біля якої стоїть місто, аж до річки Уралу. В середині міста, oprіч казарм, було кілька домків офіцерських да може з 20 козачих халупчин; а навкруги безлюдний степ, що й нині ще має вид сумної пустелі¹⁾.

Не треба мнї говорити, яке вражіння на Тараса зробила отся картина першої знайомости з Орськом! Далі йшли не ліпші, а гірші зустрічі: він мусїв ставити ся перед усім начальством, аж доки не дійшов до найгіршого „круга“ свого „пекла“ — до казарми і, певна річ, з уст кожного начальника, почавши від „дядьки“ до коменданта, вислухати тільки-ж осоружне, скільки одноманїтне й образливе научування: „водки (горїлки) не пийть, служити ретельно, слухати ся старших і паматовати, що „за Богом молитва, за царем служба не пропадають“.

Першим ділом в Орську постановили нашого поета 25 червня²⁾ під аршин; зміряли, якого він зросту, завели його до „ранжирного списку“ (реєстру), записали в реєстр під N. 191 „рядовимъ 3-й роты“ і написали його „формулярний списокъ“. Подасмо останній, бо він стає нам портретом нашого кобзаря, намальованим в кінці червня р. 1847 рукою ротного писаря, як знати з правопису, чоловіка темного³⁾). В тїм „списку“ читаємо, „що „рядовой“ Шевченко 2 роты на зріст 2 арш. 5 вершків; має лице чисте; волосє на голові і на бровах темно-русьєве, очи темно-сірі; ніс звичайний. Був художником Петербурської академії художеств; а з якого він стану — невідомо; бо про се звісток не прислано. По царськомуму приказу за злочинства прийшов на службу 23 червня р. 1847 в лінейний оренбуржський баталіон N 5. Читати і писати умів. По царськомуму приказу за писанне баламутних віршів, прийшов на службу рядовим, з правом на вислугу, під найпильнійший догляд, з заборною писати і мальовати і щоб від його в ніякому видї не могли виходити баламутні і пашквільні твори. — Не женатий⁴⁾.

Про зріст Шевченка маємо не однакові звістки. Начальник його роты в Новопетровськомуму фортї Косарєв — раз каже⁵⁾, що на зріст Тарас був 2 арш. 3 1/4 вершка; вдруге⁶⁾ 2 арш. 1 1/4 вершка. — Очевидно, що останнє помилка. Ще більша помилка — звістка А. Матова⁷⁾, переказана йому якимсь Аг. Θ. Кауфєр, що

¹⁾ Кав. В. Кр. 1897 N. 307.

²⁾ Русск. Стар. 1891 кн. N. стор. 438.

³⁾ Кієв. Ст. 1893 кн. 2.

⁴⁾ ibid. кн. 3.

⁵⁾ Русск. Вѣд. 1895 N. 242.

бувби то фельдфеблем тієї роти четвертого батальйону, до якої належав потім і Шевченко. — А. О. К. повідав, що „Шевченко був високого зросту“. Вже-ж при високому зрості не стояв би він в „ранжирному“ реєстрі 191!.. Коли його записали 191, дак значить 190 чоловіка були в роті висші за його на зріст. Я признаю найбільш певною звістку „формулярного списку“, себто 2 арш. і 5 вершків.

Записали Шевченка в 3 роту¹⁾, дали йому салдацьке убрання, приставили до його „дядьку“ і поселили в казармі. Мундир дали йому зовсім не на його шитий, вузький такий, що поетови треба було, йдучи на муштру, прохати заповіди у „дядька“, щоб надати той мундир і защебити на всі гудзівки²⁾. Надягання, та зашцібанне мундіра було чистою мукою Тарасови: було увесь обиллять ся потом, доки приладнає свій мундир так як треба. — Виходити за вали Шевченкови було заборонено; мусів він нудити ся в дворі фортеці. В Орській фортеці служив тоді писарем Лаврентев; людина хоч і не освічена, але доволі розвинена, проста і гуманна. Лаврентев жив не в казармі, а на одшибі; з ним сприятелив ся Шевченко і за перше півроку перебування його в Орську тільки й спочину у його було, як заходив до Лаврентєва. Перегодом він учив грамоти сина Лаврентєва, звістно, учив безплатно, учив більш году, учачи ніколи не сердив ся „а все тільки ласкою та жартом“³⁾.

Салдацька казарма і за нашого часу, коли на неї звернено пильну увагу, — таке житло, якого і ворогови не можна зичити. Не кажу вже про недостачу повітря взагалі, а про повітре чисте годі й думати; не кажу вже про недостачу світла і про інші антигігієнічні умови; головна річ сего тяжкого життя — повна недостача спокою через життя гуртове. В казармі містили ся люде різних народностей, релігій і характерів; не мало між ними було і дрочливих і паних.

Тож не трудно виобразити собі салдацьку казарму 50 років назад, та ще в Орську, серед степу безлюдного! Нечисть і смород орської казарми розривала душу на шматки. Шевченко спрavedливо назвав її „смердячою хатою“.

¹⁾ Командирами тієї роти, доки в її був Шевченко, були сперму капітан Глоба (Українець), потім Степанов, далі Андриков, Блаженанков і знов Степанов.

²⁾ Кам.-Волж. Край 1897 N. 307.

³⁾ ibidem N. 318.

Покаю тут фотографію з художницьки зробленого Шевченком ще року 1847 малюнку з тієї казарми. Жаль бере, як глянеш на той малюнок! Я бачу довгу, понизьку хату, набиту людьми. На першому piani „нари“, на них повно жовнірів, полягали горонашні — як хто спроміг ся: одному нігде примостити свої ноги; вони висять у його; у другого з „нар“ звисли руки, у того голова. Біля „нар“ поскидані чоботи; а иньші лежать в чоботах. Знати, що люде в сій групі потомлені. — За ними йде друга група, що розважає свою тугу горілкою, проганяє нею утому і пудьгу; тут іде, як кажуть „безшабашна“ гульня, сьпіви, га-нас, регіт, — щось дике, не людське. Праворуч від „нар“ під стіною на осличнику примостив ся сам Тарас: він лагодить свою амуницю: перед ним мале киргизча. Гляньте на стіни казарми: там порозвішувані штани, сорочки, салдацька муниця. В казармі повітре густе, аж темне. Легко уявити собі, яке воно чисте, який спокій в тій казармі! Додаймо до сього малюнку, що в казарму позганяли люде з різних країв „неісходної“ Росії: люде різних народностей, релігій, різних характерів, різних темпераментів... люде загнані сюди силоміць, люде зневолені, примушені тайти свої думки і бажання; люде примушені зовсім згубити або сховати своє Я, своє почуття людської гідности, свій „образ Божий!“ — примушені „об'єднати ся“ в автоматичній постаті жовніра, зневоленого, приголомшенного військовою дисципліною і зброєю П — бійкою!.. В такому житті нема, тай не може бути чоловіка; тут тільки жовнір. Чоловіка тут сховано десь глибоко — преглибоко. Щоденне життя в казармі провадило ся таким чином. О 6 годні ранком барабан будив жовнірів, а за годну знов барабанили, щоб жовніри виходили на муштру. Муштровались з рушницями цілих три години! Годну спочивали, потім обідали хлібом да нікчемною стравою і знов спочивали годну, а спочивши знов на дві години муштровати ся. Після муштри, трохи спочивши, починали новобранців, значить між ними й Шевченка, навчати „словесности“, себто проказували на словах титули, наймення, наймення по батьку, привище — усього начальства від фельдфебеля аж до військового міністра, разом з тим навчали, як витати і величати кожного начальника. Після „словесности“ вечерали, ставали на молитву; о годні 9 барабан бив „зорю“ і в казарму приходила ніч. „Салдати — товариші починали тоді, писав Шевченко до княгини Рєшніної“),

розповідати — кого били в той день, кого обіцали вибити; галас, крик, балабайка". Нерви Тарасові не виносили сього нека; він інколи втівав до кого будь з офіцерів, офіцери приймали його по товаришськи; але трапляло ся, що в квартирі офіцера, гірше ніж в казармі. Він вертав ся до „смердючої хати“ і тут, каже він:

„Осядуть дуни; розібють
На стократ серце і надію
І те, що винувать не вию,
І все на світі проженуть
І сплять ніч: часи літани,
Вікани глухо потечуть...
І я кривавим сльозам
Не раз постелю очу.
Перелічу і дні і літа,
Коли я, де, кого любив?
Кому яке добро зробив?“

Журба, нудьга, скорботи так гризли душу і серце, що поет-жовнір — благав Бога,

„щоб світало.
Мов волі сонця світу жду...
Цьвіркун замовкне; „зоря“ бить; —
Благаю Бога, щоб смеркало;
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати“¹⁾.

Так день — скрізь день минав тиждень. Приходила неділя. „Брадучи ся, неначе злодій“ поза валами фортеці, виходив Тарас понад Урадом в степ широкий, мов на волю. Орська околиця з її степом — пустинею не заспокоювала його. „Міщевість тутешня, писав він до кн. Рєпніної 24 жовтня 1847 — сумна, одноманітна; худорляві річки Урал і Ор, сірії гори голі, та киргизький степ без краю. Інколи степ оживає, коли найдуть бухарські каравани на верблюдах; але вони своїм життям ще приблизшують тугу“. І у страдальника-поета

„Болящє побите
Серце стрепенеть ся,
Мов рябонька над водою
Тихо усвixнеть ся,
І полне голубкою

¹⁾ Кобзарь 1876 г. II стор. 108.

Понад чужий полон
 І я ніби оживаю
 На волі, на волі.
 І на гору високою
 Вихожу, дивлюся
 І згадую Україну,
 І згадать боюся.
 І так степи, і тут степи,
 Та тут не такі, —
 Руді-руді, аж червоні,
 А там голубії,
 Зеленії, мерехоті
 Нивани, ланани,
 Високими могилами
 Темними дугами...

А тут бурян, піски, тали,
 І хоч би на сьнігах де могила
 О давнім-давнї говорива:
 Неначе люде не жили!
 Од спокон-віку і до мнї
 Ховалась од людеї пустиня,
 А не такі її знайшли...
 Уже й тверднї поробили,
 Затого будуть і могили...

„Айда в базарні, айда в неволю!“
 Неначе крикне хто надо мною
 І я прокинуся! Поза горою
 Вертаюсь, крадуся поза Уралом
 Неначе злодій той поза валами...“

В наведених віршах (з послання до Козачковського) поет так виразно намалював нам тяжке страждання душі своєї, що всякі коментарі здають ся мнї зайвими; скажу тільки, що не зрозумівши того становища душі Тарасової, в якому була вона тоді, коли водила рукою його, як писав він отсі вірші, не можна зрозуміти і ваги не тільки послання „До Козачковського“, але майже що і всіх поетичних творів Тарасових, написаних на заслання. Сї вірші я вважаю за початок того циклу Тарасових творів, написаних на заслання, в яких без волі автора, червоною ниткою пробивається суб'єктивне почуття заповдіаної над ним неправди. Кажу: без волі автора, бо Шевченко не був злопам'ятливим, але-ж, як і кожна людина, не спроможен був одірвати ся від самого себе. У кожного, хоч трохи талановитого письменника, трапляв ся на віку такий вчинок, що, так мовити, панує по всіх його творах, переминаючи тільки форму. Так і у Шевченка — почуття неволі переходить по всіх його

творох. Се почутте панує в творах його над усім; воно кермує талантом його з малку і до останку; воно виявляє, на мою думку, разом і вдачу того народу, вірним сином якого Шевченко був до останньої хвилини свого безталанного і повного великого трагізму життя. Тим то, найпаче в „невольничій поезії“ Шевченка, народне, літературне і авторське Я, — так суцільно злили ся, що роз'єднати їх річ не можлива.

II.

Таким чином пересидівши два місяці в тюрмі і опинившись у „смердячій“ казармі, Шевченко перш за все мусів тяжко карати ся муштрою. До муштри не тільки не було в його жадного хисту, але він, мимо своєї волі, гндовав єм. „Ще як був я дитиною, читаво в його журналі¹⁾, мене садати не вабили, як се звичайно буває з дітьми. А коли почав я прихдидити до того віку, що вже розумієш справи, дак у мене прокинуло ся непереможе гндованне до „христолюбивого воїнства“. Гндованне мое більшало відповідно більшанню моїх зносин з людьми отсего „христолюбивого“ звання. Не скажу, чи воно случаси, чи справді так є, але мині не трапляло ся навіть з івардні зустріти путающего чоловіка в мундірі. Коли трапить ся людина твереза, дак неминує темна і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою іскрою розуму і сьвіту, так теж хвастун, а до того ще й паниця, лінтюга і розпутник. Річ натуральна, що гндованне зростало у мене до нудоти. І треба-ж було облесливій долі моїй так уразливо і з такою злістю поглумити ся з мене: взяла тай пхнула мене в найсмердячу гущу отсего „христолюбивого“ стану. Коли-б з мене був душогуб, кровопивець, то й тоді не можна-б було примірковати про мене більш тяжкої кари, як завдати мене солдатом до оренбуржського війська. От в сьому причина не вимовних моїх страждань; а до всього сего мині заборонено писати і малювати; відобрано у мене найблагороднійшу частину життя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спроміг ся-б вилректи такого холодного нелюдського присуду, а бездушні справники справили його оглядиво до ниточки. Поганин Авіуст, засилаючи Назона до хижих Іотів, не забороняв єму писати і малювати, а християнин Микола заборонив мині і те і друге“.

¹⁾ Кобзарь т. III. Записки, стор. 18.

На лихо Тарасови, найближше начальство його в Орській фортеці — командир роти був людина сувора, строгий формаліст і любив випити. Коли Шевченко вперше ставив ся перед ним, він не посоромив ся загрозити поетови різками, скоро він не добре поводити моть ся¹⁾. Невдатність Шевченка до служби військової була очевидна; кожен, хто-б глянув на його вайловату постать, се зразу-б зрозумів. У фронт становили його наче на те, щоб поглумити ся. Уся постать його була важка, вайловата, зовсім не придатна для солдата²⁾. Але капітан Глоба на се не вважав і налягав, щоб виштрувати з нашого поета „бравого солдата“.

Шевченко лишив нам споминок про те муштрованне: „тремтить було серце, каже він³⁾, аж замірає, а я мащу собі вуси, одягаю ся в мундир і стаю перед лицем командира; а лице у його з хмелю червоне. Здам існує з муштри і на сам кінець вислухаю, хоч дурне та довге напучуванне, як бравий солдат повинен поводити ся; за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядьки“ та капрального ефрейтора. Тепер (1857, себто по 10 роках) сьміх тай годі, бо я вже при звичаїв ся, а тоді було не до сьміху. Тоді я мусів похоронити в собі усяке людське почуття, та мовчки, не червоніючи і не полотніючи, слухати моральне напучуванне з уст грабіжників і кровопійників“.

Баталіонний командир Мешков, людина очевидно розумніша і гуманніша ніж командири 3 роти, спостерігаючи, що Шевченко не засвоює собі салдацької муштри, хотів вплинути на його самолюбство і казав до його, що коли він буде офіцером, дак не вміти не ступити в гостинному покою, як що не навчить ся „витагувати носок“, так як се личить бравому жовнірови. Але на Тараса така осторога ні на волосину не вплинула. „Мині здасть ся, каже він⁴⁾, що бравий солдат менш ніж осел походить на чоловіка; отим-то я й подумати бою ся, щоб не походити на бравого солдата...“ А ще й те: „того до віку незабутнього дня, коли мині вичтали конфірмацію, а сам собі сказав, що з мене не зроблять солдата. Так таки і не зробили. Не тільки глибоко, а навіть і по верхам я не вивчив ні єдиного артикулу з рушницею“.

¹⁾ Чалый стор. 66.

²⁾ Кам. Волж. Край 1897 N 313.

³⁾ Кобзарь т. III. Записки Шевченка, стор. 21.

⁴⁾ ibidem стор. 19.

Таке тяжке становище, в якому опинив ся Шевченко в Орську, можна-б хоч трошки полегшити якою небудь розвагою, властивою людям більш-менш культурним, освіченим. Такою розвагою могло-б стати ся товариство, листи приятелів і до приятелів Українців, нарешті, читання книжок. Погляньмо, чи було у Шевченка хоч одно що з цього?

Не відомо мнї, з яких фактів один з Тарасових біографів — Маслов, а за ним і професор М. І. Стороженко¹⁾ кажуть, що Шевченкови було в Орську ліпше, ніж можна було сподівати ся. „Офіцери поводили ся з ним по товариськи, а коли Шевченко і страждав морально, так головним чином з туги за рідним краєм та з мордовливої свідомости свого безправа і нарешті через заборону писати і малювати“.

Певна річ, що й того, про що каже д. Стороженко, досить на те, щоб така людина, як Шевченко, жадливо мордовала ся. Але-ж в горі ми бачили вже і ще побачимо, як впливала на його муштра й казарма. А тепер річ поведемо про відносини до його офіцерів з Орської залоги.

В листі до кн. Рєпніної Шевченко писав 26 лютого р. 1848 — „офіцери, спасибіг їм приймають мене по товариськи“; одначе се було таке товариство, що він мусів від його втікати, бо в тому товаристві „гірш ніж в казармі“, додає поет в тому-ж таки листі до Рєпніної, „і сі люди, да простить їм Господь! претендують ще на освіту — через те, що декого з них прислано сюди з Росії. Боже мій! Не вже і мнї судило ся таким-же стати? Страшно“. Та й таке товариство треба було прихилити до себе горілкою. Шевченко уживає простих, але відповідних заходів: купить було чимало горілки та закуски, покличе на полювання офіцерів, а з ними і свого ротного командира та й напоїть їх²⁾. — Велич плачливий приклад моральної нищени ми маємо в особі одного з тих офіцерів; приклад взятий з урядової звістки. Поручник з того самого 5-го баталіону — Бархвіц, не маючи з чим з'їздити з Орська в Оренбург, позичив у Шевченка 68 руб; та як взяв, так і забув про позичку. За два роки після позички Шевченко вдав ся до свого начальства, щоб виправило з Бархвіца ту позичку. На лихо, Шевченко, позичаючи Бархвіцу гроші, не взяв з його документа, а Бархвіц з того й покористував ся і відповів начальству, що грошей

¹⁾ Київ. Стар. 1888 N. 10.

²⁾ Чалий стор. 66.

у Шевченка не позичав, та ще й прохав, щоб начальство „поступило съ рядовимъ Шевченкомъ по всей строгости законовъ за ложное предъявленіе претензій“¹⁾.

Про товариство між темними жовнірами казарми — нема що й казати. Правда, були між ними теж заслані „господа дворяне“; але годі було й думати про товаришование з ними! „Доки не закинули мене до Ореської фортеці, каже Шевченко“²⁾, мнї й на думку не приходило, що є на світі такі нащадки нашої православної громади, як отсі конфірмовані „господа дворяне“. Перший поганець з отсего лиходійного кожда вельми вразив мене своїм життєм лиходійним, найпаче, коли я почув, що й він „нещасний“, такий же, як і я засланець, значить — товариш мій і по долі і по кватері, себто по казармі. Слово „безщасний“ завжди викликало мое спочутте, доки я не почув його в Ореську; тут воно стало мнї таким огидливим, що я й досі (1857) не спроможу ся вернути йому колишнє значіннє його. По приказу Обручова (начальник Оренбуржського війська) довело ся мнї сидіти в казематі вкупі з таврованими варнаками, і там я запевнив ся, що слово „безщасний“ більш личить отим таврованим, ніж тим „господамъ дворянамъ“.

Коли в Ореській фортеці Шевченко і зазнав дійсно товариських відносин і розваги, так єдине між засланими туди за справи політичні Поляками. Де з ким з них він небавом сприятелював ся і приятелював щиро до віку.

Читати у Шевченка, опріч Біблії, спершу нічогоїсїнько не було; тим паче малювання було-б йому великою і користною розвагою; так малювати йому цар заборонив, і заборона тяжко нудила, мордовала його. „Скільки-б можна було зробити малюнків з Киргизів, коли-б не було заборонено мнї малювати! писав поет-художник до Рєпніної 24 жовтня 1847. Дивити ся і не сьміти малювати, се така мука, яку зрозуміє тільки сущий художник“. Не маючи права малювати, художник бажав хоч трохи задовольнитц потребу своєї душі, дивлячись на малюнки. Коли його арештовано у Кліві, так одібрали в його цілий портфель малюнків його з красвидів рідної України й иньших. Портфель той забрав клівський губернатор Фундуклій. Прибувши до Ореська і гадаючи, що Фундуклій лишив портфель у себе, Шевченко ще 20 червня прохав своє начальство, а потім вдав ся до Фун-

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2 стор. 335.

²⁾ Кобзарь т. 3. Записки Шевченка стор. 26—28.

дуклія листом 16 липня р. 1847, щоб переслали до його портфель і інші речі, які одібрано у його: „в портфелі тому є оригінальний малюнок відомого французького художника Вата. Коли бажаєте, писав Тарас до Фундуклія, придбати собі той малюнок, дак я охоче його продам вам за ціну, яку самі положите. Я уступив би вам і види з київських краєвидів, але-ж раз — що вони ще не викінчені, а в друге — вони нагадувати муть міні тут наш Київ прекрасний“¹⁾. Фундуклій на те не відповів нічого, і от через що: коли Шевченко, ще як був у Петербурзі в арешті, довідав ся, куди його засилають, прохав він шефа жандарів графа Орлова забрати у Фундуклія скриньку з красками і портфель з малюнками і вернути їх йому, Шевченкови. Орлов казав Фундуклієви переслати ті речі до III отд. і коли останнє розгляділо ті краски і малюнки, Орлов 15 липня р. 1847 написав в Оренбург оповістити Шевченка, що ті речі не варто того, аби їх і пересилати, тим то він, Орлов, звелів лишити їх в III отд.²⁾.

Таким чином мабуть на віки загинули усі оті малюнки Шевченкові і оригінальний малюнок Вата! Звістно — годі було „рядовому Шевченку“ змагати ся проти компетенції таких „знавців“ в живописи, як Орлов і Дубельт! алеж на серці художника, певна річ, вельми защемило, коли він довідав ся, що художницьку працю його і Вата „художники III отдѣлення“ призначили лишні на снідання!

Кожна, хоч трохи освічена і розвинена людина відає велику вагу листовання з кривими і з приятелями. Листи з рідного краю, рідною мовою прислані на чужину, мають невимовно велику, могутню вагу; вони не тільки наливають в серце утіхи й радощів; вони животворно бадьорять і підносять дух; вони стають певними ліками на нудьгу й сум; вони переносять дух в рідну країну; читаючи їх, якось забуваєш хоч на хвилину, що ти на чужині; тобі здаєть ся, що в ту хвилину ти і сам там, звідкіль лист прийшов і ведеш розмову з тим, хто прислав листа.

Так дивив ся на листованне і Шевченко; про се свідчать нам усі його листи, найпаче до Лизогуба, Репніної, до Козачковського, до Бодяньського і ин. Теж саме бачимо і в творах його, писаних на заслання; на пр.

¹⁾ Київ. Стар. 1894 кн. 2 стор. 321.

²⁾ Истор. Вѣсти. 1886 кн. 1 стор. 159.

Хіба сяному написати
 Таки посланиє до себе,
 Да все до чиста розказати,
 Усе що треба і не треба?
 А то не діждеш ся його,
 Того посланія сьвятого,
 Сьвятої правди ні від кого...⁴

Або друге:

І знов мнї не принесла
 Нічого пошта з України...⁴

Розповівши про колишні братання і т. ин. і сумуючи, що нема листів від колишніх приятелів, поет каже:

„Вони (приятелі) з холери позаврали,
 А то-б хоч клантик переслили
 Того паперу...
 Ой із журби та із жалю
 Щоб не бачить, як читають
 Листи тії — погуляю...“¹⁾

Отже великої утіхи листовання поет наш не мав на за-
 сланню, трохи що не до самого кінця року 1847. Він вельми
 нарікав за се: „було на собаку кнїнь, то влучиш у друга, чита-
 смо в листі його до Андрія Лизогуба, а як пришлось до скруту,
 так сьвятий їх знає, де вони подїян ся! чи не вмерли, крий
 Боже! ні, здраствують, та тільки відцурали ся свого друга без-
 таланного! Бог їм звидить! як би вони знали, що єдине слово
 ласкаве тепер для мене наче всякої радості! Так що-ж — не
 догадливі!“

Одначе таке нарікання не про всіх приятелів Шевченкових
 було правдивим. Ледви хто з них і відав, куди саме доля заки-
 нула поета і куди адресовати листи до його. А скоро в кінці
 жовтня він обїзав ся і подав свою адресу до Репніної й Ли-
 зогуба, дак вони не гаючиь відповіді йому. Мнї не відомо
 жадного листу, писаного Шевченком після лютого р. 1847 аж
 до жовтня того року, опріч наведеного в горі листу його до
 Фундукїя. Але може бути, що він і писав, і легко можливо,
 що були і такі „щирі приятелі“, що одержавши листи від „ра-
 дового“, та ще засланого в далеку фортецю, не тільки не від-
 важували ся відповідати, але в переляку палили швидко листи
 засланця. Нічого в сьому разі дуже чудного і не відповідного

¹⁾ Кобзар 1876 г. I. стор. 232 і 248.

звичаєм нашого заляканого духу і приголомшененого життя я не бачив би.

Запевне відомо досі тільки те, що з Орська Шевченко вислав листи до дійсне щирих своїх приятелів — до Лизогуба і до Репніної 22 і 24 жовтня р. 1847, і знати, що вони не загаяли ся відповідати. В листі 11 грудня Тарас дякує Лизогубови за відповідь і пише: „я з самої весни не чув рідного щирого слова. Я писав туди (на Україну) декому, а вам першим Бог велів розважити мою тяжку тугу в пустині... Бодай і ворогови моїому лютому не доведо ся так карати ся, як я тепер караю ся! Ви питаєте: чи не покинув я малювання? радий би я його покинути, так не можна і страшно мучу ся, бо мині заборонено писати і рисовати. А ночі, ночі! Господи! які страшні та довгі, та ще й у казармі! Добрий мій друже! голубе синій! пришліть ящичок (скриньку) ваш, де є вся справа (маларська), альбом чистий і хоч один пензель Шаріона: хоч інколи подивлю ся, то все таки легше стане“¹⁾.

В першому листі до княжни Репніної, писаному з Орська 24 жовтня р. 1847²⁾, горопашний страдальник каже: „я тепер чеврію в киргизькому степу, в убогій Орській фортеці. Ви за-реготали-б, коли-б тепер мене побачили. Виобразіть собі вайловатого саддата, гармизу розпатланого, не голеного, з величезними вусами. Ото і буду я. Сльміх, а слъози котять ся. Що діяти! Мабуть я мало притерпів на своїм віку, і колишні мої страждання, як прирівняти їх до теперішніх, так то були слъози дитини. Гірко! невимовно гірко. А до всього того мині заборонено малювати і писати, опріч листів. А тут таки сила нового. Киргизи такі малювничі, такі оригінальні і простосерді, самі просять ся під олівець, і я божеволію, дивлячись на них. Які прекрасні голови і раз-у-раз поважність без найменших гордошів. Дивити ся і не сміти змалювати! Се такі муки, які зрозуміє тільки суцций художник! От вже більш півроку я нічого не відаю про наше письменство. Перешліть до мене твори Гоголя — Письма къ друзьямъ — і Чтенія Московскаго Археологическаго Общества, що видає Бодянський“.

Княжна не загаяла ся відповідати. Лист її дише тонким та щирим спочутєм і вболіваннем до свого друга бесталанного.

¹⁾ Чалий стор. 68.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 262.

Княжна — знати і сама боліс душею, що не спроможна реально допомогти поетови і радить йому — боротися з тяжкою долею¹⁾.

Таким чином бачимо, що Шевченко з одного боку — гримала нудьга і скорботи, а з другого — геть чисто нічим і ні з ким було розважити йому тугу. Куди-б він не повернувся, до чого-б не взяв ся, замість розваги зазнавав ще більшої туги. Далека чужина, смердяча казарма, барабан, муштри, темне і пале товариство, сварка, лайка, білка... Без краю голій степ, — Киргизи, — спокуса писати й малювати, — і заборона чинити те і друге! Яких ще гірших обставин пекельних можна було примірковати задля поета-художника!

Є ще одна річ, що під таку тяжку годину стає іноді розвагою: се щоденні записки, куди й Тарасови можна-б було вилити хоч одну краплю гіркої туги з течії щоденного життя жовніра-засланця. Виливаючи в ті записки болі отруєної душі, — поет-художник був би лишив нам найкоштовніший матеріал життєписний. Чи захожував ся біля цієї розваги Шевченко? Питаня цікаве, важне і занадто темне. З листу його до Рєдніної²⁾, писаного 27 лютого р. 1848, знати, що він наче-б то й брав ся за щоденні записки. „З того дня, як прибув я до Орської фортеці, пише він, я пишу свій дневник. Я думаю переслати до Вас хоч одну сторінку з його. Але-ж таке однокханігне, сумне, що я сам злякався і спалив свої записки на свічці. Не гаразд я зробив: потім жаль мнї стало моїх записок, наче ненї своєї дитини, хоч би та дитина і каліка була“. Десять років після сього, коли Шевченко запевне вже знав, що цар звелів визволити його з заслання, він дійсно взяв ся з нудьги писати свої щоденні записки і там на першій стороні (12 червня р. 1857) написав: „Записки мої годило ся-б мнї розпочати з того часу, коли мене висвячено в новий сан, себто з року 1847. Досї був би вельми здоровий і вельми нудний зшиток. Згадуючи про ті минулі сумні десять років, я вельми радїю, що тоді не прийшла до мене думка завести зшиток на записки. І про що-б я записував туди? Воно правда, що впродовж отих десяти років я дурно бачив те, що не всякому доведеть ся побачити. Але як я дивив ся на все те? Так, як з острого вікна через ґрати дивить ся узник на веселий поїзд весільний. Самі споминки про те минуле, що бачив я за десять отих років,

¹⁾ Киев. Ст. 1893 кн. 3 стор. 424.

²⁾ Киев. Стар. 1893 кн. II стор. 262.

кидають мене в жар! А що-ж би було, як би я списав оту тем-равну декорацію і розповів про тих грубіанських лицедіїв, з якими судилося мені справляти монотонну драму десятилітню?"

Таким чином з одних тих самих уст маємо дві диаметрально супротивні звістки, написані тією-ж самою рукою. Яку-ж з них треба прийняти за певну? Чи року 1847 Шевченко, перебуваючи в Орську, писав чи не писав свій „дневник“?

Коло сього питання спливався і професор М. І. Стороженко¹⁾ і став на тому, „що трудно нати віри, щоби поет в сьому разі зовсім забув про свої перші записки щоденні, щоби пам'ять не нагадала йому такого значного вчинку з його скорботного життя. Можна гадати, що він сьвідомо потаїв правду, бажаючи не підводити своїх добрих начальників; бо їм запевне дісталось би, коли-б дійшла звістка, що у Шевченка, на перекір забороні, була спроможність що небудь творити („сочинять“). Гадки і виводи проф. Стороженка мене не вдовольняють; жадним чином не можна мені з ними згодитися, бо маємо факти, що супротивно стоять проти них. Перш за все Шевченко був людина правдива, і найменшого приводу не було йому „таїти правду“ в записках р. 1857 і таїти її перед самим собою. Стерегти ся йому, як гадає д. Стороженко, зовсім нічого було: він в червні р. 1857 був виводений вже *de jure*, а *de facto*, дякуючи новопетровському комендантові І. О. Ускову, перебував за такими обставинами, що годі було сподіватися йому ревізії наперів в його, а коли-б така й сталася, так він зовсім був забезпечений, що записки його в руки ревізорів не попадуть. Довказом сього, окрім фактів, про які буде ще річ, стає нам зміст записок. Ганебні вирази в тих записках про своє начальство, про Перовського, Обручова, Орлова і навіть про царя Миколу сьвідчать, що Шевченко не вважав на обережність і зовсім не турбувався бажанням, щоб не підвести свого начальства. Тай не можна було йому й підвести: він добре тягнув, що коли-б навіть записки його р. 1857 і попались в небажані руки, так згадка в них про записки р. 1847 ніяким чином не могла ні на зерно нашкодити нікому: раз через те, що з того часу минуло вже 10 літ; земля прийняла старого царя, а новий дав амнестію Шевченкови; а в друге, що зрушення заборони писати і він і начальство, яке було біля його р. 1847 — давно вже спокуювали. Та на заборону писати Шевченко на першому

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

засланню не дуже й уважав, — як се небавом побачино, — за що й заплатив велики дорого.

Одначе-ж з того, що думки й виводи д. Стороженка не оправдані, саме питання не перемінило ся і стоїть, як і стояло.

Знаємо, що дійсно пам'ять у Шевченка була добра і зрадити йому в такому значному факті вона не могла. Чи вже то не була правда, коли Тарас писав до Репніної, що писав записки і спалив їх?

Записки щоденні — за сім місяців нового життя, за новими обставинами в чужині, — повинні бути великими, грубим зшитком; бо записувати було про що. Значить і спалити їх серед ночі в казармі на свічці діло не легке. Палачи, не можна було не надимити в казармі так, що дим шибонув би в ніс сонних жовнірам, розбудив би їх, і вони, певна річ, наробили-б галасу, Тарас не минув би кари.

Але-ж не можна гадати й того, щоб Шевченко в листі до Репніної писав неправду.

Таким чynom питання вістасть ся без певної відповіді; а на мою гадку було так: Шевченко не писав записок чи дневника р. 1847, а робив собі тільки коротенькі замітки і написав їх такий маленькый зшиточок, що його легко було „спалити на свічці“, і ще легше забути про його.

III.

Сума обставин життя жовніра, найпаче життя в казармі, в неволі, на чужині, не могла не вплинути і на фізичне і на психичне здоров'я Шевченка. Він занепавав спершу на ревматизм, а в осени р. 1847 в фортеці між жовнірами прокинула ся страшна цинга, — не минула вона і Тараса¹⁾. Недуг ревматизму так розвивав ся, що начальство хусіло дозволити Шевченкови на час недугу перебрати ся з казарми на приватну квартиру — до якогось уральського козака. Здасть ся, такому дозволу сприяв новий командир роти. Нема звістки, чи довго хорував Шевченко, і якій саме час він жив не в казармі; але не буде помилки гадати, що час сей був невеликий, не більш як місяць²⁾, і скоро

¹⁾ У Чагого — лист до Лизогуба стор. 68.

²⁾ Отсе коротке перебування не в казармі сталося приводом як-омусь Е-ву подати в „Самарській газеті“ звістку (передруковану в „Зорі“ 1894 р.) буди Шевченко жив в Орську не в казармах, а окремо на квартирі у козака.

поетови полегнало від ревматизму, начальство, не вважаючи на цингу, перегнало його знов у казарму. З листів до Ренніної і до Лизогуба знати, що в кінці жовтня Тарас перебував в казармі і про недуг нічого ще не писав; в листі до Лизогуба 11 грудня він вже каже: „до всього лиха треба було ще й занедужати; в осені мучив мене ревматизм, а тепер цинга; у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно“. В листі до Василя Лазаревського Тарас 20 грудня р. 1848 між иньшого писав: „опріч всіх лих, що думу мою катують, Біг покарав мене ще й недугом тілесним. Занедужав я спершу ревматизмом — тяжкий недуг; та я все таки потроху боров ся з ним, і лікар, спасибіг йому, потроху помагав, і я прозябав собі (чеврів) хоч у поганій та вольній хатині; также бачте, щоб я не малював (бо малювати мені заказано) свого недугу (углем у комині), то й положили за благо перевести мене знов в казарму до люльок, смороду і знку. Став я потроху привикати, а тут спіткала мене цинга люта, і я тепер, мов Іов той на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що як би не надія, хоч коли небудь побачити свою безталанну Україну, то благав би Господа о смерті. —

Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате!
Не дають мені в неволі
О смерті благати.

„Іноді нудьга так мене за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу. Як би все те розказувати, що я терплю тепер, то й за тиждень не розказав би... Попросьте Перовського, щоб він хоч з казарми мене виволовив... як би мені рисувати (малювати) тільки можна було, то-б я і не журив ся-б собі в сірій шинелі, поки дійшов би до домовини...“¹⁾

Ніщо-ж як не малювання і спричинило ся тому, що начальство, не вважаючи на цингу, перегнало поета-художника знов до казарми. Перебуваючи на приватній квартирі, Шевченко не спроможен був не малювати і „намалював (так писали до мене з Орська) якусь картину на висше начальство і комусь її показав. А орське начальство, скоро довідало ся про ту картину, одібрало її, звівечило, а Шевченкови веліло зараз же перебраться ся знов до казарми“.

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2.

Ось яка алегорія була намальована на тій картині, як розповів М. Н. Бажанов¹⁾: на малюнку стояло українське село з усіма аксесуарами південної природи. На першому місці стояла старенька хатка, обгороджена високим частоколом. Блакитне небо — іноді охмарене; за хмар інколи пробивається соняшне проміння і через щільний високої горожи золотить хатку мальовничими узорами. Лицем до горожи, а спиною до хатки стоїть міністер освіти (граф Уваров). У його в розставлених руках розгорнена салдацька шинеля сіра; він наставляє її проти сонця, щоб затунити проміння, не дати йому освітити на хату і таким робом хату держати в темноті.

Що до психічного становища, то вже саме перебування 2 місяці в тюрмі, опити, не людсько-сувора конфірмація і заслання жовніром в Азю — повинні були пригнобити Тарасів дух. В Оренбурзі поклонники його земляки: Сергій Левницький, Лазаревські, Александровський і інші своїм сердешним привітанням трохи підбадьорили були поетову душу; але-ж, коли він прибув до Орська — де все було новим для його і природа і люди і їх звичаї, і де він на власні очі побачив — яку „широкую тюрму-могилу“ приготували йому судді III відділення — він не мнуче повинен був підупасти і підупав духом.

Професор Стороженко в першого листу Шевченка до Репніної виводить, що Шевченко, яко сущий Українець, силкується вдарити лихом об землю і гумористично глянути на свою долю; але се йому не вдасться²⁾. Правда: в листі до Лазаревського³⁾ 20 грудня р. 1847 Тарас признається, що він „спершу сьміливо глянув у вічі своєму лихови і думав, що то була сила волі, аж ні! то була гордість сліпа. Я не розгледів дна тієї безодні, в яку упав. А тепер, як розгледів, дак душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не по християнськи, брате мій! знаю, пише він далі, а що-ж діяти? Окріч того, що нема в кнш щире слово промовити, окріч нудьги, що в серце впала ся мов люта гадинна, окріч всіх лих, що душу катують, Бог покарав мене ще й недугом тілесним...“

Те, що Шевченко називає в сему листі „сліпою гордістю“, була властиво натуральна реакція великого духа правди й самосвідомости — проти самовласти та лиходійних вчинків над ним

¹⁾ Русск. Вѣд. 1895 N. 242.

²⁾ Кіев. Ст. 1888 кн. X.

³⁾ ibidem 1891 кн. 2.

Дубельта, Орлова й інших: почала ся вона ще разом з арештом і стояла до приїзда в Орськ. Тим то бачимо, що коли везли арештованого Шевченка з Київa до Петербурга, коли він був в тюрмі і на опитах, він був веселий і жартовав. Але-ж Орськ хоч і не зламав його духа, бо суще великого духа не можна зламати, — але причавив, приголомшив. Ще і в Орську якийсь час, мабуть доки не занепаив на ревматизм, а ще гірш на цингу, — Тарас силковав ся підтримувати реакцію свого духа; але вже в липні помічаємо, що в душі його починає творити ся все оте, що він висловив Лазаревському і в чому до того часу не хотів і сам собі признати ся. Почуття приголомшености і підупад духа, без Тарасової волі, пробили ся наоколо і показали себе нервно для самого його. В листі його до Фундуклія бачимо виразні ознаки того, що психічна сторона поета вийшла з нормальної колії. — Ознаками тими стають мнї ортографічні помилки. Хто хоче уявити собі ненормальне становище змученої душі поета, нехай зауважить на ортографічні і стилістичні помилки в російських писаннях його. Правда, що Шевченко ніколи без ортографічних помилок не писав; але-ж ми бачимо, що з часу заслання його вони зростають, більшають, бачимо їх найбільшу ясноту в листах писаних 1847—1853. Потім вони потроху все меншають і вже під кінець року 1857 приходять, можна сказати, до своєї первісної норми. Взявши на увагу Тарасові листи писані р. 1842, 47, 50 і 57 — я спостерігаю в першому одну ортографічну помилку пересічно на 11 слів; в другому — на 6; в третьому на 7; в останньому на 12.

Річ давно відома, що в ортографії, і взагалі в писанню, як і в розмові, відбиваєть ся становище людського духа. Теж відома річ, який тяжкий вплив на душу чоловіка має цинга. Запривнувши в Шевченків лист, писаний до Лизогуба підчас того недугу, ми помічаємо там незвичайно грубі ортографічні помилки. На пр. наймення власні: Біг, Одесса, Іванович і т. ин. Тарас починає з маленької літери. Трохи згодом у листі до Рєпніної бачимо ще більші гріхи проти російської граматики на пр. „какбы, отосна“ і т. ин.

Таким чином, хоч би Тарас і не сказав був нам того, що сказав у листах до Лизогуба, Рєпніної, до Лазаревського про тяжке становище його духа, дак ми б довідались про останне з самої лишень ортографії і стилістики його листів.

Та, кажу ще раз, при тих обставинах, в яких він опинив ся по приїзді в Орську фортецю, дух його жадним чином не міг

бути в тому нормальному стачовищу, в якому він був звичайно до арешту. Жадним чином не можна було йому не вийти з колії нормальної. Можна тільки дивувати ся тому, що пережиті Шевченком в Орську, потім в Оренбурзі і в Новопетровському обставини, утиски і гнобителство не довели його до божевілля. Се показує нам незвичайну міць його духа взагалі, міць його духово-морального організму.

IV.

Новий — 1848 рік поет наш зустрів „наче той Іов на гноїщі“¹⁾. „Лихо дість ся зо мною, тужить він в листі до Лизогуба²⁾, та не одно, а всі лиха впали на мою голову: одно — те, що нудьга і безнадія давить моє серце, а друге те, що не здужаю: з того часу як привезли мене в сей край, перетерпів ревматизм і цингу, а тепер зуби і очи так болять, що не знаю де діти ся, і чи не чудно — скажіть: як принесли ваш лист, мнї полегшало, так що на третій день мнї вже можна було писати отсеї коротенький лист“.

Листи приятелів з України вельми радовали Тараса. З новим роком стали вони приходити частійш; але-ж почта тоді ходила так не хапаючись, що, напр. з Чернигова до Орська, лист ішов 25 день, а з Яготина цілий місяць. „Не знаю, чи зрадів би я так батькови, або матері, як вашому щирому слову“, пише він до Лизогуба 1 лютого; а коли одержав він від його скриньку з малярськими пристроями, дак зрадів так, „наче мала ненагодована дитина, побачивши свою матір“. Одержавши 6 березня той подарунок, поет художник „цілісеньку ніч не спав, розглядав, дивив ся, перевертав, по тричі цілюючи всяку фарбочку, та, як її не ціловати, не бачивши рік цілий! — „Боже мій! Боже мій! пише він до Лизогуба на другий день, як одержав його посилку, який тяжкий та довгий рік! та дарма! — Біг поміг — минув таки. Взявши в руки скриньку, я наче перелетів в малярню в Седнев! сьогодні неділя, на муштру не поведуть, цілісенький день переглядати му твій подарунок! Передививсь, перелічив, все, все до крихотки ціле (в скринці) і Шекспір і фарби і цисорик!“ На сам кінець листу, просячи Лизогуба писати, Тарас додає: „тільки Біг святий знає, як я радію, коли дійде до мене хоч одно слово з моєї бідної країни“³⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2.

²⁾ Чалій стор. 71.

³⁾ *ibidem* стор. 72.

Майже одночасно з Лязогубовими листами і подарунком мазарським утішила Тараса своїм листом і „друг-сестра“ його, княжна Рєшніна. „Ні, писала княжна, я не засьміялась, а заридала-б,

Княжна Рєшніна в рр. 1840.

коли б побачила вас тепер, і молила-б Бога дати кожному язика красномовности, щоб утішити вас, піднести дух ваш вище вашої долі гіркої. О! коли-б се від мене залежало! але-ж я бідохазна,

безсила і що зможу я зробити для вас, мій добрий Тарасе Григоровичу! Молити ся, щоб Господь укрупив вас, щоб вложив милосерде в серце до тих, що навкруги вас... Як тут усі зраділи, коли прийшов ваш лист. Я розумію ваші муки від заботи малювати. Се суцця п'ятка¹⁾“.

Отсей лист княжми, писаний 13 січня, Тарас прийняв лишень 12 лютого; одержавши його, поет „не мов від тяжкого сну прокинув ся“. Лист друга-сестри „переніс мене, писав Тарас 25—28 лютого до княжни, з казарми темрявої до рідної України в прекрасній ваш Яготин. Яке чудове раювання вобразити собі тих, що споминяють про мене! Бесідуючи з вами, я сьвяткую 25 лютого, хоч не так прекрасно, як колпсь, але тихо претихо і так весело, так весело, як ніколи не сьвятковав. Отсю велику радість ви мині дали“.

Крапля — скрізь краплю починає падати на Тарасову душу ділющий духовий бальзам не тільки в листах Лизогуба і Рециної і в подарунках їх, але і в листах иньших людей, як от — Сергія Левицького, Олександри Псьодівни, Лазаревського, Чернишова. Лизогуб і Рецина прислали йому книжок, тих саме, яких він бажав, дві книжки творів Шекспіра, твори Лермонтова, „Евгеній Онєгін“ Пушкіна; дві книжки „Полнаго собранія сочиненій русекнихъ авторовъ“ і „О подражаніи Христу“. А тим часом і ротним командиром став капітан Степанов, людина не пуща і не така причепста, як Глоба. Він, вже-ж не без впливу оренбуржських приятелів Тарасових — Александрійського, Герна, Левицького, Лазаревського і иньших, почав, як кажуть, дивити ся скрізь пальці на те, що Шевченко добув собі малярські потреби і часом малював — і писав. Нарешті і з Оренбурга прийшла дуже важна звістка — і вона, певна річ, мала велику вагу на поблажливість Степанова й иньшого начальства. Стало відомо, що шеф жандарів, граф Орлов, писав у корпусного командира Обручова — як поводить ся Шевченко; який у його „образъ мыслей“ і чи заслуговує він того, щоб прохати у царя дозволу йому малювати? Начальник 23 дивізії, генерал Толмачов, зібравши звістки про Шевченка, відповів Орлову 30 березія, що Шевченко поводить ся добре, службою займаєть ся усердно „въ образъ мыслей его ничего предосудительнаго не замѣчено“ і заслуговує дозволу малювати²⁾. Така відповідь, вже ж, задля орського

¹⁾ Київ. Ст. 1898 кн. 3 стор. 425.

²⁾ Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 160.

начальства стала прямою указкою, щоб воно поблажливо дивилося на малювання Шевченка.

Всі оті дрібнички дали поетови-художнику спроможність хоч трохи відірвати душу й думки від життя казарменного і хоч трошки заспокоївати серце читанням, писанням віршів і малюванням. Одначе перед ним ввижалося нове лихо: похід на весні в степ. Похід вельми жахав його. Знати, що в Орську ходила ще в січні р. 1848 чутка¹⁾ про сей похід, але очевидно, що Тарас не відав запевне, що то буде за похід, куди саме і задля якої потреби? Він тільки чув, що похід у степ річ тяжка, і боявся, щоб в гурті з иньшими не вирадили і його. Чутка про похід стала під кінець лютого впраснійшою, і 28 лютого Тарас писав до Репніної²⁾, що „на весні сподівають ся походу в степ на побережжя Аральського моря, щоб будувати там нову фортецю. Хто бував в тих походах, той, рівняючи їх до життя в Орській фортеці, називає останнє едемом! Яково-ж то там, коли тут едем! Одно мене журить: туди не ходить почта і доведеть ся рік, а може й три, коли переживу, не листувати ся ні з ким близьким мойому серцю!.. Лякає мене теперішня хвороба — цинга, а в степу, кажуть, вона жахливо лютує! Страх! Перше я дивив ся на природу одухотворену і неодухотворену, як на найсуцільніший малюнок, а тепер буцім у мене очі переіменили ся: ні ліній, ні барв, нічого не бачу. Чи вже-ж отсе почуття прекрасного я навіть загубив? А я-ж так беріг його! так голубив його! Ні, мабуть я тяжко прогрішив перед Богом, коли так страшенно караю ся!“

Жах того сподіваного походу в степ не покидає Тарасової души; пишучи 7 березія до Андрія Лизогуба³⁾, він каже: „як пришло Варвара Миколаївна (Репніна) обіцаних книжок, тоді я і тяжкого походу і Аральського моря і степу безлюдного не злякаю ся; одна тільки туга гризе моє серце: як заженуть у степ, так не доведеть ся ні одного листа прийняти, ні самому послати; бо туди почта не доходить. От моє горенько! а може доведеть ся рік, або й другий простерегти нікчемне море“.

Похід, що так журив Тарасову душу, був ніщо більш, як припіркована урядом експедиція через степ на Аральське море, щоб описати береги його й збудувати форт біля моря Араль-

¹⁾ Чалій стор. 70.

²⁾ К. Стар. 1893 кн. 2 стор. 265.

³⁾ Чалій стор. 71.

ського. З експедицією, властиво морською, під кермою капітана-лейтенанта Олексія Бутакова, мусів іти до Раїму цілий відділ оренбуржського війська і валка Киргізів з верблюдами, везучи потрібні харчі, пристрої, а задля плавби по морю двох розібраних суден. Більша частина війська того повинна була лишитися в Раїмі, яко залога, і там збудувати форт. Шевченко більш за все і бояв ся, щоб не попасти до тієї раїмської залоги.

Бутаков родом був з Миколаєва, належав до чорноморського флоту, проживав часом в Одесі, де теж часто проживали і Репніна і Лягогуб. Я гадаю, що Бутаков — був з ними, або принаймні хоч з Репніною, — знайомий, і певна річ, яко людина освічена, він і без того відав про справу Кирило-Методіївців і Шевченка. Я певен, що він приїхав до Оренбурга з готовою думкою: чи не можна допомогти Тарасови, взявши його до своєї експедиції. А в Оренбурзі, се ще певнійше, вдали ся до його з проською про се Тарасові приятелі, і між ними капітан генерального штабу Карл Іванович Герн.

Бутаков вдав ся до командира оренбуржського війська генерала Обручова, просачи нарядити до експедиції й Шевченка, яко доброго маляра-художника, немниуче потрібного в експедиції, щоб змалювати береги Аральського моря.

Герн був в Обручова за ад'ютанта, і йому поталанило напутити останнього, щоб вволав волю Бутакова. І от 5 мая бригадний командир генерал Федяєв нише до командира 5 баталіону майора Мішкова: „по наказу начальника корпусу (Обручова) прошу, щоб ви рядового з вашого баталіону Тараса Шевченка завели в реєстр тих 200 жовнірів, що підуть в Раїм, і переписали до 4 баталіону“¹⁾.

V.

Експедиція Бутакова рушила з Орська 11 мая в. 1848²⁾. Експедицію становили: дві роти жовнірів, дві сотки уральських козаків, гармати і 600 Киргізів. Так каже капітан Косарєв³⁾;

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

²⁾ Туркест. губ. вїд. 1891 N. 15 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 246. Шевченко в „Близнецах“ визначає 12 мая, а в другому місці 22 мая, але се очевидно — помилки у його.

³⁾ Київ. Ст. 1892 кн. 2 стор. 246.

Шевченко в „Близнецах“¹⁾ додає, що в обої експедиції було 3000 возів і 1000 верблюдів.

До Раїму експедиція прибула 19 червня, значить цілих шість тижнів вона була в дорозі; а звернувши увагу на те, що з Ореська до Раїму — не більш 800 верстов, спостережемо, що експедиція що дня проходила менш трох миль. Воно й не диво: експедиція йшла то голми степом, то глибокими пісками, а спека стояла така, що в піску можна було спекти яйце. Подорож по отсій пустині записав Шевченко в своєму оповіданні „Близнецы“²⁾. „Першого дня, каже він, я нічого не бачив і не чув опріч хиари курави та возів, Башкирів, верблюдів, на пів голих Киргізів-погоничів при верблюдах. Другого дня ранок був чудовий. Перед нами був рівний без краю степ, застелений ковилем, немов білою скатертиною. Ніде ні куца, ні балки, нічогісенько, опріч ковилю, та й той і не поворухнеть ся, наче скаменїлий, ні шелесту в степу, ні щебетання пташки; навіть ящірки нема; одно слово — нічогісенько опріч ковилю. Німо, мертво. Сонце йшло в гору і от степ буцім здрігнувсь, поворухнув ся і за кілька хвилин на обрію показали ся білі хвиї срібні. Степ став морем, а бокові аванпости почали рости, більшати і в одну мить стали кораблями з розпущеними жагликами. Чарп стояли не довго; за пів години степ прийняв свій вид звичайний; а зза обрію стала показувати ся біла хиара: то був дим. Горів степ. Під вечір перед заходом сонця стало видно і біде полумя. Скоро прийшла ніч, полумя все червонїйшало і наближало ся до експедиції; стало видко червонї язки; увесь обшпр, видимий в день, облив ся огняними цївками. Картина була дивна!“

Дійшовши обгорїлим степом на четвертий день до річки Карабутихи, де був уже форт, експедиція цілий день спочивала. Рушнвши далі, перейшли ще дві річки Ямин-Кайрокли і Яшин-Кайрокли. Фізіономія степу — все таж пустиня. Перейшовши через річку Іргна, експедиція зупинила ся спочивати біля моголи „багатря“ Дустана, де стояв зліплений з глини паматник. На сему саме місці учора натовп Хивинців напав на попередній обов експедиції, кільки чоловіка було вбито, кількох полонено. „Тут, каже Тарас, я вперше бачив обезголовлені тулубища людські“.

¹⁾ Близнецы стор. 228.

²⁾ Стор. 228 і далі.

Пройшовши чотири форти, експедиція двічі спочивала біля озера, а потім ночувала й спочивала цілий день біля річки Аналовни. За отсією гнилою річкою починають ся жахливі Каракуми, себто — чорні піски, котрі тягнуть ся на протязі 80 верстов. День був тихий і палкий. Цілий день ішла бесіда про

М. Мельник

Каракуми. Хто бував там — розповідав про них жахливі річі. Експедиція рушила геть досьвіта, поспішаючи, щоб до спеки перейти піски. Але-ж замість спеки, подув такий шівнічний вітер, що люде муіли одягати ся в шинелі і три дні не скидали їх. Опівдня третього дня вітер почав стихати і під вечер зовсім затих. До криниць було ще 10 верстов. Почала ся страшенна

спека. Ніколи до того Шевченко не зазнав такої великої жади пити і ніколи не пив такої паскудної води, як в той день. Передовий відділ, вряжаний, щоб знайти і вичистити криниці, не знайшов їх. Експедиція прийшла до гнилої, гіркої і кисло-солонної води: не процідивши її, не можна було в рот взяти, бо вона кишіла вошами і мікроскопічними п'явками. Спочивши експедиція рушила далі годин за три досвіта. Скоро почало сходити сонце, показала ся безкрая блідорожева рівнина. То було висхле озеро; дно його покрив тонкий пласт білої, наче цукор, соли. Такі рівнини попадали ся вже по дорозі, але-ж не такі безкраї, як отся. Світ сліпив очи і не давав дивити ся. Чимало людей у вечері захоровало на очи; мусіли закривати очи волосяними сітками. Потроху — горби піскові меншали і показувала ся рівнина; а за нею далеко-далеко синіла гора. На четвертий день після того показала ся на обрії синя смуга. То було Аральське озеро-море. Два дні по тім експедиція простовала берегами гнилих солоних озер і потім знов вийшла на рівнину з кущами саксаулу. Звідсіля два переходи до озера Камішли-баша (затока річки Сир-Дарії); експедиція рушала в ночі, бо в день не спроможна була; спека стояла 40°; на піску за 5 хвилин можна було спекти яйце. На решті зробивши ще кілька переходів, експедиція підійшла до Раїмського форту¹⁾. На рівнинні вал, а на валу довга казарма вкрита очеретом. От і увесь форт. На зустріч експедиції вийшла трохи чи не вся залога, з блідими, безрадісними, наче в узників тварами.

З сього коротенького нарису добре знати, яка то тяжка була подорож. Як же в сій подорожі поведив ся наш славний кобзар?

Про се маємо не однакові звістки.

Капфер, що був за фельдфебля в одній з тих рот, що перебували в Орську, розповів²⁾ от що: „До салдацької звичайної одежи, тим наче до походної Шевченко не був при звичасний, бо йому трошки пильжили (!!). Рушили в поход. День був гарячий, без вітру, сонце пекло немилосердно; Киргізи поскидали навіть верхні халати. Тільки що переправили ся ми через річку Ор і пішли зеленим тоді ще степом, як Шевченко зразу упав. Духота повалила його. Підбігли до його офіцери, лікарі, ротний командир почав був кричати на його, та бачить, що діло не

1) Раїм засновано р. 1847.

2) Р. В. 1895 N. 242.

гаразд і пожалів його. Положили Тараса на віз і рушили далі. Небагом він очунав і поправив ся“.

Перший біограф Шевченків, небіжник Маслов, розповів, що увесь похід з Ореська Шевченко зробив пішки, окремо від роту, яко художник-волонтер. Люде осьвічені, які були в експедиції, поводили ся з ним, яко з рівнею і де в чому usługували йому. Перехоже життє повне інтересу, новина вражіння і привітливо поведжінне начальника експедиції вернули Шевченкови колишній душевний спокій і примусили забути про сучасне. Привілле шпирокого степу, яким переходила експедиция, нагадувало Шевченкови рідні його степи українські. Раз він був здивований випалюваннем Киргізамн травн в степу і зараз же змалював картину тієї пожежи.

Не відомо минає, звідкіль Маслов добув такі звістки; гадаю, що від княжни Репніної; а остання теж чуда мабуть від когось такого, що сам не був в експедиції, а передавав з чужого голосу. — „Неисходима пустиня“ — як назпав Шевченко киргізьський степ, не могла нагадати йому українських степів, не могли розважити його і ті картини подорожі, які ми бачили в горі...

У другого біографа — у д. Чалого, записано оповіданне капітана Макшєва, що сам був у тій експедиції, через що звістки його мусимо признати більш відповідними дійсности. Макшєв в перший день походу спізнав ся з Шевченком і присогласив його до своєї „джоламейки“ (повстана кибітка). І Макшєв каже, що Шевченко усе йшов пішки, окремо від роту і не в одежі жовніра. Він був веселим. Походні обставини не тяжили його. В дорозі Шевченко богацько розповідав про дрібні пригоди з свого життя, але нічогосіенько не говорив про політичні, чи иньші які великі пригоди. З ним була одна єдина книжка — біблія; але він мало читав і нічого не писав. Про пожежу в степу і Макшєв розповів те саме, додавши, що малюнок з неї Шевченко зробив на проханне головного начальника експедиції генерала Шрейбера, і подаровав йому той малюнок.

Що увесь похід Шевченко зробив пішки, дак се знаємо і з листів його до Бодянського і до Козачковського; але як йому тяжко й дорого дав ся той похід і плабда по морю, те ми бачити мемо трохи згодом.

VI.

Червня 19 експедиція прийшла в Раїм і заходила ся складувати судна — „шкуні“ — задля плавби по морю. Закли ті судна — одно звало ся Костянтин, друге Михайл¹⁾ — складали та риштували — минуло більш місяця. Увесь сей час Шевченко жив з Макшевним у кибітці останнього і змалював портрет його акварелю. Нарешті 25 липня усе було „готово! Парус розпустили“ і

„Посунули по сивій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дарю,
Байдару, та баркас чималий...“²⁾

Шість днів пели лиманом Сир-Дарії і тільки 30 липня виплили в море³⁾.

Шевченко ішов на шкуні „Костянтин“, якою командовав Бутаков. Судно було невеличке. Команди на йому було 27 чоловіка і між ними чотири офіцери. Про останніх була на судні невеличка каютка, де опріч офіцерів містило ся ще три чоловіка, між ними і Шевченко⁴⁾.

Опріч тісноти, доводило ся зазнати великої недостачи в харчі і в прісній воді. Харчі були заготовлені в Оренбурі за довго до експедиції, а через те скоро попсовались, „сухарі поцвіли, солонина почервіла, масло так згіркло, що кашні з ним не можна було в рот взять, зацілів тільки горох, але його було так на омаль, що давали його раз на тиждень“⁵⁾.

Два місяці „Костянтин“ ходив по Аральському морю; плавба була вельми трудна; досить вже того самого, що море було невпсліжене, майже нікому з плавців невідоме; а через те доводило ся коштувати плавцям усакого лиха. Увесь час плавби Шевченко змальовував береги Аральського моря.

Два місяці час вельми малий на те, щоб вистежити, виніряти глибину і обплести Аральське море. Але-ж — скоро наступила осінь — плавба по морю стала неможливою; тай харчі в

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 246.

²⁾ Кобаарь 1876 т. I стор. 239.

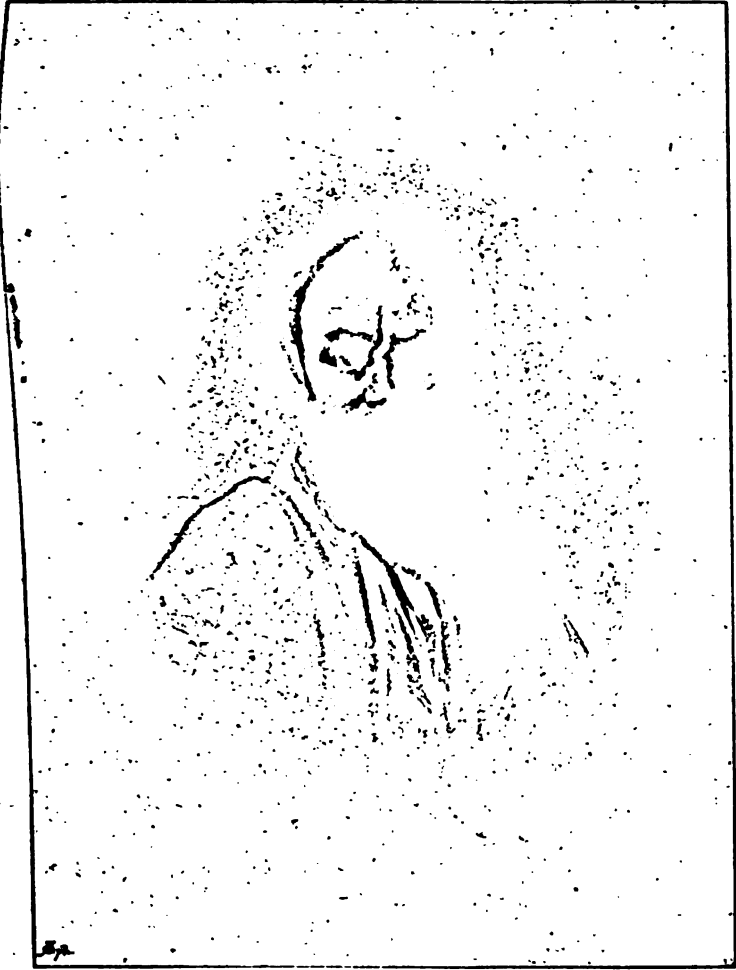
³⁾ Оренб. Листок 1898 N. 41.

⁴⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 165.

⁵⁾ Оренб. Лист. *ibidem*.

на суднах вже бракувало. Тим то 7 вересня мусів Бутаков повернути на зимівлю. Зимувати експедиція повинна була в новому форті — на острові Кос-Аралі — що не далеко від Раїму.

Власноручний портрет Тараса Шевченка роблений тупом.

До Кос-Аралу проплили 23 вересня. Тяжко було Шевченкови зимувати в отсій пустині. Бутаков, Макшеев і иньші освічені офіцери а з ними і Шевченко зимували в тісній халупчині-землянці, харчі були у них дуже злиденні, напр. картопля була

великими розкошами. Залогу на Кос-Аралі правили уральські козаки, люде темні, грубіанських звичаїв і великі фанатики своєї „старої віри“. Розважав свою нудьгу Шевченко інколи тим, що ходив в Раїм; але небавом мусів лишити і сю розвагу, бо трапила ся йому чудна пригода. За увесь час, як виступила експедиція з Орська, Тарас не голів ся; виросла йому широка борода. Вона то й спричинила ся тій пригоді. Скоро він приплив до Кос-Арала, Уральці, побачивши його бороду, їкнули собі, що вже-ж він ніхто більш, як не мученик за віру, і зараз подали про те звістку своєму командирови. Останній, покликавши нашого поета в захисток в очерет, упав йому в ноги і благає: „благословіть, батюшко! ми про все відасмо“. Тарас і собі їкнув: зрозумів, що його взяли Уральці за попа тай поблагословив чпето так, як благословляють попи у роскольників. Осавула зрадів, поцілував йому руку, а у вечері справив такого бенькету, який Тарасови і в сні не вважав ся. Але-ж Тарас догадав ся й собі, що треба бороду зголити і небавом після того пішов до Раїму. Тут Уральці з притасним захватом зустріли його. Начальник їх, взявши у поета благословення, сунув йому в руку 25 карб. Тарас не взяв. Таке незвичайне безкористе так вплинуло на старого роскольника, що він побажав одговіти ся по-тайно в кибітці і коли можна запричастити ся з рук такого надзвичайного „пастря — як я“, каже Тарас¹⁾. Отже щоб не придбати собі якої незвичайної халепи через таких-от дурнів — я швидко покинув Раїм і почав голити ся двічі що тиждня. Коли-б, додає поет, отака сьмішна дурниця випала де будь на берегах Уралу, де-б було і жіноцтво, не спекав ся-б я так дешево“.

Найбільшої нудьги на Кос-Аралі завдавало Тарасови те, що не приходило до його жадної звістки від приятелів з рідної України. Почта туди приходила двічі на рік, і під той час коли вона приходила, Тараса саме тоді не було в форті. Через те він на Україну ні до кого не писав; а приятелі не писали до його, бо не відали, де він. Від 7-го березня р. 1848 аж до листопада р. 1849 не стрічасмо ніже єдиного листу ні до його, ні від його. „Хіба самому написать такн посланце до себе?“ каже поет, нудьгуючи, що немає ні від кого листів, і тут же нарікає, що його усі забули! тяжко! ніби розпуку чусмо в його словах²⁾:

¹⁾ Кобзарь т. III. Записки стор. 168.

²⁾ Кобзарь 1876 т. I стор. 233.

„Неначе люта зніа
 Ростоптана в стєпу аднає,
 Заходу сонца дожидас...
 Отак то я тепер терплю
 Та смерть із стєпу виглядаю.
 А за що...? Йі Богу не знаю
 А все таки Йі люблю
 Мою Україну широку...

Зима, сніг, вітри з своїм скиглінем і хуртовиною наганяли в наболіду душу поета ще більш туги; а як прийшла кута сьвята, в душі тієї впрвали ся нікому не зримі ридання в посланні до Хведора Лазаревського. Він просить-благас свого дру-зяку — згадати

... в пустині
 Далеко над морєм
 Свого друга весалого
 Як він горе боре,
 Як він свої дуни тяжкі
 І серце убоге
 Заховавши, ходить собі.
 Та молить ся Богу
 Та згадує Україну...
 ... Наступас сьвято!
 Тяжко його, друже-брате!
 Самону стрічати
 У пустині...
 ... Завтра в ранці
 Завєс голодний
 Зьвір в пустині і повіє
 Ураган холодний
 І занєсє пісок-снігон
 Курінь — мою хату..
 Отак нині доведєть ся
 Сьвято зустрічати...“

Тяжко, смутно, скорботно...

„Треба-б вєрти, так надія
 Не взірас, брате!“¹⁾

¹⁾ ibidem 245.

VII

Хмарно, журливо зустрів Шевченко рік 1849!

„Мов за подушне обступила
Мене нудьга на чужині...
Де-ж заховати ся живі?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу, і пишу, —
Віршую, вищечков грішу,
Бог-зна колишній случай
В своїй душі перебіраю
Та списую, щоб та печаль
Не перла ся, як той носкаль,
В самітю душу! Лютий злодій
Вперасть ся таки тай годі“¹⁾.

Вже-ж на Кос-Аралі поета не мордовали ні салдацькою муштрою, не забороняли ні писати, ні малювати; про таку заборону кос-аральське начальство, як се потім виявило ся, і не відало; навпаки воно бачило, що Шевченко повинен обовязково малювати береги моря Аральського. Але-ж поетови, дійсно, опріч, казарми, нігде було діти ся, нігде сховати ся. Казарма, чужина, заслання із усіма своїми печалами і невсипущою тугою і на Кос-Аралі лишились не більшими, дак такі самісенькі, якими були і в Орську. В Орську була муштра, але-ж були і книжки і листи від приятелів з рідної України. А на Кос-Арал — листи не приходили. Тут тільки й було, що

„І небо не виете, і заспаї хвилі
Та понад берегом геть-геть,
Неначе плямї, очерет
До долу гнеть ся. Боже милий!
Чи довго буде ще живі, — (тужить поет)
В отсій незаякненій тюрмі,
Понад отсім нікчемним морем
Нудити сьвітом?“

Нудьга страшенно гризе поета, жадної розваги нема. Покажуть ся ознаки душевного недугу — туги за рідним краєм...

„О Господи!“ плаче він:

„Дай живі хоч глянуть
На народ отой убогий
На ту Україну!“²⁾

¹⁾ Кобзарь 1876 т. I стор. 237.

²⁾ ibidem т. II стор. 127.

Так нудив ся — суновав Тарас цілу зиму й весну р. 1849, аж доки не розпочала ся знов плавба по морю. Певна річ, що вона, товариство Бутакова, і ясна літня година трохи розважили поета, трохи розвіяли його журбу, може хоч стільки, скільки розважує узника соняшний промінь, попавши через узеньку щелину до темної його келії-темниці!

На превеликий жаль не маємо жадних звісток, як поводить ся Тарас, як йому жило ся підчас нової плавби по Уралу. Можна одначе гадати, що не добре. Вернувшись вже з походу, коли, значить, вражіння його стали вже ділом минулим. Шевченко писав до професора Бодяньського¹⁾: „Перейшов я пішки двічі увесь киргизький степ, аж до Аральського моря, плавав по йому два літа. Господи! як погано! аж бридко згадати, не то що розказувати добрим людям! Нудьга! Не знаю, чи карав ся ще хто на сїм сьвітї так, як я караюсь і не знаю, за що?“ — Вагалі Тарас не любив розповідати подробиць про те, як йому жило ся підчас плавби по Аралу. Коли княжна Репніна вдала ся в серпні 1849 в Оренбург до Лазаревського просячи його ради всього сьвятого, всього дорогого, звістити її, де Шевченко і що з ним, бо вона вже більш року зовсім про його нічого не відас, і коли Лазаревський звістив про се Тараса, дак останній, пишучи до неї, вже вернувшись з експедиції, каже: „не богацько минуло часу, а як багато пережило ся! Ви тепер би й не пізнали мене! колпшнього поета з захватними пориваннями — нема тепер. Я став дуже розважним. Виобразіть собі: в продовж майже трьох років — ніже єдиної ідеї, ніже єдиної думки натхненої; проза і проза, або дїпше мовити: степ і степ!... У мене нема тепер ні туги, ні радощів; за те є мир душевний, моральний спокій, подібний до рибячого холоднокровя. Будуще про мене — ніби не існує! чи вже-ж повсечасні нещастя спроможні так скорботно переробити чоловіка? — А вже-ж що так!²⁾ В киргизькому степу і на Аральському морі є доволі цікавого; але — ви відасте, що я ворог усяких описів; тим то й не пишу вам про отсю неісходиму пустелю. Літо минає на морі, зима в степу, в занесеній снігом джедомейці (наче-б то шатро), де я убогий художник малював Киргизів і між иньшим намалював і з себе портрет і посилаю вам його на пам'ять про вашого безтачанного друга“.

¹⁾ Русск. Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

²⁾ Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 267.

Пізнійш, вже три роки після експедиції Тарас в листі до Козачковського¹⁾ 16 липня р. 1852 писав, що далекий похід з Орська на Аральське море і довге купання в морі спричинили ся тому, що у його по всему тілу, найпаче на ногах, показало ся золотушне струпе.

Геть пізнійш, коли р. 1859 поет наш був у Києві, дак розповів д. Чалому такий епізод із своєї плавної по Аральському морю: на морі тому є острови, що повстали з перегилих рослин. Острови ті рушають з одного місця на друге. Раз якось Шевченко з п'ятьма матрозами, плаваючи на човні, пристали до одного такого острова і вийшли на берег погуляти. Тарас відокремив ся, ліг самітний на траві і віддав ся оглядуванню неба; матрози, погулявши, поплили собі, а про його й забули, та вже пропливши чимало, схаменули ся, вернулись на острів і давай гукати; „а я, каже Шевченко: і чую да мовчу, лежу собі; думка була: чи не зістати ся там зовсім; але-ж бісові матрози таки знайшли“²⁾.

Що до відносин до Шевченка Олексія Ів. Бутакова і його помічника Поспелова, дак, певна річ, що вони були добрі, більш товариські. Пишучи 14 листопада до Репніної, Тарас просить її, як що доведеть ся їй зустріти Бутакова — „він мій друг, товариш і командир“, дак подякувати йому за братерські відносини. Таку-ж подяку висловляє він Бутакову і Поспелову і в листі до Залеского, писаному в січні р. 1854³⁾.

Ще перш, ніж скінчилась експедиція, Бутаков писав до начальника оренбурзького війська, що на суднах у його перебувають унтер-офіцер Хома Вернер⁴⁾ і „рядовий“ Тарас Шевченко. Першого, писав Бутаков, я взяв на те, щоб вистежив, чи нема на Аральському побережю камяного вугілля і задля геологічних і ботанічних спостережень; і він — Вернер був в експедиції дуже користний, бо винайшов шар камяного вугілля. Останнього (себто Шевченка) призначив до експедиції командир корпусу на те, щоб змалював кра-

¹⁾ Основа 1862, квітень, стор. 18—21.

²⁾ Чалий стор. 148.

³⁾ Київ. Ст. 1883 кн. 2.

⁴⁾ Чи не той отсе Хома Вернер, про якого доведо ся нині чути в Даківній народній перекази — як він „писав ногами“, як „воював поліцію“, як поліція не могла його зловити і як „Бибик (київський генерал-губернатор) нанав чарівника, а сей заворожив Вернера, отуманив його і тоді поліція зянала його, набила йому на руки кайдани, на ноги колодки, а Бибик закинув його кудись, аж на край Сибіру“.

свиди в степу і на берегах моря¹. Отже, коли він — Бутаков вернеться до Оренбургу, так щоб до краю улаштувати добутки експедиції, йому треба буде Вернера і Шевченка, щоб останній „зовсім обробив красвиди, бо сього на морі зробити не можна було, та й гідрографічні види треба буде перевести на карту після того, як вона буде зроблена в Оренбурзі. Генерал Обручов не змагався і згодився, щоб Вернер і Шевченко укупі з Бутаковим прибули до Оренбурга¹).

Бутакову треба було поспішити в Оренбург, щоб швидче улаштувати задля царя й військового міністра справоздання про добутки експедиції. Тим то він, передавши свою флотилію Пислову, взяв з собою Вернера, Шевченка і ин. і 10 жовтня поїхав з ними з Раїма в Оренбург, куди й приїхали вони 1 листопада²).

VIII.

Ледви Шевченко прибув до Оренбурга, зараз зустрів його щирний його приятель, поклонник його Музи, Хведор Лазаревський. „Він, писав Тарас до княгині Репніної³), не посоромився жоді сірої (жовнірської) шинелі, першим повитав мене і ситав, чи є у мене що обідати⁴. У Лазаревського повитали нашого кобзаря й иньші Українці, які перебували тоді в Оренбурзі; повитав і ад'ютант Обручова Герн і запросив поета закатерувати у його. У Герна був окремий флігель (офіцина), де й посидився Тарас. Герн очевидно був не тільки чоловік освічений, високо розвинений, але й гуманний, вихований в любови до правди і до волі людської. Знаючи, що Тарасови небезпечно приймати листи на власну його адресу, він згодився, щоб листи до поета приходили на його адресу. „Адресуй, писав Тарас до професора Бодяньського⁴), в Оренбург Карлу Івановичу Герму, а мене на адресі не поминай. Цур йому. Герн знатиме по штемпю (по знаку почтовому), до кого той лист⁴.

Пошановане Українцями свого поета бенкетом відгукнуло ся й між Поляками. Заслані до Оренбургу Поляки (між ними Броніслав Залеский, Сераковський і иньші) тямли добре не тільки

¹) Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 163.

²) Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 248.

³) Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 271.

⁴) Русск. Ст. 1883 кн. IX. Івчі звістки (Р. Ар. 1898 N 3) кажуть, що Шевченко прибув в Оренбург 12 листопаду; але ся звістка адасть ся йому не певною.

тяжку долю Шевченка, розуміли велику жертву в особі його принесену деспотизму і темноті, але розуміли й високі національні ідеї висловлені Шевченком в його українських творах. Та як би то люди з такою освітою як Сераковський і Герн, з таким високорозвиненим почуттям національним як Залеский і знов той же Сераковський, не зрозуміли-б віщих бажань нашого поета: „Щоб усі Славяне стали добрими братами і синами сонця правди“ і не тяжили-б поклику його до „Ляхів“, де він каже:

„Подай же руку козакови,
І серце чисте подай
І знову іменем Христовим
Возобнови наш давний рай“¹⁾.

І от оренбуржські Поляки, а їх там було тоді чимало, спорудили на честь і славу українського поета-страдальника вечірку, запросивши туди і оренбуржських Українців — приятелів Тарасових, а також Герна і Бутакова. І з того часу гурток оренбуржських Поляків уважав собі за честь приймати у себе нашого віщого кобзаря²⁾.

Такі повятання, певна річ, оживили, звеселили і підбадьорили дух поета, пригноблений засланням і подорожжю на Арал, а найпаче повною до того часу невідомістю ні про своїх приятелів ні взагалі про Україну.

Здавало ся, що над тією холодною кригою, що морозила Тарасове життя, займаєть ся промінь того тепла, що спроможен розтопити кригу. За п'ять день по приїзді до Оренбурга Бутаков вдав ся до головного штабу оренбуржського війська й писав, що сам Шевченко не спроможеть ся скінчити усі малюнки по експедиції на той термін, який призначив військовий міністер, а тим часом у 2 баталіоні є жовнір Броніслав Залеский, що вміє малювати, дак він, Бутаков і просить прислати до його за помічника Шевченкови отого Залеского. Ся справу, певне під впливом Герна, поталянило швидко оборудувати, і на четвертий день, себто 9 листопада, прийшла до Бутакова відповідь, що Обручов звелів вирядити до його Залеского і Вернера, щоб вони вкупі з Шевченком швидко скінчили геологічне описання Аральського моря, малюнки і гідрографічні карти. Тоді-ж таки Обручов наказав, щоб Бутаков, подаючи роботи свої, додав йому і ширше справоздання про роботи Шевченка, Вернера і Залеского³⁾.

¹⁾ Кобзарь 1876 г. 2 стор. 31 і 209.

²⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X стор. 18.

³⁾ Истор. В. 1886 г. кн. 1 ст. 164 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 132

Таким чином Шевченкові стало можливим спекати ся казарми і муштри, жити в приватній квартирі без догляду й працювати в товаристві людей більш-менш освічених.

Такі умови, річ натуральна, зробили на поета добрий вплив. Лист його до Лизогуба¹⁾, писаний саме підчас наведеної в горі переписки Бутакова з Обручовим, написаний доволі спокійно. „Позавчора, пише він, вернув ся я з того степу киргизського та з моря Аральського до Оренбурга тай заходив ся отсе писати до тебе. Пишу, а ще й сам добре не знаю, чи живий ти на сьвітї, чи здоровий; бо вже отсе трохи не півтора року, як ми не переписували ся з тобою ані одним словом, а за таке время богато води у море утекло, може і у вас кого не стало; бо холера, кажуть, здорово таки косила. Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій! не гаючись; то я тоді вже й відпишу до тебе геть про все, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраім пропадав. Усе розкажу, нічого не потаю“.

Спокійним духом віс і від творів його, написаних в Оренбурзі під кінець року 1849. Написав їх Тарас тоді чимало. Знатн, що скоро заспокоїла ся хоч трохи душа поета, муза його знов засьнівала голосом, правда, звичайно журливим, але до тої журби часом примішано і жартовливої іронії і зовсім нема тонів розпукн, нарікання або лютого озьвірєння. Яким на пр. високохристиянським гуманїзмом і спокійним ліризмом серця повного любови дїшуть вірші його:

У наших раї на землі
Нїчого кращого некає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим!...²⁾

Як спокійно-художницьки висловлює поет свою печаль, що „охватить йому душу“, коли він, дивлячись на молоду матір з маленькою дитиною, згадає собі образ

„Тієї Матери сьвятої
Що в мир наш Бога принесла; —
А ми, — хвала нам і хвала!
Дарна що Бог, що ми не стоїм
І волосочка одного,
Таки повісили його...“²⁾

Одно слово! оренбуржські Шевченкові твори, коли їх прирівняємо до творів писаних під час експедиції, стають нам певним

¹⁾ Чалій стор. 175.

²⁾ Коблар т. 2 стор. 134.

зеркалом тієї доброї переємни в настрій Тарасової душі, скоро вона вернула ся з товариства казарменного, з „смердячої хати“ до товариства людий осьвічених, що живуть в людському житті!

Думками він, звичайно, і тепер раз-у-раз на Україні; і раз-у-раз болить його національне серце за зрабований край, за зневолений народ. Він сьпіває, що

... „Кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славна Україна“.

Перед ним живцем встають картини крпацтва. Він відає, що

Скрізь по славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві. Гнуть, гнуть
У ярах лицарські сини
А препоганії пани
Жиди, братан своїм хорошии
Останні продають штани...¹⁾

Одначе-ж, кажу я, про такі картини він говорить без розпуки, без озьвірення.

Оседлившись у Герна, маючи можливість не носити, хоч у хаті, саддацького убрання і з душею хоч на крихту утихомиреною, Тарас з своїми товаришами шпарко взяв ся доводити до краю потрібні задля Бутакова малюнки, карти й т. пнше, чого вимагав військовий міністер.

Тим часом вже-ж ніхто як не Герн до Бутакова, де і як тільки можна було, говорили на користь Шевченкови про його художницький талант, про його лиху долю і про тяжку заборону йому малювати і говорили так, щоб те доходило поза ними до ушей Обручова. Останній переняв ся тими розмовами і бажанням полегшити долю Шевченка. Пригадали собі, що майже два роки назад шеф жандарів питав ся, як поводить ся Шевченко і чи можна скинути з його заборону малювати? Пригадали, що з Оренбурга дано гр. Орлову відповідь корисну задля Шевченка ще 30 березія р. 1848, але з того часу не пришло з Петербурга жадної звістки. Пригадавши се все, Обручов 20 листопада р. 1849 написав до Орлова, просячи у його відповіді, що стало ся з тією перенською?²⁾

¹⁾ ibidem 128.

²⁾ Киев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 133.

Небавом Бутаков подав Обручову опись Аральського моря своє справоздання за експедицію і роботи Шевченка, Вернер і Залеского і додав до того 1) зроблені Шевченком малюнки гідрографічні з берегів Аральського моря; 2) геологічне описання тих берегів зроблене Вернером; 3) сім скриньок і в них 150 зразків геологічних і 4) дві скриньки з 75 примірниками рослин.

Обручов був вельми з того задоволений. Д. Чалій оповідає¹⁾, що Бутаков прохав Обручова вдати ся до Петербурга щоб Шевченка зробили унтер-офіцером в нагороду за його праці в експедиції. Обручов би то й згодив ся і вдав ся, але з Петербурга йому відмовили, та ще й докоряли, що він на перекі царської волі дозволив Шевченкови малювати. Д. Чалій, на жалі не подав нам основи задля такої звістки і про неї нігде біля не доводилось мині читати. А вже-ж — коли-б се була певні річ, дак би про неї були звістки в оренбуржському архіві, і вже-ж д. Гаршин і Василев в своїх статтях не промовчали-б сего важного факту; тим паче, що Гаршин²⁾ згадує про сю звістку, беручи її тільки з книжки д. Чалого. На мою-ж думку Обручов з таким поданєм не вдавав ся до Петербурга, та й не треба було йому вдатися. Цар Микола повернув Шевченка в садат як се добре було відомо Обручову з правом на вислугу. В конфірмації се право нічим не було обмежено; не було сказано, що на те, аби зреалізувати се право, треба ще окремого царського дозволу. Обручов, яко самостійний начальник корпусу, мав повне право, аби тільки бажав того, сам зробити Шевченка унтер-офіцером; а скоро не зробив, значить не хотів; і не хотів от через що: про нагороду Шевченка Обручову ніяково було вдавати ся окремо за його одного, а вже хіба-б вдаючись про нагороду усіх жовнірів, які були в експедиції. Так Обручов і зробив і про нагороду вдавав ся 30 квітня р. 1850; але, як це бачимо, небавом, тоді вже Шевченко був в арешті, і вже годилося гадати про ласку до його Обручова.

По звісткам Косарева, кожен жовнір, що був в експедиції Бутакова, значить і Шевченко, дістав по царському наказу в нагороду п'ять рублів; але ся нагорода прийшла вже тоді, коли Шевченко був на другому заслання, в Новопетровському форті¹⁾

¹⁾ Чалій стор. 74.

²⁾ Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 164.

³⁾ Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 248.

Але маємо певні доводи на те, що до доносу Ісаєва — про що зараз буде бесіда — Обручов не був від того, щоб полегшити Шевченкови долю пильшим яким робом. На його в сему разі впливали не тільки Бутаков, Герн і жінка його, але і ображене трохи самолюбство бюрократа.

В грудні прийшла до його вельми прикра записка Шевченка відповідь графа Орлова. Шеф жандарів 12 грудня писав до Обручова, що він вдавав ся до царя з докладом, щоб зняти з Шевченка заборону малювати, але-ж цар на те не згодив ся¹⁾.

Відмова не могла бути приємною Обручову вже через те, що коли Орлов запитував його, дак він відповів добре, на користь Шевченкови. Коли відмовили — значить його думку знехтовали; до того-ж треба зауважати, що й відносини особисті між Обручевим і Орловим не були добрі.

IX.

Не можна не гадати, щоб відповідь Орлова знов не пригнобила Шевченка. Так воно дійсно і було. Приголомшений поет став на тому, щоб спробувати ще деяких заходів, на пр. написати до поета російського Василя Жуковського, що богацько запоміг, десять літ назад, викупу його з крпацтва. Жуковський, яко вчитель наступника трону, був добре відомий і царю і царцї. Натурально було сподівати ся, що цар не відмовив би його проханню зняти з Шевченка заборону малювати. Поздоровляючи 1 січня кн. Рєпніну з новим роком, Тарас писав до неї²⁾: „Задля нового року минї обявили, що на весні мене знов виведуть на Аральське море. Мабуть звідтїль минї вже не вертати ся. За минулі походи не згодили ся вдати ся до царя, щоб дав минї амнестию, та ще знов нагадали пильновати, щоб я не писав і не малював. От як я зустрічаю новий рік! Чи вже й кінець мого віку буде таким журливим, як сьогоднішній день? В нещастю мимоволї стаєш забобонливим. Я найже переконав ся, що вже не бачити минї веселих днів; не бачити людей дорогих моему серцю, не бачити любїї моеї України. Я сьогодні пишу до Жуковського, щоб він випрохав менї дозвїл тільки малювати. Напишіть і ви до його, коли знаємі з ним; або напи-

¹⁾ ibidem 1896 кн. 2 стор. 134.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 268

шіть до Гоголя, щоб він про мене написав до Жуковського: вони між собою приятелі. Мене жах бере, коли я згадаю про киргизський степ. Коли піду в степ, зпов сплнитись, і може на довгі роки, а може й на віки, листування з приятелями. Не допусти сего Господи! Пришліть адресу Гоголя, я напишу до його, по праву українського віршомова; особисто я його не знаю. Я тепер, наче той, що падає в безодню: ладен за все вхопити ся. Жахлива безнадійність! така жахлива, що тільки одна фільо-

Вас. Жуковський.

софія християнська спроможна бороти ся з нею". Далі він просить прислати йому книжку Хоми Кампейського „О подражаніи Христу" і каже: „сдина моя втіха тепер сьвяте Євангеліє. Я читаю його що-дня, що-години. Колись думав я аналізувати серце матері по житю Св. Марії, Непорочної Матері Христової, але тепер! себ було взято мині за злочинство... В якому то я скорботному становищі! Нужденности материяльні — нікчемні, як порівняти їх до нужденности душі; а мене тепер кинули на

жертву обох їх... Добрий Андрій Іванович¹⁾ просить прислати до його усе, що я намалюю і визначати ціну; але що я йому пошлю, коли у мене закуті і голова і руки“.

В листі сему, опріч виразно висловленого суму, знов бачимо околинні ознаки підупадку духа і безнадійности, великі помилки ортографічні і стилістичні — і разом з тим стрічаємо певну звістку про те, що думка написати „Марію“ сплодила ся в поетовій голові майже за десять літ ще до того часу, коли він написав сю поему.

В листі до Жуковського²⁾, поет висловлюючи, що найтяжче нещастє його заборона малювати; каже: „згляньтесь на мене! виблагайте мні дозвіл малювати, більше нічого я не прошу. Згляньте ся! оживіть мою убогу, слабу, убиту душу! Напишіть до графа Орлова, чи до кого знаєте инчого і я гляну на божий сьвіт хоч перед смертю; бо життє в казармі і скорбут зруйнували мое здоровє. Для мене неминуче потрібно-б переініти климат, але на се я не повинен сподівати ся. Я хотів би перейти і лікарі так радять, перейти до війська на Кавказі; але-ж мене знов посилають на Сир-Дарію; сей похід для мого здоровля — чисто душоубний“.

Як тяжко допекла душі художника заборона малювати, як вона мордовала його — се знати з того, що 10 січня він приневолив себе написати лист до свого гнобителя — до начальника „III отдїлення“ — генерала Дубельта. Якого пекельного мордовання треба було зажити на те, щоб у геніального сатирика³⁾ зняла ся рука писати до Дубельта прозьбу! Короткий той лист, але який він характерний! не атрагентом, а покучини слїзми та горячою кровю він писаний! читаючи його так і чуши, як ридас душа страдальника, покараного єдине за літературний твір такою жорстко-мстивою карою! Шевченко благає Дубельта „випрохати у найяснїшого монарха — одну тільки ласку: дозвіл йому малювати“. — „Що я на своїм віку, пише він, нічого злочинного не малював, так беру в сьвідки Всемогущого Бога. Дозволом малювати, ви, наче у сліпого, здіймете з очей темну полуду і оживите мою душу убогу. Літа і здоровє мое звнєчене цингою в Орській фортеці, не дають мні сподіванки

¹⁾ Лизогуб.

²⁾ Русс. Архив. 1898 кн. XII стор. 553.

³⁾ Геніальний сатирик називає Шевченка і Вільбасов у своїй „Історіі Катерини II“, т. 1 стор. 359. Берлин.

на поліпшення від служби військової. Благаю вас — покажіть найменшу ласку до моєї долі¹⁾).

Кервав листи поета-художника до Лизогуба, Репніної, Жуковського не пішли в нівець: очевидно отсім благородним людям мусимо дякувати за те, що за нашого кобзаря вступалися графи — Гудович (Лизогубів свояк) і Олексій Толстой (відомий поет і родич братам Перовським — Льву і Василю): вони прохали Василя Перовського, щоб він вдав ся до Орлова і Ду-

бельта, аби вони випрохали у царя пільгу Шевченкови. Не без того, може, що Жуковський написав і до Перовського і до Орлова. Не скажу, чи знали Перовські особисто Шевченка; але вони були приятелями Жуковського і Брюлова²⁾ і добре знали про долю Шевченка в крпацтві, про викуп його, про кару його за вірші і про обурення проти його царя Миколи. Тим то Перовський

¹⁾ Правда 1894, лютий і Київ. Стар. 1894, кн. II стор. 394.

²⁾ Брюлов род. 1799, умер в Римі 1852.

жадної надії на свої клопоти і не покладав, а радив не нагадувати царю про Шевченка, а подождати доки він забуде про його, або принаймні доки гнів одлигне хоч трохи. Одначе Андрій Гудович, а ще більш Олексій Толстой, що дуже високо цінив і шановав талант кобзаря України, притьмом стояли на своєму¹⁾. Перовський згодився і вдався до Дубельта з запискою. „Від часу заслання, писав Перовський, Шевченко поводить ся, як не можна добре („отлично-хорошо“), він двічі і з великою користю був в експедиції — Бутакова і користно працював над описом Аральського моря. Торік, коли Шевченко вернув ся в Оренбург з експедиції, корпусний командир генерал Обручов, впевнившись, що він поводить ся найліпше, служить добре і тримаєть ся доброго „образа мыслей“, прохав дозволу йому писати і малювати; одначе прозьби його не вволили в Петербурзі; через що генерал Обручов не насьмілюєть ся зробити Шевченка унтер-офіцером; хоча Шевченко вже кілька літ служить звичайним жовніром і не був покараний в салдати без вислуги. Перовський додав, що Шевченкови вже 40 літ (дійсне йому тоді йшов 37 рік), здоровем і на силу він вельми благий і підчас заслання кілька разів хоровав на скорбут²⁾).

Добутками сієї записки була відповідь Дубельта до Перовського: в неї знати — раз, що останній не помилив ся доводячи Гудовичу і Толстому, що його клопіт — буде марний; а друге, що наведена в горі звістка Чалого про відмову з Петербурга зробити Шевченка унтер-офіцером — єсть помилка. Дубельт 20 лютого відписав Перовському, що на думку графа Орлова рано ще прохати у царя попілжити Шевченка, а коли генерал Обручов тієї думки, що Шевченко заробив на унтер-офіцера, да від його-ж і залежить безпосередно ся справа³⁾).

Цікава річ: чому шеф жандарів граф Орлов і цар Микола так запекло не хотіли зняти з Шевченка найтяжчих для його кайданів: заборони малювати? З першого погляду, коли читасмо в конфірмації власний додаток самого царя про заборону малювати, дивуємось, що в докладі Орлова нема найменшого натякання на потреби, або на основу до такої тяжкої карі, як заборона художникови малювати. Дивуєш ся сему царському додатку і мило волі шукаєш хоч зерна якого, щоб вивести потребу

¹⁾ З приват. листу Л. М. Женчужникова.

²⁾ Київ. Стар. 1898 кн. III стор. 422.

³⁾ *ibidem* 423.

такої карі, що навіть і приміркувати її не кожен вдатен. Вже-ж, річ найцвєтїйша, коли-б за Шевченком були які вчинки, яко за художником, коли-б своїми малюнками він видав ся перед III отдѣленїем так, як своїми поезїями, то-б про се було згадано в докладї, а тож ні слова там; а в конфірмації несподіваний додаток: „заборонити малювати!“

З'ясування, хоч і неповне, причини сього додатку (швидче тільки натакання) стрївасмо в Шевченковому журналї¹⁾. Він каже, що „бездушному сатрапови і прибічникови царя привидїло ся, що мене випущено з крєпацтва і виховано коштом царя, а я-б то віддячив своєму добродїєви тим, що на малював з його карикатуру. Не тяжлю, звідкїль взяла ся отся дурна байка, тяжлю тільки, що вона мене не дешево коштує. Гадати треба, що отсю нїсенїтницю сплели на конфірмації, бо на кінці прєсуду сказано: „найстрожайше заборонити писати і малювати“. Писати заборонили за „баламутні вірші українські, а за що заборонили малювати — того не скаже і сам судя верховний“.

Дїйсно, як я вже казав, в докладї шефа жандарів 26 мая р. 1847²⁾ про малюванє нема нїже єдного слова. Граф Орлов радив цареві в докладї завдати Шевченка в салдати, з доглядом, щоб „від його ні в якому разї не виходило баламутних і пашквїльних творів“. А вже сам цар власною рукою додав „заборонити писати і малювати“.

Мнї здасть ся, що царський додаток виник от з чого. Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і про що саме „баламутні і пашквїльні вірші“ написав Шевченко? Відповіди йому, що Тарас, наючи на думцї „Сон“, з самого царя і царицї „змалював карикатуру“. Слова „змалював“ цар взяв буквально і з серця додав абсолютної заборони малювати, — тай доки живий був не спромїг ся забути про те „змалював карикатуру“ і не хотїв скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати.

Нїчим ничим не можна з'ясувати причину отсїєї истивої карі.

Дак коли ото прийшла від Орлова така прикра відповідь, Шевченкові приятелї в Оренбурзі стали шикловати ся і впливати на Обручова, щоб чин будь полегшити поетову долю, принаймні, щоб визволили його від казарменного догляду і жита та від муштри.

¹⁾ Замиски стор. 19.

²⁾ Русск. Архивъ 1892 кн. VII стор. 345.

Тоді саме Шевченко, скінчивши вже роботу по експедиції, взяв ся малювати портрети з Оренбуржців і між инчим змалював і портрет з жінки Обручова¹⁾. Вже-ж не без того, що Обручов про се відав, не без того, щоб і сама Обручова не промовила чоловікові своєму доброго слова на користь Шевченкови. Знайшов ся і добрий привід. Обручов пікловав ся вистежити шар камяного вуголя на півострові Мангшляку. 22 січня р. 1850 Обручов писав до начальника 23 дивізії, що літом того року він хоче вирядити під проводом тамушого штейтера відділ на півостров Мангшляк, щоб вистежити в горах Кара-Тау (за 120 верстов від Новопетровського форту) кам'яне вуголь, знайдене там ще р. 1847. До сего виділу і звелів він вирядити Шевченка і Вернера, бо вони люде тамущі і бували в Аральській експедиції, вирядити їх так, щоб до початку навігації на морю Каспійському вони були вже в Гуревому-Городку, а звідтіля рунили до Новопетровського форту²⁾. Се могло статись не раніш квітня. Звістно, нічого вельми привабливого в отсій маленькій експедиції не було задля нашого поета, але-ж все таки не було ні казарми, ні муштри, ні догляду — і поет був би собі більш-менш чоловіком незалежним від „дядьки“ і пьяного фельдфебля. Правда, що не солодко було промінати на степ киргизський товариське житє в Оренбурзі. Тут, осівшись на кватері у Герна, Тарас тільки номінально, як повідав небіжчик вже Хведір Лазаревський, був жовніром; ходив собі дома в одєжі цивільній, військової служби на справляв, улаштовав собі в флітелі у добряги Герна малярську майстерню, малював та писав. Трапляло ся і так, що він, пішовши з квартири, кілька день і не зазірав до неї, а перебував у Лазаревського. Одначе виходячи з дому, він завжді надягав солдацьку шинелю³⁾. Опріч Лазаревського поет доволі часто ходив до одного офіцера з Українців. Прийде було, розповідала господня кватеря того офіцера: і коли нема того офіцера в господі, він ходить по хаті та сьпіває. Господня було подасть горівки і шаткованої капусти. Дуже він любив капусту. А скоро вернеть ся той офіцер-приятель його, вони сядуть за стіл і розмовляють собі довго-довго, інколи геть за північ, але завжді тихенько, без голосу. Раз якось, прийшовши в веселому душі до Лазаревського, він написав в його записку

¹⁾ Киев. Стар. 1886 кн. X стор. 13.

²⁾ Ист. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 164 і Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 134.

³⁾ Русск. Арх. 1898 кн. 3 стор. 470.

книжочку ось які вірші, жартовливі і досі, як каже професор Стороженко¹⁾, невідомі ще:

„Ой у саду, у саду
Гуляли кокошки:
Чорнявая, білявая,
Дзюбатая трощка“ і т. д.

Дивом мене дивує, що професор Стороженко поняв вірш, що оті нікчемні вірші як само і другі подані д. Стороженком в Київ. Стар. р. 1897 — то твори Тарасового пера. Я не змагаю ся проти того, що вірші ті записані рукою Шевченка, але досить раз єдиний перечитати їх, щоб переконатися, що вони, хоч і писані Шевченковою рукою, та не Шевченкові твори. Шевченкові часто трапляло ся в „записні книжки“ вписувати чужі вірші, звісно, ніколи не видаючи їх за свої. По смерті поета не раз трапляло ся, що володарі тих книжечок друкували з них записані там Шевченковою рукою вірші, яко Шевченкові твори. Окрім того, я стрівав в „Русск. Курьєрі“ 1889, нікчемніші, передруковані потім і в „Елисаветградському Вістнику“ і в „Київ. Старині“²⁾ вірші, ніби то Шевченкові.

„І драгуни і ніхота
За Дунай ідуть,
Буде добра їм робота;
Так щасливий путь!
І Чернігів і Полтава
Вшлюють козаків;
Нехай буде й наша слава
Між царських полків і т. д.

Отсі вірші „вшковорив“ би Шевченко підчас Кримської війни (1853—1856) і подаровав їх кожному Українцю, що був „въ составѣ конно козацьего N 2 полка!!“ Згадаймо тільки, що Шевченка підчас тієї війни мордовали в Новопетровському форті, а з'організовані тоді українські-козацькі полки зараз же рушили до Петербургу. Цікава річ — яким чином, сидячи в Новопетровську, Шевченко подаровав оті кумедні вірші „Українцю“ в Петербурзі, та ще які вірші!? діаметрально супротивні думкам і переконанням його!... Одначе не в тім сила, а в тому, що в ніби то Шевченкових віршах, поданих Лазаревським, нема нічого Шевченківського: ні складу, ні розміру.

¹⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X.

²⁾ 1889 кн. IV стор. 242.

ні музичности і чистоти мови; нема зовсім навіть нічого й похожего на те, що зоветься поезією й смаком естетичним. Нема в них всего того, чого завжди повно в творах Шевченка.

X.

Таким чином недалеко в будущині перед Тарасом манячлив знов киргизький степ — і хоч не в казармі, але-ж в неволі і на далекій чужині. Не диво, що душу поета часом знов охмарювала тяжка нудьга й сум:

„Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю — (каже поет)¹⁾
О Господи! як то тяжко
Тії дні випають!

Журба й сум відбивають ся по всіх листах Шевченкових, по всіх поезіях його, написаних в продовж перших чотирох місяців року 1850. Пишучи 7 березія до Репніної, він каже: „1 мая мене поженуть в степ на східний берег моря Каспійського; значить — знов спинять зносини з людьми. Отут то книжка „Мертвыя души“ (Гоголя) буде мені другом в моїй самотині: ради Бога і всего високого, пришліть мені її. Можна-б і самому випсати її з Москви, але овва! не можна мені тепер зробити видатків на таку розкіш. У мене давно була думка прохати вас про се, та не відважував ся я, памятаючи про один журливий вечер в Яготині. Пришліть ради всего сьвятого... Новий завіт я читаю благоговійно і у мене родила ся думка описати материне серце по житю Пречистої Діви Матери Спасителя, а друга думка — змалювати картину розпятого її Сина. Молю Бога, щоб хоч коли небудь здійснили ся мої мрії. Коли-б мені дозволили, я бажав був в тутешню церкву римську змалювати запрестольний образ (безплатно), а на тому образі змалювати смерть Спасителя повішеного між розбійниками, але-ж ксьонде не хоче молити ся перед розбійниками. Що діяти! Мимо волі знаходиш похожість віку ХІХ і ХІІ“. Про отой яготинський вечер журливий, що згадав Тарас, він нише в тому-ж таки листі так: „кась у мене з вами зайшла була розмова про „Мертві

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 140.

Душі^а і ви висловили ся занадто сухо. Се було мнї прикро, бо я завжди читав Гоголя раюючи, а ще й те, що я в глибокій душі шановав ваш ум благородний, ваш смак і ваше ніжно-високе почуте. Мнї стало годі боляче і я подумав: от я такий нерозумний і грубий, що не спроможен ні розуміти, ні почувати прекрасного?... А з теперішніх ваших думок про Гоголя я вельми радію! ви зрозуміли суще-християнську мету його! Так! перед Гоголем нашим треба благоговіти, яко перед людиною, наділеною високим розумом і найважнішою любовю до людей... Наймудрійший філософ, найвищий поет повинен благоговіти перед ним, яко перед чоловіколюбцем. Я ніколи не покину жалювати, що мнї не довело ся спізнати ся з ним особисто. В знамості особистій інколи покажуть ся така привабливість, що жадне перо не вдатне її списати^б).

Я наумпене подаю отсю довгу виписку: вона не тільки цікава, вона вельми характерна про Репніну і про Шевченка: в неї знати нам Тарасів погляд і думки про Гоголеві твори, властиво погляд на реальне змальоване художником Гоголем життя реального.

„Молю ся Богови і не трачу надії, писав далі Шевченко в тому-ж листі, що коли небудь буде край його нещаста. Тоді поїду в Седнев¹⁾ і там зналю в церкву образ „Смерть Спасителя“²⁾).

Надію — вернути ся на Україну голубить Шевченко і в своїх віршах того часу:

„Ось для чого куму
Жить на сьвітї, волочити
В неволї кайдани:
Може ще я подивлю ся
На мою Україну...
Може ще я поділю ся
Словани-слезани
З дібовани зеленими,
З тенними лугами,
Бо не має в мене роду
По всій Україні;
Та все таки не ті люди,
Що на тій чужині“.

¹⁾ Себто до Лизогуба.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 269.

Далі поет благас Господа підтримати в душі його надію,

Бо серце холоде,
Як подумав, що може
Мене хорувать
На чужині...¹⁾

Надію Тарасову більш за все гріла тоді запевнятисть його приятелів оренбуржських, що прирадили собі ужити всіх можливих заходів і клопоту, щоб досягти коли не повної амністії Тарасови, так хоча пільги і скасування заборони йому писати й малювати.

Приклонник і приятель Тарасів — Сергій Левицький, щирий Українець, що служив тоді на добрій посаді в Оренбурзі, поїхав до Петербургу, може в своїх особистих справах, але ж, як побачимо, він міркував клопотати ся в столиці і про Шевченка. Останній через його послав листи до академіка Остроградського, до художника Чернишова, до княжни Рєпніної і до проф. Бодянського. Була сподіванка, що московські і петербурзькі земляки, приятелі і знасні Тарасові та й взагалі добрі люде запоможуть в сій справі. Здасть ся, найбільш уповали на допомогу Михайла Лазаревського²⁾ (Федорового брата): він був на службі „чиновникомъ особыхъ порученій“ у столичного губернатора, значить яко — людина добре ознаєнена з звичаєми столичної бюрократії, знає і напутить до кого і як вдати ся. Ідучи через Москву, Левицький побачив ся з професором Бодянським. Останній дав йому рекомендацію до земляка Рєдькина, що служив тоді при міністерстві вн. справ. 6-го березія Левицький між инчим писав до Тараса: „Ледви я достукав ся до Бодянського; зате, коли сказав, що я від вас і маю до його лист, дак він так зрадів, немов би я говорив з ним про брата його, або про чоловіка, найблишого його серцю. Довго розмовляли про Оренбург — як там жити, найпаче вам. Жалковали і тужили за вами у купі і набалакавшись — розійшлись немов кривняки“.

Рєдькин теж ласкаво повитав Левицького і теж розпитував, як жити Шевченкови, але, мабуть, не подавав надії на поліпшення долі страдальника і не взяв ся клопотати за його. При-

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 141.

²⁾ Михайло Лазаревський — з Конотопського повіту, як і всі брата його: Василь, Хведір і Олександр — родив ся р. 1837; скінчив лицей у Наживі, помер р. 1866.

наймні Левницький в своєму листі писав: „мині здасть ся, що сей Редькин не те що Боданський; знати, що він чогось боїть ся, або може він переяв ся паскудним петербурьским духом“¹⁾.

Бутаков тоді вже був у Петербурзі. Левницький побачив ся з ним, і він сказав йому, що „справа розпочала ся і він рушив знамих дам, щоб вони прохали за Тараса кого треба“. Взагалі, писав Левницький, в Петербурзі є чимало людей, що згадують

¹⁾ Родив ся 3/15 XI 1808, умер в Москві 6/18 IX 1877.

²⁾ Лист Левницького був писаний по українськи, але його одібрали у Шевченка при ревізії, як зараз побачило. Ї одіслали в III отд. Міні не прислано ні оригіналу, ні перекладу, хоч і обіцяно. Не знаги чому д. Васильєв не відважив ся подати всего цілком листу д. Левницького в своїй статі (Кіев. Стар. 1886 кн. 2). Я беру виписки з листу Левницького в перекладі вже на нову російську, подані д. Гаршиною в Ист. Вѣсти. 1886 кн. 1 стор. 168 і перекладаю їх на нову нашу. З таких двоїстих перекладів можаві і похвѣки; та що діяти! Инакше не можна було міні.

про Шевченка. „Є між ними Головка, магістер з Харкова. От душа правдива: скоро віждемо ся, перше слово про вас. Хлопець він дуже розумний; шкода тільки, що своєю правдивістю наробить того, що і його зашляють, він і тепер вже під доглядом поліції. Він каже, що хоч вас і не стало, але знайдеть ся 1000 готових стояти за все те, що ви говорили“.

Не вгадати, які-б були добутки з клопоту Левицького й инч., коли-б в сій справі не нашкодив був стільки тяжко, скільки і несподівано, чоловік зовсім сторонній, що так люто і подло кинув новим лихом на голову поета-страдальника

XI.

В одного з найщиріших Шевченкових приятелів в Оренбурзі К. І. Герна, людини освіченої, гуманної, без краю доброї, у людини, що вельми багацько зробили задля Тараса доброго і лишила ся вірною йому до віку, була молода жінка красуня. До неї лицяв ся офіцер Ісаєв; вона й собі горнула ся до його. Про кохання їх ходила в Оренбурзі поголоска; тайною воно було, як се звичайно буває, тільки задля мужа. Помітив і Шевченко те кохання і спостеріг, що аби Г. з господи — Ісаєв зараз до його в господу; і доки Гери сидить на службі, доти Ісаєв сидить у його жінки. Трудно, навіть неможливо було Тарасови витерпіти таку наругу над своїм другом; глибоковдачливе серце його обурювало ся; він довгий час не тямив, що діяти: чи відкрити своєму другови очі, чи байдуже збачити і не втручати ся до сїєї інтимної і занадто доскодливої справи? Мовчати совість не давала йому; та таки-ж чи чесно-б було дивити ся мовчки і не остерегти свого друга, бачучи, що під його стріху підкладають віхоть з вогнем. Нарешті помітивши раз-якось, що ледви Г. вийшов на службу, як до його жінки прийшов Ісаєв, Шевченко сів на фіякра, поїхав до Г., взяв його і привів під самі двері того покою, де пані Г. лицяла ся з Ісаєвим!... Не треба розповідати подробиць, що вийшло далі!... На паню Г. напала істерія, а Ісаєва Г. з Тарасом випровадили так, як звичайно чоловіки випроваджають таких гостей з своєї господи¹⁾.

Дорого-ж приплатив си Шевченко за совітливе заступництво за родинну честь свого друга. На другий день — побитий вчора

¹⁾ Киев. Стрп. 1888 кн. X.

Ісаєв зробив ся „патріотом“ і подав генералу Обручову донос, що Шевченко, на перекір царському наказу, ходить в цивільній одежі, пише вірші і малює портрети. Коли саме, себто якого дня Ісаєв подав донос — звістки не однакові, як се зараз бачити мемо. Обручов, одержавши донос Ісаєва, опинив ся, як кажуть, на роздорожі і якийсь час не тямив куди брати. Він, звісно, і сам відав, що Шевченко малює портрети, але відав про те приватно, від своєї жінки; тепер прийшла про те звістка до його, яко до корпусного командира. Офіцер з його корпусу обвинював жовніра з того-ж корпусу в „політичному злочинстві“, в неслухняности проти начальства і проти царя. Знехтовати донос трудно було тай небезпечно ще й через те, що в Обручова була опаска, що Ісаєв може послати, а то й послав вже потайний донос анонімний до жандарів, а між шефом жандарів і між Обручовим були не добрі відносини!... небезпечно було наряжати зразу звичайне слідство: бо як не як, а воно-б могло показати, що й з жінки його, Обручова, Шевченко малював портрет!... Обручов вибрав ніби середину, з якою може сподівав ся, що й кози найдуть ся, і сіно буде ціле. Він покликав Герна і наказав йому взявши жандарського офіцера потрусити Шевченка і зробити ревізію паперів його. Може бути, що він сподівав ся, що Гери попередю остереже Шевченка і таким чином справить ревізію так, що у Шевченка нічого не знайдуть такого, щоб підтримувало донос Ісаєва. Так, мабуть, розумів сю справу і Гери; побачимо, що так він і кермував нею; та не по його вині не так стало ся. Одержавши приказ Обручова, Гери перш за все метнув ся до Федора Лазаревського, щоб він остеріг швидче Тараса, що за 1½ години його труситиють. Але-ж Тараса на лихо не було в господі і Лазаревському треба було ужити доброї праці, заки знайшов він поета. По доброму ладу треба було, не гаючи часу, зараз же усі папери, малярські пристрої і цивільну одежу винести куди небудь з Тарасової світлиця; та ні! Збентежені несподіванкою Гери, Лазаревський і Шевченко взяли ся пореглядувати папери та мірковати, що з тих паперів і малюнків звівечити, а що лишити? Знівечивши чималу долю того добра, Тарас, нарешті спленив ся і заневажуючи, що у його нема нічого „предосудительного“ не дав більш нічого звівечити, забувши, що є листи у його з непевним змістом, які ліпше-б було звівечити, забувши, що малярські пристрої теж річ небезпечна. Правда, що до останніх, — дак може і він і приятелі його були певні, що в сій справі вивести ся легко:

скоро Шевченко малював Бутакову аральські види, дак не можна-ж було йому не мати фарб, пензлів і т. ин. — „Годі! буде! мовив нарешті Тарас, затуливши рукою листи! лишіть хоч що не будь про інквизиторів; а то вони подумаютъ, що добрі люди й знати мене не хочуть“.

Переказую отсю сцену, як її подав проф. Стороженко¹⁾, записавши її, мабуть не від кого більш, як не від Лазаревського. Мене трохи дивує поблажливість Герна і Лазаревського, найпаче останнього; вже-ж не можна було йому не відати, що у Шевченка є і його листи і не тямити, що хоча в листах його „ніть ничего особеннаго“, але вони свідчили, що через його руки проходили до Шевченка листи від инчих людей, а за те, як потім і стало ся, не подякують йому. Справивши ревізію, у Шевченка забрали: 22 листи, між ними сім листів Лизогуба Андрія, писаних 21 жовтня, 31 грудня р. 1847; 7 січня, 7 і 28 лютого, 7 квітня і 15 липня р. 1848; два листи від княгини Репніної, листи від Олександри Псьолівни (поетки), від Сергія Левницького, пять листів Лазаревського, два від Чернишова, а останні „не відомо від кого“. Забрали книжки: Біблію, Євангеліє, О подражаніи Христу; дві книжки Шекспірових творів: дві творів: Лермонтова, Євгенія Онсігіна Пушкіна і дві книжки „Полнаго собранія сочиненій русскихъ авторовъ“. Взяли дерев'яну скриньку з красками і пензлями, що прислав йому Лизогуб; два портфелі, і там два альбоми з українськими віршами, (між ними і „Свячена вода“ Псьолівни) з піснями і з малюнками олівцем, нарешті взяли цивільну одежу²⁾. Шевченко знов опинив ся в арешті.

Коли саме відбула ся отся ревізія і коли саме закинули Шевченка в арешт?

Д. Стороженко каже, що справили її в страстну суботу³⁾: значить би то двадцять другого квітня. (Який безгаланний був про Шевченка квітень! нагадаймо, що і вперше арештовано його в квітні!) Але Гаршин з урядових звісток оповідає, що до 12 мая Тарас просидів вже в арешті 15 день. Значить, арештовано його 27 квітня. З сего можна-б гадати, що після ревізії Шевченко до 27 квітня, то-б то перші дні великодних свят, був на волі; а коли ні, і як що його арештовано зарав після ревізії,

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

²⁾ Истор. В. 1886 кн. 1 стор. 166 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 136.

³⁾ Київ. Ст. 1886 кн. X.

тоді, значить, ревізію справляли 27 квітня. Я більш пристаю до останньої думки; опріч того що якось аж илсно стає думати, щоб безталанного страдальника закинули в тюрну саме за кілька годин до Великодня, і на се треба-б або надзвичайного злочинця, або не людського серця у того, хто звелів зараз по ревізії взяти поета в арешт! — Масмо у д. Василюва дословну випіску з доношення Обручова військовому міністру, де сказано: велено було потрусити Шевченка і самого його „впредь содержать подъ арестомъ“. З другого боку, бачимо, що Обручов 27 квітня дав наказ, щоб Шевченка не посилати вже в експедицію на Мангашлик. Нарешті з конструкції оповідання про се д. Василюва¹⁾ можна гадати, що приказ Обручова про ревізію, сама ревізія, арешт Шевченка і приказ не посилати його в експедицію — все се стало ся 27 квітня. Шкода, що д. Василюв не оголосив до словно обох приказів Обручова.

В усякому разі річ певна, що 27 квітня р. 1850 Шевченко сидів вже в арешті в Оренбурзі на військовій гавтвахті.

Є ще инча редакція про причину арешта Ш—ка. П. Юдин (Р. Арх. 1898 кн. 3) розповідає, що „Шевченко, живучи у Герна, помітив раз дуже характерну сцену відносно пані Герн до Ісаєва; він змалював ту сцену і положивши малюнок у себе на столі, забув про його. Герн, обовязаний би то підпискою що тиждня переглядувати Шевченкові папери, побачив той малюнок. З того вишла родинна буча. — Не відомо, каже Юдин, чи дійсне І—в зробив донос Обручову на Ш—ка, але Шевченків малюнок опинив ся в руках Обручова, котрий страшенно розгнівався на художника і показав покликати його до себе.

— „Се ти намалював к...ія? спитав Обручов Шевченка, показуючи малюнок.

— „Я! відповів поет.

— „Ах ти, сякий такий! Так ти платиш за хозяйську хліб сіль! Я тебе заморю в салдатах.

Останні слова Обручов сказав з того приводу, що не задовго перед тим Бутаков прохав його зробити з Ш—ка унтер-офіцера. Обручов обіцяв, а тепер пішов назад і велів закинути Шевченка в арешт „на хліб і воду“.

¹⁾ Київ. Ст. 1886 кн. 2 стор. 135.

XII.

Річ певна, що ревізія у Шевченка не задовольнила Обручова, і він повернув тоді справу вельми круто проти Шевченка. Він не тільки скасовав 27 квітня власний наказ про виряд Шевченка з Вернером на Мангишлак, а звелів вирядити його до Орська; держати там у тюрмі і пильновати, щоб просто ні до Шевченка, ні від його не йшли листи; „усі такі листи, додав Обручов в своєму наказі до командира 5 баталіону — майора Мшкова, повинні приходити попереду до мене на перегляд; а за самим Шевченком, окріч начальників баталіонного і ротного, повинні поглядати ще добронадійні унтер-офіцер та ефрейтор; вони повинні строго стежити за усіма вчинками рядового Шевченка і коли помітять за ним що будь „предосудительне“, або неслухняність його, так зараз же подавати проте звістку начальникови баталіону, а сей зараз повинен донести мині, надписуючи на пакеті „потайно, і до власних рук¹⁾“.

12 мая, значить — день в день через два роки після того, як Шевченко виступав вперше з Орська в степ, знов повели його степом в Орськ і тут закинули в каземат, — між колодників і таврованих варнаків²⁾.

Взагалі знати, що Обручов переполошився знайденими при ревізії у Шевченка річачи. З переполоху, як небавом буде знати, він не вагався потаїти правду і ужити вчинків противних елементарним змаганням совісті. Переполошившись Обручов поспішив счинити бучу і в Петербурзі. 23 мая він одіслав до військового міністра усі одібрані у Шевченка папери і малюнки і писав: „стало мині відомим (а звідкіль саме — про те промовчав), що „рядовий“ Шевченко носить цивільну одужу, маює і пише вірші. Я тієїж години звелів потрусити Шевченка і самого його тримати в арешті. При ревізії знайдено у Шевченка тільки один поношений старий цивільний сурдут; листи від різних людей, писані переважно мовою українською; два альбоми з віршами та з піснями українськими і з малюнками на них олівцем. Найначе між листами видасться лист мовою українською писаний 6 березня з Петербурга урядником оренбурзької кордонної комісії — Левницьким. Подаю переклад з сего листу. Варт уваги

¹⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 166.

²⁾ Записки Шевченка стор. 27.

і лист двох братів Лазаревських — один з них служить у Петербурзі при губернаторі, а другий теж „чиновникомъ особыхъ порученій“ при голові тутешньої кордонної комісії генералі Ладженському. Знати з листів, що декотрі листи до Шевченка пересилано через Лазаревського, та через урядника з тієїж комісії Александровського¹⁾ (родом з Чернигівщини як і Лазаревські, на ймення — Михайло).

Як бачимо, генерал Обручов обвинувачуючи Шевченка за те, що не слухав ся царської волі і малював, потаїв ся перед міністром і не сказав, що сам же він, по просьбі Бутакова вврядив Шевченка в експедицію саме на те, щоб малював види і карти, і отся мета виразно висловлена в усій перепишці Обручова з Бутаковим про Шевченка. Мало сего: і потайвшись, Обручов, зовсім вже не совісно, звернув свій вчинок на другого.

В Петербурзі теж переполошили ся; вдарили на івалт. Івалту запомогло й те, що про всю отсю колотнечу сполошений генерал Обручов написав навіть до державного канцлера графа Несельроде.

З яким успіхом вели сю справу, знати з того, що за два дні, з того дня як Обручов послав донесення військовому міністрови (23 мая), встигли з воєнного міністерства повідомити шефа жандарів, а сей — доложити царю, повідомити про царську волю військового міністра і нарешті 7 червня дежурний генерал головного штабу військового генерал-адютант Ігнатев написав до Обручова, що цар, вислухавши справозданне шефа жандарів про всю отсю справу, звелів: „рядового Шевченка за се, що не послухав ся царської заборони писати і малювати, зараз же посадити в суворий арешт і держати в арешті, доки не буде зроблене слідство про винуватих, що не доглядали за тим, щоб Шевченко не писав і не малював. Роблячи-ж слідство, уважати, що начальник 5 баталіону і всі ближні начальники повинні бути покараними за те, що допустили недогляд над таким дочинцем, про попередню вину якого вони відали“²⁾.

У куці з тим шеф жандарів граф Орлов немов ухисне, щоб більш роздратовати Обручова проти Шевченка, не пропустив нагоди зачепити Обручова ще й з другого боку. Повідомляючи його 10 червня, що переписку про Шевченка він, Орлов, про-

¹⁾ Киев. Ст. 1896 кн. 2.

²⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 168.

вадив тільки з військовим міністром та з ним, Обручовим, а більші ні з кми, та й то ще потайно, він прохав Обручова: „чи не буде він такий ласкавий, щоб відповів: з якої речі він уважав потрібним про всю отсю справу написати до державного канцлера?“

Хоч як хитро підступив Орлов, а проте Обручов зумів викрутити ся й вивести себе. Він відповів, що незадовго перед тим голова кордонної комісії генерал Ладженський прохав його на посаду радного комісії постановити Федора Лазаревського. Тим часом з Шевченкових паперів стало знати, що Лазаревський листовав ся з Шевченком. Отже зовсім би було не зручно, щоб на посаді радного комісії була така людина, яка мала зносини з „рядовим“ Шевченком, що перебуває під строгим доглядом начальства. Тим то він, Обручов, і вдав ся до графа Несельроде, щоб не робив радним Лазаревського, а зробив Костромитинова.

Таким чином Орлов побачив, що не можна причепити ся до Обручова, та й замовк про Лазаревського. За те він вчепив ся до Левицького і Головка. Прочитавши в листі Левицького до Шевченка, що є 1000 чоловіка, готових стояти за те, що говорив III—ко, шеф жандарів мереняв ся думкою, що в Петербурзі існує потайне політичне українське товариство і ввів в стежити його. 15 червня він велів жандарським полковникам Станкевичу і Левенталю зробити ревізію у Левицького і у Головка і арештовати їх і папери їх. В паперах Левицького нічого важного не було і він на опиті в III отд. сказав, що ніякого потайного товариства в Петербурзі нема. Дубельт запевняв Орлова, що в сій справі нічого політичного нема; але Орлов не няв тому віри і сам брав Левицького на опит і писав до Дубельта: „я провадитиму слідство, щоб в такій важній справі не пропустити ні найменшої подробиці і сподіваю ся, що пильне слідство може дещо виявити“.

Але слідство нічого не виявило і Левицького випустили.

З Головкой стала ся подія дуже трагічна. Коли Левенталь, прибувши на квартиру до Головка, сказав йому, що по царському приказу мусять зробити ревізію і арештовати його, Головка пішов до другого покою одягати ся. Тимчасом Левенталь розглядував папери. Аж ось „квартильний“ (поліціант) закричав: „Що ви! що ви робите!“ Левенталь обернув ся і побачив, що Головка з pistols ціляв ся в „квартильного“, котрий швидко „ретировався“; тоді Головка став цілитись в Левентала, ледві

сей встиг „одійти“, як Головка вистрілив. Заким Левенталь кликав унтер-офіцера, щоб „розброїти“ Головка, останній замкнув двері і там вистрілив. Коли розломали двері, Головка лежав на підлозі, облитий кровю. Коли прийшли лікарі, дак Головка був вже мертвий. Він вистрілив собі в рот¹⁾.

XIII.

Одержавши наведений в горі наказ військового міністра з висловленою там царською волею, Обручов 23 червня дав наказ начальникови 2 баталіона підполковникови Чигирю справити формальне слідство над Шевченком, а на другий день послав наказ до орського баталіонного командира, щоб тримав Шевченка в арешті і скоро слідчий скаже прислати Шевченка до Оренбургу, дак вирядити його етапом, під строгою вартою, посилаючи вартовими одного унтер і не менш трох звичайних жовнірів²⁾.

От яким страшним Обручов уважав нашого поета! Але, спасибіг Чигирю, він не покликав Шевченка до Оренбургу і тим не дав йому мірати пішки степом трохи не 600 верстов (до Оренбургу і назад) і мордовати ся по етапових тюрмах. Чигир сам поїхав до Орська, і тут цілий тиждень робив слідство.

Линія першого привели з каземату до Чигиря на ошнт Шевченка. Перш за все Чигир казав попови Петру Тішашеву

¹⁾ По приказу Орлова робили слідство про Головка і довідали ся, що Микола Олексієвич Головка родив ся р. 1825 в Волчанському повіті в Харківщині. Скінчивши р. 1845 університет у Харкові, він р. 1846 здав іспит на магістра астрономії і 15 липня р. 1847 боровив дисертацію „О надающихъ звѣздахъ“. Перебуваючи в Петербурзі — жив тихо, скромно; часто навідував ся до академіка-земляка Остроградського і збирав матеріяли задля докторської дисертації. Був він чоловік серйозний з високою освітою, орудовав кількома іноземними мовами і багато читав іноземних книжок наукових. До того: чоловік промовистий, приязний, гостинний, своєю розмовою він притягав до себе людей; але чоловік нервовий і задумливий. В паперах його знайдено замітки новою італійською, з них знати, що він багато думав про смерть (Кіев. Ст. 1898 кн. 3 стор. 421—425). Нема жадної звістки про те, чи довідав ся Шевченко про сю драму і яке вражіння вона зробила на його. Цевна річ, що коли він і довідав ся, дак хіба вже в Новопетровському і не ранійш р. 1853—54. Ще певнійше те, що коли він довідав ся, дак тужив: чому не звівечив листу Сергія Левицького.

²⁾ Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 168.

усовістити Тараса, щоб він на онті говорив правду. Питання Чигиреві і Шевченкова відповідь нічого нового і дуже цікавого не дають нам; знати, що річ вела ся звичайним шляхом формальним, і що Шевченко не дуже таїв ся. Цікаше за все те — показало ся, що Шевченко на вірність „службы Его Императорскому Величеству не присягал...“ З огляду формального недогляд се великий, і Чигир зараз почав питати начальника батальйону: чому Шевченко не присягал? Майор Мешков відповів, що військовим звичаєм до присяги приводять новобранців (некрутів) зараз скоро їх прийнуть до військової служби. Шевченка прислано з Оренбурга до Орська вже „рядовимъ“. Тим то він — Мешков — і гадки не мав, що Шевченка не привели під присягу в Оренбурзі і прислали не заприсяглим в Орськ¹⁾.

Правда була за Мешковим. Останній, довідавшись тепер, що Шевченко не заприсягал, зараз же казав привести його під присягу. До присяги приводив священник Павловський, і був при тому підпоручник Росточин.

Хтось Г. П. Даценко, що р. 1886—89 служив у війську в Орську (людина очевидно мало освічена, бо у його Новопетровський форт на Аральському морі!) каже, що він на власні очі бачив в Орському архіві лист тієї присяги, підписаний після слова „аминь“ так: „Рядовой Тарасъ Григорьевъ сынъ Шевченко“; але-ж д. Даценко „не пригадав собі ні року, ні місяця, ні дня, які визначені на тому листі“²⁾. До річи сказати, що д. Даценко приїтив, що в архіві нема вже паперів урядових з тих, що належать до Шевченка. Даценко чув, що все, що було цікавого про Шевченка, „взято вже з архива (не відомо ким) і одіслано до Петербургу“. Є і друга звістка, що папери про Шевченка з Орського архиву викрала „одна інтеллигентная личность, успѣвшая эти документы выгодно эксплуатировать“³⁾.

Слідчий Чигир на онті притьмом питав Шевченка: „чи то твої вірші одібрані у тебе? якого року і місяця, і де ти їх писав? Хто був при тому, як ти їх писав, або внявляв, що то твої вірші? Коли, де при кому ти робив оті малюнки олівцем, що у тебе взяли при ревізії?“

¹⁾ *ibid.* і Киев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 140.

²⁾ Киев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 267—268.

³⁾ Кам. Волж. Край 1897 N 307.

Тарас відповів на се: „вірші „Свячена вода“ твір Олександри Псіоловіни, дістав я їх в Орську р. 1847, при листі, на який не відповідав. Вірші і пісні мовою українською не кої твори, а пісні народні. Я позашисував їх р. 1846 на Волині, Подолі і по Київщині, вони були вже в „III отд.“ і звідтіля мні їх вернули. Більшість малюнків одібраних у мене я робив р. 1846 на Україні, а деякі на Аральському морі по наказу Бутакова“.

На сам кінець опиту Шевченко додав, як він розумів заборону йому писати: „я розумів, що мні заборонено писати тільки твори, недозволені законом, тому то р. 1847 і писав я до начальника штабу корпусу жандарів (до Дубельта), просячи дозволу малювати портрети й пейзажі. Отсе й доводить, що я не гадав, що мні заборонено писати і листи до кривих і до знайомих“¹⁾. Певна річ, і цар Микола і Орлов і Дубельт — так само розуміли заборону писати; та инакше їй і не можна розуміти; бо в конфірмації виразно іде річ тільки про „сочиненія“ (твори) а не про листи. Значить: річ очевидна, що Обручов, наказуючи 24 липня р. 1850 заборону Шевченкови писати листи без цензури його й нічого начальства, зробив се безправно і надужив своїй власті тільки тому, що Шевченкови, яко жовніру — годі було скажити ся. Але-ж суд історії не може лишити без догани таке, цілком непотрібне надужитє.

Чигир, скінчивши слідство, подав його 5 липня до Обручова, а Шевченка лишив в арешті. Тим часом шеф жандарів Орлов повідомив військового міністра, що, розслідивши одібрані у Шевченка папери, він переконав ся, що „сеї жовнір винен ти, що, не вважаючи на царську заборону, дозволив собі писати і малювати і часом носив цивільну одежу. Ні в віршах, ні в малюнках, які одібрано у його нема нічого злочинного, тільки в деяких малюнках є сцени „неблагоприятній“ так само і в тих листах до його різних людей, що одібрано у його опріч листу Сергія Левицького, всловлено саме тільки дружне почутє і бажанє клопотати ся про пільгу задля долі Шевченка. Взагалі Шевченкові папери не показують, щоб він тримав ся колишнього „образа мыслей“, або щоб писав, чи малював „пашквиль“.

Бачимо, що Орлов наче-б то й по людськи виводив Шевченка: і очевидна річ, що коли за Шевченком нема жадної

¹⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 2 ст. 145.

вни політичної, oprіч, в найгіршому разі, зрушення дисципліни, так ні за що й карати його. Такої думки був і Орлов і писав далі: „Коли слідство, яке зробило військове начальство, нічого инчого не виявить, дак досить з Шевченка й того, що він висидів в арешті, тільки треба строго впевнити йому, щоб він ні в якому разі не відважував ся зрушати царську волю — себто заборону писати і малювати, а начальству треба загадати, щоб пильно доглядало за тим“.

До такої думки Орлова пристав і цар, і затверджуючи її власною рукою додав: „в тому, що Шевченко ходив в цивільній одежі більш виноваті Шевченкові начальники, треба, щоб їх за те покарано“.

Отсе повідомлене Орлова дежурний генерал головного штабу генерал Ігнатєв переказав 30 червня Обручову.

Таким чином до Обручова майже разом прийшли і слідство зроблене Чигирем і повідомленне Ігнатєва. З першого йому видно було, що жадної нової провинности за Шевченком Чигир не вистежив. Значить, відповідно, не тільки справедливости й закону, але й царській волі, — годило ся Шевченка випустити швидко на волю і на тому покласти край його справі. Чоловік просидів вже в казематі більш трьох місяців: хіба сего мало, за те що в хаті замість шинелі — ходив в жупанині?

XIV.

Так ні-ж! Обручов не підліг ні під логіку ні під справедливість, ні під закон! — Знати, що останні слова царської резолюції зачепили його самолюбство! За якогось там „рядового“ Шевченка, та ще політичного „алотинця“ цар зганьбив підручних Обручову Шевченкових начальників: тим самим він, хоч і не просто, а натяканнем, зробив догану й йому, генералу Обручову. В серці його прокинуло ся щось похоже на почуте помсти. Замість того, щоб відповідно царській резолюції випустити Шевченка на волю і не звязувати з волею останнього — рахунків і кари начальникам за недогляд, Обручов, лишивши Шевченка в неволі, в казематі, примірковав собі усе лихо за „недогляд“ звернути на голову майора Мешкова і 21 липня написав¹⁾ до міністра військового, що „провиню того, що Шев-

¹⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 3 стор. 147.

ченко, вийшовши з Орська в експедицію Бутакова, листовав ся і малював на Аральському морі карти і види, було те, що коли Шевченка переписано з 5 в 4 баталіон, дак начальник першого Мшков не повідомив в Раім начальника останнього про царську конфірмацію р. 1847 над Шевченком. Але-ж, додав все таки Обручов: Шевченко малював види і карти задля уряду, бо вони потрібні були Бутакову; і Шевченка він — Обручов — тримає і тримати ме в арешті, доки не прийде відповідь його, міністра, на отсе останнє доношеннє¹⁾.

По наказу міністра, граф Ігнатєв 9 серпня відповів Обручову, що слідство, зроблене Чигирєв, нічого нового не показало задля обвинування Шевченка.

Тепер треба було виконати тільки царську резолюцію, що затвердила думку Орлова про те, що Шевченко досить вже покараний; але-ж міністер не завважав навіть на те, що після царської резолюції Шевченко, зовсім вже без всякої провини і без всякої потреби, сидить в казематі цілих два місяці, не кажучи вже про те, що до того просидів 1½ місяця, і таким чином та кара, яку і Орлов і цар признали відповідною, подвояна. Міністер звелів Обручову, випустивши Шевченка з каземату, переписати його з 5 баталіону в який будь ничий, дажекий, і врядивши його туди, строго наказати начальству, щоб найпильніш доглядало, аби Шевченко не писав і не малював. Окріч того велів відповідно покарати і тих начальників, що не доглядали за Шевченком, як він ходив в цивільній одежі і вряджаючи його в експедицію, не написав до Раіму про заборону Шевченкови писати і малювати²⁾.

Знати, що й після сего оренбуржське начальство не вельми хапало ся випускати Шевченка з каземату. Трохи не цілий місяць минув від часу наведеного в горі наказу військового міністра, заким Обручов 5/17 вересня р. 1850 звелів випустити Шевченка з орського каземату і під вартою врядити його до Новопетровського форту; начальникови тієї роти, до якої піде Шевченко в Новопетровському форті, строго наказати, щоб пильно-прецильно доглядав за Шевченком сам, як він поводитиметь ся, а окріч того і найпаче звеліти добронадійному унтер-офіцеру і ефрайтеру пильно стежити за всіми Шевченковими вчинками, і скоро помітити за ним що-будь таке, що не личить, або не-

¹⁾ ibidem.

²⁾ ibidem.

слухняність його, так ту-ж годину оповіщали-б про те ротного начальника, а останній повинен зараз же подавати доношене до його, Обручова. Надписуючи: „секретно, въ собственныхъ руки“, нарешті ще раз строго наказати ротному командирю, що найменша поблажливість Шевченкови викличе сувору кару. Цивільну одягу Шевченка „яко цілком непотрібну йому“, Обручов велів продати і гроші за неї віддати Шевченкови.

Але на сему не скінчила ся ще справа „недогляду“ за Шевченком, Обручов велів комендантові Орської фортеці Недоборову взяти Шевченка на опит: „коли саме і до кого він ходив в цивільній одязі?“ Шевченко відповів, що „кватеруючи в домі Герна, дійсно він мав у себе цивільну одягу, носив її тільки у себе в хаті і нікуди в ній з хати не виходив“. Хоча супротивне словам Шевченка ні від кого і нічим доведене не було, але-ж Обручов велів спитати у підпоручника флотських штурманів Поспелова (Бутаков, виїздячи з Оренбурга з початку р. 1850 до Петербурга, передав команду Поспелову), з якої річи він допустив, що Шевченко ходив в цивільній одязі? Поспелов відповів на те, що Бутаков Шевченка йому не передавав; Шевченко при йому не був і потреби в йому не було вже тоді, як Бутаков виїхав.

З формального боку помилка Бутакова була в тому, що виїздячи, він не сказав, щоб Шевченка, як скінчила ся експедиція, вивести назад до рота, а Поспелов і скористовав з того, бо дійсно на руку йому було сказати так, як він відповів.

Бутакова тоді вже не було під начальством Обручова; але-ж останній хотів саяк чи так а допекти Бутакову, тим то він в листопаді написав до дежурного генерала головного штабу, що коли у Бутакова не має жадних доказів на те, що він, виїздячи з Оренбурга, лишив Шевченка при Поспелову, так треба усю вину скласти на самого Бутакова за те, що він не повернув Шевченка в корпусний штаб або до баталіону.

От на сему і край усіх певних звісток про Бутакова. А в справі за цивільну одягу Шевченка прийшов кінець тільки 10 листопаду р. 1851, коли велено було за недогляд покарати майора Мешкова (начальника орського баталіону) тим, щоб виправити з його 23 карбованці і 67 коп. тих грошей, що видані були Чигиреві на подорож його в Орськ на слідство.

З Орська повели Шевченка етапом через Уральск в Гурев Городок. На превеликий жаль, не маємо певних звісток ні про те, коли саме рушив той етап з Орська, ні про те, скільки вер-

стов з Орська до Гурьєва, а через те неможна за певне визначити часу — скільки мордовано поета на етапі, доки він прибув в Гурьєв Городок. З Уральська виражено його 8 жовтня на човні під вартою унтер-офіцера Булатова¹⁾. До Гурьєва приплив той човен 12 жовтня, а згадавши, що про висилку Шевченка Обручов дав приказ 5 вересня, ледви чи зробимо яку помилку, сказавши, що поет плентав ся по степу в етапі з Орська до Гурьєва не менш як цілий місяць.

З Гурьєва до Новопетровського форту повезли Шевченка 13 жовтня човном через Каспійське море під вартою. За чотири дні — 17 жовтня хорунжий Єрикленцов привіз в Новопетровський форт рядового з політичних злочинців Тараса Шевченка, записаного по наказу Обручова в 4 роту під догляд штабс-капітана Потапова²⁾. От на сему й край першого заслання Шевченка.

XV.

Таким чином, дякуючи доносу прапорщика Ісаєва і з „ласки“ генерала Обручова та військового міністра, геній українського слова Тарас Шевченко, зроблений „політичним злочинцем“, з першої своєї широкої тюрми-могили — в Орську перейшов в нову, як бачити-мема — геть гіршу могилу в Новопетровському форті, викопану про него ніким більш як не Ісаєвим та Обручовим. Отся остання могила й доконала нашого поета. Не легкий задля його і не близький був шлях з однієї могили до другої. На те, щоб перейти його, треба було мордовати поета спершу п'ять місяців арештом в казематі, а потім більш місяця в етапі! — Як бачили ми, справа йшла черепашою ходом. Хватали ся арештувати, та не хватали ся випускати з арешту. Шевченко правду сказав, що „о скільки швидко і з запалом справляють у нас приказ арештувати, стільки мляво і холодно виконують наказ виводити; а наказ іде від тієї-ж самої особи і справляють його тіж самі органи. Чому така різниця?“³⁾.

Питанє не тільки цікаве, але вельми важне і варто воно того, щоб коло його помізковав кожен, кого природа наділила

¹⁾ Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 436.

²⁾ ibidem.

³⁾ Записки стор. 17.

мошком вдатимі міzkовати по людськи. Ріжниця, на яку зауважив поет-страдальник, відома всему загалу і стає вона скрізь по сьвітах певним доказом того сумного факту, що там, де вона панує, люде якось привичаїли ся до неволї, не цїнають навіть особистої свободи чоловіка і не досерли ще до того ступня культурного розвитку, на якому воля людська стає чоловікови дорожшою за все на сьвітї. Серед нації дійсне культурної не можна нікому самовольно неволити чоловіка; зневолити горожанина можна тільки тоді, коли на те є певна потреба, викликана нестеренно певним фактом, фактом злочинного, законом забороненого вчинку такого, що за його закон наказує неволю особисту.

Шевченка Обручов неволів в казематї і в етапі пів року і покарав його новим, більш тяжким засланнем. Коли згадасмо, що Орлов з Дубельтом неволїли Шевченка в тюрмі менш двох місяців, а знаїшли за ним який такї злочинний факт — писанне баламутних віршів мовою українською — так мимо нашої волї виникає питанє: за яке-ж саме злочинство так тяжко неволів і покарав Шевченка Обручов?

Спробуїмо найти на се питанє безсторонню відповідь з погляду не кажу вже справедливости і права, але хоч з погляду бюрократизма і військової дисциплїни.

Обвинувачували Шевченка, що він, ако жовнїр ходив в цивільній одежі.

Сего обвинувачування нічим не доведено. Доведено тільки, що у Шевченка була цивільна одежа. Сего жадному жовнїру не заборонено. Доведено — властиво тільки сам Шевченко признав ся в сему, що в цивільній одежі він ходив тільки у хатї у себе на кватері, а більш нїде. В сему фактї жадного злочинства нема; нема навіть найменшого зрушення військової дисциплїни або простої неслухняности; бо жадному жовнїрови не заборонено у себе в хатї носити цивільну одежу.

Далї обвинувачували Шевченка, що він писав (листовав ся-б то тільки). Але-ж з царської корфїрмації ми бачили вже, що йому не було заборонено писати листи. Сам Дубельт пояснив Шевченкови, що заборонено йому писати тільки „сочиненїя“ (твори), а не листи до кривних і до знаєних; він сказав Шевченкови, вичитавши йому царський присуд, що він має право писати листи. Се Дубельт довів і тим фактом, що принаєним

від Шевченка листи до його з заслання, не обізвав ся проти його за писане тих листів. Инакше-б він написав до Обручова зараз, скоро одержав Шевченків лист. При ревізії не взято у Шевченка жадного його твору, значить перед очима міністра і Обручова зовсім не було ніже найменшого хоч би абиякого факта, яко доводу того, що Шевченко зрушив заборону писати. Знайдені у Шевченка листи, як признав ся і сам шеф жандарів, змістом своїм, опріч Сергія Левицького, нічого недоброго не виявляють. А лист Левицького, хоч і був змісту такого, що з погляду жандарів, не можна не уважати „недобронадійним“, так Шевченко-ж не відповідав на той лист Левицькому і зовсім ні з чого фактично не знати, як поет дивив ся на зміст того листу. То взагалі він ні в якому разі не повинен був ставати виноватим за зміст чужого листу: вина того — хто писав лист.

Нарешті останнє обвинувачуванє Шевченка було в тому, що він на перекір царській забороні малював. Дійсно Шевченко малював; але що? малював, правда, портрети, малював і портрет жінки Обручова, але-ж слідство сего не довело, воно навіть ніде й не згадує про се. Ні Чигир, ні хто инчий й не питав у Шевченка про малюванє портретів, бо тамти, що виринув би і портрет пані Обручової. Таким чинном виноватили Шевченка єдиє за малюванє красвидів і гідрографічних карт з Аральського моря. Але-ж Шевченко робив се за повною згодою самого Обручова.

Обручов, на некористь Шевченкови, навіть на шкоду йому, потаїв перед своїм міністром і перед шефом жандарів про свою згоду і дозвіл малювати Шевченку в експедиції Бутакова, одначе-ж і в його було на часок прокинулось спонукаєє хоч натякнути на правду і мусів він в доношеню своєму 21 червня 1850 N. 104 до військового міністра все таки сказати, що Шевченко малював „для служебимъ надобностей Капитанъ Лейтенанта Бутакова, на которого было возложено описаніе береговъ Аральскаго моря“. Не послухатись Бутакова, яко свого на той час начальника, Шевченкови не можна було. Се було-б злочинство.

Таким чинном навіть з погляду бюрократизму і військової дисципліни Шевченко цілком не загодієє нічогісенько такого, за щоб треба було його покарати хоч би якою легенькою карою, напр. доганою. А Обручов за згодою на те військо-

вого міністра покарав страдальника незвичайно тяжко... За що-ж? Відповіді на те нема!... і не буде.

Кара, наложена Обручовим на Шевченка, свідчить тільки: що вона абсолютно незаконна, грубо несправедлива і жадним вчинком Шевченка не викликана і не виправдана. Вона свідчить нам тільки про самовольство корпусного командира над жовніром; про повне знехтоване генералом Обручовим права і елементарної справедливости в відносинах до Шевченка, і про повне безправ'я останнього!

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

НА ДРУГОМУ ЗАСЛАННЮ.

(17/29 жовтня р. 1850—2/14 серпня р. 1857).

Моги са, сизу! За Вкраїну
Його замучено колись!"

І плаче серце, оживає
І в тебе, Боже, і в святых
Та праведних твоїх питає:
Що він зробив їм?... і за що
Його святого мордували,
Во уми новали?"

Воспрости, мамо! і верни са!
В світлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втопилася,
Гріхи синовиї несучи".

Т. Шевченко.

I.

Форт Новопетровський, де наш поет карав ся з 17/29 жовтня р. 1850 до 2/14 серпня р. 1857, був про його тією тюрмою, що в кінець добила здорове й задушила його. Тим то не буде зайвим хоч короткими словами розповісти історію отсієї страшної живої могили.

В Азії на східній стороні Каспійського озера-моря суходіл випав ся в озеро двома півостровами: Бузачи, біля затоки Кайдик, а трохи на південь Мангишлак. З давних давен отсі півострови, як і взагалі східний берег Каспія, займав скотарський народ Киргізи, переходячи з своїми отарами з одного місця на друге широкої, не заселеної хліборобами, пустелі. Посовуючи свої межі на схід за річку Урал, Росія стала субідити з перехожими Киргізани. Вважаючи себе носителькою культури і цивілізації з заходу на схід, Росія (звістно — уряд її) спостерегла, що їй судило ся сподобити і прикаспійських скотарів свої культури і цивілізації. А Киргізам, яко людям вольним, не привичаєним до культури народів осілих, хліборобських,

зовсім не до вподоби було нове сусідство: явний час вони змагалися, інколи і відбивалися від російської культури, але сила взяла гору і мусли вони стали підданками Росії. Звістно, підбиване Киргізів і носоване російської межі сталося не з одного разу: воно йшло собі повагом, бо Киргізи, цураючись тієї культури й цивілізації, часто ворохобили вже після того, як їх підбито під Росію.

Щоб утихомирити Киргізів і викоренити у них ворохобливі заходи, уряд російський, з ініціативи оренбурської адміністрації, почав будувати на східному березі Каспія форти, себто невеличкі фортеці. Отож і на березі Кайдацької затоки велено було поставити такий форт, найменовавши його Ново-Александровським. Осадчі і будівничі, вибираючи під форт місце, не зауважили, на скільки місцевість Мертвого Култука відповідає умовам людського здоров'я. Типчасом вибрана місцевість показала себе такою злиходійною задля здорова залогів, що треба було її кидати й шукати донебудь поблизу инчої. Обібрали Мангышлак, і року 1846 перенесли туди форт, давши йому нове найменне — Ново-Петровське¹⁾.

Нова місцевість хоча й була трохи ліпша про здорове людей, за те була трохи чи не більш ще нудною і сумною. З одного боку було море, а трьома сторонами облягав безкрай степ-пустеля. Форт збудували на скелі, верстов зо дві від моря. Навкруги ні дерева, ні куща. З ранньої осені до пізньої весни скігнать — гірш голодного сіроманця — східний холодний вітер. Не приведи Господи, як там тяжко та скорботно було жити! Нічого ні достати, ні купити не можна було. Не було навіть доброї води на питво; мусли люде пити солоновату воду²⁾, розповів Косарев, що більш 10 років жив в Новонетровському.

От-туди то, до отсієї „живої могили“ Обручов і заслав Шевченка. Привезено його до Ново-Петровського форту, як знаємо вже з попереднього нарису 17 жовтня р. 1850³⁾.

В форті було дві роти (чоловіка сотень зо дві) залогів, чоловіка з 20 офіцерів, лікар, ніп; усієї „інтелігенції“, беручи не тільки військову, але й цивільних урядників і крамарів, було чоловіка 40—50. Крамарі і рибалки жили в слобідці біля форту;

¹⁾ Мейеръ: Кирг степь, Оренб. Вѣд. стор. 51—67.

²⁾ Киев. Стар. 1869 кн. 3 стор. 570 і Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 432—5.

³⁾ Русск. Ст. ibidem. стор. 436.

Имя Носителя документа.

а людність військова в будівлях форту. Будівлі форту були: невеличка мурована церква, дім задля коменданта, гавитвахта, шпиталь та казарми задля офіцерів і жовнірів. Усі будівлі покрашені в жовтий колір. От се і все. Під горою, ближше до берега було кілька вірменських крамничок, та ще, звістно, шинок¹⁾.

На форті було десять гармат; звістно — не богацько; але досить про голоручних „ворохобників“ Киргізів. Одначе останні й не гадали ворохобити; спокійно пасли отари, через що і залога спокійно перебувала собі: в літку вона муштрувала ся, та збирала ся часом на берег подивити ся, як припливе пароход з Астрахани або поштовий човен з Гурева. Не богацько, значить, було розваги; а зимою ще менш, бо цілого нівроку навігації не було, і з кінця осені до весни крига відрізувала новопетровську людність від цілого світу. Але-ж чоловік без розваги не може жити: треба було і новопетровській людности якоїсь розваги: такою розвагою задля більшости і офіцерів і жовнірів була горілка і гра в карти.

Будемо ще бачити подробиці новопетровської розваги; а тепер спізнаємось де з ким з видатнійших людей тієї громади, *серед* якої олинив ся Шевченко.

Головою Новопетровського форту був комендант полковник **Масвський**; чоловік старий вже, добрага, одинокий²⁾. Він, каже **д. Чалій**, „вельми любив Шевченка, приймав його у себе не яко солдата, а яко розумного розмовника і часто кликав його до себе“. Хоча-б се було і певним фактом, дак такі відносини **Масвського** не вельми пільжили Шевченкове житє в новопетровських казармах; найпаче на перших порах, коли, як каже і **Косарев**, „не легке, вельми не легке“³⁾ було житє Шевченка, а **Зорянко** додає, що навіть і в р. 1853 Шевченкови жило ся вельми **тяжко**, і ближше начальство поводило ся що до його вельми **строго**⁴⁾.

Хоча-б небіжчик **Масвський** і як хотів пільжити Шевченкови, так же всі обставини склали ся так, що **Масвський** з своєю

¹⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 ст. 299; кн. 3 стор. 571.

²⁾ Так каже про його **д. Чалій** (Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 299); **д. Мирвицький-Ефимовський** казав кимі, що в Оренбурзі він чув від **цесаря**, що служив за **Масвського** в Новопетровському, що **Масвський** був удовець, у його були діти, і Шевченко учив їх. — На скільки се **по**

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 ст. 571.

⁴⁾ *ibidem* кн. 2 стор. 298.

пильгою мусів озирати ся на вкруги і не вельми ширити свою прихильність до безталанного поета.

Закидаючи Шевченка в Новопетровську „широкую могилу-тюрму“, генерал Обручов, строго наказав, щоб командир тієї роти, до якої піде Шевченко, яко мога пильнійш доглядав за Шевченком; щоб окрім догляду самого ротного командира за поведженем „рядового“ Шевченка, найбільший догляд за ним чинити добронадійному унтер-офіцерови і ефрайтерови: вони повинні строго стежити за всіма вчинками Шевченка і скоро спостережуть за ним що-будь „предосудительное“, або непокірливність його, так зараз би повідомили про те ротного командира; а сей повинен зараз же повідомити Обручова, надписуючи на пакеті свого доносу „секретно и въ собственныя руки“, і уважаючи, що він — ротний командир — строго відповідати ме за найменше пильжене Шевченкови¹⁾.

Таким чином Масвський бачив, що й він опинив ся під доглядом того ротного командира, до роти якого записали Шевченка. Не можна було Масвському не зрозуміти, що в своїх відносинах до Шевченка треба тримати ся ґрунту формального, істального, а коли де на яку годину і звернути з сего ґрунту, так вельми обережно, бо инакше зараз же можна сподівати ся — полетить донос і на його, тим паче, що ротою, до якої пішов Шевченко, командував чоловік, як зараз побачимо, небезпечний. Нарешті в наказі Обручова стояло таке еластичне слово „предосудительный“, що його можна було, в відносинах до Шевченка, розтягувати на всі боки, як хто бажав. Напр. легко можна було охристити „предосудительнымъ“ вчинком Шевченка і те, коли він заходив до коменданта не яко жовнір. Одно слово — ставнище Масвського до Шевченка було оточене такими обставинами, що в найменшю пильгою до Шевченка мусів комендант бути вельми обережним.

II

Головним чином побит Шевченка залежав від ротного командира і помічників його. Скоро прибув Шевченко до Ново-Петровського форту, його звістно закинули в казарми, де перебували і всі жовніри, і записали його до четвертої роти і для

¹⁾ Киев. Ст. 1896 кн. 2 ст. 148. Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 ст. 166.

догляду за ними приставили „дядьку“ — простого жовніра, що повинен був раз-у-раз доглядати за ними і навчати муштри¹⁾.

Четвертою ротою командовав штабс-капітан Потапов; помічником у його був поручник Обрядін. В руках і під доглядом головним чином отсих двох офіцерів перебував Шевченко більш двох років. Щоб докладнійш зрозуміти нам, як важко було потови карати ся за той час, треба нах ближше і ширше спізнати ся з Потаповим і Обрядіним.

Потапов був чоловік темний, неосвічений, безсердечний, часто і без потреби грубиянин, строгий і лютий. Фухтемі було у його найзвичайний спосіб карати жовнірів за дрібне зрушення дисципліни. Лютість його дійшла до того, що начальство переогодом одібрало у його роту. Офіцери його не любили, а салдати просто ненавиділи. Таким показує нам Потапова й А. О. Ускова і вдова його товариша Воронцова²⁾ і його товариш капітан Косарев³⁾, що й сам був людина недалека, фрунтовик і строго вимагав ретельної служби⁴⁾.

Помічника Потапова — поручника Обрядіна схарактеризовав наш Шевченко в своїх Записках, розповівши на стор. 50—52 з учинків сего офіцера факти не тільки гидкі, навіть жахливі. Певна річ, читач мій не ремствуватиме на мене, коли я цілком возьму з Тарасових записок оповідане про Обрядіна. З того оповідання знати буде ще й те, чи справедливо Шевченко більшість офіцерів новопетровської залоги називає: „збрудненою ковбанею безмежних паскудств“⁵⁾.

„Починаючи з поручника Обрядіна“, пише Шевченко в своєму журналі в липні р. 1857⁶⁾, „ми з Куліхом⁷⁾ перебрали цілу роту (ту, до якої належав і сам Тарас) і дійшли до „рядового“ Скобелева. Отсей Скобелев, хоч у його і московське призвище, був моїм земляком; родом він з Хереонщини. Затамив я його найбільш за його українські пісні. Своїм ягким молодим тенором співав він просто і прекрасно. Найбільш з душею співав він пісню: „Тече річка невеличка з вишневого саду“. Слухаючи отсєї чарівної пісні, я забував, що слу-

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 572.

²⁾ Лист А. О. Ускової.

³⁾ В. К. Край 1897 N 313.

⁴⁾ Кобаарь т. 3. Записки стор. 48.

⁵⁾ *ibid.* 50—52.

⁶⁾ Куліх Поляк, унтер-офіцер, в Новопетровській залозі був „каптеноркусом“.

хав її в казармі. Вона переносила мене на берег Дніпра, на рідну мою Україну любу. Я до віку не забуду того сумирного, на пів-голого горопашу, що було, латаючи свою сорочку, переносить мене своєю піснею далеко, далеко з душною казарми. Своім складом і поведженем Скобелев не скидав ся на бравого жовніра, от за се найпаче я і шановав його. Рота вважала його за людину чесну і розумну. Твар його була смагла, партацька, та ще й вісною подзьобана. Не вважаючи на те, сьвітिला ся вона відвагою і благородством. Віч-на-віч признав ся він мині, що він утікач з крєпаків. Коли-ж його злапали, яко волоцюгу, він сказав, що він „не помнящий родства“, не памятає роду, ні рідного краю. Віддали його в салдати і тут дали йому призвище Скобелев, на честь відомого балаклія московського, інваліда Скобелева. Небавом після приходу до Уральська 2-ої роти, командир її Обрядін, спостерігши, що Скобелев людина чесна і твереза, але до фронту не вдатна, взяв його до себе за „деньщика“ (слугу). Скобелев неумисне зробив ся знавцем таїн свого командира і сталим лакеєм його полюбівниці. Не минуло й півроку, як глєвтакватий лакей Скобелев, знов таки неумисне, став полюбівником полюбівниці свого командира. Раз якось, під годину сердешного поривання, отся облєслива зрадниця розповіла Скобелеву, що на його адресу прийшло два місяці тому назад з Москви 10 карб. Прислав їх Скобелеву колишній товариш його — волоцюга, що став тепер крамарем. Гроші ті прийняв Обрядін. В доказ сего вона показала Скобелеву коверту з п'ятьма печатками. Ще тоді як Обрядін був за баталіонного ад'ютанта, так і тоді вже підстерегли його і довели, що він краде гроші, які приходять поштою на адреси салдатів. Довідавшись про такий вчинок свого начальника, Скобелев прийшов до його з порожньою кувертою і вимагав віддати йому 10 карб. Обрядін на те відповів ляпасом по лиці, а Скобелев дав йому здачи, теж ляпасом. Коли-б се стало ся сам-на-сам, на тому-б і ділу квит; але-ж вчинок став ся прилюдно, були при тому шляхетні сьвідки з офіцерів. Посоромлений Обрядін, арештовавши Скобелева, доніс про сю подію начальству. Нарядили слідство; після слідства Обрядіну велено покинути службу, а Скобелева судили військовим судом. По присуду суда Скобелев перейшов, як кажуть салдати, через „зелену алею“, себто прийняв 2000 шпіцрутенів, тай пішов до Омьска на сім літ в арештанські роти“. „Сумна пригода“, додає далі Шевченко: „Горопашний Скобелев! родив ся ти і зріє в неволі. Замануло ся тобі покоштовати широкої,

солодкої волі, і залетів ти в „радікуль“ (так жовнірі звуть Новопетровський форт). Сьпівуном-пташкою залетів ти до мосї тюрми з України, будім на те тільки, щоб своїми піснями солодкими та журливими нагадати минї мій любий, мій безталанний край. Відолашний, безщасний Скобелев! ти чесно і благородно вернув лапаса шляхетному злодюзі, грабіжникови і за сей честний вчинок ти пройшов „скрізь строй“ і поніс тяжкі кайдани на безлюдні береги Іртиша і Оми. Чи то в своїй тяжкій неволї аустрінеш другого такого уважного і вдячного товариша — слухача твоїх солодких, журливих пісень, яким я у тебе був? Стрінеш! та ще й чи одного такого як і сам сси невольника-сироту, земляка-варнака таврованого. Він на твої тяжкі кайдани проллє слезу подяки за радісні, рідні серцеві пісні. Горопашний, безталанний Скобелев!“

Наведена, доволї довга виписка з Шевченкових Записок — має для нас велику вагу не тільки задля характеристики того начальства, що тримало в своїх руках ієнія українського слова, прибраного в салдацьку одєжу: з наведеної виписки ми, наче в зеркалі, бачимо думки, душу і серце самого Шевченка і розуміємо, яких мук мусїв він зазнати не за себе самого тільки, а ще й за других! Що діяло ся в тому ніжному серці під оту годину, коли Скобелева вели через „зелену алею?!“ Я ладен признати, що навіть Потапов не допустив ся такого катовання, щоб вирядити і Шевченка до гурту справників „алеї“, бо ледві чи й винїс би Шевченко таке мордованнє; але я не запевнятиму, щоб так, чи інак начальство не загадало і Шевченкови бути хоч здалека сьвідком тієї тяжко-кервавої драми, в „зеленїй алеї“.

Та чи одна-ж там була така драма?

Так от головними опікунами і доглядниками нашого поета, головними справниками в Новопетрівському фортї над ним лютої кари, призначеної царем Миколою I, — були Потапов та Обрядїн, маючи в руках суворий наказ Обручова, „не дозволяти Шевченкови ні писати, ні малювати, ні навіть мати у себе якї будь пристрої до писаня або до малювання“, себто папір, атрамент, олівець і таке инче¹⁾.

¹⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 572.

III.

Погляньмо, яким чином Потапов з Обрядіним справили свій догляд?

Коли Шевченко, прибувши в Новопетровське, першим разом ставив ся перед Потаповим, останній, маючи вже приказ про його безпосередно від Обручова і відаючи, хто такий Шевченко і за що його заслано, спитав його:

— „Ти за політичні справи понав в солдати?“

— „Да (так), відповів Шевченко.

— „Не „да“, а точно такъ, ваше благородіє“, перебив його Потапов.

— „Точно такъ, ваше благородіє!“ поправив ся Шевченко.

— „Гляди ти у мене! промовив Потапов, киваючи на його пальцем: а то я вибю з твоєї голови, — оту „дурь“ (дурницю). Йди в казарми, і звідтіть без мого дозволу ні ступня нікуди!“.

„Закинули Шевченка в казарму, приставили до його „дядьку“; каже Косарев¹⁾, стали ганяти на фортові роботи і на муштру. Все отсе само з себе діло вельми не легке задля всякого, навіть простого чоловіка, взятого на службу прямо від плуга, а для Шевченка, хоча він і не був, пестуном долі, було тим наче тяжко, що він понав під начальство Потапова... Доікав Потапов Шевченка, каже далі Косарев, не тим, що не чинив йому жадної пільги, про пільгу Шевченко й не гадав, відаючи, що Потапов тільки справник приказів вишого начальства. Ні! він доікав його усякими дрібними, нікчемними і зовсім непотрібними причінками, зовсім наче він глузлив ся, знущав ся з чоловіка, що й без того вже притерпівав²⁾“.

„Дядько“ пильно стеріг Шевченка; запопадливо побивав ся, щоб у його не було ні олівця, ні паперу, щоб він нічого не писав, не малював. В казармі він очей не зводив з свого узника; а коли Шевченко виходив з казарми, чи на муштру, чи просто подихати свіжим повітрям, „дядько“ трусив його, шукаючи, щоб у його ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботах, ні де інде не було ні паперу, ні олівця. Так розповідав сам Шевченко Агаті Омелянівні Ускової³⁾). Зараз побачимо, що тут

¹⁾ Русс. Вѣд. 1897 N. 199.

²⁾ *ibidem* і Київ. Тгар. 1889 кн. III стор. 572 і далі.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ Лист Ускової.

не приблизшено ніже єдиної непевної риси, бо і Косарев свідчить нам, що і сам Потапов чинив з Шевченком те саме, тільки в гіршій ще формі, бо чинив не в казармі, а на пляцу прилюдно.

Не треба дивовати ся ширости і запопадливости „дядька“ — темного жовніра; але ледви чи вдержить ся хоч яке заскориніле серце, щоб не забити ся, довідавшись, що витворяв Потапов.

„Отсе було“, повідає Косарев¹⁾, „ні з того ні з сего возьме Потапов і почне на пляцу вивертати у Шевченка кишені, щоб запевнити ся, що нема у його олівця, чи паперу, чи чого-небудь написаного, або намальованого. Або отсе, спитавши про що небудь у Тараса і почувши з уст його відповідь всловлену не зовсім так голосно, як повинен голосно відповідати жовнір, Потапов почне за се знущати ся з його. Або знов причепить ся і знущасть ся з Шевченка, що не так він дивить ся, як треба; чому очі його дивлять ся не в гору, а вниз і т. ин.

Більш за все Потапов мордував Шевченка муштрою, вимагаючи, щоб поет докладно вмів „виправку“, муштру з рушницею і „шагістику“ (маршироване). Муштра, звістно, тоді (а може й тепер ще, на відаю) — становила ідеал сагдацької осьвіти, але, немов наужинсе, Шевченкови отся „осьвіта“ не давала ся.

З журналу поета²⁾ відаємо, що до військової служби і до військового стану у його була непоборена прирощенна антипатія. Знаємо, що коли йому вчитано конфірмацію, він сам собі сказав: „не зроблять з мене сагдата“; відаємо, що по думці поета „бравий жовнір менш за осла походить на чоловіка“; тим то поет „жахав ся й думки походити на бравого жовніра“³⁾. Вже-ж і отсего самого досить на те, щоб військова муштра була про Шевченка не тільки осоружною, але пекельною мукою моральною. До того ще і фізична постать його не придатна була задля військової „осьвіти“. Досить було подивити ся на Шевченкову постать з рушницею на муштрі, щоб переняти ся і сміхом і тугою⁴⁾. Людина він був трохи присадковата, пентюховата, не вдатен був ходити без перехилу з боку на бік, а від його винагали маршировати з рушницею „рівно, наче по струні“.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

²⁾ Записки, 19 червня.

³⁾ ibidem, 20 червня.

⁴⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

„Не досягти мині отсїєї премудрости“, говорив з розпуком інколи після муштри Шевченко.

На муштрі більш за все допікав його Потапов „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Задля людини з такою вайловатою постатю, яка буда Шевченка, ледви чи можна примірковати гіршого мурдовання і знущання, як муштроване „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Я певен, що поміж моїх читачів вельми мало є таких, щоб таміли, що то таке „тихий учебный шагъ“? Тим то й не завадить сказати кілька слів про його.

Незабутного р. 1847 заведено було військову муштру і в тій школі, де я вчив ся. Таким чином довело ся і мині зазнати того „шагу“. Я був тоді хлопцем-підлітком, значить — муштра не вельми гнобила мене; от же й тепер, майже по 50 роках, коли я згадаю про той „тихий учебный шагъ“, дак наче хто приском спине на мене! Яково ж то було коштовати той „шагъ“ Шевченкови, чоловікови 36 літнього віку? Мині здасть ся, що найбільший мудрець не вгадає тієї розумної причини, з якої виводили потребу, щоб жовніри зміли ходити „тихимъ учебнымъ шагомъ“. От в чому наука отсего „шагу“: командир виводить повагом р—р—р—а—а—а—а! а жовніри за його голосом, звістно також повагом, здіймають лїву ногу все в гору та в гору доти, доки він веде свій „раз“! Уся штука в тому, щоб здіймати ногу так, щоб постать не подавала ся ні назад, ні наперед, не колихала ся, не тремтіла, буда нерухомою; щоб колїна піднятої ноги не випрочували ся в гору, щоб носок чобота не драв ся в гору, а хилив ся в янз так, щоб закривав свою підшову, і на-решті, щоб тоді, коли одну ногу витягуєм, друга стояла нерухомо усією підшовою.

Я цілком певен, що отся премудрость і не могла дати ся Тарасови при його постати навіть і тоді, коли-б він бажав її засвоїти. Тим то я виразно бачу, як страждав поет на муштрі, і цілком йому віри Косареву, що після муштри поет з розпукою було каже: „Не навчити ся мині отсїй примудрости, хоч ляж тай помірай!“

Страждання Шевченка від муштри були такі тяжкі, що їх не можна було не помітити.

Дехто з офіцерів говорив іноді Потапову: „зглянь ся ти на Шевченка! хіба таки ти сам не бачиш, що він зовсім не вдатен до муштри“.

Потапов не вважав ні на що. „Мині“, каже, „треба відповідати за його перед начальством“.

Раз якось після муштри один молодий офіцер мовив до Шевченка жартома:

„Що, брате! ліпше-б було, коли-б знов впрядили тебе служити на морі, або повернули на козака. Вам, Запорозцям, ліпше до вподоби служба на чайці, або на коні, ніж пішим“.

„Ще ліпше-б було зовсім мині не родити ся, або швидче вмерти“, відповів Тарас, повисивши голову, і дві буйні слезини скотили ся йому на вуси¹⁾.

Молодий офіцер, здіймаючи таку бесіду, певна річ, не мав і на думці вколоти наболіле Тарасове серце; не тамив сердешний, що своїм жартом, немов швайкою тією, він коле поета так, що, як ото свідчать Косарев, у того покотили ся слези з очей.

Нам з вами, читачу мій! читаючи лишень про Шевченкові страждання на муштрі, трудно здержати своє серце, щоб воно не застогло, щоб думки наші не обізвали ся проти „розпнатель“ нашого поета; а йому, переносячи на собі оті Потаповські муштровання і знущання, не можна було і стогнати на муштрі; наче той саморух він повинен був мовчки слухати ся і корити ся, бо інакше не можна було. Він тамив, що не тільки Потапов, а навіть „дядько“ темний і паний, має право покарати його не тільки арештом, але й бійкою по тілу. Тим то „серце було тремтить, аж замірає“, признаєть ся Шевченко²⁾, „а я собі мащу вуса, надягаю мундир і ставлю ся перед лице отця-командира, а лице у його з хмелю червоне“. — „Тепер“, каже він далі (тепер значить вже р. 1857), „смішно, бо я вже до сієї гідоти при звичаїв ся, а яково то було мині тоді, коли я не вмів муштри і мусів похоронити в собі усяке людське почуття, та, зробившись бездушним саморухом, мовчки, не червоніючи, не полотніючи слухати моральне напучуване з вуст грабіжників та кровопійників! Е! тоді не до сміху було!... Гидко, паскудно. Чи доживу я, питаєть ся сам у себе Тарас, до тієї радісної години, щоб отся моральна гідота зникла з моєї пам'яті? Ледви, бо вона повагом і глибоко в'їдала ся в неї“.

Знущав ся Потапов з Шевченка, не тільки муштруючи його з рушницею, але ще й „іспитами“. Отсе було, як стане рота лавами на муштру, підивий ротний викличе наперед усіх нашого поета і почне ради глузу питати його з „словесности“:

¹⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

²⁾ Записки стор. 21.

хто у тебе ротний начальник, хто баталіонний, дивізійний і т. д. аж до міністра; як їх звати і величати? „як бравий солдат повинен поводити ся? за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядьки“ та капрального ефрайтера?“¹⁾.

IV.

Муштра була тільки частиною того катованя, що судило ся переживати Тарасови — яко чоловікови, яко поетови, яко художникови.

Загляньмо в житє його не на муштрі.

Вже з того, що досі ми бачили, не можна не помітити лиходійного впливу догляду, неволі і муштри на духовий і моральний стан чоловіка. Але все те — тільки частини — цілого. Треба-б нам побачити увесь духово-моральний організм Шевченка під тяжку годину перших років перебування його в Новопетровському форті. Так же нема в світі такого зеркала, щоб вмістило в себе і показало нам усю суму тих моральних мук, що лиха доля щедрою рукою наділила Шевченкови! Ні! ми ніколи не побачимо, тай жакливо-б було побачити, усю картину того огню пекельного, що палив Шевченка; усю картину того, як на тому огні повагом горів величезний талант; як повагом „ковбана бруду морального“, нікому незримо, затопляла чоловіка, поета, художника і величезнішого патріота-горожанина дорогої нашої України. Жаден психолоґ не згуртує нам суцільного становища Тарасового духа під ту невимовно тяжку годину. Жаден художник не спроможен зробити нам суцільний малюнок того, як день скрізь день мордовано, аж доки не замордовано за волю України її найліпшого сина! Шевченко в своїх стражданнях за Україну такий неосажно великий, що ми — діти і внуки його ледви чи варті зняти чоботи з ноги його!

Спробуймо, на скільки стане моєї кебети, показати хоч деякі частинки з його многострадального житя в Новопетровському форті за перші два-три роки.

Перш за все ми помічаємо, що за увесь час від 7/19 березня 1850 аж до 12/24 січня р. 1851 Шевченко не написав ні до кого ніже єдиного листа. Нехай, доки не прибув він до Новопетровського, доки томив ся в казематі та на етапах, йому

¹⁾ Ibidem.

не можна було писати; хоч би й хотів, то-б не дали. За перші три місяці перебування в Новопетровському він пише єдиний лист до княгині Репніної, і в тому листі каже¹⁾: „як тяжко минули вони (чотири роки заслання) над мою головою; вони перемінли мене так, що я сам себе не познаю. Внобразіть собі безжизненого флєтму, ото і буду я“.

З того часу аж до 1 липня р. 1852 не маємо жадного листу Шевченкового. Я певен, що за увесь отсей час він і не обзивався ні до кого. Дві причини я вбачаю задля того: перша та, що переписка його була обставлена великим доглядом: усі листи до його і від його повинні були, перш ніж дійти до його, перейти військову цензуру, не тільки звичайну задля кожного жовніра, але ще й окрему, призначену Обручовим спеціально задля Шевченка. Вже-ж, певна річ, не хотів він листи свої подавати до цензури Потапову, а інакше не можна було, аж доки не спечався він його. Друга причина та, що на листи його, вислані до Андрія Лизогуба ще з Оренбурга 8 листопада р. 1849 і до Репніної 7 березня 1850 і 12 січня 1851, не приходило до його відповіді. Не відаючи певної тому причини, він гадав, що приятелі забули про його, і не хотів вже документати їм.

В листі ще з Оренбургу, писаному 1 січня р. 1850, поет, жахаючись нового походу в степ, писав про страшну можливість, що коли піде він в степ, дак мусить спинити листовання з княжною на довгі роки, „а може й навіки...“ Знаємо, що сподіваного походу Шевченко не зазнав; пішов він не на той степ, а проте віщоване його про переписку його взагалі з людьми близькими справдило ся на довго, а з Лизогубом і з Репніною і на віки. Причини тому, кажу я, Шевченко не відав, і наболілій душі його зовсім натурально було гадати, що „ближній мої отдалече мене стає“, що старі приятелі не вкєрили, а віддурали ся безсталанного свого друга²⁾.

Нема певних фактів, щоб сказати, чи Лизогуб і Репніна відписали що Тарасови на оті в горі згадані листи його, чи ні? Можна гадати і те й друге: може й відписали, але листи їх не дійшли до Шевченка, бо тоді саме, коли повинні-б були прийти відповіді, Шевченко сидів вже в арешті, і ті, на чії руки прийшла відповідь (напр. Герн, або Лазаревський) не відважили

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 272.

²⁾ Чалий стор. 69.

ся, або й спроможности не мали доручити відповідь Тарасови. Могло бути й так, що Лизогуб і Репніна не відповідали Тарасови з тієї причини, яка примусила їх зовсім вже не листувати ся з ним. Причина ся на стільки цікава і характерна, що варто спинити ся біля неї довше.

Відомо нам, що при ревізії у Шевченка в квітні р. 1850 забрали у його між ничими листи Лизогуба і Репніної; листи, звістно, не минули рук Дубельта і Орлова. Репніна про те нічого не відала. Людина високого гуманізму християнського, людина значного розвитку горожанського, якого ми ще й нині між нашим жіноцтвом бачимо вельми превельми на омаль, Варвара Миколаївна вважала за честь і за обов'язок Українки і горожанки заступити ся за Шевченка перед всемогутним тоді шефом жандарів графом Орловим. Він же доводив ся їй і родичем, хоч і далеким. Гадаючи, що в серці Орлова, прикритому жандарським убранням, є такі хоч крапля почути людського, почути справедливости і жалю до чоловіка, Варвара Миколаївна ще 18 лютого р. 1848 написала лист до Орлова. Лист її я вважаю за історичний документ такої ваги, що треба подати його цілком, в перекладі з мови французької, якою він був писаний. „Пане Графе!“ писала княжна Репніна: „Вам наділено великої власти, а силою свого становища високого та характеру свого благородного ви призвані діяти добро людям. Коли завданням державного сановника і добродійного чоловіка єсть оберегати лад і карати вчинки лиходійні, дак чи не є вашим завданням добродійности те, щоб стежити пильно, аби-б справедливість не повертала ся в жорстокість, а перемінчалась би милосердем. Перенята отаким переконанням, я стаю перед вами, Пане Графе! заступницею за безталанного Шевченка. Я добре знаю Шевченка: тим то й можна мені запевне сьвідчити, що хоч би яка не була за ним вина, він — відданем його в салдати і заслання з рідного краю, стільки вже покарав ся і спокутовав її, що ледви чи є яка потреба до сієї кари додавати ще тонкої жорстокости, забороняючи йому малювати. Сподіваю ся, Пане Графе, ви зрозумієте, що знаючи добре Шевченка, знаючи, що він одинокий на цілому сему сьвітї, я вважала за свій обов'язок зробити усе, що тільки можливо мені зробити, на те щоб полекшала його доля лиха. А щоб досягти сего, нема у мене другої стежки опріч тієї, щоб вдати ся до вас і благати вас, щоб ви виключитали йому дозвіл малювати. Такої ласки я благаю у вас, згорнувши на грудях руки. Хоча сама по собі я нічого не значу, але, яко

доня мого батька, що стільки страждав і страждав безневинно, я вважаю за собою право обзивати ся за безщасних во ім'я пам'яті мого батька!... А він так вас шановав! Прошу вас, Пане Графе! вибачте мені, як кажуть люди, докучанню. Що до мене, так я певна, що дію те, що повинна діяти, благаючи вас за безталанного, омиленого, але вартого всякого жалю чоловіка, що не має ні родини, ні заступників. Прийміть, Пане Графе, запевнене моє до вас шаноби і, бажала-б я сказати, моєї подяки глибокої¹⁾.

Зміст і високий, найблагородніший тон слова горожанки-Українки не дійшов до заскоринілого під синім мундуром серця; навпаки, добутками благання княжни Рєпніної вишло щось не тільки несподіване, а навіть зовсім вже нелюдське, щось таке вельденськи чудовищне, що не личить і жандару!

Орлов ще за два тижні до написання Варварою Миколаївною свого листу до його, питав 30 січня р. 1848 Обручова: „в якому полку перебуває „рядовой“ Шевченко, чи щирий він до служби, як поводить ся, яких він думок і чи заробив він на те, щоб клопотатись у царя про дозвіл йому малювати?“ З Оренбурга генерал Толмачов (Обручова на той час не було в Оренбурзі) одіслав Орлову 30 березня відповідь вельми добру задля Шевченка²⁾. Можна гадати, що лист Рєпніної з Яготина ішов до Орлова не більш двох тижнів. Таким чином майже одночасно в руках Орлова була можливість вловити благання княжни Рєпніної, сего вимагала найпростіша справедливість.

Одначе Орлов замовк і лишень 12 грудня 1849 вже на запитанні Обручова, відповів, що цар не призволив на дозвіл Шевченкови малювати. Коли-ж Орлов довідав ся про колотнечу, скоєну Обручовим по доносу Ісасва, та про ревізію і арешт Шевченка і помітив, що з останнім листувала ся княжна Рєпніна, він написав до неї сувору, жорстку і доволі нерозумну догану, написав їй тоном невідповідним відносноям державного сановника до жєнщини з високою освітою і цивілізацією. „Листованє ваше з Шевченком“, писав граф Орлов до княжни Рєпніної, „як і те, що ви ще й перше вдавали ся до мене з благаннєми пільги отому „рядовому“, доводить, що ви „принимали в ньє (себто в Шевченку) участіє, неприличное по єго порочннємь и развратннємь свдїствамь“³⁾. Годї говорити, яку

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 467.

²⁾ *ibid.* 1896 кн. 2 стор. 133.

³⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X. стор. 19.

ціну має остання фраза! вона занадто характеризує нам не тільки самого Орлова, але й звичай „III відділення“ і показує межі примітивної ввічливості. На сам кінець граф Орлов притямом вимагав, щоб княжна Репніна не втручала ся „въ дѣла Малороссій“, бо инакше, похваляв ся Орлов, вона сама собі придбас прядкі добутки.

Що було діяти княжні? Вже-ж пак нічого більш, як не покоритись волі Орлова: бо раз — коли б вона не послухала ся і стала так листувати ся з Шевченком, так можна було сподівати ся, що Орлов помстить ся за те дуже; і помстить ся, ще більш скрутивши Шевченка; а вдруге — вона тямла повне безправє російських підданих перед волею шафа жандарів; безправє те вона бачила над своїм батьком, і не можна було їй не бути певною, що ні Орлов, ні цар Микола не сплять ся перед думкою закинути й її, коли не на Киргізські степи, так до якого небудь панянського монастиря на півночі. Стиснувши серце, мусила вона не листувати ся більше з Шевченком.

Що до Андрія Лизогуба, так от що чув я з уст людей певних (на жаль, вони заборонили мні називати їх!). Літуючи р. 1850 в Чернігові у своїх свояків Занькевичів, Орлов через чернігівського губернатора Павла Гессе покликав до себе Лизогуба. Віч-на-віч він ганьбив його за приятелювання і листування з Шевченком і царським іменем заборонив йому листувати ся з ним, похваляючись, що инакше „і про його — Лизогуба — знайдеть ся місце там, де перебуває Шевченко“. За Лизогубом з того часу був потайний догляд поліції¹⁾.

Нічого отсего бідолашний Тарас не знав, не відав, і не маючи ні від Лизогуба, ні від Репніної відповіді на свої листи до них, зневолений мучення переняв ся думкою, що „ближній моїй отдалече мене стає“.

Така думка, певна річ, огнем пекла наболіло серце поета. А до того і читати нічого було. Які були у його книжки в Оренбурзі, їх одібрали при ревізії і не вернули йому.

V.

Таким чином бачимо, що, закінчивши Шевченка в Новопетровську тюрму, у його одібрали усе, чисто усе, не тільки яко у поета, у художника, але яко у звичайного чоловіка, у якого

¹⁾ З приватн. листу Л. М. Ж.

не скаменіло ще серце, не охолов до краю дух. У його одібрали, йому заборонили геть чисто усе те, що хоч на одну краплю спромоглося би полегшити йому тяжкий побут! В великому численному гурті людей Шевченко був самотнім, а округи його було усе те, що гнобило, мордовало його, дратовало нерви.

Річ відома, як тяжко людині почувати себе самотнім у гурті людей, де нема чоловіка під мисли, нема душі, що розуміла-б нас і спочувала-б нам. Тоді люде, що оточають нас, стають нам осоружними, ніби ворожими. Такий гурт людей — чужих і духово і морально, замість розваги, завдає чоловікови ще більшої туги. Інчої ради тут нема, як опріч того, щоб швидче покинути такий гурт, втікти від його та вдати ся до товариства природи і власних думок.

Певна річ, що хоч яка нудна була природа Новопетровського форту, а вона-б більш розважила Тараса, ніж „смердяча казарма“. Також не можна було в усяку пору, коли-б того схотів, покинути казарму: військові статуту, накази і догляд — приковували його до казарми, немов Прометей до скелі. А коли-б він і рушив з казарми, так слідом за ним рушав і догляд в особі „дядьки“ чи инчого унтер-офіцера. Догляд ходив за ним гірш, ніж тінь: де-б в темному закутку може не бути тіни, а такого закутку, де-б не було за Шевченком догляду, не було. „Опріч казарми ніде не можна бути“¹⁾, писав він до Бодяньського, вже геть пізнійше (15 листопада р. 1852). Отсе одно, а друге що й природа була занадто одноманітна, нудна: „Хоч би на що хороше подивити ся“, каже Тарас: може-б стара душа моя мучена стрепенула ся“²⁾.

І подивить ся ні на що і потоваришувати, хоч би навіть розмовляти по душі ні з ким було Тарасови. Про офіцерів — годі й гадати: одні з них були „начальством“, як от Потапов і Обрядін, другі такі, як отсі два, треті — полохливі, четверті — доносчики, або п'яніці такі, як Кампіоні (з ним небавом спізнаємо ся). Зі споминів Косарева знати, що офіцери взагалі в перший рік перебування Шевченка в Новопетровському тримали ся від його осторонь.

Було в Новопетровському кілька засланих Поляків, теж „політичних злочинців“, але з усього знати, що то були здебільша люде переполошені, обережні і занадто сторожкі. Коли-ж з ким

¹⁾ Русс. Стар. 1863 кн. IX.

²⁾ Основа 1862 кн. 7.

з них, oprіч свого щирого приятеля Броніслава Залеского, Тарас і потоваринив, так то вже стало ся геть пізнійш, а що до р. 1851—2 — так не маємо жадного натякання на товаришування Шевченка з засланими Поляками. Одно слово — за перші два роки перебування Шевченка в Новопетровському ми не бачимо у його ніже сдиного, хоч трохи інтелігентного товариша. Відомо тільки, що між жовнірами поталанню йому oprіч Скобелева, знайти ще ближшого земляка — Андрія Обеременка. Обеременко розважав-поділяв з ним за увесь семилітній час журбугу, і нам не можна не завести сюди усе; що знаємо про його з уст самого Шевченка.

„Небавом після того, як прибув я“, пише Шевченко¹⁾ „до Новопетровської фортеці, поміж салдацькою одиоманітною та мізерною публікою помітив я зовсім таки не салдацьку постать. Твар його, хода, навіть шапка-чабанка, усе давало знати, що він земляк мій. Питаю ся про його, хто він такий? Кажуть: земляк мій, Андрій, слуга при шпиталю, „хахол“. Отсе-ж то мнї й треба. Твар його здавала ся мнї більш суворою, ніж звичайно у земляків моїх. Тим-то спізнавати ся з ним почав я здалека, обережно. У найближшого начальства його я довідав ся, що Андрій Обеременко зразок людини чесної й обережної. Тоді почав я шукати нагоди, щоб побалакати з ним по нашому вічна-віч. А він, здавало ся мнї, ніби помітив мої заходи таї пильнує уникнути такої чести. Через се мене ще більш кортіло спізнати ся з ним. Більшу частину ночий бессонних провів я у Новопетровському, сидячи на рундуці. Раз якось зимою, було се в третій годній ночі, сиджу я своїм звичасм на рундуці, дивлю ся, аж із за шпиталевої пекарні видибас Андрій. Він був тоді за квасника і за пекаря хліба. Потім уже склопотав я йому „завидну“ посаду городника.

„А що, Андрію“, озвав ся я до його: „мабуть і тебе сон не бере?“

„Та не бере-ж, матері його ковинька“.

Я затремтів, почувши рідну мову, чисту, не попсовану. Я прохав його посидіти біля мене хоч годиночку. Він згодив ся, але не охоче. Я знав бесіду, спитавши, як звичайно буває між салдатами: з якої він губернії?

Андрій відповів, що він „губернії Київської, повіту Звенигородського, з села Різаної, отам біля Лисянки, коли чували“.

¹⁾ Записки стор. 89.

Я відповів, що не тільки чував, а навіть бував у Лисянці і в Ріваній і скрізь. Стало знати, що ми земляки та ще й вельми близькі.

„Я й сам бачу“, мовив Андрій „що ми свої, та не тямлю, як до вас підступити, бо ви, коли не з офіцерами, так з Ляхами. Як тут, думаю, до його підступити? може він і сам Лях, та тільки ману пускає“.

Я почав його запевняти, що я суцільний земляк його, і бажав довше з ним побалакати, але тут саме прозвонило три години і він пішов топити піч на хліб.

Отак-от почала ся у нас знайомість з Андрієм Обереженком. Чим далі, тим більш спізнавали ми один одного і більш звикли один до одного. Але наші відносини околицьні (за увесь час перебування в Новопетровському) лишали ся такими, якими вони були і тоді, коли ми побачили ся першим разом. Обереженко не зробив ніже єдиного ступня околицьного до спрнятєлювання і ні на зерно не показав піддабузнювання; при других він навіть не кланяв ся мині, боячись, щоб хто з боку не подумав, що він мостить ся до мене в приятелі. Місцем, де ми завжди бачили ся, був рундук. Бачили ся ми звичайно в ночі, коли вже все спить, опріч вартових. Спокійна, холодна, навіть сувора твар Андрієва вдавала з його людину жорстоку, байдужу, але се була тільки маска. Малих діток він кохав загарливо, а се певна ознака серця доброго, благого. Я, яко маляр, часто любовав, дивлячись, як його темно-оливкова твар вусата прилипає з ніжнотою до рожевої щічки дитини. Я полюбив його не за саму тільки вдачу його просту та благородну, а ще більш за те, що за всі 20 років бридкого, огидливого побуту салдацького він не опаскудив, не принизив свого достоїнства національного і людського. Всіма сторонами він лишив ся вірним своїй прекрасній національності. Така риса благородить людину. Коли в моєму довголітньому заточеню темному мигали інколи хвилини ясні, так тих ясних хвилин наділав мині простий другяка Андрій Обереженко. Пошли-ж, Боже!“ говорив Тарас, покидаючи р. 1857 свою тюрму і пращаючись з Обереженком, „швидче кінець твоему мордованню, мій друже незрадливий! Поможи тобі, Пресвятая Мати, перейти отєї пустелі безводні та напшти ся солодкої води Дніпрової і в свої змучені груди набрати животорного повітря нашої любі України“.

VI.

З усього того, що сказано мною в горі, виразно можна собі уявити те становище матеріальне, духове і моральне, в якому карав ся теній українського слова в Новопетровському форті. Сам поет побут свій малює слізми — кровію в своїх листах. „Побут і жите мов моральне таке огидливе, що й писати про його не хочеть ся. „Живу я, можна сказати, життям публичною, спірч в казармах“, пише він до Козачковського 16 липня р. 1852¹⁾. „Щодня муштрую ся, хожу в калавур і т. инч. Одно слово: салдат, та ще який! Просто вороначий страхопуд! Вуси здоровенні, лисина завбільшки з кавун. Дві каплі води — „салдацький портрет“, що змалював Кузьма Трохимович“²⁾. Останніми словами ніби жартує Тарас, але ми бачимо, ми серцем чуємо, як спід того жарту капають горячі слези!

Майже одночасно пише він до другого свого старого приятеля Артемовського³⁾: „наче скіпка та відколота ношу ся я без шляху по хвилях моря житейського. Впродовж отсіх бідолашних пнати літ де тільки мене не носило. З краю до краю ізходив степ Киргизський і задовж і впоперек переплив море Аральське, а тепер сиджу в Новопетровській фортеці. Стоїть вона на північно-східному березі моря Каспійського в пустині. Дійсна пустиня: пісок та камінь; хоч би тобі травиця; хоч би тобі деревце! нема нічого! Навіть гори доброї нема. Просто чорт зна що! Дивнись ся, дивнись ся, да така тебе нудьга візьме, що хоч вішай ся. Також й повісить ся ні на чому. Сподівав ся я довго, тай рукою махнув. В неволі родив ся, а помру, здасть ся, салдатом. Та вже який би там не був кінець, аби швидче він приходив. Остогидло так жити“.

Трохи згодя пише він до Бодянського⁴⁾: „в житю моску радощів було мало, та було хоч на людські радощі подивнись ся, а тепер і чужого щастя не бачиш. Навкруги горе та пустиня; а в пустині казарми, а в казармах салдати; а салдатам які радощі до лиця? От в якій сфері я чеврію; опріч казарми ніде не можна бути“. „І досі (р. 1853) боать ся дозволити мнї за-

¹⁾ Основа 1862 кн. IV.

²⁾ Див. Квітчинне оповідання „Салдацький Портрет“.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 9.

⁴⁾ Русс. Стар. 1883 кн. IX.

хистити ся де небудь опріч казарми¹⁾, додас поет-страдальник у листі до Броніслава Залського²⁾). „Мині заборонено писати і малювати. От де дійсна і страшена кара. Вже шість років мучу ся я; вболіває художник-мученик у листі до Артемовського³⁾), без олівця та без красок. Горе, та й ще горе... Старію ся, слабую; мабуть з нудьги та з неволі і не бачу краю сумної моєї перспективи. Та без протекції, правда, його й бачити не можна. А у мене яка протекція? Правда — були деякі люди, але-ж!

Однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Пушкинъ нѣкогда сказаль...

І мині тепер зістаєть ся одно: ходити отут по степу, довго ще ходити да курникати:

„Доле моя, доле моя! чон ти не такая,
Як нича чужая“.

В ньшому листі⁴⁾ поета читасмо „про новинки в письменстві, в музиці, в театрі — нічого не відаю, навіть „Сьверную Пчелу“⁵⁾ забув вже як звати. Нічого читати — спершу було для мене страх як тяжко, потім став при звичаюватись, здаєть ся і зовсім привикну, коли-б тільки швидко... А то сиди, сиди, згорнувши руки, тай забажаш чого небудь новенького прочитати, а його й нема, і так тобі боляче зробить ся, що не тямши, куди й подіти ся. Але найбільш мучить мене те, що не дозволяють малювати“. Помилляв ся Тарас, сподіваючись, що привичаїть ся жити, нічого не читаючи: як без хліба, без їжи матеріальної, так і без корму духового не можна жити людині освіченій, тим паче людині з таким великим духом, яким природа наділила нашого поета. Бачимо, що за шівроку після наведеного листу, він пише до професора Бодяньського, просячи книжок, і каже⁵⁾: „від початку мого заслання я ниже єдиного слова не прочитав про нашу бідолашну Україну, а що знав про неї перше, дак і те мале забуваю... Опріч стражданія духового, яке я терплю, я нічогоісенько не маю, як тільки салдацьку порцію; не маю, нарешті, карбованця грошей, щоб хоч сьвятці

¹⁾ Київ. Стар. 1883, кн. 2.

²⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 11.

³⁾ Основа 1862 кн. 7. ст. 9.

⁴⁾ Колишня російська часопись.

⁵⁾ Русс. Стар. 1888 кн. IX.

купити, а про журнал щоб виписати, марне й думати. От яке лихо унало на мене. Просити сором, а красти гріх¹⁾.

Бодянський, скоро трапила ся добра нагода, переслав поетови книжки (відбитки з „Чтєній“) через Олександра Головачова і посилаючи казав собі на думці: „а чей же за ними Шевченко проведе присмно яку годину в своїй самотині і згадає старовину... і я щодня старію, не стільки від свого віку, тільки від обставин²⁾“.

Позичити книжку — перечитати — ні в кого; „з усеґо форту один тільки лікар передплачує щось літературне, а останні немов і читати не вміють. Отож хіба у лікаря що вблагаси прочитати, а то хоч ляз тай плач³⁾!“

До всеґо отого лиха прикпнув ся ще й недуг фізичний; поради проти його Тарас прохав у лікаря Козачковського³⁾.

От за якими обставинами пережив Тарас перші два роки своєї тяжкої неволі в Новонетровському форті! Безводний, без-

¹⁾ Р. Стар 1883 IX стор. 648.

²⁾ Небавом після того, саме в жовтні р. 1853 Бодянський в Олександрі Данилевським провідали Гоголя, що перебував тоді в Москві. Вийшла річ про твори Шевченка. — „Якої ви думки про його?“ спитав Бодянський.

Гоголь насунув ся і відповів: „Гарно, що й казати, але доля його варта жалю і вболівання“.

— „На що сюди принішувати долю: ви кажіть про його талант і поезію?“

— „Дегтю западто; навіть більш ніж поезії: відповів Гоголь. Нан з вами яко Українцям се присмно; але-ж не в усіх такі носі... Тай нова...“

Бодянський заняв ся і став змагати ся. Нарешті Гоголь новив:

— „Нам треба писати по російськи; задля нас, Чехів, Сербів — єдиною сьвятиною повинна бути нова Пушкіна; а ви провансальського поета Жаскена хочете постановити на рівні з Мольєром та з Шатобріаном“.

— „Та який же він Жаскен! крикнув Бодянський: хіба-ж їх можна рівняти! Що це ви! Ви-ж самі Українець!“

— „Нам „русскиць“ треба однієї поезії, новив Гоголь: я знаю і люблю Ш—ка, яко талановитого земляка і художника; нані й самону трапило ся де-чию запомогти йому при першому поліпшенню його долі (набуті роумів Гоголь — викуп з крєпацтва), але його погубили нані „дуники“. піхнувши його до творів, невластивих певному таланту. Нам треба об'єднатися“.

Бодянський горяче змагав ся і вишовши від Гоголя, новив до Данилевського: „Не признавати значіння Шевченка!... Ва! набуть сьогодні не тією ногою встав“ (И. В. 1886 т. 26 стор. 473—479).

³⁾ Основа 1862 кн. 4 стор. 19.

людний, голий степ; у степу казарма, в казармі бруд, нечисть, смород, фізична робота в форті, калавурня і нічя служба жовніра, щоденна муштра, щогодинний догляд; знущання і глузвання Потапова; брак товариства, заборона писати і малювати; повна недостача книжок; повний брак листування, безсонні ночі, салдацька їжа (просто голодування) і нарешті — недуг!... „Не легко, вельми не легко“, каже Косарєв, „було жити Шевченкови в Новопетровському“¹⁾. І зовсім натурально було, коли в змучених грудей поета вирвалися слова розпуки: „ліпше-б було мнї на сьвіт не родити ся, або швидче вмерти...“²⁾.

„Незаче лютає знія
Розтоптана в степу здихає,
Заходу сонця дождає...
Отак то я тепер терплю,
Та смерть із степу виглядаю.
А за що? Далєбіг не знаю...“

Знаючи все отсе, нам можна тільки побіжно дивовати ся незвичайно великому духу і міцному організму моральному поета, що не дали йому наложити на себе руки. В листах його, що належать до часу заслання в Новопетровське, не раз прокидала ся у страдальника в години тяжких мук тїнь розпуки і думка наложити на себе руки. Єдиним спасителем його в такі години була без краю глибока і міцна любов до його рідної України! Мучить ся поет за Україну всіма муками неволї, пустинї, казарми, муштри, приниження, муками голоду, холоду, недугу, а проте „все таки любить свою Україну широку!“ Отся любов, віра в свою ідею, в велику будучину української ідеї — завжди проганяли з душі нашого поета і темну тїнь розпуки і думки про самогубство.

Перед такою любовню і вірою не можна нам не положити привезного поклону!

VII.

З наведених у мене в горі певних фактів і Шевченкових листів ми бачили цілком супротивне тому, що подав д. Чалий в своїй примітці до споминок Наталки Ускової, переказаних

¹⁾ Киев. Ст. 1889 кн. 3 стор. 573.

²⁾ ibidem.

Зорянкою¹⁾. Останній, правда — не подаючи жадних фактів, каже зовсім справедливо, що Шевченкови в перші роки життя тяжко було в Новопетровському, що найблизше начальство поводило ся з ним вельми строго. А д. Чалий, наче наперекір Зорянкови, говорить, між инчим, що Шевченка не послали на чорну роботу, і що комендант Масвський вмер, дак Шевченкови наче-б то погіршало жити. Не зовсім так воно було.

З уст Косарева ми вже чули, що Тараса „водили на фортові роботи“²⁾. Бачили і те, як поводив ся з ним найблизший його начальник Потапов, мордуючи дрібними, непотрібними причіпками та трусеницею в кишнях і т. инч. З власних записок Шевченка бачимо, що ніколи він не чинив того, що каже д. Чалий, і ніколи не вдавав ся за протекцією до лікаря Никольського. Нарешті бачили, що добряга Масвський не спроможен був, хоча-б і хотів того, значно пільжити Шевченкови.

Можна сказати, що мордування Шевченка в першій половині р. 1852 доведене було до того зеніту, де воно повинно було або спийти ся, бо далі нікуди було йому йти, і — або стояти нерухомо, або спускати ся з своєї висини в низь.

Почало ся з того, що головного справника мордування над Шевченком і дозорника над відносинами до поета коменданта Масвського — капітана Потапова взяли з Новопетровського до Уфи. Найблизшим начальником Шевченка став Косарев, хоч теж великий формаліст, але не така безсердна людина, як Потапов. Се стало ся літом р. 1852. Масвський тямив, що Косарева не треба так стерегти ся, як його попередника. Він дозволив Тарасови обізнати ся без цензури до своїх колишніх приятелів на Україні, пишучи, звістно, обережно, і вже сам комендант знав, яким шляхом пересилати ті листи так, щоб вони доходили до рук адресатів, не заходячи ні до чийх инчих рук в Новопетровському. Відповіді на ті листи приходили на адресу самого Масвського. Отся, суще невеличка пільга, стала великою тоді задля Шевченка. І ми бачимо, що листування його, після більш ніж 2½ років, знов оновляється 1 липня р. 1852 листом до Семена Артемовського. Косарев каже³⁾, що в червні р. 1852 дозволено було Шевченкови малювати і писати під доглядом офіцерів. Але тут Косарев зробив велику помилку. Малювати Шевченкови

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2. ст. 298.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 3. ст. 572.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3. ст. 573.

ніколи не було дозволено, як се небавом побачимо, а писати дозволили, не р. 1852, а 18⁵⁴, тай то тільки по російському, під пильною цензурою офіцерів. Певна річ, що час від часу Масевський все більше-б пильжив Тарасови, але небавом після виїзду Потапова лиха доля і тут вмшала ся і на довгий знов час припинила пільгу. Під кінець р. 1852 Маевський вмер, і зараз же смерть його лиходійно обізвала ся на Шевченку. На адресу Масевського прийшов задля Шевченка від Артемовського лист і 10 карбованців грошей. Нового коменданта ще довгий час не було, прибув він лишень на весні р. 1853, а коли й прибув, дак він натурально вагав ся прийати лист, адресований до Масевського. Тим то „великої праці треба було, щоб новий коменданта прийняв той лист і розпечатав“).

Тимчасом і головна адміністрація в Оренбурзі перемінла ся. Обручова забрали. Генерал-губернатором став граф Василь Перовский. Він комендантом Новопетровського форту послав, замісто Маевського, свого ад'ютанта Іраклія Ускова²⁾. Нового коменданта хоча і затверджено 17 січня р. 1853, але через повний брак комунікації до Новопетровського форту прибув він ледви в квітні³⁾. Таким чином заким приїхав Усков та заким Тарас спізнав ся з ним і запевнив ся, що він людина добра, минуло трохи що не півроку.

Знаємо, що Шевченко з природи не був людина довірлива, а до того лиха доля цілий вік його навчала гірким досвідом, щоб з першого разу не вельми довіряв ся людям: „Сходив ся він з людьми в Новопетровському не швидко і якось з опаскою. Коли зустрінеть ся було з чоловіком малознайним, або з таким, до якого не чув він приязни, дак слова було від його не добеш ся: сидить мовчки, наче він води в рот набрав“⁴⁾. Тим то вже сега самого досить би було, щоб він не швидко зійшов ся з новим комендантом, що теж мав якпійсь, наче сурорий вид. Але-ж трапила ся ще й друга перешкода.

В форті ніхто гаразд не відав, що за людина новий коменданта. З Оренбургу приходили не певні і не однакові про се звістки, і з них Шевченко переняв ся не доброю думкою проти Ускова. „Спершу“, пише до мене вдова Ускова, „бояв ся він

¹⁾ Основа 1862 кн. VII.

²⁾ Усков вмер в Москві 15 липня р. 1882.

³⁾ Лист А. О. Ускової.

⁴⁾ К. Стар. 1893 кн. 3 стор. 574.

мого чоловіка, уважав його за деспота, за великого формаліста, ще гіршого, як Косарев, за строгого і придирливого начальника", а через те, натурально вже, сторони́в ся від його. Такі відносини почали лішати трохи, та й то велим повагом, тоді вже, як прибула до форта родина Ускова, себе в маю.

Шевченко, як се добре відомо, загариниво любив малих дітей. В Ускових було їх двійко — син Дмитро і доня. Шевченко, побачивши їх, забув про своє упередженне проти Ускова

Іракaїй Усков.

і сприятелив ся з дітьми. Небавом побачив, що й неня їх людина добра й освічена. Він став ради в годі заходити в господу до коменданта, але вибираючи такий час, коли саме Ускова не було в господі. „Треба було мнї“, пише пані Ускова, „ужити богацько праці, щоб переконати Шевченка, що він помиляєть ся в своїх думках про вдачу і звичаї мого чоловіка; треба було доволі часу, щоб вони ближше спізнали ся і зійшли ся“.

Звісно, Усков першими часами, доки добре не роздлився, що таке Новопетровський форт і його людність військова, мусів обережно поводити ся з Шевченком, хоча, внідаючи з Оренбургу, у його був і шривід і бажанне, де в чому можна, пильжити Шевченкови.

Знаємо, що в Оренбурзі лишили ся не зрадливі приятелі Тарасові Лазаревський, Герн і ничі. Всі вони щиро жадали поліпшити Тарасову долю. Маючи і безпосередно і через других вагу і вплив, найпаче Герн і Матвієв, і не маючи вже такого Шевченкового лиходія, як Обручов, вони й пильновали звернути увагу і Перовського й Ускова на тяжку долю безталанного Тараса. Коли Усков в мередень свого виїзду з Оренбурга до Новопетровського ходив попрощати ся з графом Перовським, останній натякнув йому здалека, щоб він чим спроможно буде поліпшив Шевченків побут, звісно, не сходячи з ґрунту легального, а з проквола і обережно. „Без отсего натякання“, каже пані Ускова, „і не можна-б було Іраклію Олександровичу зрушати і нівечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники, відповідно наказу Обручова“.

Тут мушу я свинити ся і хоча трохи збочу, але уважаю за свій обовязок звівечити ті звістки, що дехто позаводив їх навіть до житєспєу Шевченка. Річ іде про звістки, ніби то Шевченка на заслання карано по тілу.

Скільки мнї відомо, першим сіячєм сієї брєхні був Петро Мартос. Він у своїх „Эпизодахъ изъ жизни Шевченка“¹⁾ пустив звістку, ніби то Шевченко прислав з заслання до однієї своєї знамої своїй портрет, намалювавши себе по пояс без всякої одежи; руки заложєні на голову, біля ніг салдацька амуніція, а з обох боків стоять жовнірі, замахуючись лозинами, щоб бити його. Одно слово: зовсім так як було гонять салдатів „скрозь строй“. А під тим портретом підпис: „отак як бачите“.

Може бути, що Шевченко і прислав такий портрет, але яко жарт, або бажаючи показати, як в війську поводять ся з жовнірами. Брати-ж такий малюнок за факт кари над самим Шевченком можна хіба тільки тому, хто бажає, отак як Мартос, зневажити поета. Треба на се все не аби якої відваги, а ще більш непошановання самого себе. Злорадство до Шевченка було, як знати, у Мартоса таке велике, що він не посоромив ся до-

¹⁾ Вїсти. Юг. Зап. и Зап. Россіи 1863 кн. 1.

дати: „голова лишилася у Тараса на плечах, але платила ся спина і підспинне“.

Правда, за часів царя Миколи I кара салдатів шпіцрутенами („скрозь строй“, або „зеленая аллея“) була річ звичайна, інколи трапляло ся, що карали нем і студентів, як се було в 30 х рр. в Київському університеті, але-ж на таку кару треба було в усякому разі або судового присуду, або царського приказу. Ні того, ні другого, тим паче самої езекуції сховати не можна, і про неї-б знали люде з певних джерел. Вдова Ускова пише до мене: „коли б з Шевченком трапило ся хоч що небудь подібне, дак би про се люде говорили і в Оренбурзі і в Новопетровському, але я ніколи не чула й слова про що будь похоже на те, що повідали Мартос і Лесков“.

Слідом за Мартосом пішли й інші. Так от Бартенев подав звістку, що буцім би Перовський, „котрий по принципу не любив письменників і двічі карав по тілу російського письменника Достоевського, розгнівавшись на Шевченка, ударив його в лице“. Сю звістку оголосив письменник Микола Лесков, у 4 кн. Историч. Вѣст. р. 1882, додаючи, ніби з уст самого Шевченка чув, що Перовський дозволив собі отсей бридкий вчинок.

Д. Чалий завів отсі звістки до жителісу Шевченка без всякої критики¹⁾, хоча сам же кілька рядків поперед, змагаючись проти покліпу Мартоса, казав, що в сему разі певним свідком стає Лазаревський. Очевидна річ, що у д. Чалого була тоді-ж, як він реїстровав звістку Бартенєва і Лєскова, повна спроможність розпитати ся з Лазаревським і не пускати в свій брехливої звістки; а то вона цілих сім літ кружала, яко звістка певна, і не заслужено плямовала Перовського. Лишень року 1889 д. Чалий в приїтці до споминок Наталки Ускової додав те, що подала мнї і вдова Ускова, себто, що Перовський ніколи в Новопетровському форті не був; значить і не мав спроможности вдарити Шевченка в лице. Я не маю на думці виправдувати Перовського, але проста справедливість вимагає сказати, що він був чоловік добре освічений, вихований, глибокий монархіст і щирий прихильник царський. Відачи він був суворой, чоловік строгий. Відаючи, що цар Микола дуже обурений проти Шевченка і зазнавши р. 1850 неудачі в своїому клопоті про пільгу для Шевченка, Перовський, ставши р. 1852 генерал-губернатором,

¹⁾ Життя и произведения Шевченка ст. 80—81 і Киев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

не сприяв нашому кобзарю. Про се Шевченко відав і в своїх листах до Залеского справедливо нарікав, що Перовський проти його упереджений¹⁾.

На мою думку, ледви Шевченко чи й був коли знасний з Лєсковим, принаймні нема на те жадної указки. Того часу, коли Шевченко перебував у Петербурзі, вернувши ся з заслання, Лєсков ледви починав свою літературну кар'єру і першими своїми писаннями належав до того табору, до якого у Шевченка не могло бути і не було симпатії. До того-ж Шевченко тоді приятелював з головними робітниками сатиричного журналу „Искри“ братами Курочкіними; а в „Искрі“, я памятаю добре, Лєскові таки глузували з Лєскова. Таким чином треба признати відкою брехнею усякі звістки про кару Шевченка по тілу під час заслання.

VIII.

В споминах Наталки Ускової, переказаних Зорянком, чинено²⁾, що „Усков вперше побачив Шевченка, коли ставила ся перед ним на огляд уся новопетровська залога“, себто в кінці квітня, або з початку мая р. 1853. „Не минуло і кількох днів після того, як Шевченко здобув собі в домі Ускова тепле спочуте і найприятнійший привіт“. До сих слів д. Чалий додав, що Усков у перший рік свого комендантства поводив ся з Шевченком занадто обережно, остерегаючись доносів, якими аж кишів той забутий Богом і проклятий людьми край³⁾.

Правди більш у словах добродія Чалого. Я вже казав, що Шевченко був упереджений проти Ускова, і сам Зорянко каже,

¹⁾ Факт каря по тілу Достоєвського, по приказу Перовського — на віки лишити ся чорною плямою на обраці Перовського; але-ж сказати, що „Перовський не любив писателів по принципу“ значить сказати неправду; і сказати се може тільки той, хто зовсім не знав Перовського. Факт певний, що він пильновав, аби на службі при йому були люди освічені. Досить згадати імена Л. Женчужникова, В. Григорєва, В. Вєлянинова-Зєрнова і ин. Нарешті — згадаймо про відносини Перовського до засланиця — поета Пшєщєва. Тоді ми зрозуємо, що відносини до Шевченка — виходили не з принципу завваги, або нелюбоби до письменників. Граф Орлов чи не більш за всіх сприяв упередити Перовського проти Шевченка. (Див. Русс. Стар. 1895 стор. 409 — 429; 524 — 551).

²⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 298.

³⁾ ibidem.

що Шевченко був „суворий і непривітний“. Сходив ся він з людьми не скоро і вельми озираючись. Говорив я, що сторони ся від Ускова кинув Шевченко перегадом навіть після того, як приїхала жінка коменданта, людина сердешна, а до приїзду її Шевченко ледви чи й був в господі Ускова.

Агата Омеляновна Ускова ще в Оренбурзі знала про Шевченка; приятелі його попилювали прихилити її до бідолашного поета, такни чином вона приїхала до форту з думками і безо-

Агата Ускова.

середно самій і впливом на свого чоловіка сприяти Шевченкови. Певна річ, що до того часу Шевченко не стрівав у Новопетровському женщини освіченої, до якої-б вабило його симпатії хоча стільки, скільки се властиво кожній хоч трохи культурній людині. Казав я, що перш за все привабилн до себе поета діти Ускових, а сердешність, простота і ласкава увага нені їх ще більш вплинули на воскове серце Тараса. З першої знайомости Тарас сподобав ся пані Усковій; „його“, пише вона до мене,

„розумне високе чоло, велика лисина, добродушне, чесне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надли до себе. Рухи його були поважні; голос м'який, симпатичний; говорив він виразно, плавко, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом“. У словах пані Ускової жадного прибільшення я не бачу. Капітан Косарев теж каже, що „не можна було не полюбити Шевченка, бо він умів і поводити ся з людьми гарно, і був чоловік розумний, добрий, сердешний. Розмовляти з ним, хоч би й не нашому братови-простому офіцерови, було не тільки приємно, але і корисно“¹⁾.

Атата Омелянвна, порадивши ся з чоловіком, запросила Шевченка приходити до них щодня обідати, а у вечері пити чай. Тарас спершу варовав ся, тримавсь якось хмуро, тільки з дітьми весело розмовляв. Але незабаром простосерда щирість Ускових знівечили і упереджене і вароване Шевченка, і став він ходити до них щодня. „Доки діти не ідуть спати, він все було щебече з ними; а скоро нянька поведе дітей спати, він бере було книжку і читає нам голосно. Читав він виразно, з експресією, з почуттям, найпаче, коли читав що таке, що йому подобало ся. Читане звичайно викликало розмови, змагання і небавом стало нам знати“, каже пані Ускова, „що Шевченко чоловік чесний, розумний, правдивий і високо моральний. До дітей же наших, найпаче до трьохлітнього сина нашого Дмитра, він просто листочком прилип“.

Любов його до отєї дитини найбільш за все прихилила до Шевченка супругів Ускових, найпаче коли вона виявила ся тоді, як лиха доля простягла свою руку і на дитину — Тарасового любленника. Дигна занедужала і Богу душу віддала. Смерть маленького Ускова тяжко вразила Тарасове серце. Тугу його можемо потроху бачити в листі його, писаному 30 червня р. 1853 до Козачковського²⁾. „Люба, прекрасна дитина (була). Я так полюбив її, так воно привикло до мене, що було і в сні кличе до себе „лишого дядю“. Що-ж! воно горопашне занедужало, таї померло. Шкода мині того маленького друга. Я сумую за ним. Іноді я приношу квітки на його ранню могилу і плачу. Я-ж чужий йому; а що дість ся з його батьком, найпаче з ненею його? Відолашна мати. Вона поховала свого первісточка“.

¹⁾ ibidem.

²⁾ Основа 1862, квітень.

Могли маленького Ускова Тарас пильно доглядав. „Він зробив малюнок пам'ятника, керував роботою, був, властиво, будівничим пам'ятника і зробив його з білого каменя прекрасно в лицарському штибі“¹⁾.

Вже-ж хоч би яке черстве серце не було у батьків, а не змогло-б воно не обізвати ся, немов струна до струни до того серця, що так полюбило їх дитину любу; тим паче повинно було обізвати ся до Тараса серце добраги Ускова і його жінки. Ускови „полюбили Шевченка наче свого рідного, близького чоловіка, він став не тільки щоденним, дорогим для них гостем, а товаришем, суїльником і горя і радощів, став семянином їх. З початку дехто з офіцерів ремствовав, що комендант сажає за стіл попліч з ними простого жовніра, але з часом при звичаїли ся і замовкли“²⁾.

І от з того часу починають ся, повагом, деякі, хоча й не-величкі, полегкості задля Шевченка, яко жовніра засланного „за політичне злочинство“.

Усков помітив і звернув увагу де-кого з офіцерів, що Шевченко зовсім не вдатен до служби в „строю“, і можна-б його виписати в „нестроевые“; або хоча не обтяжати його марне військовими „науками“, себто маршированнєми і муштрою з рушницею, тай не вилагати від його такої ретельної служби, якої вимагає військовий статут і дисципліна від звичайного „рядового“ жовніра. Досить з його, щоб він перебував в „строю“ тільки тоді, коли сего жадним чином не можна вже уникнути.

Отсе була перша пільга Тарасови після трохи що не повних трьох років перебування в „смердячій казармі“ Новопетровського фарту. Зорянко³⁾ каже, що з часу приїзду Ускова Шевченкови можна стало жити не в казармі, як досі було; став він жити зною в кого небудь з офіцерів, а літом в альтанці в комендантському саду. Се звістка не зовсім вірна; сад і альтанку спорудили пізнійш, а що до житя в квартирі кого з офіцерів, дак сего сам Тарас уникав, знаючи, що сего не можна по закону. Певна річ, що сего й Усков не тільки не дозволив, але й не порадив би. Правда: був у форті один офіцер Мостовский, що підсоглашав Шевченка жити з ним, але Тарас подяковав за се. Та й запросни Мостовского були р. 1855, а не 1853⁴⁾.

¹⁾ З листу наші Ускової.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 300.

⁴⁾ Записки стор. 16.

Капітан Мостовський був артилерист, людина освічена, проста, добра і одинока. До приїзду Ускова се був одинокий офіцер, з усієї залози, окріч Маввського, що інколи до його навідував ся Тарас охоче¹⁾. Перегодом, вже року 1855, коли сира земля приняла царя Миколу, і дух людського життя трошки повів у Росії, Мостовський кликав Тараса перебрати ся з казарми жити до його. Тарас не згодив ся і добре зробив, бо року 1857 по доносу якогось цейхвахтера Мешкова²⁾ велено було за щось арештовати Мостовського. Шевченко кілька разів провідував його в арешті, і 28 липня Мостовський, прощаючи ся з ним, подякував за те, що позаторік не згодив ся на його благородні запросини жити у його на квартирі. „Він“, читася в Тарасовому журналі, „тільки тепер зрозумів, яку-б подду кляву спорудив би Мешков з того, що ми живемо вкупі. У Мешкова не затрептіла-б рука покористовати ся з військових законів, де прописано, що коли хто з офіцерів дозволить собі попросту поводити ся з салдатами, той іде під військовий суд. Тепер тільки Мостовський побачив ту безодню, від якої я його відвів, знаючи ліпше за його вдачу огидливого „надворнаго совѣтника Мѣшкова“³⁾.

Факт певний, що Шевченко майже до кінця свого страждання в Новопетровському форті перебував зимою в казарні. Так само і від вартової служби виводили його і дозволили замість себе наймати жовніра лишень на весні р. 1857, коли вже в форті стало запевне відомо, що цар призволив на амністію Шевченкови.

IX.

Ще на весні р. 1853 Шевченко знайшов десь біля форту добру глину і лебастер, придатні до ліпляних робіт, і хотів заходити ся біля виліплювання фігур. Але й тут не обійшло ся без перешкоди. Комендант Маввський впер, новий тоді ще не приїхав, а начальство, що під той час правило фортом, не тягло і вагало ся: чи можна Тарасови дозволити займати ся скульптурою? чи не треба вважати її за теж саме малювання,

¹⁾ З листу А. О. Ускової.

²⁾ Мешков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була повода, він страшенно її ревнував. П. Ускова пише, що у форті ходила думка, що до доносу спричинила ся якась родинна історія.

³⁾ Записки стор. 86.

яке царем заборонено Шевченкові? Отсе головолонне питання і стояло без відповіді, аж доки не приїхав Усков і не розв'язав вузлика простими словами: „що не заборонене, те дозволене“¹⁾. От тоді тільки й не боронили вже Шевченкові ліпити. Одначе для сїєї праці треба було хоч трохи відповідного місця, а його саме й браковало. „Тепер отсе з нудьги захожу ся над скульптурою“, писав Тарас 15 червня р. 1853 до Семена Артемовського²⁾. „Але, Боже! як нікчемно захожу ся біля отсїєї нової для мене штуки в казармі, де містять ся ціла рота салдатів. А про модель і балакати нічого! Бідолашні заходи!“

Поміж колишніх приятелів-художників був у Тараса товариш по академії — Іохим. Тарас згадав, що він спроможен тепер в справі скульптури стати йому з великою допомогою; але довго не відважував ся вдати ся до його безпосередню, боячись, що і Іохим не обізветь ся, не признаеть ся до його так само, як се зробили з ним інші товариші, як от напр. зробив Михайлов: „тай чи один же Михайлов?“ пише він в тому-ж таки листі до Артемовського: „як Перовський привіз до Оренбургу мого товариша по академії Гороновича“), і коли його спитали: чи він зі мною знаєний? він відповів, що ніколи й не бачив мене“. Одначе відважив ся, нарешті, Тарас написати до Іохима „невеличку цідулку“, просячи, коли він і тепер працює коло італіаноплястики, дак певне має у себе форми, що замінили-б моделі; так от би вислав йому одну чи дві зграбнійших, та поділив ся-б з ним порадою, як ліпше взяти ся до скульптури, і нарешті вислав би йому фізику Писаревського. Шевченко гадав собі поділовати ті фігурки, вони-б стали йому за натурників, або натурниць. „Проси його, брате Семене! Я виліпив був з гіпсу невеличкий барелєф і хотів один примірник послати до тебе, та не відаю, чи довезе почта таку хрустку річ; отсе раз, а друге те, що соромно посилати в столицю таку нікчемну річ, як мій первісточок-барелєф. А от як дасть Біг вивчу ся, та виліплю другого, дак тоді вже заллю його стеарином та пошлю до тебе. Я чув, що граф Толстой захожував ся спробувати вилівати медалі з гутаперчу. Спитай у Іохима, чи не відомо йому яких добутків досяг граф Толстой? От би добре

¹⁾ З листу А. О. Ускової.

²⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 11.

³⁾ Здасть ся, не буде помилки гадати, що Горонович був Українець, коли не з Полтавщини, дак з Херсонщини.

було! я-б і собі придбав гутаперчу таї заходив ся-б вилвати свої твори убогі. Я вже мірковав собі спорудити невеличкий гальваноплястичний апарат. Так що-ж! У великому місті Астрахані опріч кумпеу да тарані нічого не можна достати, навіть горшка неполивняного, неминуче потрібного в сій справі, а про дріт з міді в Астрахані і не чути. От місто, дак місто". В листі сему Тарас, своїм звичаєм, пишлює „вдарити лнхом об землю" і жартує додаючи: „Еге! то то-б було тобі, дурний Тарасе! не писати поганих віршів, та не випвати ся почаству горілкою, а було учити ся чому доброму, користному, от би тепер як нахідка. А то посивів, дурню! оголомозів, таї захожуєть ся вчити фізику! Не думаю", переходить він мнмо волі з жартливого до скорботного тону: „щоб з сего що вийшло; бо я з природи вийшов якимсь не докінченим: учив ся живописи і не довчив ся; попробовав писати і вийшов з мене садат, да який ще й садат! чисто копія з того саддацького портрета, що намалював Кузьма Трохимович у небіщника Основяненка. А тим часом старію ся та болію. Господь його відає, з чого воно? мабуть з нудьги, та з неволі. А краю все таки не бачу моєї скорботної перспективи"¹).

Не вважаючи на всі перешкоди, Тарас жваво взяв ся до скульптурної праці. Інакше не можна було й сподівати ся. Згододнійий і придавлений дух поета повинен був хоч трохи підбадьоритись. Ліплення теж частина штуки прекрасної і в усякому разі не те, що муштра та „тихий, учебний шаг".

Виділив Шевченко чимало. З листів його до Залського і Артемовського знаємо його роботу „Тріо" і инчі, а Косарев розповідає, що він бачив чимало статуєток і фігурок, видіплених Тарасом. Найбільш памятає він одну, де був Христос морований Жидами. Він сидів у терновому вінку, а перед ним присів на-вколішках Жид та висолопивши язика, дрочить Христа. Позаду стояв другий і бив Христа батою по сичні. Була й иньша група — з життя Киргізів: в кибітці сидить Киргіз, надівши на бакир повстану шапку; він задоволений і грає на **хонбрі** (ніби балабайка), а перед кибіткою, повернувшись лицем до Киргіза, стоїть його жінка, товче просо і усміхає ся; біля **віг** у неї двоє малнх, голих Киргізчат, вони собі бавлять ся. **Вправоруч** біля кибітки лежить привязане теля, а з лівого боку

¹) Основа 1862 кн. VII стор. 12.

дві кози. Ті групи Тарас подаровав Косареву; але у останнього при переїзді вони побили ся на шматочки¹⁾.

Літом р. 1853 приїздив до Новопетровського відомий учений академик Бер. Через камердинера його Петра Шевченко переслав Артемовському свої скульптурні роботи: „не чепурні вони“, писав художник у листі 6 жовтня²⁾, „але щож діяти! виліпнтн я як небудь виліпнтв, а вилити і досї не вмю; не то, правду сказати, що не вмю, але материялу доброго, спрїч алябастру, не маю; нема де взяти. Прийми, що єсть, тай не осуди. На той рік, дасть Бог, приймю що небудь краще і то тоді тільки, як дістану алябастру з тієї поганої Астраханї... Іохимови не показуй мого Тріо, а то, я добре знам, він мене вляє; поклони ся йому і попроси, щоб переслав міні який-небудь маленький барельєф. А щоб йому не тратити ся на пошту, то нехай віддасть тобі, а ти от-сему Петрови, а Петро привезе в мартї місяці аж в Астрахань. Академик Бер буде у нас знов на весні і привезе міні той подарунок. Бач, через що прошу я якого небудь барельєфа; ти відасш, що малювати міні заборонено, а ліпнтн нї; то я й ліплю тепер, а кругом себе не бачу нічого опрїч степу та моря; хотїло ся-б подивити ся на що небудь хороше. Може-б, подивившись, і моя стара, мучена душа стрепенула ся-б, а хоча-б і не стрепенула ся, так на старости тяженько заплакала-б, дивлячись на прекрасний твір душі людської. Тепер хоч би на старости постояти коло тієї академії, а перше! та що те перше і згадувати...“

Того-ж таки літа доля післала Тарасови ще одну втіху. З Бером приїздив молодий московський учений Головачов і привіз лист і книжки від Бодяньського. „Я з ним пробув“, писав Тарас 15 листопада до Бодяньського³⁾, „кільки годин; найпрекрасніших годин, якїх я давно вже не зазнаю. О Боже мій! чого — чого ми з ним не переговорили! він розповів міні про все, що є нового в письменстві, на сцені і взагалі в штудї. Про тебе Головачов говорив з захватом. О 9 годині вечера ми хуїли розлучити ся. (Скоро пробють зорю, міні опрїч казарни нїде не можна бути)...“

Як знати з листів Шевченка до Залеского, так того-ж таки часу була у нашого художника думка взяти ся ще за фотогра-

¹⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 12.

²⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 3 стор. 577.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 14.

⁴⁾ Русск. Стар. 1883 кн. IX стор. 643.

фію; але не знаємо, через що з того нічого не вийшло. Гадаю, що через недостачу грошей і матеріялів до фотографії. Фотографія була тоді ділом новим і працювати коло неї голоруч не можна було. Та фотографію теж могли вважати мальованнем і заборонити. Працювати коло ділення було і дешевше і зручніше задля Шевченка.

Х.

Ми вже відасмо, що в Новопетровському був голій степ, ані одної деревини. Не кажучи вже про те, що така одноманітність невеселої природи хоч на кого нажене сум; але важно й те, що під спеку нікуди й з хати вийти, щоб де в холодку подихати свіжим повітрям. Вважаючи отсю ваду вельми шкодливою і для фізичного і задля психічного здоров'я людей, Усков, щоб запобігти лиху, примірковав розвести сад. Думкою своєю він поділився з Шевченком. Українська душа, що звикла по-рпнати в море зелені, загарливо обізвала ся на думку Ускова. Тарас вибрав під сад місце, верстов зо дві біля форту, зробив плян саду, розмітив, деякі дерева садити, і в осени р. 1853 закипіла робота біля саду. Жовнірі працювали охоче після остогидлого муштровання; копали ями під дерева, прорізували і грабовали доріжки; дерева повиписували що з Астрахані, що з Гурєва, а здебільш попривозили, за порадою Шевченка, великі вже дерева з урочища Ханга-Баба; більші за все з Ханга-Баби попривозили шовковці¹⁾). На тому місці, що вибрали під сад, росла вже одна єдина верба, посажена Шевченком. Переходячи через Гурєв, коли ото в жовтні р. 1850 його провадили до Новопетровського, Тарас підняв на улиці вербову ломаку. Вона служила йому палицею в дорозі. Прибувши до Новопетровська, він заткнув ту ломаку в землю на салдацькому огороді, і з неї виросла добра деревина. В саду збудовали задля родини коменданта літний домок, а біля його альтанку; нарешті Усков казав біля альтанки спорудити землянку на аршин в землю, а на два аршини поверх землі²⁾). Отся землянка стала Тарасови в великій пригоді³⁾).

¹⁾ Мерва.

²⁾ Русск. Стар. 1891 кн. 5 стор. 434 і лист Ускової.

³⁾ Форт Новопетровський велено скасовати р. 1857 і повернути те місце в назвою Александровське на повітове місто Мангизлацького повіта. Сад став ніський і зоветь ся садом Шевченка; а землянка та — донком Шевченка.

Ще як був живий Мазевський, але вже за місяць чи що до своєї смерті, він дозволяв Шевченкови писати мовою російською і малювати, але не інакше як у його в кабінеті, так щоб ніхто не бачив і ніхто про те не відав. Тоді ото і розпочав Шевченко писати свої оповідання мовою російською. Першим оповіданням його було оповідання „Княгиня“. Таких фактів, щоб з них виразно було знати, коли саме Тарас писав „Княгиню“ — досі нема. В оповістці „Основи“ (1862 кн. 3) „Княгиню“ датовано р. 1853; і в листі до Залеского 21 квітня, Тарас пише: „ще посилав до тебе Варнака і Княгиню. Полагаю їх і відішли в Петербург до Осипова, а коли там є у тебе добрий і надійний чоловік, дак пішли до його, щоб спожив, як відомо“¹⁾).

На сьому місці я не спиняю му ся спеціально коло хронології Шевченкових оповідань, писаних мовою російською, намічу лишень свою гадку про те, чому я вважаю, що „Княгиня“ була першим оповіданням, написаним Шевченком на заслання мовою російською. Я спостерегаю, що поет хотів до своїх оповідань російською мовою повозводити окремі епізоди з свого життя, так, щоб з них складо ся суцільне автобіографічне оповідання, і перший такий епізод бачимо в „Княгині“.

Але що можна було Мазевському — ако людині одинокій, те вельми трудно, майже не можливо було Ускову, ако чоловіку семейному; йому треба було озирати ся і на прислугу і на гостей. Як його було устеретись, аби не пішла гутірка, що Шевченко пише і малює у коменданта? тим паче треба було стеретись, що були офіцери, які ворогували вже й за те, що у коменданта попліч з ними сідас обідати „політичний злочинець“, простий жовнір.

Тямлячи повну незручність і небезпечність, щоб Шевченко писав і малював, себто зрушав царську волю з дозволу коменданта і у його в квартирі, Усков перш за все вдав ся до Оренбургу, просячи дозволу Шевченкови тільки писати, і писати тільки мовою російською, під доглядом і цензурою офіцерів. Дозвіл прийшов вельми не скоро, не раніш весни р. 1854²⁾).

¹⁾ Київ. Стар. 1883.

²⁾ З листу п. Ускової, Косарева (Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573, каже: „дасть ся“, що дозвіл писати і малювати дано Шевченкови в червні р. 1852. Се очевидна помилка. Малювати ніколи йому не було дозволено, малював він так сквати „неофіційно“; а про дозвіл писати почав хлопотатись не Мазевський, а Усков в осени р. 1853.

Отже, доки прийшов той дозвіл, Усков дозволив Шевченкови писати і малювати в землянці. Землянку ту вважали як окремих кабінет Ускова і нікому туди без його дозволу не вільно було ходити. Таким чином нікому не можна було й знати, що там Шевченко пише і малює.

Гадаю я, що отоді Шевченко й написав оповідання „Наймичка“ під впливом матерньої туги, яку він бачив на Аліті Омеляновні, коли та похоронила свого сина Дмитра. Принаймні він читав свою „Наймичку“ Усковим „якось на сьвятах або в самому кінці р. 1853, або з самого початку р. 1854“, і казав при тій нагоді, що такого змісту є у його поеми мовою українською ще не друкowana і лишилась вона у когось на Україні.

Тяжко очевидячки Усков, що в землянці можна писати залюбки, але малювати зовсім не зручно. Тяжко він і те, як нудьгує Тарас через заборону малювати. Нудьга його була така велика, що навіть вона і нам стає страшною з самих тільки листів Шевченка. Найгірш заборона мордувала його через те, що він не знаходив задля неї жадного за собою приводу і не знаходив його цілком справедливо; бо приводу того, дійсно, ніхто-б і не міг знайти, дійсно, його ні в чому не було, окрім непорозуміння царем Миколою в докладі графа Орлова слів: „наобразяль каррикатури“. Цар зрозумів сі слова буквально, себто, що — малював карикатури. „За що заборонили мені малювати, того не скаже і сам судия верховний“, голосить художник у своєму журналі¹⁾. „Мені заборонили писати, а найгірше, і малювати. І я пропадаю отут в казармі між салдатами; ні з ким слова промовити. Нудьга, нудьга така, що вона незабаром вжене мене в доковину. Не знаю, чи карав ся ще хто на сьвітї так, як я тепер караю ся, і не відаю за що“, читаємо в листі його до Бодянського²⁾. В другому листі до його він пише: „заборонили мені малювати, а я за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси. Не давати чоловікови працювати коло тієї штуки, на яку він присьвятив увесь свій вік, се найжахливіша кара³⁾. „Найгірш мучить мене“, пише Тарас до Артемовського, „те, що не дають мені малювати. А з якої причини? — не відаю. Тяжко! страх як тяжко!“⁴⁾ — „Мучу ся

¹⁾ Записки стор. 19—20.

²⁾ Русск. Стар., IX 1883 стор. 641.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Основа 1862 кн. VII.

без олівця та без красок¹⁾, читасмо в другому листі його 15 червня р. 1853 до того-ж Артемовського²⁾). „От-де дійсно страшенна кара! Горе тай ще горе!“

Нам, що відгороджені від того часу муром більш ніж со-рока літ, тяжко і боляче читати оті голосіння поетової душі, видні на мертвий папір, вже-ж певна річ, що і Усковим не легко було чути тугу з живих вуст страдальника, і не можна було не обізвати ся спочуттем і бажаннем допомогти. Усков при-міркував, щоб Тарас прохав дозволу собі намалювати олійними красками запрестольний образ у Новопетровську церкву. Звістно — раз би начальство дало той дозвіл, так фактично і вся заборона малювати більш женш зникла-б. Тарасови дали-б яке-небудь по-міщенне під робітню, тут би можна було йому розташовати ся зовсім по малярськи, з усіма малярськими приладами, малювати той образ довгий час, прикриваючи їм усіякі льнші роботи ху-дожника. Здавало ся, що начальство Оренбуржське не відмовить дозволу на таке добре діло, як оздоба церкви добрими запрестольним образом.

І от Шевченко урядовим шляхом висловив комендантові прозьбу, дозволити йому власним коштом намалювати той образ. Комендант спитав найближшого начальника Тарасового капітана Косарева. Сей відповів, що за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському він не помітив за ним нічого лихого, і по-водить ся він взагалі дуже добре. Комендант 7/19 січня р. 1854 вдав ся до начальства в Оренбург. Минуло більш трох місяців; жадної відповіді не було, нарешті прийшла вона і холодним північним вітром розвіяла Тарасову надію. Начальник штабу оренбуржського війська — генерал-майор Фонтан-де Верройон 16 квітня р. 1854 повідомив Ускова, що начальник війська не приволив згодити ся на дозвіл „рядовому оренбуржського линей-ного N 1 баталіону Тарасу Шевченку нарисовать запрестольний образъ въ церковь Новопетровскаго укрѣпленія“³⁾.

Така відмова жорстоко вразила Тараса; він, як знати з ли-стів його, називав її катастрофою; вона знов пригнобила йому дух; йому знов ввижаєть ся, що він ніколи вже не діжде по-ліпшення своєї долі. „Не тамлю вже, що й гадати“, пише Тарас до Залеского, „про мое уперте нещасте! чи Львов (начальник баталіону), чи хто висший спричинив ся тому“. „Найгірша

1) Ibidem.

2) Русск. Стар. 1891, най стор. 440.

отрута нашого побуту морального — безнадійність, і отсю жорстоку отруту я вповні почував¹⁾. „Остання невдача так мене приголомшила, що я згубив всяку надію хоч на аби-яке поліпшення моєї долі гіркої після такої катастрофи. Вона справді про мене катастрофа“.

З отєї відмови ми бачимо, що начальник оренбуржського війська добре пам'яв, чим найгірше можна допікати Шевченкови. Останні три місяці після того ще тяжко почував недозвіл і писав до Залеского: „Скорботно, невимовно скорботно! При таких невдачах і найбільшій поет зречеться всякої надії на ліпшу долю, а ніві бесталанному і давно можна запліщити очі задля ліпшої будучини“²⁾. Що саме спричинило цю відмову дозволу намалювати образ — про те певної звістки нема: відаємо тільки про гутірку, що того часу кружала у форті. Гомоніли, що хтось з офіцерів, довідавшись, що Усков вдав ся про дозвіл в Оренбург, ніслав донос в Уральск до батальйонного командира майора Львова. А Львов би то вельми образив ся за те, що Усков не считав у його, минув його і вдав ся безпосередно до Оренбурга і від себе вже написав до Оренбурга, щоб не давали того дозволу. Таку гутірку підтримують і нарікання на Львова, вимовлені у наведеному в горі листі Шевченка до Залеского. Хоча се все вельми подібно до правди, найпаче бюрократична образливість Львова, але всего сего не досить на те, щоб признати донос фактом. Може в уральськїм архіві і знайшлись би певні указки, щоб розв'язати се цікаве питання. Можна ще гадати й те, що оренбуржська військова адміністрація теж няла віри, що Шевченко малював карикатури на царя, і не відважила ся не тільки сама дати дозвіл малювати образ, а навіть бояла ся вдати ся в Петербург про такий дозвіл, гадаючи мабуть, що не личить їй турбувати царя згадкою про чоловіка, що „за добродійство“ царське заплатив малюванням карикатур на свого „добродія“. До того-ж під ту саме пору не було в Оренбурзі ні Герна, ні Залеского, а нічі Тарасові приятелі в Оренбурзі не відали про подання Ускова, а через те й не могли поклопотати ся, як треба було.

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 1 стор. 170.

²⁾ Київ. Ст. 1883 кн. 2.

XI.

Великою втіхою Шевченкові під оту тяжку годнну стали листи приятелів його. Найпаче листовання з Броніславом Залеским, присилка йому книжок приятелями а більш за все приїзд — хоч на короткий час — з експедицією Бера молодого ученого Українця Данилевського. Данилевський вельми сподобався Тарасови: „Така людина, як Данилевський“, писав він 9 жовтня р. 1854¹⁾, до Залеского, „в нашій пустині може закрутити і мою голову. Доки він тут був, я найже не розлучався з ним. Він своїм перебуванням нагадував мені одному минулі дні прекрасні. Я був з ним щасливий, тим то й не писав довго до тебе“. (Дійсно, бачимо, що більш як чотири місяці — з 6 червня до 9 жовтня — нема Тарасових листів ні до кого). „Ти, яко щирий друг, вибачиш мені, і серце твоє зрадіє з моїх коротких радощів. Данилевський тепер поїхав на якийсь час до уста Емби, а я користуюся з того і пишу до тебе. Але все те, що я бажав би написати до тебе про Н. Данилевського, не помістилося-б і на 24 аркушах паперу. Тимто скажу тільки, що він всіма сторонами людина прекрасна! От тільки шкода, що він людина учена, а то бувби з його сущий поет“.

Коли потім в осени експедиція покинула Новопетровськ, Шевченко знов вертається до згадок про Данилевського і знов пише про його до Залеского²⁾: „він, Данилевський, пробув тут два місяці. За сей час я найщиріш з ним сприяв собі, не що давно (лист писаний 8/20 листопада) поїхав він до Астрахани, а я, провівши його, трохи не здурів. Вперше на своїм віку я зазнаю такого почуття. Ніколи самотність не здавалася мені такою суворою, як тепер, і лист твій прийшов до мене так в пору, що я не тягну, як і дякувати тобі за його. Приймавши його, я почав приходити до пам'яті, почав думати. Правда, думи мої не веселі, а все-ж такі думи. Кажеш ти, що ти звичаївся до свого кутка, так думав і я, доки в моїй широкій тюрмі не показався чоловік розумний і благородний. Але-ж показався на те тільки, щоб збентежити мою бідну дрімання душу“.

¹⁾ Київ. Ст. 1883 кн. 1 стор. 173.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 3 стор. 611.

З від'їздом Данилевського¹⁾ тяжкий сум самотності серед натовпу „широкої гурми“ неминучо повинен був з більшою потужністю обгорнути душу поета; тим паче, що від'їзд трапився тоді саме, коли і природа сприяла більш почувати той сум. Літом, окріч товариства Данилевського, у Тараса був город, був холодок під вербою, була землянка і альтанка; значить, був сякий-такій захисток, де можна було сховати ся від казарми і від її товариства і сумованне своє розважати писанням і малюванням; журбу свою можна було втопити хоч в оглядуванне неба і непривітної природи. Тепер і сего нічого не стало. Літо минуло; по степу завийлив-застогнав вітер холодний та звір голодний; на морі заревли-заголосили „заспані хвилі“ і, буючись ребрами об скелю розбудили приспаний в літку сум і журбу „забутої Богом і проклятої людьми пустині“. Ожеледою холодною та снігом — піском падала на журливий форт, на сумну живу та повну людського жалю і скорбот могилу та німа туга-гризота, що стискає людям серце і німо, незримо ссе його, висисаючи не саму тільки кров, а тепло почуття, жвавість і ба-дьорість духа.

Стисла вона серце і Тарасови, загнавши його знов на цілий піврік до „смердячої казарми“.

Можна, читаючи споминки про сей час Зорянка і Косарева гадати, що у Тараса було тоді товариство офіцерів. Зорянко каже: „Тарас Григорович був душею товариства в Новопетровському форті. Рідко коли пікнік, або прогулька обходили ся без його. Тоді він звичайно сідав на той екіпаж, де були харчі; брав під свій догляд пляшки з горілкою, але на місце прогульки привозив пляшки геть не повні“²⁾, себто в дорозі випивав. А в споминках Косарева³⁾ читаємо: „коли ми (офіцери) довідали ся, за що Шевченко попав під „червону шапку“ (себто в салдати), дак усі його полюбили і почали приймати його скрізь як свого і в родинних і в нежонатих товариствах, починаючи з коменданта, де він учив дітей. Тай трудно було-б не полюбити його; він був чоловік розумний, сердешний. Інколи, хоча й не часто, було як розбалакаєть ся Тарас, як почне розповідати приказки, можебилиці та побрехеньки — а він знав

¹⁾ Данилевський доживав віку і вмер кілька років назад на хуторі своєму біля села Мшатки, на південному березі Крива.

²⁾ Киев. Ст. 1889 кн. 2 стор. 302.

³⁾ Ibid. кн. 3 стор. 578.

— або як почне передражнювати попів, дяків, і. — і на се він був великий майстер, так було без краю". Тим часом пані Ускова подала звістку. „Офіцери в форті", каже вона, „не бо відали, що він зневажливої про їх думки, ими і паницями. Шевченко дійсно був такої у більшість офіцерів, і така думка його віддійсности. Він не любив товариства офіцерів

цяти отсі геть не однакові звістки і яку з них

Зорянка я приймаю так скептично, що мушу знехтовати скрізь, де тільки вони не піднерті звістками. Споминки Зорянко написав властиво ізані йому донею Ускових Наталкою (вона опріч свої споминки і в другому ще місці¹⁾). Відасно, ліевна побачила сьвіт божий вже в Новопетровне ранійш літа року 1853, і була на четвер-Шевченко покинув Новопетровський форт. Які-ж ета могла зберегти така мала дитина? що могло яти її майже через тридцять літ?

осарева треба брати теж вельми обережно, хоча авдиві. На лихо Косарев, переказав їх генералентевичу Новицькому²⁾ тоді вже, коли пам'ят етіла, не слухала його, а через те в споминках танини і суперечок³⁾, що брати з них можна не падає ні на зерно тінь непевности.

ок Аіати Омеляновни, так їх підтримують і влад Шевченка. З записок його бачимо, що Ново-лігентне" товариство він називає „брудною же бачини, що за люде були офіцери Обрядни, ; подивимо ся ще на де-кого з них і тоді ска-

Відом. 1882 N 75 з підписом „Нато"; так звав Іраклієвну.
889 кн. 2.

га голословнии, подав кілька прикмет такої плуваннянко, каже Косарев (Кіев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 241 овопетровському „Кобааря". — Знасно, що там Шев-57 не написав по українськи ніже єдиного слова! форта через Астрахань 2 серпня 1857, а Косарев в кінці серпня через Уральск до Кнїва і т. далі.

жемо, чи можна було чистій душі Шевченка товаришувати з такими людьми?

От напр. поручник Кампіоні, інженер, значить, людина з освітою вищої школи. Перегодом я подам факти, якіх се був п'яниця і людина високо неморальна¹⁾.

Бачимо другого офіцера, що, взявши четвертину відра горілки, торжественно йде з нею до свого нареченого тестя, не з ним і сварить ся доти, доки „тесть потяг по лобі свого нареченого в'ята так, що з шляхетного чола заюшила кров. Поранений зять біжить окровавлений до швачки, бере там ту суєню, що казав пошити під вінець своїй молодій і віддає її шинкареви в заставу за дві чарки горілки²⁾.

А от третій зразок³⁾. Прийшла думка одному офіцерови повеселити свою молоду; він скликав з обох рот саудатів сьпіваків з бубоном, з тарілками, з ложками, з трохкутником і ще з якимись брязкильцями. Коли пересьпівали, звісно, з танцями, увесь саудецький репертуар, тоді офіцер казав саудатам „покачати“ його. Але коли саудати, підкидаючи в гору в десятій раз свого п'яного начальника, гукали: урра! показав ся несподівано комендант; саудати з переляку покинули серед вулиці свого „отця-командира“, та на втікача; а він не спроможен був підвести ся, „був бо на смерть паний“.

Річ зовсім натуральна, що Шевченкови не можна було товаришувати з такими людьми. І якої-б розваги він сазнав в товаристві таких офіцерів? „Хто не п'ячив, той в карти грав; а Шевченко, нише пані Ускова, карт не любив, гидовав їми“.

Так само уникав він і жіночого товариства, бо там пановало пащикованне. „Бачучи раз-у-раз перед себе людей, або тупих, або п'яних, каже Тарас до Залеского 10 лютого р. 1855⁴⁾, чоловікови і більш за мене байдужому не диво збожевохїти“. В листі до Осипова⁵⁾ 20 мая р. 1856 читаємо: „я дуже радю, що вам трапило ся побачити хоч одну з тих амфібій, серед яких я стільки вже лїт чебрию. Одначе зауважте, що ви бачили лїпший екземпляр, одухотворений чимсь таким, що скидасть ся на дужку і почуттє, а коли-б ви побачили ничих з отсєї по-

¹⁾ Записки Шевченка ст. 30—34.

²⁾ *ibidem* 15.

³⁾ *ibidem* 48.

⁴⁾ Київ. Стар. 1883 кн. III ст. 612.

⁵⁾ Москов. Вѣд. 1862 N. 45.

роди! та ні! не приведи Господи, щоб вам і в сні привиділа ся така гидота людська. Іоти, між якими на берегах Дунаю доживав віку Овідій Назон, так і ті найцілковитійші створіння Божі. Вони були хижі варвари, та не панци, а отсі, що округи мене, так і те і друге“. „І в отакх людей“, читасмо в листі Тарасовому до Артемовського¹⁾, я в кулаці сижу; давлять, без всякого милосердя давлять, а я повинен ще й кланяти ся, а то візьме, тай роздавить наче ту вошу між ногтями“.

Звістно, не без того, що і в „брудній ковбані“ були такі люде, до яких навідував ся Шевченко, що-б трохи розвіяти свій сум. Се було старе супруже Зигмунтовських. Побачимо зараз, що вони не могли задовольнити Шевченка, але коли-б і таких не було, так, певна річ, Тарас навідував ся би хоч ради-в-годи і до кого будь гіршого; бо чоловік по своїй природі може обходити ся без усього, але без чоловіка — ні за-що не обійдеть ся.

Зигмунтовські були люде доволі цікаві і оригінальні. Колись він був латинської, вона лютеранської віри, потім перейшли на православіє. „Він“, читасмо в Шевченковому журналі²⁾, „дідуся простосердий, доброї душі і зовсім не шкідливий брехунець. Свій рід він вводив з якогось Зигмунда, короля польського. Про ближних предків і про батьків не згадував. Дитинний вік його поринає в якісь темряві. Першу половину віку парубочого училеював він у фабриканта тютюну в Петербурзі Головкина. Оттоді то й стала ся з ним чудна пригода. Буцім би то раз-якось серед вулиці схопили його два гайдуки, завязали йому очі, посадили в темну карету і привезли до якоїсь красуні-богатирки в розкішний будуар. Тут пішло у них таємниче кохання. Потім знов відвели його з завязаними очима, давши йому 20 тисячів карб. Перегодом пішов він в актори, зажив собі незвичайної слави, але через інтригу актора Яковлева мусів покинути сцену і пішов служити на флот. З корабля перейшов на службу в земський суд в Одесі; став би то голінним чаркуном, пристав до якогось товариства політичного і попав в тюрму без терміну, а потім послали його поліціантом в Астрахань. Звідсіля вже він і перебрав ся до Новопетровського форту. Пані Зигмунтовська була невинна цокотуха і грошки сантиментальна бабуся. Тарас прозвав їх Філемоном і Бавкидою. Він приносить їм з городу петрушки, кропу, редьки; за те читав у них „СПбуржскія Вѣдомости“, пив чай і слухав оповідання про чарівні події Філемона.

¹⁾ Основа 1862 кн. 7 стор. 16.

²⁾ Записки стор. 36—38.

XII.

Косарев розповідає, що Шевченко любив ініські пісні, частійш за все сьпівав: „Віють віт Сьпівав він і в церкві в хорі. Голос був у його і двінкий тенор¹⁾).

Що Тарас любив сьпівати — се річ відомська каже, що вона майже ніколи не бачила Шевченка. Не доводилось їй чувати, щоб пісні він сьпівав; а на городі, або в саду, було сьпівав у голос.

Брав би то Шевченко участь і в аматорських забавках. Спектаклі аматорські розпочали ся в 1850 році ще за Масвського. Сцену спорудили в казармі: вали свої-ж художники; завісу з червоної шовкової тканини, одна офіцерша, за люстру і канделябри — прапорці (тети). На перший спектакль вибрали комедію „Свої люди — сочтемся“. Жіночі ролі сьпівав Шевченко грав ролю урядника Розположенського (таким був 26 грудня р. 1850²⁾). — На мою думку поглянув тут Косарев: трудно мнї згодити Шевченка — після шестимісячного арешту в Одесі після тяжкої подорожі до Новопетровська, за якого, як прибув до форту, став би грати, та сьпівати!

„Коли показав ся на сцені Шевченко“ — сьмішно було дивити ся на його. Одягнений і трохи вузкий на його фрак з синього сукна з боріжової барви; жилетка зелена, вплиняла; чоботи скривлений. На голові старий, помнятий бриляний такий, що перед вами був паничка урядника не вислав ся з перепоя. Ролю свою він грав дуже добре“.

„Після другого спектакля Шевченко, переодягнувшись у сьму одяг“, каже Косарев, „танцював під музикою тропачка і всіх здивовав вдатністю танцювати“. Додає Косарев, у кого тільки траплялась вечірка

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 263.

²⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 ст. 251.

запрошували і Шевченка, і він ніколи не відмовляв танцювати тропака¹⁾).

Пані Ускова навпаки каже, що вона не пригадує собі, щоб Шевченко грав в спектаклях; а вже-ж сього-б вона не забула, найпаче коли-б хоч раз побачила, як він витинав на сцені тропака. „За увесь час, скільки при нас був Шевченко в форті, я, каже вона, ні разу не чула і не бачила, щоб Шевченко де-небудь танцював“.

Колп-б у мене не було отсієї звістки від Афіати Омелянівни, то-б і тоді я сказав, що звістки Косарева про танцювання Шевченка такі не певні, що їх треба брати за вигадку. Раз, що Шевченкова постать зовсім не придатна була до танців; а друге, що національно-моральне почуття не дало-б йому в пустині на заслання смішити чужих людей і між ними своїх катів, танцюючи національний танок. Національна самоповага була у Шевченка і глибока і висока! Та й чи до танців було йому? Ні во вік Шевченко не образив би, не принизив би такими танцями і при таких обставинах свого національного достоїнства. Звістно, були, як от напр. брати Карпенки Стецько і Грицько, і тепер є такі українські актори, що їздять по Московщині, „морозять хохлика“ на те, щоб потішити товстокишених московських крамарів; але у таких „Українців“, певна річ, ледві чи є й на макове зерно національної самосвідомости і почуття національного достоїнства, а у Шевченка і того і сього було повно до краю і не пішов би він танцювати по українськи перед „гидкою ковбанею“. Я навіть не певен, щоб Шевченко і взагалі брав участь у спектаклях.

Тієї зими, про яку саме іде тепер у мене бесіда, себто кінця 1854 і початку р. 1855, єдиною певною утіхою задля Шевченка була родина Ускових. Сюди вабили його діти. Є звістка, от хоч би й у Косарева, що Шевченко учив дітей Ускових. Се звістка зовсім непевна. Обидві доні Ускових родили ся вже в Новопетровському, значить, навіть тоді, коли Тарас вже покидав Новопетровське, їх учити ще не можна було, бо вони були на те вельми малши; навіть старшенька — Наталочка і та ще не зміла добре говорити і не спроможна була вимовити слово „Григорович“, а вимовляла „Горич“. Тарас тільки бавив ся з ними, тішив їх, а вони, яко діти, любили „лишого дядю Горича“.

¹⁾ ibidem.

Більш за дітей вабила Тараса неня їх. Змученому, пораненому, відчуженому від людей ніжною серцю поета зовсім натурально було закохати ся в молоду, осьманську і смирну жінчину, так натурально, як натурально в дні, що любить красу природи, після довгої і незвичайно холодної зими любити і впивати ся бадьорою красою сьвіжесеньки; як натурально чоловікови після довгого недугу тяжко вдихати в себе весняне, чисте запашне повітря, любити з квіткою, з місячної ясної ночі, з пісень соловія.

Згадаймо, що впродовж семи років Шевченко майже бачив жіночого товариства; а він його так любив! він любив огрійливе тепле слово жіноче! Закінчений спершу в орську казарму, далі на Кос-Арал, потім у каземат і нарешті в „смердячу широку тюрму Новопетровську“, він томив ся в темному льодової пустині, поміж темного грубіянства, піяцтва, поміж здеградованого офіцерства. Він сім років не бачив того зоряного сьвіту жіночих очей, що гріє серце, бадьорить дух, веселиє життя! Та йому „ні на що хороше було й подивити ся“. І по сімох роках темрявних мигнув перед ним ясний проміжок жіночих очей; він почув голос теплий, почув віяння тієї незвичайної сили, що йдучи з жіночого серця, надає енергії, надії, і дає животворної сили і бажання жити. Атата Омелянівна явилася перед страдальником поетом, немов посланниця самого непростого, сердешного, привітного відносини до Тараса повинні були „святити огнем“ запалити йому серце. Почуття у чоловіка на парі: чим більше та довше давити її, тим більшу дасть реакцію, тим з більшою силою вибухне вона. Так було і з Катериною Шевченка. Та жадним чином инакше й не могло бути.

Було б зовсім не натурально, коли б він не кохав ся. „Атата більше він до свого друга Залеского 9 жовтня р. 1855, „молодиця прекрасна; для мене вона суцця Божа благодать. Се одне душа, що інколи підіймає у мене поривання аж до нестерпимості. Значить, я більш менш щасливий; можна сказати: я всім щасливий; тай чи може бути инакше, коли з тобою в коморальна і фізично прекрасна молодиця? Ніколи ні одного листу до тебе я не кінчив так весело, як отсей. Велике спочуття до всього прекрасного в природі, до всього бородного. А коли се почуття чоловік поділяє з другим, то він не може не бути щасливим“¹⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 1 стор. 173.

Очевидна річ, що почуття поета глибшало та глибшало. За п'ять місяців він пише до того-ж таки свого друга: „я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією благородною душею. Не гадай, друже мій! і тини чого небудь гріховного в моєму коханню непорочному“¹⁾).

Ми добре відаємо чистоту поглядів Шевченка на кохання і тому то йжемо йому повної віри, що до кохання його ні на макове зерно не припішувалося гріховної думки. „Яке чудове дивне створіння жінщина непорочна“, пише він у тому-ж листі: „в вінці створіння се найліпша перла“. І Тарас таким був зачарованим, що бажав, щоб в тій „перлині“ не було жадної, найменшої вади. Досить було йому раз єдиний помітити, що Агата Омелянівна грає в карти, щоб душа його охмарилася. За два місяці після наведеного в горі листу, він 10 квітня р. 1855²⁾ висловлює вже Залескому своє ніби розчарування: „моя моральна, моя єдина опора і та тепер похитнулася і зробилася порожнечою і без життя. Картьорка, більш нічого. Чи се мені так здається, чи воно справді так?“

Певна річ, що було перше; бо сам закоханий поет не висловлює фактів ничих, окрім гри в карти; а сього вельми мало на те, щоб признати жінцину, що вона похитнулася і стала „порожнечою“. Нарікання Шевченкови вирвалося під впливом инчої причини, котра „так приголомшила його, що“, як каже він у тому листі, „я ледві розпізнаю біле від чорного“.

Ми не маємо жадної основи на те, щоб запевне сказати, як приймала Агата Омелянівна Тарасове почуття? навіть не скажемо, чи вона відала напевно, що поет її кохав? Знаємо тільки, що вона вважала на пащикования і скоро довідалася, що новопетровські „сороки“ захожують ся клепати про неї язиками, вона так остереглася, що такої обережності не вжила-б людина, яка глибоко кохав.

Агата Омелянівна майже що дня під добру погоду ходила гуляти побіля форту; ходив інколи з нею і Шевченко. Ходили вони на киргівські гробовища. „Я“, каже вона в листі до мене: „рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних пам'ятниках Киргівів розбирати, що визначає та, чи инча річ, зброя, чи струмент, який зроблений на пам'ятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи ничий померший займав ся за життя, коло

1) *ibidem* кн. 3 стор. 612.

2) Київ. Стар. 1883 кн. III стор. 621.

чого працював? Та й взагалі під час прогульок у Шевченка, яко у людини освіченої, ніколи не бракувало теми задля цікавої бесіди. Завжди було він адіймає бесіду геть далеку від дрібних інтересів щоденного занадто дрібного життя новопетровської людности. Таким чином прогульки наші тягли ся довгий час, аж доки я не довідала ся, що про ті невинні прогульки наші починають клепати недобрі речі. Раз якось прийшов до нас лікар Никольський і розповів міні, ніби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажаю, дак він покаже міні те місце, де Шевченко або стоїть, або ходить, дожидаючи, доки я не вийду на прогульку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно піде і Шевченко. Міні зробило ся з того так прикро, що я перестала ходити на прогульку з Шевченком. Він вельми тому дивовав ся, але я ніколи не висловила йому дійсної причини⁴.

Не можна не гадати, що таке поведженне Аґати Омелянівни вразило Шевченка більш, ніж гра її в карти, і значно охолодило його кохання; хоча й без того-б кохання його не минуче повинно було охолонути. Не ті вже года були! в пошматованому серці поета не можна було довго і з однаковою силою палати огню кохання. А про те до самого вїзду Шевченка з Новопетровського між ними і Аґатою Омелянівною зберегли ся найліпші дружні відносини. За місяць до вїзду він писав у своєму журналі¹⁾: „в саду літня резиденція нашої камендантки і я тепер увесь вільний час перебуваю там у рідній Ускових. Отсе єдиний мій спочинок і розвага в отсему глухому і огидливому закутку-форті“.

XIII.

Під кінець літа р. 1854 генерал Фрейман приїздив з Оренбурга ревізувати Новопетровський форт. Усков представив йому Шевченка і розповів про безталанну долю його. Фрейман розглядував Шевченкові малюнки, зроблені ним нишком, потай людей в землянці. Малюнки сподобали ся генералови. Художник прохав його прийняти один на спомин. То була акварель Ніч.

Усков звернув увагу Фреймана, що Шевченка конфірмовано з правом вислуги. Пробувши більш семи років простим жовніром, художник тим самим, не говорячи вже про заслуги його в експе-

¹⁾ Записки стор. 45.

диції Бутакова, придбав право вислуги хоч на унтер-офіцера. А се значно поліщило-б долю художника; ставши унтер-офіцером, він чимало-б спекав ся деяких тяжких обовязків звичайного салдата, а головна річ — се був би перший ступінь до визволення з неволі.

Фрейман, поділяючи думки Ускова, взяв ся клопотатись в сій справі і, вернувшись до Оренбурга, зробив поданє до графа Перовського. Вже-ж не тільки у Шевченка, але і в Ускова була певна надія, що за протекцією Фреймана поет небагом стане унтер-офіцером. Але час минав, а з Оренбурга не приходило про се жадної звістки. Нарешті вже в квітні прийшла вона — і чорною хмарою темного суму розвіяла Тарасову надію. От що читаємо в листах його того часу: „Торік“, пише він до А. Плещевна, „генерал Фрейман вдав ся з поданням, щоб мене зробили унтер-офіцером. Отсією убогою надією я жив до кінця березія сього (1855) року. Коли-ж перед самим великднем (великдень того року був 27 березія) почта привезла сюди приказ майора Львова (баталіонного командира), щоб мене взяли в руки, та до приїзду його сюди зробили з мене фронтовика на зразок, а инакше щоб я ніколи не сподівав ся поліщення моєї долі. Гарно зустрів я великдень! Минули сьвята, а по сьвятах з мене 50 літнього діда¹⁾ щодня по вісім годин тягнуть жиля, муштруючи“²⁾).

10 квітня він пише до Броніслава Залєського: „за вісім літ, здасть ся, можна-б було звикти до всяких невдач і до всякого нещастя. Отже ні! теперішнє горе так страшенно розтурбовало мене, що я ледві собою володію. Я досі ще не спроможу ся прийти до пам'яті... Так мене приголомшила отся невдача, що я ледви відрізняю біле від чорного“³⁾).

„Яка була причина тому“, питає ся поет, „що негода майора Львова переважила поданнє генерала Фреймана?“ Отсе питання і до нині стоїть без відповіді певної. Сам Тарас на порозі вже з своєї „широкої тюрми“ відповідав собі так: „запевне не відаю, чому повинен я дякувати, що за десять років не зробили мене навіть унтер-офіцером? чи тій упертій антипатії, що сидить у нині до військового стану, чи моїй „халхляцькій“ нестемній завзятості? мабуть і тій і другій. Того, до віку незабутнього дня, коли нині влчитали конфірмацію,

¹⁾ Тоді Шевченкови йшов 42-й рік.

²⁾ Основа 1862 кн. V.

³⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 3 стор. 621.

я сказав сам собі, що з мене не зроблять салдата. Так і не зробили. Не тільки глибоко, а хоча-б навіть по верхам, я не вивчив ні одного артикулу з рушницею. І отсе влещу моему самолюбству. Я й подумати бояв ся, щоб походити на бравого салдата¹⁾.

Відмовлення зробити Шевченка унтер-офіцером стає нам за свідка, що фраза ужита в царській конфірмації „сє правомъ выслуги“, була ужита так собі, для людського ока, а зреалізувати її не можна було без призовлення на те якого-небудь батальйонного командира!

Тоді саме, коли Львов і Перовський вбили в Тарасовому серці надію на поліпшення долі його тяжкої, зробивши його унтер-офіцером, став ся такий факт, з якого не можна було Шевченкови не переняти ся повною надією на вивзвалення з неволі.

18 лютого р. 1855 помер цар Микола, чоловік упереджений проти нашого поета. Оцарював цар Олександр. Річ звичайна, що нове оцарювання приносить амнестію покаранням. Вже ж кому більш як не Шевченкови можна було сподівати ся амнестії? Нового царя виховував той самий поет Василь Жуковський, що так багацько сприяв викупу Шевченка з крѣпацтва. Не можна не гадати, що Олександр II, ще як був наступником трону, чув від Жуковського про Шевченка, видав, що усе „злочинство“ Шевченкове були „баламутні вірші“, тяжив, що поета покарано на ґрунті чисто літературному і покарано незвичайно жорстоко. Значить, він розумів, що найпростіша справедливість вимагає, яко мога швидче, звінечити велику батьківську неправду.

Перший маніфест новий цар видає на великдень 27 березня р. 1855. Ні залізниць, ні телеґрафу тоді до Оренбурга ще не було, через те звістки приходили вельми не скоро; напру в вересні того року в Новопетровському форті ще не відали змісту маніфесту і не знали, хто саме підійшов під амнестію. Шевченко 25 вересня питав ся у Залесского²⁾: чи царський маніфест не забув про мою долю?“

Але марна була твоя надія, наш великий страстотерпче! Маніфест минув тебе, і твоє наболіле серце зовсім справедливо виливає кривавий жаль! Тарас був певен, що коли не вивзвелять

¹⁾ Заньски стор. 19.

²⁾ Київ. Ст. 1883 кн. 3 стор. 614.

Його зовсім з неволі по маніфесту, так, що найменш зроблять унтер-офіцером! Трохи що не цілий рік він жив тією надією і „страстний тиждень перед великоднем р. 1856 перебув він в найнеспокійнішому, в найтяжшому сподіванню. Впродовж великого посту, а найпаче на страстному тижні, читасмо в листі його до графині Анастасії Толстої¹⁾: „коли у нас почала ся комунікація водою, я все ждав почти з Оренбурга. Вона повинна була привезти мені визволення по царському маніфесту з приводу оцарювання нового імператора. І щож?... Мене не призначили до царської ласки. Мене не виписали з реєстру мучеників! Про мене забули! Гірко, та ще й як гірко одержати отаку-от тяжку звістку, та ще на такий великий день (великдень того року був 15 квітня). Се страшений глум долі, що карає мене. О, не приведи Господи нікого, щоб так, як я, зустрів отсей великий, радісний день. Безнадійна звістка так була правдпа мене, що я був близько до розпуки. Скорботно! невимовно скорботно!...“ Тяжка журба безнадійности, так була обгорнула душу страдальника, що він і за п'ять тижнів не визволив ся спід її впливу. Та таки нікому й нічим було розважити його. Кохання його потроху хололо, погляд на паню Ускову охмарив ся, і треба, немпнуче треба було чимсь і якомсь угамовати гугу. 20 мая в листі до Осипова²⁾ Тарас пише-ридає: „14 квітня прийшла з Оренбургу звістка, що забули подати подання, аби з поводу нового оцарювання зробити мене унтер-офіцером. Отся тяжка звістка так мене приголомшила, що я не тямив, що й діяти з собою. Справу сю я вважаю яко діло зовсім скінчене. Да хйба-ж можна було пнакше гадати! Овва! царська ласка була про всіх, та тільки не про мене. Огидливий глум лихोї долі“.

До того-ж часу належить і лист Тарасів до Зигмунда Сераковського. Визволений з неволі Сераковський поспішив повитати і свого друга далекого з надіями на нове оцарювання. „Батьку“! писав він до Тараса: „сей рік — рік радощів і щастя. Сегодні сонце вознесло ся на небі до зеніта. Броніслава Залеского зовсім визволили, і не далі 1 червня він вертаєть ся до ридини на нашу рідну землю, і я поїду з ним. І серце, і розум, і Броніслав кажуть: перше діло твое. Батьку, Бог благословив мої заміри, Він і зміцнить їх, жили ми з тобою на сході

¹⁾ Русская Стар. 1874 кн. X стор. 287.

²⁾ Моск. Вѣд. 1862 Ч. 45.

і зрозуміли велике значіння слів Алла Екбер (Біг Великий). Во імя Боже Іду до Петербургу і на береги Дніпра. Не бій ся, тебе не забуду. Дніпро нагадає тобі про тебе. Полк, до якого мене призначено, зивовати ме біля Катеринослава, на місці Січи. При першій звістці про се я написав послання. Ти його одержиш цього року. Стиль у йому слабій, але думка висока; вона не моя, а почутє мое. Думка ся про з'єднання одноплемених братів, що живуть по обом бокам Дніпра. Іду з повною надїєю, що доля твоя полегшає. Бог великий, цар милостивий. Батьку! Великі люди притерпіли і великі страждання. Одна з найбільших — дика пустиня, в пустині і ти тепер перебуваєш, наш лебедю¹⁾.

Мушу тут трохи збочити.

Почутє і прихильність до свого товариша по заслання, до найліпшого сина України, висловлені сином Польщі, здають ся тобі зовсім щирими і чистими, властивими кожному, хто сам притерпів і спочував товаришеви, що ще більш за його страждає. Та такі простий обовязок моральний казав Сераковському²⁾ чинити те саме, що він чинив і ужити усіх заходів, яких тільки спроможно йому ужити, щоб поліпшити Шевченкову долю. Таке підбадьорування духа многострадальному узникови не може не викликати подяки. Отже на жаль і на диво один з Тарасових біографів в листі Сераковського знайшов нещирість, „сзуїтизм“. Сераковський в відносинах до Шевченка кермував ся-б то правилом сзуїтів і, користуючись з довірливости і простодушности Шевченка, він у купі-б то з Подлевськими (!) примірковали собі, щоб з українського народнього поета зробити український прапор, прихилити його до себе і з лютого ворога польської національности вони хотіли-б то зробити з Шевченка зброю справи польської. От до такої-б то мети і простовало оте послання Сераковського до нашого кобзаря³⁾.

Не треба тут змагати ся проти наведеної і нічим у автора її не доведеної думки. Досить з мене зареєстровати факт і додати, що Шевченко, хоча і був ворогом польського, як і всякого нічого, без ріжницї національної, паньства, але він ніколи не ворогував проти польської національности. Досить на доказ цього згадати його послання „до Ляхів“ —

¹⁾ Жизнь и прозвезд. Шевченка, Чапий стор. 83.

²⁾ Сераковський р. 1863 брав значну долю в польській революції. По наказу Муравєва його повішено.

³⁾ Жизнь и прозвезд. Шевченка стор. 83.

„Подай же руку козакови
І серце чисте подай
І знову іменем Христовим
Возобнови наш давній рай“.

Безнадійність так переняла Тараса, що ентузіастичне щире слово Сераковського не підбадьорило його. Дійсне, не можна було йому не тужити; куди не глянь на вкруги — стоїть височезний мур безнадійности! Такої безнадійности, що легко приимує людей шукати виходу або в воді глибокій, або на гилі високій. Шевченко встояв: моральний його організм був наче з дулєвини, загартованої любов'ю до України, вірою в свою ідею, надією, що наше сонце прийде і за собою наш день приведе. З таким організмом дійсні патріоти не накладають на себе рук і страждають до кінця — до краю. Муки їх страшенно великі, але і образ їх ще більший!

Тяжко було ієнію нашого слова сидіти в кулаці у майора Львова, а про те у відповіді його до Сераковського ми не чуємо розпуки. „Радий-би я був відповідати тобі“, писав він, „ти же серцю любий словом, але я такий заляканий, що бою ся рідного любого звуку. Найпаче тепер, я ледви спроможен хоч аби як висловлюватись. Про горе моє теперішнє пишу до А. Плещєва. Ти у його прочитаєш гідкі подробиці. Дякую вам, други мої, брати мої! що ви не покидаєте мене“.

XIV.

Ще в літку 1854, коли до Новопетровського приїздила учена експедиція академіка Бєра, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці — де тільки можна, щоб попільжити Шевченкови. Певна річ, що про се прохав і сам Шевченко і Данилевський; але під той сумний час годі було сподівати ся якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженого проти Шевченка. Усе що можна було Бєрови зробити — се вдатн ся до віце-президента академії художеств, до графа Федора Толстого, щоб він по спроможности заступив ся за колишнього ученика академії і друга Брюлова. Він набуть прирадив Тарасови написати лист від себе до графа Толстого¹⁾.

¹⁾ Основа 1862 кн. V.

Сам Толстой і його пані Анастасія своєю освітою, гуманністю і благородним спочутем до всього чистого і прекрасного,

Граф Федор Толстой.

до всього припненого деспотизмом були людьми видатними. Федор Петрович родив ся 10 лютого р. 1783 і головував в академії в року 1828; значить того часу, про який у мене бесіда,

він віком був людина стара вже, але дух його був свіжий, бадьорий; немов час, події і дух царювання Миколи минали його, йдучи геть-геть далеко від його. В очах у його світився розум і молодість душі і серця¹⁾. В поведженні його з людьми сяло благородство і простота. Графиня Анастасія Іванівна була молодя щира, привітна, розумна, гостинна і з почуття незвичайно огрійливим для людей, придувлених лихою долею. Гостинна господа Толстий була тихим пристановищем за для людей освічених: тут збиралися репрезентанти штуки, письменства і науки. Тут лунала щира розмова про інтереси освіти, добробиту, поступу взагалі, про інтереси поезії, штуки, письменства і науки. Граф спочував усьому доброму; усе світле, чесне було близьким його благородній душі. Високо стояв він і як художник, і як чоловік, але свого авторитету він ніколи не випинав наперед. Авторитет його, як се звичайно буває у людей, дійсно перенятих світом і гуманізмом, сам, без його волі випинав ся, але нікого не придулював. Кожен перед ним почував не боязкість, не нікчемність, а навпаки переймав ся пориваннями до всього дійсно поступового.

Толстий взяв ся до справи Тарасової практично і обережно. По просьбі їх художник Осипов писав до Шевченка: „граф Толстой щиро вболіває над вашим нещастям і душею радий ужити всіх можливих йому заходів, щоб доля ваша поліпшала, коли тільки ступінь вашої вини не стане йому перешкодою. Початок вже зроблено“²⁾. Запевне не відомо, який був той початок. Певно, що граф попробував тунт навкруги, а тунт був вельми твердий! Тридцятилітній переліг! щоб перейти по йому з плугом гуманности, треба було не аби-якого і лемеша і чересла.

Тим часом коротенький лист Осипова упав на душу зневоленого поета свіжою росиною. Поет відповідав не гаючи, та на лихо відповідь його не застала вже Осипова в столиці: він пішов до ополчення і рушив на південь. Графиня Толстая прийняла той лист, знаючи від кого він, розпечатала і, прочитавши, побачила, як страждає Тарас. Вона поспішила написати до його. „Поспішаю написати до вас“, читавши в листі графині Толстої³⁾, „що Осипов не відписав до вас через те, що пішов з опол-

¹⁾ Чалий стор. 88.

²⁾ Русск. Стар. 1877 кн. X стор. 284—7.

³⁾ Чалий стор. 188.

чонеси до Севастополя; але він доручив мнї, людинї відомї, яка одначе бере теплу і живу участь у вашій написати до вас. Прошу вас прийати в душу свою гостю-надїю на милосерде Боже і нашого царя (нового і серці у котрого повно бажання щастя своїм підданцям у кїшшу будучину. Вах каже се женщина, сьвідома усього краснаго, мати родини, жінка художника, котрого любля важають'.

Шевченкови не трудно було вгадати: хто такий ота дома йому" кореспондентка; а нам ще менш трудно зр'яким почутем переняла поетову душу гостя-надїя! Та равї зеркалом тієї хвилини стає нам Шевченків лист до писаний 22 квітня р. 1856¹⁾; не можна не подати тут слів поета: „Нагороди, Господи!“ писав Тарас до графинї і близьких ваших радощами і нестеменим щастем. І воскрес! і останні дні великодних сьвят²⁾ перебуваю в рідній сїм'ї з вами, з Миколою Осиповичем (Осипови любі, мої добрі, мої великодушні друзи! З вашого привітний обрадований, такий щасливий, що забуваю про дев'ястрадання, що гнітили мене. Еге! вже девять літ кара рішні вчинки мої молодости. Кара без краю. Я не таюсе за знак: конфірмовано мене з правом вислуги, служущий солдат, одна у мене вада: з рушницею ні як не так, як бравий ефрейтор. Але-ж мнї вже 50 літ! Відати мнї заборонили — я знаю за що і не нарікаю! Але за що заборонили малювати? Беру за сьвідка Бога відаю; тай суді мої про се відають не більш за мене. страшенна! увесь свій вік я присьвятив штуці божес, що з того? Мовчу вже про муки матерьяльні, про вість, що охолоджує серце; але яка мука моральна! О! вельми Господи нікого. Хоч і вельми було трудно, однач ся неминуче потрібного; задовольняю ся з того, що ко ввїрови. Одначе як же його зректи ся думки, почута гаше мої любови до штуки прекрасної? О! спасїть мене! рік і я пропаду! Яка у мене будучина? що у мене на хвала Богови, коли шпцталь, а може!... О, да не смуц

¹⁾ Русск. Стар. 1887 кн. X стор. 287.

²⁾ Згадаймо (лівись виписку в горі) — що саме перед ве почта привезла до форту звістку, що манїфест 21 березня мн і що його „не виписали з реєстру мучеників. Про його забули

серце ваше! ніколи ніні сниться ся горопашний учень Мартоса і перший учитель Виталі. Віщованне налодушне, недостойне! але-ж вода, падаючи на камінь, і його пробивас. Коронування царя — се край моєї єдиної надії. Не мов у Бога милосердного, так я й му віри у ваше милосерде, та іменем отсїєї віри сьвятої і подайте від себе просьбу до великої княгині (президента академії). Принесіть отсю жертву. Такі жертви приносять матери та сестри; але-ж у мене ні сестри, ні матери, нікого нема. Заступіть мині і ту і другу; заступіть мині друга єдиного“.

За місяць прийшов до Тараса лист і від Осипова. З відно-відн Тарасової на той лист, писаної 20 мая¹⁾ подаємо виписку; вона показує нам становище його душі: „Тепер вже літо, і я гадаю, що ви принаймні в Полтавщині, відпочиваєте біля білої хати в холодку, під вишнею, чи під черешнею, покритою цві-том. О, краю мій любий! краю мій рідний! чи я тебе побачу хоч коли-небудь?!... Пишу я не про те, що думаю!“ Перека-зуючи в довгому листі до Осипова ті муки, що пережив він, і ті надії, яких надав йому наведений в горі лист графині Толстої, Шевченко пише далі: „кажете ви, щоб я написав до вас про мій побит. Ось вам один, зауважте, радіснійший епізод. Р. 1850, коли ото в жовтню вели мене з Орського до Новопетровського, я на вулиці у Гуреві підняв сьвіжу вербову лозаку, приніс її в Новопетровське і ткнув у землю на салдатському городі. Я вже й забув про неї, як ось на весні городник нагадав мині, каже, що моя лозака росте. Справді, вона пустила паросте. Я тоді — ну її поливати, а вона — ну рости, і тепер вона буде верхків шість в перерізі, та принаймні сяжнів три заввишки, солода та розкішна така! Правда, чимало я на неї води вилив, зате-ж тепер за вільної години і з дозволу фельдфебля я розкошую біля неї в густому холодку. Сього літа гадаю намалювати її, звістно, потай людей. Вона така вже груба і висока, що спід олівця Каллама вийшов би з неї прекрасний етюд. Ог вам один єдиний епізод радісний з мого одноманітного побуту безрадісного. Вербка моя нагадує мині про ровбишаку, що покаяв ся. Деся в темному лісі спасав ся пустельник праведний. В тому-ж лісі лютував ровбишака кровопийник. Раз якось, взявши свою дубину, окуту залізом, іде він до праведника і прохає словідати його, а не висповідаш, каже, так убю тебе. Що діяти? смерть не свій брат. Праведник алякав ся і за допомогою Божою взяв ся

¹⁾ Основа 1862 кн. IV стор. 24.

сповідати розбишаку того. Але гріхи у його були такі великі, такі тяжкі, що праведник не спроможен був зараз наложити за них покуту і прохав у грішника три дні на поміркованне та на молитву. Через три дні прийшов знов розбишака той. „Ну, що, каже, старче Божий! що доброго примірковав ти?“ Праведник повів його з лісу в поле, привів на високу гору, узяв у його оту страшну дубину, забив її у землю і каже до грішника, щоб він ротом носив з глибокого яру воду та поливав ту дубину. Тоді, каже, відпустять ся тобі гріхи твої, коли з отсієї смертоносної палиці виросте дерево і вродить плоди. Сказавши се, пішов до своєї келії спасати ся, а грішник взяв ся до роботи. Минуло скільки там літ, схишник вже й забув про свого сина духовного. Раз якось вийшов він з лісу в поле погуляти, гуляючи підійшов до тієї гори і чує незвичайно гарні пахощі. Він пішов шукати того пахучого дерева. Довго ходив, нарешті зійшов на гору. І що-ж побачили його здивовані очі? Величнне дерево, груша, а зрілі плоди так і вкрили його. Під грушею в холодку спочивав дідусь, з довгою по самі пята бородою, от як св. Онуфрій. Схишник пізнав, хто той спорохнілий дід, і підійшов до його по благословення, бо, бачте, дід той став праведником більшим за його.

Вербка моя теж виросла і під спеку захищує мене в густому холодку, а проте гріхам моїм відпущена нема й нема. Ба! то був розбишака, а я. Ова! я сочинитель!...”

Нарешті Шевченко благас Оспнова: „пишіть до того великодушного аноніма (граф. Толстої), благайте, щоб не покнядав мене. Коронування імператора — се край моєї надії і уповання. Подякуйте за її прихильність щиру, за її материнський лист“.

Запевне невідомо в подробицях, яких саме заходів ужив граф Толстої. Доня його Катерина Федор. Юнге, що під той час була ще підлітком, повідала¹⁾, що знімою з 1855 на 1856 тато її вдавав ся і до міністра царського двору і до великої княгині Марії Миколаївни прохати за Шевченка, але скрізь йому відмовляли. Тоді він став на тому, щоб чинити на власну руку і самому подати до царя просьбу тоді, як справлятиметь ся учта коронування.

Може і дійсно так він зробив і був певен, що сподівана широка коронаційна амнестія не мине Шевченка, і з такою певністю з початком літа він рушив за границю ратувати

¹⁾ Вѣсти. Евр. 1883, VIII стор. 832.

власне здоров'я. З ним поїхала і графиня. Шевченко про се не видав, і жадна звістка про заходи графа не доходила до його. Тим то в літку р. 1856, коли до Новопетровського форту приїздив з якоюсь експедицією відомий автор відомої „Горької Судьбони“ Олексій Писемський, Шевченко прохав його написати до Толстої і нагадати про його. Писемський відповів з Астрахани, що до Толстої не писав, бо не видав, як її величати по батьку. Але разом з такою журливою звісткою Писемський подав Тарасови і маленьку втіху; „на одному вечері писав він¹⁾, „я бачив чоловіка з 20 ваших земляків: вони, читаючи ваші твори, плакали і благоговійно говорили про вас. Я сам письменник і не бажав би собі більшої слави і популярности, як отаке завичи пошанованне. Нехайже воно стане вам утіхою в житті вашому безраднісному“. В PS—ті Писемський додав, що написав вже до Толстої і що бачив ся з стареньким Бером, і він обіцяв написати до графа Толстого, бо тепер саме час клопотати, коронація буде в серпнію.

Що сподівана амністія коронаційна не мине Шевченка, про се були певні усі, хто інтересовав ся Шевченком, а побивали ся тоді про його опріч графа Ф. Толстого і графині Настасії Івановни, Сераковський, брати Жемчужникові і родич їх відомий поет граф Олексій Толстой.

XV.

26 серпня ст. ст. р. 1856 цар Олександр II покороновав ся і видав доволі широку амністію; але тенія українського слова вона знов минула!... Що тому спричинило ся?

Певних фактів, якіб дали на се питання відповідь — нема, та ледви чи й будуть коли.

Не можна гадати, щоб і на сей раз забули про Шевченка. Ні, сього не могло бути, і що сього дійсно не було, на те є доволі значні указки.

Катерина Фед. Юнге каже²⁾, що сам цар вимагав Шевченка з реєстру людей, що належали до першої амністії. Р. 1861, коли цар був у Полтаві, так один з людей близьких до його, д. Р.—в кавав лїнії, що так само цар зробив і в реєстрі до

¹⁾ Чахий стор. 93.

²⁾ Вѣст. Евр. VIII. 1883.

³⁾ Циркуляр фельд-маршала 1856.

амністії р. 1856. Трудно не няти сему вірн. Коли до реєстру були заведені Куліш і Костомарів, так не могло бути, щоб упорядчки реєстру забули про Шевченка, покараного тією-ж самою конфірмацією, що й Куліш і Костомарів. Можна зробити ще й другу гадку: в маніфесті 26 серпня в § XVI було сказано: „людям, які за політичні злочинства карають ся в службі військовій, і впродовж їх служби безпосередне начальство подобрявало їх, так таким людям будуть надані окремо від сього маніфесту полегкості і пільги, тим ладом, який буде визначено тоді, коли поприходять сподівані відомості з подробицями про службу і поведження кожного з таких злочинців“.

Річ очевидна: коли-б оренбурське начальство бажало, так би йому можна і легко було отсей важний § взяти за основу задля амністії, або полегкості Шевченкови. Одначе воно сього не зробило. Царське коронування і на макове зерно не пільжило Шевченку. А се-ж був простий моральний обовязок начальства. Чом же воно не справило його? Я гадаю, що коли в Оренбург теж дійшла звістка про царську недаску до Шевченка, так генерал-губернатор оренбурський не відважив ся вже згадувати про Шевченка, щоб попілжити йому силою XVI § маніфесту р. 1856. Очевидно, що похлопність взяла гору і своєю хиарою покрила совістність, якої вимагав моральний, правний і побутовий обовязок.

Але-ж з якої речі новий цар, вихованець гуманного Жуковського, так немилосердно гнівав ся на Шевченка?

На се питання той же таки Р—в казав мині, що причиною лиха була тут стара цариця нати, Миколпна вдова Олександра Федорівна. Вона-б то не спроможна була забути тієї постаті цариці, що в Шевченковому „Сні“

„Мов ошеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо сердешна
Хита головою“.

Молодий цар відав би то, що мати його обурена на нашого поета, гадав, що помилування автора „Сну“ буде прикрим старій нені; тим то й не хотів миловати так, щоб вона про се знала, а очоче помилував його приказом сепаратним, якого ніколи не було оголошено, і стара цариця, перебуваючи в Ницці, не відала про ту амністію.

Яка-б там не була причина, а факт фактом: дві амністії минули чоловіка, тяжко покараного на ґрунті чисто літературному. Виходило, ніби наш поет страшніший задля російського уряду і трону більш ніж усі декабристи, усі „злочинці політичні“, помилувані маніфестами 1855 і 1856 р. Коли саме дійшла до Шевченка звістка, що сподіваній гості-надії противний вітер не дав долетіти в Новопетровську „могилу“ поета, запевне невідомо. Але з листу його до Залеского знати, що ще 8 листопаду в Новопетровському не було нічого відомо, про коронаційні помилування, і Шевченко наче-б то й не жде собі нічого від маніфесту: „я“, каже він, „не тішу себе ніже малою надією. Чим мині звівечити упередження Перовського? Є у мене вивід, та я не відважу ся справити його. Треба, щоб Перовський спитав у графа Орлова: чий коштом я жив, як був в академії? і за що мині заборонено малювати? Нехай би Орлов з'ясував оту темну конфірмацію. Але-ж хто з людей легко кидас своє упередження?“¹⁾.

Одначе, коли прийшла певна звістка, що маніфест обвинув Шевченка, зараз зникла, і не можна було не зникнути тій ніби байдужості, яку силковав ся поет висловити в наведеному вгорі листі до Залеского. „Шевченко“, каже Косарев у своїх споми-ках, „вельми зажурив ся, так бідолашний зажурив ся, що иноді я бояв ся за його; бояв ся, щоб він не наложив на себе рук“.

Отоді саме і став він пити, каже Косарев, вельми пити. Трапляло ся й ранійш, що він „бив муху“, але хіба тільки в товаристві. Часто я тоді вмовляв його, втішав, казав йому: „Біг не без милости“, а він було тільки рукою махне, та скаже: „задля всіх, та тільки мабуть не для мене“.

До речі буде отут навести слова з листу до мене пані Ускової про оте „прославлене“ пияцтво Шевченка, хоча у мене буде нагода ще не раз в иньшому місці позвати і иньших певних свідків про те, що пияцтво оте — ніщо більш як брехня — і не було його ніколи, опріч хіба після того часу, коли Шевченко довідав ся, що маніфест 26 серпня минув його. Але-ж, хто з нас попавши в такі нелюдські обставини, як Шевченко, встаєв би?... „У нас“, каже Атата Омелянівна, „Шевченко щодня обідав і пив у вечері чай; ніколи, опріч одного разу, не приходив паний. В останній рік свого перебування в форті він почав запивати. У нас він не пив, але трапляло

¹⁾ Київ. Стрп. 1883 кн. 4. ст. 853.

ся бачити його, як він літом на городі в товаристві одного чи двох з молодих солдатів веде було бесіду за чаркою, закусуючи воблю (рибою). Раз ми обідали в альтанці. Іраклій Олександрович сидів вже за столом. Шевченка не було. Аж ось і він іде, підпирючи стіну і сідає за стіл. Мині стало прикро за його. Я встала зза столу і мовила, що не бажаю обідати з ними, коли він у такому виді. На другий день він прохав вибачити його і розповів, що коли він сидів в альтанці, так лакей, прийшовши ламтовати стіл до обіду, гукнув на його „геть з відсіля“. Отсе так образило його, що він пішов тай випив, щоб „загасити образу“. Мині здасться, що отсе й була та „маленька контра“, про яку Шевченко натякав в листі до Залеского, писаному року 1856¹⁾ (коли саме — запевне невідомо, дати нема, але я той лист реєструю до осені): „Атата“, пише він, „була така не обережна, що попрекнула мене своїм добродійством, і я „отряхнулъ прахъ отъ ногъ моихъ“ і переказую слова великого фльорентинського засланця.

„Горекъ хлѣбъ подаанія,
И жестки ступени чужаго крыльца“.

Випадок прикрий, але я тепер почувую себе вільніш і спокійніш, ніж під меценатством отсих дійсно добрих людей“.

Не вгадати, до чого туга і безнадійність довели-б безталанного страдальника, коли-б графиня Анастасія Толстая, вернувши ся зза гранці, не поспішила повідомити його, що і після коронації надія на амністію не зникла. „Не гадайте“, писала вона 8 жовтня, „що коли мене не було в Петербурзі, так хоч на одну хвилину я забула про вашу справу. Все, що можна було зробити, те зроблено. Небавом сподіваю ся подати вам звістку, а може й побачити ся з вами, а до того часу нехай не хвилює вашої душі безнадійність. Сьміливо вдавайте ся до мене з вашими нуждами, так як би ви вдавали ся, не скажу до матери (у мене старша доня 13 літ), але так, як до рідної сестри своєї“²⁾.

Лист сей, висланий тоді вже, коли пішла крига Волгою і навітація по Каспійському морю спинила ся, прийшов до Новопетровського в кінці грудня, мабуть одночасно з урядовими звістками про амністію 26 серпня.

¹⁾ Київ. Ст. 1883 кн. IV стор. 856.

²⁾ Чалий стор. 89.

Запевне невідомо кині, через що лист графині Толстої до- ручено Шевченкови лишень 1 січня р. 1857. Відповідаючи на його 9 січня, поет перш за все нарікає справедливо за таке дляннє: „вони“, каже він, „несвідомо крадуть з мого катова- ного жита найяснійші і найрадіснійші дії“¹⁾.

Я гадаю, що опріч листу Толстої були у Шевченка ще пичі, які до нас не дістали ся і які надавали йому надії на амнеіію через 6 місяців. В листі до Толстої він говорить: „досить і шестимісячного дождання, що гнітить душу“. Може в тих листах звістки були виразнійші і може амнеіію звязу- вали або з будущим Великоднем, або з 17 квітня, днем цар- ського народження. Тоді як раз виходить шість місяців від дня написання Толстою останнього листа, 9 жовтня, до великодних сьвят — 7 квітня р. 1857. З листів поета до Залеского, писа- них 15 лютого і мая 1857, знати, що амнеіії він сподівав ся спершу в січні, а потім на Великдень того року.

З листу до Толстої, писаного 9 січня, ми не помічасмо у Тараса безнадійности, хоча і цілком повного спокійного спо- дівання не бачимо. Бачимо тільки, що змучена душа його пе- реняла ся пориваннем радісного почуття до волі і сьвіту, вла- стивого узнякові темного льоху, коли туди зазирає до його со- няшний промінь. „Богови мила сестро моя, ніколи мною не ви- дана“, пише поет до Толстої: „чим я віддячу, чим заплачу за радощі, за щастє, якого ти наділила моїй скорботній душі. Сльози безкраї подяки приношу до твого серця благородного! Радуй ся, найблагороднійша заступнице моя! радуй ся, сестро моя сердешная, так як я тепер радуюсь! Радуй ся, ти з безодні розпуки вивела душу мою малу, горопашну. Ти помолила ся тому, хто опріч добра нічого не діяв. Ти помолила ся йому молитвою ангелів безтілесних, і радість твоя, як і моя подяка, без краю. Заким взяв ся я написати отсей лист, я кілька донь ходив на- вкруги форту, не з самим тільки листом вашим безцінним, але й з вами, сестро моя, Богови любя! і про що тільки я з вами не розмовляв, чого тільки не розповів! усе темне минуле і яснє сподіванє. В своїх гадках я дійшов до того, що кині ввижало ся, буцім я вже на Василевському острові²⁾ в убогій келії ху- дожника з одним вікном, працюю над виданою дошкою. Далі марив, що я вже добрий гравер, роблю гравюри сепією з зна-

¹⁾ Русс. Стар. 1877 кн. X стор. 289.

²⁾ Частина Петербургу; там і академія художеств.

менитих творів в академії і в Ермитажі, та з отаким запасом рушаю на мою любов Україну, і там на хуторі у кого небудь з моїх приятелів, поклонників муз і грацій, творю гравюрою знамениті малюнки! Які солодкі, радісні мрії! Яке повне, тихе щастє! і я йму тому міри! я мацаю мое щастє — пришло". — З яким веселим упованням сповідає художник свої надії про будущу роботу свою! ще й ранійш того він у листі до Залєського висловлює бажаннє і надію взяти ся до гравюри! і з яким кротким серцем незлобним він поглядає на своє минуле! „як золото з огню, як немовлятко з купею, я вихожу тепер з свого суворого чистилища, щоб розпочати нову благороднійшу путь життя!“¹⁾.

XVI.

Час ішов собі своєю чергою; обставини околиць не перемінили ся; „гидота“ не поменшала; але з тогочасних листів Тарасових бачимо більш спокійне і надійне становище його духа. Знати, що надія міцно переняла його. Можна навіть думати, — йому здавало ся інколи, що визволеннє його вже факт, що цар підписав вже амнестію коли не 1 січня, так 19 лютого; коли-ж не приходить про се урядова звістка, так причиною тому бюрократичне дланнє та брак змогою комунікації, бо змогою почта з Петербурга до Новопетровського йшла часом три місяці, напр. Лазаревський Михайло вислав до його лист і цигари 17 січня, а Тарас прийняв їх тільки 7 квітня.

Той лист Лазаревського²⁾ хоч і не приніс Тарасови певної звістки про визволеннє яко про факт, але не приніс і розчарування, навпаки, приніс йому бадьорости, і разом з листами старого приятеля Якова Кухаренка з Чорноморщини³⁾ і Андрія Марковича з Петербурга⁴⁾, став Тарасови свѣтлим і радісним привітом на Великдень.

Тимчасом коло амнестії Шевченкової працювали не тільки граф і графиня Толстї, але ще й инчі люде, між ними Осраковський, Лазаревський, і граф поет Алексїй Толстой, котрого лю-

¹⁾ Основа 1862 кн. 3. ст. 6.

²⁾ Чаяй стор. 94.

³⁾ Основа 1861 кн. X стор. 8.

⁴⁾ Чаяй стор. 94.

били і цар і цариця і котрий користовав ся кожною зручною нагодою посприяти Шевченку. Граф Алексій Толстой хоча особисто і не знав Шевченка, але відав про його і високо становив його поетичний талант¹⁾.

Петербурські земляки Шевченка були певні, що на сей раз цар дасть поетови амнестію і тягнли потребу Шевченкови грошей на дорогу. Вони поспішили за допомогою. Андрій Маркович, посланючи гроші, писав: „Відай, що добрі люди пильнували і пильнують перед царем про тебе, і може він помилює і верне тебе на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений“²⁾.

Радів Тарас з тих листів. Гляньмо на ясні його радощі, що в перший день Великдня — 7 квітня — обгорнули йому душу! Радощі ті сьвітять ся нам з трох листів його, написаних 22 квітня.

„Удав ся-ж мині сьогорічний Великдень!“ писав він до Михайла Лазаревського³⁾: „Такого радісного Великдня у мене ще з роду не було. Як раз 7 квітня прийшла до нас почта і привезла твою дорогу посилку і твоє радісне письмо від 17 січня. Я трохи не здурів, прочитавши його! Та ще як закурив твою цигару (я десять років не курив цигар!) та як закурив твою гавану, то так мині запахло волею, що я заплакав як та дитина. От чого ти наробив з моїми старими очима! Нехай тобі Господь милосердй заплатить за твою роботу. Та-ж сама почта привезла мині лист з Чорноморі і 25 карбованців від д. Я. Кухаренка, але він нічого про волю не пише мині. Та-ж сама почта привезла мині 16 карб. і лист з Петербурга від А. Марковича з товаришами. Се буде син того самого Марковича, що написав Малоросійську історію. З батьком його ми були колись великі приятелі, але сина його, отсього Андрія, я, здасть ся, не бачив, а може і бачив та ще дитиною“.

В листі Тарасовому до Кухаренка читаємо: „Лазаревський упевняє мене, що незабаром випустять мене з отсієї широкої хурдиги, що цар дав приказ розбивати мої кайдани. І плачу, і молю ся, і все таки не вірю. (Десять літ неводі знівечили мою віру і надію, а вони були колись чисті, непорочні, наче та дитиночка, взята з купелі, чисті і кріпкі, як той самоцьвіт-

¹⁾ З приватн. листу Л. М. Ж.

²⁾ Чалій стор. 94.

³⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 6.

камінь відшліфований). Я трохи не здурів на сім тижні. Тай тиждень же вдав ся. Не даремне я його виглядав десять літ. Десять літ! друже мій єдиний! вимовити страшно; а витерпіть же! і за що витерпіть? Цур йому, а то справді одурію¹⁾.

Гадаючи, що визволення не далеко, Тарас скопонував собі плян своєї подорожі з „широкої хурдиги“. „Як дасть Біг, діжду ся з корпусного штабу визволення, так гадаю навпростець через Астрахань ушкварити на Чорноморщину. Я ще з роду її не бачив“, додає він у листі до Кухаренка. „Треба хоч на старість подивити ся, що то таке ота славна Чорноморщина. Одного бою ся, щоб часом не сказали мині прибути до Оренбургу. А може, дасть Біг, не скажуть“. (Будемо бачити, що Тарас помилив ся!) Далі згадуючи про присланий до його 1 т. „Записок о Южной Руси“ (2-ий т. тоді саме друковано), поет писав: „мене добрі люде, спасибіг їм, книжками не забувають, нема, нема тай пришлють, а журнала вже десять літ і в вічі не бачив. Не відаю, що там і діється ся в тій новій літературі. Сам не писав нічого. Тай як його було писати? А тепер вже, Біг його сьвятий знає, чи напишу що путнього? А може дасть Біг милосердїя відпочину та на старість попробую писати прозу. Об віршах вже нічого й думати²⁾“.

Річ очевидна, що поет розумів тут прозу мовою українською. В Новопетровському до мая р. 1857 він дійсно рідною мовою нічого не писав, бо й не можна було писати. Провою-ж російською він написав на заслання девять оповідань. Вельми помилив ся поет говорячи, що про писанне віршів „нічого й думати“. Ледви тхнуло на його диханне волі, він ще в Новопетровському, ще за два місяці до вїзду написав свою прекрасну „Москалеву криницю“. Не такий у тенія нашого слова був дрібний талант і характер, щоб десятилітніми кайданами можна було цілком його звнечити. Поет небавом після сього листу до Кухаренка сам запевнив ся, що він „не зледашів, не захолов в неволі“, а що „нікому тільки було огню підложити під його горем недобите старе серце“, як каже він через 6 тижнів після 22 квітня в другому листі до Кухаренка³⁾: „а ти, друже мій, догадав ся, взяв тай підкинув огню того сьвятого. Довго я читав твій лист, дочитав ся до того, що не тільки очі мої, а серце

¹⁾ Основа 1861 кн. X стор. 8.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ *ibidem* стор. 9.

моє заплакало, мов та дитина голодна. А серце, сказано — не дитина; його газушкою не нагодуєш. Вставши раненько, помолив ся Богови, заковав рукави тай заходив ся коло отсієї „Москалевої криниці“. Поміг Бог, скінчив, мні трохи й полегшало“.

Останнім, підкрисленим словам поета я надаю великої ваги. Поет, сам того не бажаючи, показує нам, що дар поезії єсть та висока сила, якої ніякі утиски й кривди не спромогли ся повернути в нівець; що се та сила, яка може лежати придушеною тільки доти, доки не доторкнеть ся до неї „божественний глагол“. Головна же річ, з підкрислених слів бачимо, як тяжко було поетови переносити заборону писати вірші!

Скоро пішла крига, і почала ся комунікація водою, у Тараса більш та більш рветь ся терпець. 8 мая він пише до Лазаревського, так як би амнестія була вже підписана царем і він дивуєть ся, що „й досі нічого нема з корпусу; добивають мене недолюдки, не боячи ся Бога. А нудьга, нудьга! Я ще зроду такої нудьги не коштував. Руки ні до чого не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по листочку біографію Гоголя тай бою ся: може й по листочку не стане, доки прийде моє визволення. Нудно мні. Думаю, чи не стане легше, як я з тобою поговорю хоч на папері, але... перо з рук випадає“¹⁾. Нарешті приходить лист Лазаревського, писаний 11 квітня, і наш страдальник довідуєть ся, що справа амнестії буде підписана лишень 17 квітня — і у поета „серце бєть ся — якось горячково. Ох, коли-б то швидче його заспокоїти“.

Мимоволі перед мене стає питання: чому і на сей раз так задляла ся справа визволення? що коли вже для амнестії треба було якогось урочистого дня, так чому її не підписано наприкінці 19 лютого, або 7 квітня? Певних фактів на відповідь нема, одначе ледві я чи помилю ся, гадаючи, що спричинила ся тому звичайна російська канцелярська формалістика, що вміє шпарко і хутко зневолювати людей, закидаючи їх в хурдигу, та не вміє швидко визволяти з хурдиги. Певна річ, що просьба графині Толстої до царя про визволення Шевченка перейшла через шефа жандарів до військового міністра, а сей почав питати Оренбург, а Оренбург — своєю чергою Уральск: як поводить ся „рядовий“ Шевченко? Нарешті не можна було не спитати згоди

¹⁾ Основа 1862 кн. III стор. 8.

і у міністра внутрішніх справ. От всі отсі запитання і проковтнути може цілого півроку.

Та вже як там воно не було, а певна річ, що не велики хватали ся визволити Шевченка, не вважаючи на те, що гр. Толстой запопадливо побивав ся, щоб прискорити сю справу. Як уся родина Толстих, тремтячи, дожидала підписання царем амнестії, бачимо з споминок К. Ф. Юнге¹⁾. „Раз якось на весні

р. 1857^а, оповідає вона, „в ночі, коли ми вже кріпко спали, нас (дітей графині Анастасії) розбудили, говорячи: „вставайте, діти! велика радість!“ Ми, одяглись нашвидку, повибігали в залу; а тут тато, неня, художник Осипов і всі домашні. На столі повні бокали шампанського. „Шевченка визволити!“ кажуть до нас, цілуючи нас, неначе на великдень! і ми радісно з захватом, псмо, бігаємо по залі“.

¹⁾ Вѣст. Евр. 1883, VIII, стор. 838.

2 мая Лазаревський Михайло писав до Шевченка: „Повдоруляю тебе з великою царською ласкою. По просьбі графині Толстої і по свідоцтву графа Толстого тобі дадуть увільнення („отставку“), і ти вибереш собі „родъ жизни“. Скажи, будь ласкав, Дармогравви (псевдонім Шевченків), щоб він на радощах не накоїв чого такого, що не личить. Бережи себе, мій голубе! приїзди швидче до Петербурга, а на Україну не їзди, про се просить тебе і графиня, а ти повинен послухати ся її. У неї є про тебе гроші, вона поклала їх в банк, заки ти приїдеш. Білозерський радить тобі до Оренбурга не їздити, а дожидати на місці (в Новопетровському) „отставки“¹⁾).

Лист сей, в 75 карб., на дорогу прийшов до Тараса 3 червня. Не треба говорити, що діяло ся з страдальником в ту годину, коли він читав того листа. Хто вдатен зрозуміти хоч трохи те, що пережив Шевченко за десять років тяжкої неволі, той легко виобразить собі, яким животворним світлом волі, яким цілющим теплом пронизав усього Шевченка лист Лазаревського з звісткою, що довго сподівана „гостя-надія“ — амнеція — тепер вже факт!

XVII

До „хурдиги“ амнеція повинна була прийти, переходячи через усі бюрократичні митарства, і доки вона не прийшла стежкою урядовою, доки її не оголосив своїм приказом комендант форту, доти визволений великий мученик і de facto і de jure був ще все таки „рядовымъ 2 роты“ і мусів справляти військову службу. Амнеція йшла вельми мляво, і доки вона приплентала ся до форту — багацько ще і фізичних і моральних мук зазнав іеній нашого слова. В „Записках“ його, наче в зеркалі ми день крізь день бачимо ті муки довготерпеливого ждання.

„Тепер“, читасмо в журналі його 16 червня²⁾, „коли найблизші мої начальники: фельдфебель і ротний командир (Косарев) довідали ся про мое визволення, вони не ослобонили мене від муштри та від калавурних відбутків, одначе не заборонили, коли буде у мене вільний час, перебувати на городі. Я і за се їм сердешно дякую“.

¹⁾ Чалий стор. 95.

²⁾ Записки стор. 15.

Визволений від перебування в казармі, поет вливає ся на городі під своєю вербою — рауванням з самоті. „Відколи не забороняють мені перебувати на самоті, я незвичайно полюбив самотність. Люба самотність! в житті не може бути нічого більш соходкого, більш чарівного, як самотність. Найпаче перед лицем неї природи, коли вона квітчасть ся, всьміхасть ся, під чарівним її впливом, людина мжоволі поринає сама в себе і „бачить Бога на землі“. Мені і перш не подобала ся гучна діяльність, або дїпше мовити, гучне байдиковаанне; а після того, як я перебув десять років жита в казармі, самотність мені здасть ся дійсним разм. Отже все таки не спроможен ні до чого взяти ся. До праці найменшої охоти нема. Цілі години, коли не лежу, так мовчки сижу під мою вербою, і, хоч би на глум, що небудь заворушило ся в голові. Отака нудьга напала на мене з 7 квітня, з того дня, як прийняв лист від Лазаревського. Воля і подорож усього мене проковтнули“¹⁾).

Порада, висловлена Лазаревським в останньому листі — не їхати зразу на Україну, звівечила перший план подорожі. Перше Шевченко гадав, щоб, перепливши Каспійське море, поїхати в Катеринодар до Кухаренка і, „надивившись до скоху на отсю благородну людину, рушити через Крим, Харків та Полтаву, на Київ і Несвиж в село Чирковичі до свого друга і товариша по заслання до Бронїслава Залеского, а тоді через Вильну до Петербурга“; тепер же він примірковав инчий, найближший шлях до столиці: з Астрахани Волгою до Нижнього Новгороду, звідтіл дилїжансом у Москву, „в Москви, помолившись за Фультонovu душу, за 22 годни у Петербурзі. Але-ж!“ прокидасть ся у поета жахлива думка 13 червня: „може скоїти ся, що я в своїй хламиді, починичкую до Уральска. Ще всього можна сподівати ся“.

Поет починає лаштовати ся в дорогу²⁾: каже пошити йому торбу, насушити сухарів, виготовляє на дорогу шинку; піклуєть ся про книжки, щоб було що в дорозі читати і т. инч. В купі в тим міркує він в гадках і про дальший свій побут. „Про живопісь“, каже він, тепер годі мені й гадати, а й перше не був добрим художником, а тепер тим паче. Десять літ непрацьовання спроможні і з великого віртуоза зробити корчезного балашника. Я думаю взяти ся до іравюри aqua tinta. Гадаю,

¹⁾ Записки стор. 17.

²⁾ Ibidem 9—10.

досить двох років на се. Потім переберу ся на дешевий хліб до мові України любі і там візьму ся за естампи. Першим моім естампом буде „казарма“ з картини Тенера. Опріч списків з великих творів гадаю пустити в світ перегадом і власне чадо: „Притчу про блудного сина“, припасовану до наших сучасних звичаїв, найпаче до звичаїв крамарського стану“.

Коли поет, сидячи під вербою за своїм журналом, хоч трохи спекував ся нудьги дождидання і впливу військової неволі, і гадаючи про пришло, відривав ся від сучасних обставин, найблишше його начальство, немов наумисно нильновало, щоб розганяти його гадки і кидати його в ковбаню тих обставин і обов'язків жовніра, які тепер, зовсім натурально, стали поетови ще більш огидливими і тяжкими.

У вечері 18 червня приплив парохід з Гурева і привіз звістку, що упереджений проти Шевченка командир баталіону майор Львов їде на ревізію форту і залоги. Тараса погнали зараз прилаштовувати мушкетю. „Яке гидке оце прилаштовуванне“, (пише він у журналі): „чи вже отсе ще не останнім разом виводять мене на пляц показувати, немов ту безсловесну животину? Сором і приниженне. Трудно, тяжко, не можливо приголомшити в собі всяку людську повагу; стояти „на витажку“, слухати команди і рушати, буцім бездушна та машина“.

На другий день майор Львов, „наче той Кроніон-тучегонитель, суне в темній хмарі на нас безсловесних салдатів. Чекаючи на сього страшного судию і карателя, ті що попрошували ся до снаги, благають тепер лікаря, що-б прийняв їх до шпиталю, яко недужих, і таким чином лікар спасає їх від праведного суда „Кроніона-Громоносця“. „Я“, каже Шевченко, „ніколи не ховав ся до шпиталю під отакі критичні години. Трешить було серце, аж замирає, а я мащу вуси, одягаю ся в мундур і стаю перед лице отця-командира. А лице у його з хмелю червоне“.

„Першим ділом баталіонного командира було оббігати казарми та надавати по зубах фельдфеблям і салдатам, а ротних командирів і инчих офіцерів повчити по батьківськи, як і що кому личить. Потім звелів виходити салдатам на огляд. Бідолашна рота, до якої і я належав, з ранку о 5 годні 24 червня, умита, причепурена з намащеними вусами, вистроїла ся на пляцу, наче та іграшка вирізана з картини. З 5 до 7 години рота все „рівняла ся“. О годні 7 явив ся сам судия і мордовав бідолашну роту до 12 години; на сам кінець вилаяв жовнірів за-

гальною садацькою лайкою і пострахав різками та шніцрутенами". — По обіді о годні 5 конфірмовані, а з ними і наш поет, ставили са перед лице Львова на гірший іспит. „Про сей іспит“, записує Тарас: „я був зовсім байдужим, яко людина на половину вже визволена; але-ж! ледви став перед необлаганим судисю, у мене не лишило ся і тіни чого-небудь такого, що нагадувало-б чоловіка, наполовину вже визволеного. Мене обгорнуло теж саме почуте, яке і завжди обгортало, тяжко-болюче почуте; мене усього пронизало тремтінне. Ні, не почуте, а жертва нечудість проняла мене. Скоро я глянув на ту деревяну, розмальовану постать, я обернув ся в нівець... Іспит відбув ся так самісенько, слово в слово, як і десять літ назад, на четвертину літери не побільшало його, ні поменшало. За теж і я ні на зерно не рушив наперед по шляху військової освіти. Так само, як і в ті годі, командир спитав у кожного з нас, за яку провинність пошановали його солодким для серця обовязком жовніра?

— „Тебе за що? (спитав Львов у поета).

— „За написаніє возмутительныхъ стиховъ, ваше высокоблагородіє“.

— „Сподіваю ся, що більш не писати меш“.

Яке вражінне справив отсей огляд і іспит майора Львова на Тараса, про те читасмо в його журналі¹⁾: „минуло вже три дні, як поїхав від нас отець-командир, а я й досі не спроможу ся спекати ся того тяжкого вражіння, що нагнало на мене його коротке у нас перебуваннє. Мої блискучі, мої рожеві гадки так приголомшив той огляд і всього мене так збентежив, що коли-б в руках у мене не було листу від Лазаревського, так я зовсім би занеснів від отсього тяжкого вражіння. Хвала Богови, що є у мене в руках канва, а по їй можна вводити найрізноманітніші везерунки!“

Огляд і іспит Львова не були останнім вже актом гнобительства і мордованнєя поета. Судило ся йому на порозі з своєю „широкою тюрмою“ зазнати і пережити ще гірші вражіння.

27 червня у ночі, йдучи повз флігель, де жили офіцери, Тарас почув, що там сьпівають нову для його пісню: „Коврики на коврики, шатрики на шатрики“. Далі вже не можна було розібрати слів, бо сьпівака взяв занадто густим басом, тоді одчайдуха паниця інжінєр Кампіоні, вишовши з флігеля і побачивши Шевченка, вхопив його за руку і потяг до сьвітлиці,

¹⁾ Заниски стор. 27.

щоб там познайомити з приїзженими, як він казав, „михими ребятами“. В сьвітлиці на розісланому лямці сиділи і лежали „михи ребята“, а перед ними пишала ся піввідерна сулія з горілкою. Шевченко вирвав ся, та на втікача — на пляц; а Кампіоні за ним, тай ну гукати на чергового унтер-офіцера і звелів йому відвести Шевченка в арешт на гавитвахту за те, що ніби то поет „зневажив офіцера“. Мусів поет почувати в арешті. На другий день покликали його до коменданта. Усков дав йому прочитати донос від Кампіоні. Там було написано, що вчора Шевченко заподіяв йому — Кампіоні образу, вигаавши в батька і в матір. „Я остовпів“, каже Шевченко¹⁾, „прочитавши донос, а заспокоївшись трохи, питаю коменданта: „Порадьте, що мнї діяти?“ — „Нема другої ради опріч попрохати у Кампіоні прощення, і щоб ваяв свій донос назад; инакше, відповідно військовій дисципліні — ви арештант. У вас є сьвідки, що ви були тверезим, а він знайде сьвідків, що ви його даяли“.

— „Я заприсягну, що се брехня“.

— „А він заприсягне, що правда; він офіцер, а ви... ви ще салдат“.

„Ох, як же тяжко залунало отсе слово! а я“, каже Тарас, „почав був забувати його“. Мусів Шевченко, „на половину виволений вже“, одагти салдацький мундур і йти до Кампіоні перепрошувати. Дві години стояв поет у передпокою, заким Кампіоні ввійшов до його. „Богацько було треба висловити просьб, перепрошування і приниження, доки Кампіоні наділив прощенням, але з „умовою, щоб я зараз же купив четвєртину відра горілки. Я послав по горілку, а Кампіоні послав до коменданта забрати свою ябеду. Принесли горілку. Кампіоні кличе своїх „благородных“ сьвідків, і один з них каже до мене: „А що! не хотіли ви з доброї волі познайомитись з нами, як годять ся людям благородним, дак ми вас примусили“, і все паче товариство зареготало“.

От тепер читач мій легко спроможеть ся відповісти: чи можна було Шевченкови „любити і шанувати“ таких от офіцерів? чи можна було йому таких людей не вважати за „дурнів, за паниць та за патентованих поганців?“

Не промгнув і Косарєв, щоб на останні дні перебування Шевченка в Новопетровському не завдати йому пекучого болю.

¹⁾ Записки стор. 30—34.

Липня 6-го приїхав до форту в Астрахані якийсь Татарин і пустив гутірку, що в Астрахані сподіваються, що під кінець серпня приїде туди великий князь генерал-адмірал Костянтин. „Капітан Косарєв зараз їмкнув, що треба лаштувати поважний калавур (а чейже в Астрахані князь поверне і до Новопетровського!) „і до того калавuru, з ласки писаря Петрова, призначив і мене“, записано в журналі у Шевченка: „7 липня, ледви заділо, погнали нас прилаштовувати амуніцію; потім о годні 7 вивели на пляч. Вийшов і Косарєв в усьому своєму ослячому величю, підійшов до мене, потрепав по плечу і мовив: „а що, брате, визволення!? Ні! ми ще зробимо з тебе видатного фронтовика на правий фланг, та тоді і з Богом“. І зараз же звелів капральному ефрейторови щодня по чотири години муштровати мене з рушницею. Мене кинуло в жах, як почув я такий наказ! От тобі і спокійна самотина на городі... Комендант, довідавшись про такі заходи Косарєва, зробив йому нагану... Господи! чи приїде коли день мого визволення? чи придуть коли такі дні, що я отсю сумну та правдиву хроніку читатиму, яко вигадку, яко сон?“

XVIII.

Підлягаючи (бо не можна було нічого проти того вдіяти) такому гнобителству Львова, Кампіоні, Косарєва і инч., чи можна-ж було Шевченкови не нудити ся, не страждати; найпаче, коли він довідав ся, що амнеція йому прийшла до Оренбурга не пізнійш 15 мая; бо в той день невідома нам пані Ейсуня, пишучи до його з Оренбурга, витала його з волею¹⁾. „А воля моя“, сумує Тарас, „де-небудь у шинку з писарем гуляє: се певна річ, бо найбільші мої гнобителі займають ся муштрою, пияцтвом, картани, а канцелярисяю керує який небудь писар Петров, повернений в салдати за шахрайство. Так воно заведено з давніх давен, і вже-ж коли-б отакій лад зрушили задля якогось там „радового“ Шевченка, то се-б було і проти запіву батьків і проти статуту“.

За три дні після сього Тарас у листі до Лазаревського пише²⁾: „вже я списав цілий зшиток, що зладив на дорогу;

¹⁾ Записки стор. 33.

²⁾ Основа 1862 кн. III стор. 11.

вже і покривало від комарів, що придбав собі на дорогу, у мене вкрали, а з Оренбурга ні слуху, ні духу. Молю Господа, щоб отсе був останній мій лист до тебе з отсього клятого форту¹⁾.

Сподівався нарешті Тарас, що почта з Гурєва прийде і привезе йому волю 15 липня, а 16-го він покине „паскудний форт“, а доки те буде, нудьга душила його. Розважав він її найбільш за все на городі, під своєю вербою. „Під отсі тяжкі дні сподівання“, каже він²⁾: „журнал мій став мені таким чинсь неминуче потрібним, як хорому лікар. А друга річ, що я придбав собі на дорогу — чайник — став неминуче потрібним задля того журналу, так само, як журнал для мене. Без чайника та без чаю я якось лінниво брався за журнал, а тепер би налив шклянку чаю, так само перо просить ся в руки. Який добрий теній шепнув мені завести журнал! ну, щоб я робив цілий місяць! без краю довгий місяць! Все таки отся робота (журнал) що дня кілька годин віднімає у моєї неволі та нудьги, котрїх я неспроможен спекати ся. Коли-б не трапило ся отсього тяжкого дождання, ніколи-б і на думку мені не впало завести отсю дрястичну мебель, на якій я що дня тепер так спокійно відпочиваю“³⁾.

Але-ж чи було то дійсне відпочивання? А коли й було, так вельми короткий час. Нудьга занадто гнітала його, і він майже що години тільки й гадає, чи скоро прийде почта та привезе йому волю. Навіть у ночі сон його не брав, а коли й засне, так і тут ввижаєть ся йому те, що так вабить його до себе: академія, Україна, приятелі: Куліш, Костомарів, Гулак, Лазаревський і інші³⁾.

Зазираєть у записки поета хоч з 9 липня, і ви, наче в зеркалі, бачити мете, що діяло ся в душі його. Внображаючи поетовий човен, як він пливе, поет раз-у-раз позирас на вітрачок і відповідно простованню вітра гадає собі, де саме той човен? як він пливе? чи скоро прийде? „Зняв ся сьвіжий вітер від норд-оста прямо в ніс нашому поетовому човну. Він тепер на відкритому морі кинув якір; а коли рушить, Господь відає“ (9 липня). „Вітер той самий!... Туга та-ж сама“ (10 липня). „Опівночи вітер переіменив ся і пішов на норд-вест“ (11 липня). „Вітер той самий; значить, човен мусить дождатися оренбур-

1) Записки стор. 41.

2) Ibidem 59.

3) Див. Записки 1—20 липня.

ської почти. Чим ближше до мене отся радісна подія, тин більш стаю я нетерплячим і полохливим. Сім тяжких років в отському невихідному заточенню не здавали ся мині такими довгими і страшними, як отсі останні дні мого мордовання" (13 липня). „Вітер той самий! чи не час би йому взяти на норд-ост! О! як би він мене порадовав, коли-б хоч к завтрому повернув. Ліпше з одного разу ударити обухом, ніж пилати деревяною пилкою дожидання" (14 липня). „Вітер все той же — норд; хоч би на одну четвертину румба взяв на ост; все-б таки було мині легше. Два літа плавав я по Аральському морю і ні разу не подивив ся на компас; а за отсі останні, безкраю довгі дні і ночі я вивчив його всіма сторонами. О, вітре, вітре! коли-б ти міг спочувати мойому невсипущому горю, ти-б ще третього дня був повернув на норд-ост, і я сьогодні сидів би вже аргонавтом в олівцем у руці на чердаці татарського корабля, що йде до Астрахані і останнім разом малював би вид своєї тюрми" (15/VII). „По заході сонця заштиліло, а опівночи зняв ся вітер від зюд-осту; вітер тихий, рівний, саме такий, якого треба на наш почтовий човен. Сьвітом я зліз на найвисший шпиль скелі прибережної і сидів там до півдня. Не спостерігши на обриві сподіваного жаглика, я з тугою вернув ся на огород і взяв ся їсти шинку, що виготовив на дорогу" (16/VII). „Вітер все той же, немов зачарований" (17 липня). „По заході сонця вітер пішов на зюд-ост; але слабій, безнадійній! Чи буде, нарешті, край отакого скорботного істновання, отсього одноманітного записування одноманітних безкраїх днів?" (18 липня). Нарешті 19 липня Тарас записує, що вітер пішов на норд, „я врадів і почав ходити округи форту і доки пробарабарили „зорю" я обійшов його чотирь раз, значить пройшов 1,2 верстов... Ніч ясна, прекрасна, а не пішов в альтану, а сів під вербою, щоб зручніш спостерегати вітер, дивлячись на вітрачок. О 12 год. ночі вітер не перемінив ся, не поменшав; добра овнака..." Тим часом доки Тарас писав 19 липня „Свій журнал, „вітер пішов на вест, і „Жайворонок" (другий почтовий човен) полетів з Новопетровського на Гурев. „Марудний вітер! тяжка невідомість", — так Шевченко кінчить свій журнал 19 липня.

Читаючи отсі спостереження вітру, ми ясно бачимо, як Тарасову душу гриє нудьга, не дає йому спати, „люта туга, гриє, і гриє його наче на корді, навкруги городу..."¹⁾ О, тяжко йс було в неволі! тяжко довело ся ждати і волі.

¹⁾ Задеськи 9 липня.

Шевченко був певен, що 20 липня попрацять ся з своєю тюрмою, так написав і до Лазаревського і до Кухаренка, але вітер зробив инакше. „Що діяти!“ сумує Тарас: „посидимо ще за морем та подождемо погоди! Цілий день і ніч 20 липня вітер і не поворухнув ся. Мертва тиша“¹⁾).

В неділю 21 липня Тарас пішов ранком до форту погостити ся, йдучи стрів ся з унтер-офіцером Куліхом і від його першого довідав ся, що ранком о годині 9-й прилетіла „Ласточка“ (ночтовий човен). Погостившись, стиснувши серце, вертав він на город до свої верби, стрів Бурцова і від його довідав ся, що прийшла нарешті його воля!...

XIX.

Одначе і тут ще не наступив край мордованню нашого поета в широкій тюрмі. Канцелярська мертвота чи не хотіла, чи не спроможно їй було зразу зняти з Шевченка кайдани і зразу випустити його на волю. Вона, выпускаючи його з Новопетровської хурдяги, приборкала його. З Уральська прислали до Новопетровського коменданта приказ лишень проте, що „рядовой Шевченко уволенъ въ отставку“. Але-ж на те, щоб виїхати з Новопетровського і по дорозі ніде не зачепити ся, треба було мати „установлений видъ“. Здавалось би: чого тут мірковати? взяти баталіонному начальству написати і одіслати в Новопетровське, щоб доручили Шевченкови той „вид“, та на тому і край. Ні, се було-б вельми просто, було-б зовсім по людськи, та не було-б по канцелярському, було-б „не по формі“.

Комендант Усков, принявши приказ з Уральська, наказав ротному командру Косареву виписати Шевченка з реєстру жовнірів і оголосити про се по роті. Більш нічого Ускову й не можна було зробити, і ніхто не тямив, що-ж далі діяти? Де добути Шевченкови „вид“? Комендант 23 липня повідав Тарасови, що не може видати йому білет на виїзд через Астрахань до Петербурга, бо немає ще приказа „по корпусу“, і що коли того приказа з корпусу не привезе наступна почта, так чи не доведеть ся Шевченкови плентати ся до Оренбурга за „видом“. Се значило зробити тисячу зайвих верстов! Про се Тарас не вельми ще сумує, сподіваючись, що в Оренбурзі за допомогою

¹⁾ Записки 10 і 20 липня.

приятелів його Герна і Бюрно, він полагодить свої діваві фінанси, але йому велика шкода, що він вже не застане в Петербурзі вистави в академії художеств, і на довго відтягнуть ся побажання його з граф. Толстий — добродіями його.

26 липня Тарас вислав до графа Федора Петровича лист з подякою за визволення. Міркуючи з Усковим далі, стали на тому, що треба подождати нової пошти. Щоб розважити нудьгу нового дождання, Тарас умовив ся з Фіялковським і з Обеременком іти в яр і там „часи шклянкою, та горілки чаркою“ справити „прощання“. Але Фіялковський зрадив, бо заграв ся в „орманку“, і Тарас з Обеременком, замість ару, справили „прощання“ під вербою. А в ночі на 29 липня Тарасови наснили ся Артемовський, Куліш, Лазаревський і „все дороге серцю“. Під вечір того-ж дня Шевченко змалював собі вид з Новопетровського, сподіваючись колись з того малюнку зробити акварельний малюнок. Вернувшись під вербу, він застав тут свого приятеля Обеременка і умовили ся „завтра раненько піти в балку снідати“.

З записок поета (5 серпня) відасмо, що 31 липня Усков несподівано згодив ся дати йому білет, і о 9 годині ранком 2/14 серпня р. 1857 Шевченко на рибальському човні поплив з Новопетровського на Астрахань.

Таким чином Тарас Григорович Шевченко перебув в Новопетровському форті, яко „рядовий“, шість літ і дев'ять з половиною місяців. В неволю полонили його 5 квітня р. 1847. Виходить, що взагалі в неволі його мордовано десять літ, три місяці і двадцять шість день. Час сей становить трохи що не четвертину всього віку поета і четвертину найліпшу, ту саме, коли талант його став широко розвивати ся всіма сторонами. Розвиток його спинили і примусили невинновно тяжко страждати за Україну. Салдацька неволя, найпаче неволя приміркована Обручовим, дійсно, проковтнула, як жовив сам поет —

„Моє не злато — сребро,
Мої літа, нос добро“.

Вона проковтнула величезнійший скарб не тільки України, не тільки Славянщини, а скарб усіх освічених людей.

Тепер, щоб виразнійше зрозуміти добутки такої довгої і невинновно тяжкої неволі, уявім собі два образи того самого Шевченка: уявім його таким, яким ми бачили його в січні

р. 1847, коли він бояриновав на весіллі у Куліша, і таким, яким він виїхав з Новопетровського форту.

З боку фізичного побачило страшенну різницю.

Під „червоною шапкою“ взяли Шевченка веселим, бадьорим, 33 літнім, з міцним здоров'ям, з густим русавим волоссям на голові. Спід „червоної шапки“, як мовив Костомарів, вернули його з здоров'ям на віки покаліченим, сивобородого, з головою чисто лисою!

Духово-морального образу неволя і покалічення його організма фізичного не перемінили. „Усе отсе мє“, каже Шевченко, „невимовно тяжке горе, усі різні недуги мої, усе приниження минули, ніби не чіпаючи мене. Найменшого сліду вони не лишили. Кажуть, що досвід єсть найлучший наш учитель. Але гідний досвід пройшов поза мене невидимкою. Мині здасть ся, що я і нині (після заслання) точнісенько такий самий, яким був і десять літ назад. В мойому образі внутрішньому не перемінилася ні єдина риса. Чи добре се...? Добре. І я з глибини душі моєї дякую Богови за те, що він не дав отому страшному досвіду зачепити своїми залізними пазурами моїх думок, поглядів і віровань, ясних, наче у дитини. Деяко вяснило ся, покругляло, набрало ся більш природного розміру і вигляду, але все те є добуток старого Сатурна, що летить незупинно, а не добуток гіркого досвіду“¹⁾.

---

¹⁾ Записки стор. 21.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ДОРОЗІ З ЗАСЛАННЯ.

(2 серпня 1857 до 27 березня 1858 р.).

ORIENTAL LIBRARY

of the University of Toronto

427 Spadina Avenue, Toronto, Ontario

І приреченому присягає ся
І люде добрі, і любов,
І все добро і встане в ранці
Веселий і забуде знов
Свою недолу; і в недолі
Пізнає рай, пізнає волю
І встворишчую любов.

Шевченко [„Кобзар“, т. II, ст. 188]

I.

За три дні переплив Шевченко на хисткому човні Каспійське озеро-море і о 5 годині вечера 5/17 серпня 1857 р. дістав ся в Астрахань. Колишня столиця татарсько-астраханського царства, а тепер місто портове не сподобало ся Тарасови. Підпливаючи до Астраханя поет бачив біля берега сотні кораблів і цілий ліс щогол і гадав собі, що Астрахань щось похоже на Венецію під час дожів, але-ж... Побачив, що, хоча рукав Волги, завбільшки як Босфор і підперізує, але не Золотий Ріг, „а купу гною смердячого“. Кажучи правду, що могло сподобати ся поетови в Астрахані? Хоча він цілих сім літ нічого не бачив, опріч дикого степу та убогих будівль казарменних у Новопетровському, а проте його чуття художницьке не виявило; любов до зграбного, до гарного не виснажила ся. Тим часом Астрахань і тепер ще місто майже не культурне; а тоді тим паче. „Будівлі убогі, на улицах брудота, ні готелів, ні путящих ресторанів нема; крамниці убогі, тільки бібліотека мізерна, жіноцтво несприродно біле і переважно сухорляве. Панує твар комлицька. Вираз її простодушний і рахманний“. Тарас спостеріг, що ліпші слуги і робітники з Комликів. „Життя Комликів — каже він в своєму журналі, — кибітка, професія — рибальство і взагалі важкі роботи“.

Ще в Новопетровському Шевченко приміркував собі їхати в Астрахані до Нижнього Новгороду водою по Волзі. А припливши в Астрахань довідав ся, що парохід вернеть ся з Нижнього не швидко і попливе назад з Астрахані після 20 серпня. Плисти на пароході в каюті Тарасови бракувало грошей. Треба було плисти на барці, що йти ме на букспрі у парохода. Купивши білет на плавбу, мусів він сидіти в Астрахані і нудити ся більш двох тижнів, доки рушть парохід. В Астрахані перебував тоді в якихсь урядових справах пляц-ад'ютант Бурцов. Тарас заквартировав у його, але не надовго, бо Бурцов заходив ся дружити ся; 17 серпня мусіло бути весілля; тим то Тарасови треба було знайти собі иньчу квартиру. Попошукавши днів зо два, він, нарешті, знайшов якусь комірчину за 20 коп. денно і перебрав ся сюди 12 серпня. Переночувавши на новій квартирі, в ранці пішов Тарас відчинити віконницю. Ледві став відчиняти, „якийсь бородач“ линув з вікна поміями і, звісно немисне, облив Тараса, та ще, каже Шевченко, „мене-ж і вилаяв, кажучи, що мене чорт носить так рано попід віконню“. І я вилаяв його „старим ослом бородатим“ — признасть ся Тарас¹⁾.

В новому чужому місті приїзжій людині, що не має там ні діла, ні знаємих, завжди нудно сидіти, та ще отак як Шевченкови, що вирвав ся з неволі і, натурально, жадав швидче дістатися до столиці. Треба було чимсь розганяти нудьгу і донебудь дівати нудний час дождання пароходу. Річ натуральна — оглядати місто. Тарас так і робить: вештаєть ся по брудних улицах Астрахані і бачить, що „Астрахань просто острів, перерізаний кількома смердячими болотами. Будівлі порозкидані, і всю оту величезну та незграбну, сіру купу валави увінчують зубчасті білі мури Кремля, та стрійний собор велеліпний на п'ять бань московського штибу XVII віку. Губернаторський дім здаєть ся озною, як прирівняти його до сусідніх халупчин: під домою репрезентанта вишої адміністрації — крамниці з кумисом“. Обійшовши усі глищі, поперечитувавши усі великі і малі вивіски, провідавши і книгарню, взагалі огледівши Астрахань, Тарас виводить з сього огляду, що „се місто погане, зовсім дикчменне, осоружне“ і каже: усаке місто, хоч би таке, як Белебей в Оренбурщині, повинно-б справити добре вражіння на людину, що отак, як я, чевріла сім років в пустині голій. Отже зі мною не тақ стало ся: значить, я ще не зовсім здичавів... Се добре!²⁾

¹⁾ Записки стор. 100.

²⁾ Записки стор. 94—98.

На другий тиждень обставини і умов перебування Шевченка в Астрахані переінали ся трохи на ліпше і та переміна зробила добрий вплив на його дух.

Одночасно з ним були визволені з Новопетровської хурдині декотрі Поляки, що справляли там теж покуту за любов до воли рідного краю. Між ними був і Фіялковський. Одночасно з Шевченком і вони приплили в Астрахань. Тут повитав їх земляк їх лікар Зброжек Тимко, годованець київського університету. Довідавшись від своїх земляків, що й Шевченко визволений з неволі і по дорозі перебуває в Астрахані, Зброжек подав про се звістку своїм знашим Українцям, які були на той час в Астрахані: Іванови Клопотовському, Незабитовському, Одинцови і ин.; дітям київської *Alma Mater*-і. Дехто з них, як от Клопотовський, перебуваючи у Києві, особисто знав Шевченка і всі вони глибоко шанували його, яко національного поета і страдальника за волю і добро рідного народу. Усі вони кинули ся витати Шевченка в його комірчині.

15 серпня в журналі Шевченка Клопотовський власною рукою записує, що в той день він повитав „з превеликою радостю в далекій чужині старого свого професора, найдорожшого та любого поета; повитав його яко батька, яко брата, яко друга великого“.

Не тільки Українці, але дехто з Великоросів з ентузіазмом витали визволеного з неволі поета. Так Федор Чельцов у Шевченковому журналі 16 серпня „вельми дякує Богови, що сподобив бути кілька годин у купі з батьком милим Тарасом Григоровичем Шевченком“.

Поляки теж не відстали й собі. „Славетний Кобзарю Народний! — витає Тараса Зброжек: — Твоє теперішнє перебування серед нас робить мене зовсім щасливим і отсі години ніколи не зникнуть з моєї памяти. Стократ благословляю отсей день великий, коли небо дало мині спізнати особисто Тебе, великого і непохитного оповідача правди“. [Записки стор. 103].

В Астрахані перебував тоді саме богатир-мільйонник О. О. Сапожников. Шевченко знав його ще року 1842 невеличким хлопцем. Тепер він відав, що Сапожников живе в Астрахані і проходячи раз по одній улиці, помітив великий будинок з написом: „Домъ Сапожникова“; але згадавши, що Сапожников „на астраханському обрію є зорею брилятовою, та ще й безплатним метрдотелем“, Тарас не пішов до його. Тим часом Зброжек 15 серпня переказав Сапожникову, що Шевченко в Астрахані; і на

другий день Сапожников і Шевченко оновили стару знаємість. В особі Сапожникова Тарас зустрів людину просту, добру і високоблагородну.

Ото-ж новим і старим знаєми Шевченка прийшла добра думка пошанувати нашого поета гуртовим бенкетом.

От що пише Шевченко про другий тиждень свого перебування в Астрахані: „З 15 до 22 серпня у мене в курявій і брудній Астрахані було таке сьвітле сьвято, якого на мою віку мині ще не трапляло ся. Земляки мої, більшість їх Княни, так щиро, так радісно, так по братерськи привитали мое визволення з неволі і свою гостинність так розгорнули, що не дали мині самому провадити свої записки, а взяли на себе“.

Очевидна і зовсім натуральна річ, що астраханські привитання окрили, підбадьорили сьвіжою силою дух поета, так як ту квітку, причавлену спелею, бадьорить і сьвіжить чиста, сьвіжа роса. Привитання астраханські були першим ступнем по тій стежці, де Українці сьвідомо справляли свій сьвятий обовязок прилюдного і заслуженого пошанування ієнія рідного слова і великого страдальника. З Астрахані почав ся прилюдний суд і осуд тієї великої історичної несправедливости тяжкої, що загодіано над Шевченком 30 мая 1847 р.

„Спасибіг вам! — дякує Тарас своїм астраханським прихильникам: — ви наділили мене таким щастєм, ви надали мині таких радощів, що мое вдячне серце ледви їх вміщує. Память про отей найщасливіші дні я не до прозаїчних записок своїх заведу, а сховаю в скарбниці серця свого“¹⁾.

Сапожникову тоді саме треба було з усією своєю родиною їхати теж до Петербурга. Він наняв собі до Нижнього Новгороду той самий пароплав „Князь Пожарський“, на буксирній барці, котрим бажав плисти і Шевченко, і купив собі білет. Тепер Сапожников прохав Шевченка подорожувати з ним у каюті.

Тарас згодив ся: куплений білет він віддав капітану парохода, просячи подарувати його першому злидареві. Капітан „Князя Пожарського“ Кашкин на той білет взяв, замість одного, п'ятьох злидарів, що не спроможні були навіть по одному карбованцю заплатити за переїзд до Нижнього.

22 серпня „Князь Пожарський“ рушив з Астраханя.

¹⁾ Записки стор. 104.

II

Не по рудому киргізьському степу пустинні подорожував тепер Тарас; не „по заспанних хвилях“ моря Аральського плив він тепер. Перед очима поета розгорнув ся широкий, блакитно-сріблястий шлях красуні Волги, облімованої зеленими, часто стрімкими, берегами. І плив тепер Тарас не в гурті темних, часом паних, зневолених жовнірів, а в товаристві людей освічених і прихильних до його. А про те всі обставини плавби на „Князю Пожарському“ запевне зворушували в Тарасовому серці пережите тяжке минуле... і, певна річ, нікому не чуле питання: за що? нерас здіймало ся на серці у поета. Хоч би яке любляче, м'яке, всепрощаюче серце не було у чоловіка, він до віку не спроможен забути неzasлуженої тяжкої наруги і зневаги, та ще таких, яких зазнав Шевченко.

Забути їх живій людині — значить забути самого себе. А чи се річ можлива? Можна простити їх; але забути не можна. Я ще раз певен, що пливучи з Астраханя, Шевченкови не можна було не нагадати плавби і по Аральському озеру і по Уралу в Гурев-городок і по Каспійському морю човном до Новопетровського в жовтні 1850 р. Я певен, що споминки його в ту годину бризкали кровю з самого серця так, як колесо „Князя Пожарського“ бризкало срібною піною.

Пливе „Пожарський“. Носом своїм він ріже-оре шкляний шлях Волги і гуде тихо, поважно, наче він гордує, що везе на собі найдорогоцінніший скарб України. Природні обставини надають ще більш гордощів і торжественно-тихого бенкету. „Ночі тихі, місячні; чарівничо-поетичні ночі. Волга поняла ся прозорим туманом і, немов те зеркало безкрає, відбиває в собі красуню ніч, бліду, чарівну ніч. Відбиває і стрімкий берег, інде порослий купами зелених дерев. Декорація невимовно гарна“. Вона солодким спокоєм напоювала і заспокоювала збентежені Тарасові нерви і, наче та ніжна няня, голубила-приснищала і запевняла, що ні барабан, ні „Заря“ не потурбують вже ізмученого серця поета. Замість барабана і „Заря“ покриває гукничий; покриває німа гармонія привабливої, чарівної краси природи, та задушений голос скрипки, що серед тихої ночі так чарівно, мелодійно лунає з чердака пароплава. Шевченко взагалі любив музику, а скрипку тим паче. І от він слухає вже третю ніч, як на пароплоді вільно-відпущений з кріпаків розливає ча-

рівні гуки Шопенових мазурок. „Отсих славянських пісень сердечно-глибоко сумних я ніколи не наслухаюсь, — пише Шевченко 27 серпня: з тієї скрипки, — додає далі поет, — видітають стогнання і зливають ся в один стогін протяжний та сурорий. Чи скоро-ж сей стогін долетить до твого уха, наш Боже праведний?“ — питаєть ся поет.

Нові обставини, нове товариство інтелігентних людей і воля, так впливали на Тараса, що першими днями плавби він не спроможен був ні до чого взяти ся; навіть ретельно не писав кілька днів свого журналу. „Усе нове товариство, подорожні люде — пише Тарас в журналі, такі щирі і приятні, прості, що я з радощів не тямлю, що й робити; тільки то назад, то наперед бігаю по чердаку, неначе той школяр, що впрвав ся з школи. Отакій несподіваний зненацька контраст не дає мені прийти до себе. Людське поводження зо мною здаєть ся мені чимсь неприродним, неймовірним...“

А властиво в поводженню з Тарасом його подорожніх товаришів не було нічого незвичайного. Десятилітнє життя в казармі в пустині, життя зневоленням жовніром налізло в душу до його такої нелюдської труги, що діло звичайної уваги і приятни людської здавало ся йому незвичайним чимсь. От з отих підкрислених в горі слів ще раз бачимо, які були відносини до Шевченка на засланняю і які умови життя довело ся йому перетерпіти.

Сапожников дав Тарасови багацько книжок і нових журналів. Коли перші вражіння нових обставин трохи втихомирили ся, Тарас пильно взяв ся до духового корму: взяв ся читати. Кілько то часу він майже нічого не читав; пова література, нові напрямки, слово, трохи визволене по смерти царя Миколи з цензурної неволі, не доходили до Новопетровської тюрми. Тим то тепер Шевченко походив на чоловіка, що довгий час голодував, животіючи єдине хлібом та водою.

Капітаном на пароході трапив ся чоловік освічений, охочий до ліберальних і артистичних творів письменства, яких у його в портфелі було чимало в запасі. І от 2-ого дня вересня на „Пожарському“ в каюті капітана пішли літературні читання. Читали твори Венедиктова, Салтикова Щедрина, „Полярную Звѣзду“ Герцена і в ній твори повішеного 14 грудня Рилєва: „Войнаровський“, „Наливайко“, — й инчі з минулого історичного життя України... Шевченко впливаєть ся змістом і думками тих творів. В журналі своїм 5 вересня під впливом читаного

поет пише: „Гоголе, наш безсмертний Гоголе! Якими радощами раділа-б душа твоя благородна, побачивши навкруги себе таких учеників ієніальних (як Салтиков). Други мої, щирі мої! пишніть, подавайте голос за оту чернь горопашну, за отого смерда безсловесного, зневоленого“.

Завжди помічало ми, скоро стринеть ся Шевченко чи з освіченими людьми, чи з новими звістками часописними, першми ділом і більш за все займає його питання про визволення кріпаків. Тоді вся Росія і все її письменство жило тим питанням. І скрізь помічало ми, що десятилітня неволя не викоренила у Шевченка благороднішого бажання визволення кріпаків з неволі.

Але природа наділила нашого поета не тільки огнем любови до чоловіка, до волі і сьвіту; вона дала йому і огонь ненависти, огонь гніву і обурення проти неправди, неволі, проти гнобительства і утисків. Проти прихильників кріпацької неволі він так обурював ся, що не спроможен був інколи провадити з ними звичайну бесіду.

В дорозі ми й стріваємо саме такий приклад. 9-ого вересня в каюту до капітана зібрало ся подорожне товариство п'яти чай. Пришов з другого парохода капітан Яків Возницін, дідич з тверської губернії. Спостерігши з розмови, що Возницін, хоч, і ліберал, а про скасування кріпацтва говорить з невітхою“, Тарас не схотів вже й говорити з ним.

Думав був Тарас, пливучи пароходом, малювати образки з красовидів Волги і виготовив на те альбом. „З кожною годиною береги Волги стають більш привабливими, читасмо в „Записках“ 29 серпня. Заходив ся був зробити з одного місця нарис. „Ова! річ зовсім неможлива: чердак тремтить і контури берегів швидко переменяють ся. Мушу попрощати ся з колишньою своєю Новопетровською гадкою змалювати береги Волги“. Одначе коли випадала зручна година підчас стоянки паропливу, Тарас пильновав скористати ту годину і зробити малюнки. Так от він змалював комишинську пристань і правий берег Волги біля Комишина і пнч. Вельми бажав він змалювати нарис з так званої могили Степана Разіна; але не пощастило йому; повз могилу проплили перед сьвітом, коли ще було темно.

Почавши з Саратова встають перед Тарасом живі сьвідки того тяжкого мордовання, яке справляли над ним в лиходійному про його р. 1847.

Як вже відасмо, Миколу Костомарова, видержавши рік у тюремній фортеці, повернули на службу в канцелярію губернатора в Саратові. Тут перебував наш історик аж до визволення його коронаційним маніфестом царя Олександра II 26-го серпня р. 1856. На весні р. 1857 Костомарів поїхав до Саратова, щоб видихати хоч трохи життя на заслання і жити свій дух духом життя і природи європейської. Під час візду Шевченка, Костомарова в Саратові не було; жила там біля неня його, що переїхала до Саратова зараз, скоро р. 1856, привезено туди її сина.

30-ого серпня „Князь Пожарський“ зупинився біля Саратова. Тарас зараз подався до Тетяни Петрівни. „Блаженствуй, читасмо в „Записках“, по голосу мене пізнала; але живши на мене, стала непевною: чи не помиляється вона? Коли-ж запевнила ся, що се більш ніхто, як я, вона, на одного, привітала мене радісними поцілунками та щирими словами першої години ночі я сидів у неї. І Господи! чого мені не нагадали! про що ми не балакали! Вона мені і листи свого Миколи з заграниці і лепісточку, що він прислав до неї в листі, писаному з Штокгольму, день нагадав нам тяжкий день 30 мая року 1847-ого, в діти ті, зарпдали“¹⁾.

Шевченко списав тоді Тетяні Петрівні відомі вже вірші: „Весело сонечко ховалось“, вірші писані 1847 р., з того приводу, що сидючи в арешті, він і вікна, як неня Костомарова приголомшена лихом, промовляла вікна і була з скорбот та журби „чорнійша чорної землі“.

На другий день за пів години до того, як „Князь Пожарський“, ладен був відчалювати від Саратова, в капітанському прийшов Петро Чекмаров і привітавшись промовив до неї, що „Марія Григорівна, людина вам невідома, вона і поклонниця наказала мені переказати вам її сестричків привіт з бажаючою водою“. Чекмаров привітав її і від „саратівської братії“. Тарас „довго себе не від такого несподіваного щастя“²⁾.

З Саратова вісім день поїхав до Симбірська: погода там, звісно: вересень, осінь і не давала Тарасови малювати.

¹⁾ Кобзарь, т. III. Записки, стор. 108.

²⁾ Русск. Стар., март, 1880 р., стор. 601.

³⁾ Записки стор. 109.

вучи повз одиноку голу гору „Царев Курган“, куди-б то цар Петро I., плаваючи по Волзі, заходив, Шевченко згадує гору біля села Гудзівки в Звенигородському повіті в Київщині і каже: „Може і Гудзівську гору який великий пан осьвятив тим, що був на ній, але земляки мої якісь не вдатні до того, щоб зберегати в своїй пам'яті отакі вчинки. Либонь чи не домірковалися мої земляки, що коли цар вйде на отаку от гору, то се вже не дурно і треба сподівати ся, що він зробив се на те, щоб своїм невсвітними оком оглянути і, коли він вояка, дак спостерегти, скільки за одним разом можна вбити вірноспідданих; а коли він, крив Боже, агроном, так ще гірш, найпаче коли траплять ся, що там околиця не родюча. Він тоді „высочайше повелѣть соизволятъ“ зробити її родючою... От тоді й заходять ся потом та кровю хрестян гноїти неродючі солончаки (млаки...“)

Ваблю Тараса зайти в Сибірськ та подивити ся на пам'ятник російському історіографови Карамзину. Не поталанило: „Пожарський“ у вечері вже пристав до Сибірська, та ще як на те-ж: дощ, сніг, слота осіння, болото по коліна. „Другий отсе раз, — пише Тарас у журналі 9-ого вересня, — проїзжаю нове Сибірськ і не таланить мені побачити пам'ятник. Першим разом мене везли через Сибірськ р. 1847-ого. Тоді було не до пам'ятника: тоді мене притьмом треба було на щось в Оренбурзі і фельд'стер на осьмий день примчав мене туди“.

13-ого вересня „Пожарський“ спинив ся біля Казані. Тарас виїшовши на берег, пішов до міста і зайшов в університет, щоб розпитати ся, чи не скаже хто, де тепер його київські товариші, кирило-методіївські братчики Андрузьський і Посада, заслані того-ж таки р. 1847-ого в Казань, щоб тут кінчили університет? Марна праця! Про своїх союзників він нічого не довідав ся, а тільки вразив своє серце несподіваною сценою: виїшовши з університетського двору на улицу почув він барабан і побачив натовп людній, що проводив якогось злочинця на кару катованнем. Поміж людьми, що бігли подивити ся на його гідку процесию, помітив поет молоденьку дівчину з „катеринкою“ і обідранця-хлопця з тамбуриною... Поетови „стало не то, що-б сумно, а якось занадто паскудно“ і він швидче вернув ся на пароншав.

Поміж подорожнім товариством трапляли ся іменинники. Вже-ж Сапожников не забував справити чи іменини, чи день

народження і таким чином кілька разів за всю дорогу водою були веселі товариські бенкети. Нарешті ранком о годині 11-ій вересня 20 дня „Князь Пожарський“ приплив і об'якорився біля Нижнього Новгорода¹⁾.

III.

День 20 вересня був морозний; сонечко привітливо освітло Нижній Новгород і прегарні околиці його. Ясно було і на душі в Шевченка. Він проїхав $\frac{2}{3}$ своєї дороги; поперед його вже невелика частина і не такого трудного шляху: $1\frac{1}{2}$ дня до Москви кінями, а там за 27 годин залізницею до Петербурга; виходить, що через 2—3 дні він обійме своїх друзяків щирх Лазаревського і Гулака; поцілує руку своєї „заступниці сьвятої“ графині Анастасії Толстої і, головна річ, побачить свою *Alm-mater* — Академію. Певна річ, що такі ясні надії освітили в Тарасовій душі, коли він вийшов на берег. Перш за все він пішов у гімназію до Бобржинського, свого земляка і годованця київського університету. Бобржинського не було в господі. Тарас пішов оглядати місто з його Кремлем і з стародавніми церквами. Стародавній штаб цікавив його, яко художника. Оглянувши пам'ятник Пожарському і Мніну, Тарас знайшов, що сей пам'ятник — „копісний ганебний подарунок від невдячних нащадків“. Церкву св. Юрія, будовану ще в XVII в., він признає красунею, а новий собор йому не подобався: „будівля гідка, просто величезна ступа з п'ятьома короткими товчачами“.

Не заставши й другий разом Бобржинського в господі, Тарас пішов на квартиру до Сапожникова. Тут зустріла його така несподівана звістка, що знов збентежила йому заспокоєну було трохи душу. Управитель пароходного товариства Микола Брлкин повідав йому, що прийшов наказ з поліції, скоро Шевченко припливе до Нижнього, зараз повідомити про те поліцію.

„Хоч я і бував в бувальцях, — читасмо в журналі поета 20 вересня, — а про те отся несподіванка вельми мене збентежила“. Що воно за притичина і з якої речі — ніхто нічого не відав.

Перенісши свій пакунок з пароходу до Брлкина і ждучи, чого там довідасться Брлкин в поліції, Тарас пішов третім

¹⁾ Заниски стор. 123.

разом до Бобржинського. Щирий земляцький привіт, теплі обійми трохи заспокоїли Тараса. На другий день за порадою Брижкіна й Овсанникова, Шевченко став на тому, щоб прикинути ся хорим і „лицимірством“ перемогти подлость і до 1-ої години лежав, читаючи „Голоси изъ Россіа“, але остогидло лежати, він пішов попрощати ся з Сапожниковим, що поїхав далі до Петербурга. „От тобі й Москва, от тобі і Петербург і Ермітаж і Академія!“ — тужить поет у „Записках“ і не диво, що з наболілого серця його вириваєть ся „проклин корпусним і мнѣчнн командирам, безкарним мучителям...“

Зараз побачимо, що така жоретка фраза буде доволі мягкою, коли зрозуміємо, що через канцелярську дурницю поет трохи знов не попав в хурдигу і все таки мусів трохи не пів року перебути в Нижньому Новгороді.

Амнестиа, дарована Шевченкови царем Олександром II в квітні 1857 р., не була повною. Велено було визволити його з військової служби, але заборонено приїздити йому до обох столиць — до Петербурга і до Москви; не дозволено їхати на Україну а перебувати в Оренбурзі. Про се Оренбурзький генерал-губернатор граф Перовський повідомив 28 мая 1857 р. (день в день через 10 літ після конфірмації Шевченка) начальника 23 пішої дівізії, (до неї належала залога Новопетровської фортеці). Від начальника дівізії такий приказ пішов до начальника I-ого баталіону в Уральск. Цілий місяць треба було на те, щоб командир баталіону післав відповідний приказ своїм підручним в Новопетровське. Тоді саме, коли командир I-ого баталіону Львов робив огляд Новопетровської залози і муштровав Шевченка прилюдно, у його в канцелярії в Уральску лежав уже приказ про амнестию і тоді то, себто 26 червня, помічник його підполковник Михальський написав приказ до ротного командира капітана Косарева, що заслані в Новопетровську залозу жовніри Хрибчинський, Ольшевський, Фіалковський, Доморацький (все Поляки) і Тарас Шевченко по царському приказу визволені з військової служби; Михальський наказав Косареву, вирядити їх в Уральск почтовим човном через Гурєв-город.

В приказі Михальського ніже єдиного слова не було про те, що Шевченкови заборонено їхати в столиці і на Україну. Чому про се не написав Михальський, трудно вгадати. Може він гадав, що те обмежованне треба було тайти і повідати про його Шевченкови тоді лишень, коли він прибуде в Уральск? Вже-ж він був певен, що наказ його буде справлений сьвято,

слово в слово і Шевченко невідмінно прибуде до Уральська. А може то була просто писарська помилка — хто його вгадає. Новопетровський комендант Іраклій Усков в листі до Шевченка 7 січня 1858 р. між иньчим про отой приказ Михальського висловив ся так: „Отой Михальський написав галиматні (нісе-нітницї) про ваше виведення з війська...“

Іраклій Олександрович Усков був добряга і сердечно спочував Тарасови. З приказу Михальського він бачив, що жадного обмежовання Шевченкови не прописано; значить: до Уральська його кличуть єдине на те, щоб видати йому „указъ объ отставкѣ“; але-ж „указ“ можна і переслати; а плентати ся за тисячу верстов — щоб взяти той „указ“, се-ж буде нове мордовання Шевченкови. Міркуючи так гуманно і льобічно, майор Усков згодив ся, щоб Шевченко не ходив до Уральська і видав йому проїздний білет до Петербурга, а до командпра баталіону написав, що коли Шевченка кликали до Уральська на те, щоб видати йому гроші на дорогу, дак Шевченко відцурав ся тих грошій; коли-ж його кликали на те, щоб видати йому „указъ объ отставкѣ“, дак Шевченко прохав переслати йому той „указ“ через Академію художеств у Петербург, де він жити ме“.

Здавало ся, усе гаразд. Тимчасом 23-ого серпня прийшла з Уральська звістка до Ускова про ті обмежовання, які в амне-стїї постановлено задля Шевченка! Усков спостеріг халепу. Властиво кажучи, жадної помилки він не вчинив; але-ж військова формалістїка та дисциплїна вимагали, щоб Косарєв вирадив Шевченка до Уральська, ретельно справляючи наказ свого начальника. Отсе раз; а друге — ще гірш: Усков дав Шевченкови в білетї довід іхати туди саме, куди їздити Тарасови цар заборонив!

Усков переполнившись ся і ту-ж мить післав в Астрахань наказ до свого ад'ютанта Бурцова, щоб він, коли Шевченко ще в Астраханї, спинив його, відібрав проїздний білет і вирадив до Уральська. А коли Шевченка в Астраханї вже нема, дак зараз відіслати до поліції в Нижній Новгород, в Москву і Петербург прохання його, Ускова, щоб зараз спинити Шевченка, скоро він туди приїде.

На превелике щастє, тоді, коли Усков писав своє послання до Бурцова — Шевченка не було вже в Астраханї. Але якої знов лихої долї зазнав би наш горопаха, коли-б був посидів в Астраханї ще з тиждень? Мусів би безапеляційно знов перепливати через Каспійське море і подорожувати до Уральська,

а далі й до Оренбурга і там сидіти знов в „широкій“ тюрмі. Мабуть лиха доля на сей раз заспала, а добра тин часом посприала Тарасови.

Бурцов одержав папери від Ускова 29 серпня, коли „Князь Пожарський“ з Шевченком підпливав вже до Саратова. Довідавшись, що Шевченка нема вже в Астрахані, Бурцов післав по адресі проханне Ускова і, певна річ, додав і від себе звістку Нижегородській поліції, що Шевченко пливе на „Князі Пожарському“. Ся звістка попередила Шевченка, прийшла до Нижнього Новгорода раніш ніж приплив „Князь Пожарський“. І от поліція повинна була відібрати у Шевченка білет і самого його повернути до Уральска!¹⁾

„Що-ж його тепер діяти з такою пригодою?“ — журив ся Тарас: коли-б не порада добрих людей, так, каже він²⁾, „довело ся-б міні тепер сидіти за ґратками і дожидати „указа обь отставкѣ“, або просто кинути ся в обійми красуні Волги. Здасть ся, останне чи не було-б лекше“.

Поліцмайстром у Нижньому Новгороді був тоді ґвардії полковник Лапа, а помічником у його Куддай; люди освічені. Вони розуміли, що вимагання — повернути Шевченка до Уральска, було-б нелюдським мордованнем чоловіка і так вже доволі вимученого і що тут опріч нікчемного формалізму — нема про що й говорити. До того-ж і губернатором тоді у Нижньому був чоловік трохи ліберальний, Муравев (не той, що потім вішав людей у Вильні). Нарешті і час тоді був в Росії — добрий: над нею витав дух оновлення і, здавало ся, над нею сходить сонце волі і правди.

Тин то поліція не турбовала Шевченка. 1-ого жовтня Лапа з лікарем Гартвітом завітали до його і списали протокол, що поет слабує на якийсь довгий недуг. Тарас став певним, що подорож його до Оренбурга річ непевна тепер³⁾.

Губернатор Муравев, давши Шевченкови дозвіл перебувати „до одужання“ в Нижньому Новгороді, післав в Оренбург лікарське свідощтво Гартвіта. А сам Шевченко за порадою добрих приятелів, а більш за все графині Толстої, післав просьби: в Оренбург — до нового генерал-губернатора Катеніна, щоб не вимагали від його приїзду в Оренбург і в Уральск за „указом“;

¹⁾ Русск. Стар., май, 1891 р.

²⁾ Записки 124.

³⁾ *ibidem* стор. 126.

а в Петербург до графа Федора Толстого, щоб виклопотав йому дозвіл хоч на два роки приїхати до столиці, повчити ся в Академії.

Уся отся нова переписка неминуче мусіла дізнати проволоки вже через те єдине, що залізниця тоді в Нижнього Новгороду ще не було, а почта ходила собі повагом. Мусів поет сидіти в Нижньому Новгороді і „хоровати“, доки не прийде та чи иньча відповідь. Надії більш було на добру відповідь.

IV.

Ждати відповіді довело ся Шевченкови трохи не цілого пів року. Не можна сказати, щоб за сей час життя його в Нижньому Новгороді трапляли ся які незвичайні пригоди, щоб видавали ся лихою чи доброю стороною: до таких можна хіба заресструвати невдатне сватання його до Піунової, та приїзд до Н. Новгороду його великого другака артиста Михайла Щепкина.

Звістно, і без таких надзвичайних випадків життя поета не йшло рівною ходюю, як воно йде у людей звичайних; повно у його переходів, перемін у становнці духа, повно енергії, як завжди буває з такими як Тарас великими і глибоко перенятливими людьми. Прокидало ся те фактами дрібними, але прокидало ся під барвою властивою тільки людям видатнішим. Жадного дрібного вчинку в життю Шевченка не треба й не годить ся нехтовати. Тим то ми й переглянемо життя його в Нижньому Новгороді день скрізь день.

На знаємості в Нижньому Новгороді з людьми інтелігентними Тарасови недостачі не було. Нижегородці щирсердо і гостинно витали його і ми вважасмо за обовязок висловити сердечну подяку Українців Нижегородцям за привітну гостинність до нашого поета. Ледви чи була в Нижньому Новгороді така осьвічена господа, щоб двері її не були на встеж відчинені задля віщого кобзаря України. Не тільки люди звичайні, але й люди видатніші, аристократи, богатири, князі, починаючи з губерського маршалка, вважали за честь і шанобу для себе знаємість з тим, кого три місяці назад капітан Косарев велів муштровати прилюдно на пляцу по кілька годин що дня.

Опріч Брилкина, Овсанникова і Шрейдерса, яким Шевченко і які Шевченкови стали людьми своїми, близькими, між знаєними Тараса в Н. Новгороді бачимо князів Іоїлцина і Тру-

бецького, генералів Ваймарна і Фрайліха, начальницю дівочого інститута генеральшу Дорохову, бачимо відомого критика музичного Улибашева і иньч. і иньч. Ми не можемо не радіти читаючи звістки, як сердечно витали в Нижньому Новгороді нашого поета.

Бачимо, одно слово, що життя Тараса пішло не згірш і з боку околицьнього: ні що не гадувало йому, що він все таки сидить на ґрипоні, під доглядом поліції.

З свого перебування в Ниж. Новгороді Шевченко пильнує скорпствувати ся перш за все задля свого духа і свого олівця художницького. Перебуваючи на заслання він майже зовсім не мав хліба духового. В листі 12 листопада р. 1857 до графині Толстої він щиро признаєть ся, як він з'убожів на хліб духовий: „Мені, — пише він, — неминуче треба було якоїсь зупинки між Північною Пальмірою і степом киртізським; инакше я прибув би до вас сущим Киртізом. Впродовж 10 літ я, опріч „Рускаго Инвалида“ нічого не читав. От ви і гадайте собі, яким темним чудаком прибув би я в товариство людей освічених! Тепер книжок у мене сила. Я читаю запеси і раюю читаючи“.

Книжок дійсне не браковало. Опріч звичайної преси російської того часу, опріч книжок українських, що поприєздили до його з столиці Куліш, Лазаревський і иньч. приятелі, він добував ще російські книжки, видані за границею. У Англичанина Гранда роздобув він видану Герценом у Лондоні „Полярну Зв'язду“ р. 1856. „Намальовані на обкладці її портрети наших апостолів-мучеників (повішених за 14 грудня) вразили мене, — пише Тарас 3 грудня, — так тяжко, так скорботно, що я не спроможу ся відпочити від сего темрявого вплину. Як би то добре було, коли-б хто на спомин отсієї скорботної події видав медалю. З одного боку вибиті-б портрети отсих велико-мучеників тай підписати „перші російські благовістники волі“, а з другого боку портрет „Неудобозабываемого Торназа“, під ним підписати: „не перший російський катюга коронований“¹⁾.

Кладучи поклони перед подією 14 грудня р. 1825, глибоко шануючи діячів її, так званих „декабристів“, Тарас стосуєть ся одначе до них небезкритично. В „Записках“ його читаємо про деякого з декабристів от які замітки: „У Якобі стрівав ся і благоговійно спієнав ся з декабристом Іваном Анненковим, що вертає з Сибіру (по амнестії 26 серпня). Сивий, благий і величавий

¹⁾ Записки стор. 141.

засланець. В бесіді його нема й тіни озвірення на своїх жорстоких суддів, навіть добродушно кепкує з фаворитів коронового фельдфебля, з Чернишова і з Левшина, що був головою верховного суду (над декабристами). Благоговію перед Тобю, один з наших первозванних апостолів¹⁾. Але трапила ся другий разом нагода записати дещо з життя другого декабриста. Тарас стрів нешлюбну доню одного з декабристів „дівчину на предиво гарню, любу і шпарку“, і каже: „Туга бере мене, коли я бачу таких (нешлюбних) дітей. Нікому, тям наче заступникови волі людської, я не прощаю такої незалежності неморальної; вона спутує таких горопашних дітей. Нехай вже який небудь гультай-гусарин, або дідич-собачник! Таким можна вибачити, але декабриста, що поніс свого хреста в пустиню Сибіру во ім'я людської волі, тому не можна вибачити такої незалежності. Коли він не спроможен був стати вище звичайного чоловіка, дак не повинен був принижати себе перед людьми звичайними“²⁾. Другий раз з приводу того-ж таки декабриста, Шевченко записує про його такі звістки: „Він — батько Ніни, займає в Москві якусь значну посаду, а мати проста Якутка, живе в Ялutorовську. Він одружив ся з богатиркою, вдовою К. властиво на те-б то, щоб добре виховати свою Ніночку... гидкий батько“³⁾.

Радіє Тарас почувши від Варенцова, приятеля Костомарова, що в Москві поміж молодіжю ходить лист Костомарова до царя, лист повний правди і взагалі розумнійший і ширший ніж лист до царя від Герцена. Лист написав Костомарів з Лондону. „Коли се правда, — додає Тарас, — так запевне можна сказати, що Микола Іванович „сопритчен“ до собору наших закордонних апостолів. Благослови його Господи, на отсею великому шляху“⁴⁾.

Куліш, надруковавши „Оповідання“ Марка Вовчка, а далі і II-ий том „Записокъ о Южной Руси“, переслав їх до Шевченка. „Послаю Тобі, брате Тарасе, „Оповідання“ Вовчка. Бач, які дива творять ся: уже й камінна починає вопіяти! Де-ж пак не диво, що Московка преобразилась в Українку, та такі повісті удрала, що хоч би й тобі, мій друже, так пришлось би в віру. Як то ти їх уподобаш? Пиши ширю, бо ти у нас Голова на

¹⁾ ibid. стор. 136.

²⁾ ibid. стор. 142.

³⁾ ibid. стор. 144.

⁴⁾ ibid. стор. 135.

всю Україну. Пишуть до мене з Москви, щоб у московському журналі („Русская Бесѣда“) що небудь твоє напечатати. Не квапся на сєє, мій голубе, до якого часу. Одно, що треба тобі спростовати дорогу до столиці, а друге — треба тепер з великою увагою роздивляти ся, що напечатати, а що й придержати. Слава твоя писательська тепер на зеніті; то вже треба оглашати себе голоснішим ділом, а не аби-яким. Після року 1847-ого ждуть від тебе земляки річчї великих, а після вже й малини до їх обігнеш ся. От як би Ти Гуса згадав, або на ново сконцював. Ми знаємо тільки початок:

„Кругом тіснота і неволя,
Народ закований новчить,
А на апостольскім престолі
Чернець годований сидить...“

У 4-ій книжці „Р. Бесѣды“ єсть дещо про Гуса, прочитай тай виведи свою красну мову про його. Коли є у тебе гарні вірші і без Гуса, дак пришли перше міні їх на перегляд, щоб пішло воно з моєї руки, як „Наймичка“, котрої, сам бачиш, я не зіпсовав. Щиро кохаю твою музу і не пожалую часу переписати, що вона внушила. Нехай не виходить між люде розхрістаную і простоволосою циганкою, а явить ся гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб з дочки знати було й батька¹⁾.

Шевченко тоді ще не відав, що псевдонімом „Вовчка“ підписуєть ся жінка Опанаса Марковича — Маруся; про се він довідав ся тільки 18 грудня і бажав до неї написати і подякувати „за ті радости, яких надає її книжка натхнена“.

Другий том „Записокъ о Южной Руси“ дуже сподобав ся Тарасови. Дякуючи Кулішеви за його, він у листі 5/17 грудня пише: „Спасибіг тобі за „Наймичку“. Чи не знайдеш там у паночки-хуторяночки в альбомі і мого Івана Гуса? Добре-б було, як би знайшов; а то шкода буде, як пропаде. Що за дивний чоловіяга Л. Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш. Ще ось що: як би міні хотіло ся, щоб ти свої „Записки о Южной Руси“ зробив періодичним виданням, от як журнали. Нам з тобою треба добре поговорити об сїм сьвятім ділі...“²⁾.

Тут саме до речі треба сказати дещо про поему „Наймичка“, тим паче, що один з наших письменників Франко, зна-

1) Чапий: „Жизнь и произведение Шевченка“.

2) Записки стор. 174.

гасть ся, що сю поему Шевченко написав після повісти „Наймичка“, написаної мовою великоруською. Річ відома, що Шевченко манускрипти своїх творів зіставляв у різних своїх приятелів. Останнім разем перед арештом, їдючи по Чернигівщині в лютому і березні р. 1847, він збирав свої манускрипти, гадаючи улаштувати, що можна задля почати. Виїдаючи від Андрія Лизогуба з Седнева, Тарас лишив у його чимало своїх ще недрукованих творів; між ними була і українська поема „Наймичка“. Коли Лизогуб довідав ся, що Шевченка арештували, йому зовсім натурально можна було сподівати ся, що і його не мине ревізія. Тим то він, замість того, щоб палити Шевченкові твори, як се пильчі люди зробили, заховав їх десь „у стріху“ і там в доброму спряті берегли ся вони. Без сего, певна річ, Україна не побачила-б ні „Наймички“, ні „Стодохі“, ні „Псалмів Давидових“, ні чимало пильчого. Коли Куліша визволено з неволі, брат його жінки, Білозарський, поїхав в Седнів, забрав у Лизогуба Шевченкові твори і через Л. М. Жемчужникова переслав їх до Куліша в Петербург. Куліш тоді саме даштовав свій II-ий том „Записокъ“ і туди завів і „Наймичку“. Але тоді саме, се-б то в початком р. 1857, йшла робота графа Ф. П. Толстого про амністію задля Шевченка. Куліш добре відав, що „Наймичку“ написав ніхто як Шевченко і написав П, як каже він у листі¹⁾ 18 липня 1845 р. „ще до свого москалювання“; але тамив і те, що під той час незручно було виводити в печаті йменна Шевченка, яко українського письменника, тим то він і надруковав „Наймичку“ без авторового підпису, кажучи в передмові, що поему списав з альбома у однієї української панночки. Тепер знаємо вже, що та „хуторянка“ був Андрій Лизогуб.

Того-ж таки часу Куліш надруковав у Петербурзі свою „Граматку“. Варенцов, вернувшись 10 грудня з Петербурга, привіз Тарасови з Москви від Осипа Бодяньського нову книжку його „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“, а від Куліша „Граматку“. Тарасови подобала ся остання; він каже²⁾, що вона „скомпонована гарно, розумно і благородно; що се перший вільний промінь того світу, що може зазпрути до здавленої панами голови невольників“. Про отсю „Граматку“ і Костомарів писав до Тараса, що „вона порадовала його, та не так вона сама, як думка писати для народу. Приходить час про-

¹⁾ Лист ще не оголошений.

²⁾ Записки стор 150.

снутн ся нашому люду і розумом працювати. Треба, щоб по селах учили дїтвору по нашому, а на те треба того, з чого учти ся. Міні здасть ся, що погляд Кулішів не годить ся до букварів: народу треба тепер не дагоминків, а твердої тверезої страви. Тепер нам треба граматки своєї мови, короткої історії натуральної, короткої географії та космографії; книжки про закони, на скільки вони потрібні для народа¹⁾).

Тут варто до слова сказати, що погляди на освіту в народній мові, погляди на потреби і зміст підручників, — взагалі погляди на потребу освіти реальної зійшли ся однаковісенько, у наших старійших братів-письменників з поглядами молодих Українців. В сій справі погляди „батьків і дітей“ ні в чому у нас не відрізняли ся.

Та система освіти, про яку Костомарів писав до Тараса, панувала по недільних школах на Україні, принаймні в Полтаві ми і без книжок учили дїтвору по українськи тому, про що пише наш історик. Небагом і книжечки такі були скомпоновані. Я подав до цензури власні рукописи географії, історії і про закони, потрібні селянам у життю щоденному. Нічого того цензура не вернула, окріч арифметики та прописів.

Куліш, як відомо, не гадав обмежувати ся „Граматкою“; він писав до Тараса, щоб поробив малюнки до історичних дум наших і до своїх ліпших віршів, а „ми виріжемо ті малюнки на дереві, напечатасмо фарбами трошки лучче від дубочних московських і продавати мемо по 2—4 шаги (1—2 копійки) і будуть вони продавати ся по всіх ярмарках і наліплювати муть їх у кожній хаті, замість московсько-суздальського плюгавства... Я й сам би понамальовував, та у мене ті нариси не будуть такі характеристичні, як у тебе. Ти як не поведеш пером, то все воно закарлючеть ся по художницьки...“²⁾).

V.

Доки стояла така погода, що можна було на дворі малювати, Тарас Григорович пильнував, яко мога більш, змалювати видів з нижгородських будівель, переважно з церков. Трапляло ся йому інде в церкві зустріти занадто чудні образи; напр.

¹⁾ Чалій стор. 116.

²⁾ Чалій стор. 122.

в церкві св. Георгія він аж вжахнувся, побачивши образ якогось незугарного „чудовища“, намальованого на круглій дошці, завбільшки в 3 аршини. „Спершу (записано у його в журналі 27 жовтня) я подумав, що се індійський Ману або Вешад заблудилися до християнського храму, щоб позасовати оливою та ладаном. Аж ось вийшла в церкву молодиця розкішно прибрана, тричі перехрестила ся і поклонилася перед тим чудовищем... Безглузде ідолопоклонство! — додає поет: — де-ж християне, де християнки? де безплотна ідея чистоти-добра? У мене не хватало духу перехрестити ся. Я вийшов на вулицю: на темному фоні широкого дугу я побачив, як граціозно вється красуня Волга; зітхнув і перехрестив ся“.

Цікаво-б довідати ся, де поділи ся усі оті малюнки, що поробив Шевченко підчас своєї подорожі? Чи не можна-б їх яко власність цілої України позбирати до громадського музею?

Небавом погода перемінилася; на дворі годі було малювати. Перші дні під негодь Тарас сидів було в хаті та „запоем“ читав; але вже 6 листопада почув він, що в хаті сидіти нудно; почув, що його тягне на вулицю.

„Звідкіль взяла ся у мене отея дурна внидоба до вулиці?“ — питає він сам себе і цілком справедливо дає зовсім натуральну відповідь: „Після десятилітнього посту, я прожогом кинув ся до книжок; об'їв ся і тепер хору на нестравність. Іншої причини такого томливого, неморального безділля я не відаю. Малювати — нічого путящого не зможу, не придумую, тай квартира на те невідповідна. Малювати-б портрети за гроші, так ні з кого; а працювати на дуричку — ніяково“.

Грошій, значить, і заробітку Тарасови дійсно треба було. Ввійав він з Новопетровського майже без грошій і без одежі; сподівався придбати одягу в Москві; але-ж до Москви не доїхав; приятелі не встигли ще вислати йому грошій, а одягу треба було справити.

Дехто з нижгородських приятелів його спостеріг його трудне становище. І от починають то сей, то той прохати його зналювати портрет. Перший портрет за гроші, за 24 карб., він зналював з першої красуні у Нижньому Новгороді з Т. М. Попової. Таку плату він уважав щедрою. Небавом 1 листопада він малює портрет (Дорохової) і з її годованки Ніни Пуцинівни,

¹⁾ Дорохова, з роду Плешеских, була директрисою дівочого іастиуту в Н. Новгороді 1856 - 1864; умерла р. 1867.

далі портрет Якобі, з жінки Варенцова і з сина їх; нарешті приятелі його Шрейдерс, Кандинський і Фрейліх прохали змалювати їх портрети і дали Тарасови гроші з гори. Отут з тими грошии складала ся трагі-комічна пригода. „Взявши гроші і добре помогоричивши, пішов я, — пише Тарас 26 листопада — до чарівної сем'ї m-me Гільде і тут у мене украдено ті гроші 125 карб.“

Звістно, гроші пропали. Та не так ще була шкода грошии, коли б разом з тими не складала ся друга пригода. Тієї ночі переїздив через Н. Новгород друга Тарасів Федір Лазаревський. Він скрізь шукав Тараса і не знайшовши, лишив йому картку „яко страшенний докір совісти“. Другого дня хотів, не хотів, а мусів він обідати у Даля, до котрого теж заїздив Лазаревський. У Даля мусів „висловити брехню ляконічну, що тієї ляходійної ночі їздив ради розваги з Брилкиним в Балакни“.

Комічно трохи склали ся відносини Шевченка до відомого російського письменника Даля. З ним Тарас був знасний, ще як перебував в академії, але ніколи до його не наділо Тарасового серця. Зупинившись в Н. Новгороді, Шевченко хоч і відав, що тут живе і Даль, але не хотів оновляти знасности, коли ж графиня Толстая порадила те вчинити, Тарас мусів піти до Даля... 17 листопада він зробив Далеви візиту. Даль повитав його щиро і прохав заходити до його яко до старого приятеля. Перегодом вже 17 грудня він зайшов у вечері до Даля¹⁾. Несподівано в розмові зачепили Давидові Псалми. Даль помітив, що наш поет не байдужий до стародавньої поезії і спитав у його, чи він читав Апокаліпсис? — „Читав, — каже поет, — та нічого не зрозумів“. Тоді Даль дав йому власний переклад і коментарі Апокаліпсиса, просячи перечитати і повідати свою думку.

„Не по душі міні, — признасть ся Тарас, — остання умова; без неї можна-б не читавши подяковати; а тепереньки треба читати. А читаючи Апокаліпсис на мові церковно-словянській, приходить думка, що апостол писав його задля своїх неофітів. А може його керувала і мета матеріальна, щоб доворці його подумали, що старий збожеволів і верзе нісенітницю і тоді може швидче визволять його з заслання. З якої речі Даль перекладав і товмачив отсю нісенітницю? І з якою думкою дав

¹⁾ Записки стор. 152.

міні перечитати свій убогий твір? Яку-ж думку свою я висловлю йому? Ради ввічливости мушу брехати...“

Коли трапляв ся у Шевченка вільний час, він не марнував його аби як. Вдовольняючи звичайну і властиву чоловікови потребу розваги між людьми, в товаристві знаємих, Шевченко не забував працювати і коло власних творів.

Ще під кінець жовтня взяв ся він переглянути своє оповідання „Матроз“, що нанисав мовою російською р. 1856 в Новопетровському. Першу частину оповідання він відіслав ще з Новопетровського до Лазаревського, щоб дав до якого журналу друкувати. Другу частину переписав йому теж у Новопетровському прапорщик Нечасв „однн з лннших кадетів Непровзського оренбуржського корпусу“. Перечитуючи тепер оповідання, автор спостеріг велику силу граматичних помилок і помітив, що треба переімінити назву: „Нехай буде не „Матросъ“, а „Прогулка съ пользою и не безъ морали“.

Переглянувши оповідання, Тарас вдасть ся до Куліша, щоб поклопотав ся надрукувати се оповідання і відіслати ще раніш „Княгиню“ і „Варнака“. Куліш за те відповів йому: „Про московські твої повісти скажу, що зневажиш ти їми себе перед сьвітом, та й більш нічого. Як би у мене гроші були, я купив би їх усі у тебе разом, та й спалив. Читав я твою „Княгиню“ і „Матроса“. Може ти міні віри не піймеш; може скажеш, що я московщини не люблю, дак тим і ганю, так отже тобі: ні одна редакция журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного талану треба. Прочитуючи твої московські повісти, земляки твої кивають головами, а Москалі відкидають геть; а вірші твої рідні, так Москалі шанують, а земляки наче псалтир той промовляють“¹⁾.

Тарас вважав літературний суд Куліша занадто строгим; „коли ти хочеш зберегти з ним добрі відносини, ніколи не говори йому правди“ — писав він до Куліша²⁾.

Дійсне, усі Шевченкові твори, писані мовою великоруською, не досягають тієї краси високої і літературно-художньої ваги, як його твори мовою українською. Головну причину тому висловив ліпше за всіх Костомарів; він зовсім справедливо говорить, що в творах Шевченка, писаних мовою російською сьвітять ся ознаки великого таланту, вірність характерів, глибина і благо-

¹⁾ Чалий стор. 118.

²⁾ *ibidem* стор. 121.

родство думок і почуття і багатенько образів; але вони не оброблені!). І дійсне, опріч „Наймички“, писані вони немов прихватком. Інакше й не могло бути: усі вони писані на засланню; під доглядом, а нинчі писані нпшком, ще тоді, коли йому і по російськи не дозволено було нічого писати, опріч листів.

Але властиво не тільки в сему одному була причина того, що редакції російських журналів не друкували Шевченкових творів, писаних мовою російською. Коли Тарас не згодився з Кудішевою думкою і вдався до благого дідуса Сергія Аксакова, щоб поклопотати про надрукування його „Княгині“ і „Матроса“, дак і Аксаков не радив його друкувати, кажучи²⁾, що твори ті „без порівняння низше вашого (Тарасового) величезного таланту віршотворного. Ви лірик, естетіст; гумор ваш не веселий. Правда, де річ іде про природу, де діло доходить до живописі, там у вас усе прекрасно. Але се не викупляє вади в цілому оповіданню („Княгиня“). Я не опасуюся сказати вам голу правду. Я тієї думки, що такому таланту, як ваш, можна сьміливо говорити правду, не боячись образити людське самолюбство. Богатій людині несоромно обути дїряві чоботи. Маючи перед себе такий сяєвний обшир, де ви повний господар, ви не образитесь, коли вам скажу, що ви не зугарні перейти по якій-будь степовій стежечці“.

Опріч отснх причин, на мою думку були ще инчі. Зміст Шевченкових оповідань не вдовольняв тій „злобі дня“, яка панувала тоді по російській журналістиці. Вона жила тоді і повинна була жити пекучими сучасними потребами життя людей, що прокинулися на благовість до оновлення зневоленого і темного царства. В Шевченкових оповіданнях сего не було і не могло бути, через те, що вони писалися під доглядом. Костомарів знов справедливо помітив, що коли-б Шевченкова „Наймичка“ російська була надрукована ранійш його „Наймички“ української, так публіка привитала-б її яко твір незвичайний³⁾.

Перечитавши „Матроса“, Шевченко перегадом почув у собі знов „божественний глагол“ рідної музи української. 5, 6 і 7 грудня р. 1858 він пише нову поему мовою українською з життя перших християн. То була поема „Неофіти“. Він присвятив її Щепкину і вельми бажав перечитати йому її і послухати його

¹⁾ Русская Старина, март, 1880 р., стор. 607—610.

²⁾ Чалий стор. 119.

³⁾ Русская Старина, март, 1880 р., стор. 607—610.

приятну і певну думку про неї¹⁾). Небавом приятель його Овсянников їхав у Петербург. Через його він переслав „Неофітів“ до Куліша, пишучи в листі, що „поема добре не викінчена“ і прохав переписати і переслати її до Щепкіна.

Кулішеві здалося, що Шевченко хоче зараз друкувати поему. Він відраджує авторови і пише: „Неофіти“ гарна штука, та не для друку. Не годить ся доброму синові нагадувати про діла його батька, ждучи від сина, якого небудь добра. Він же у нас тепер первий чоловік. Як би не він, то й дихнути-б нам не дали. А воля кріпаків, теж його діло. Найблизші тепер до його люде писателі, а не нани пузаті. Дак не тільки „Неофітів“ друкувати рано, але позволь міні не посилати їх і до Щепкіна, бо він з ними у люде носити меть ся і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю“.

„Та який там нечистий тобі казав, — відписує Кулішеви Шевченко 26 січня, — що а приготовив „Неофітів“ задля друку? і гадки і думки у мене не було. Я послав тобі прочитати, щоб ти бачив, що я не сплжу склавши руки. І старий Щепкін не такий, щоб возив ся з ними по Москві наче з торбою. Ти оддай їх гарненько переписати і пошли старому, бо він знає вже, що „Неофіти“ в твоїх руках“.

Як бачимо, дак Кулішева обережність переходила за межі потреби! Річ відома, що „Неофітів“ надруковано в „Основі“ зараз по смерті Шевченка і надруковано в той час, коли хмара реакції на обрїю царювання Олександра II, почала вже виразно виступати. Очевидно, що Куліш починав тоді хоровати на той недуг „обережності більш ніж вимагає того уряд“, який, на наше безталаннє, став паном нашого часу.

Гадав собі Тарас, скінчивши „Неофітів“, написати ще поему „Сатрап і Дєрвіш“, але так ся думка і не перейшла в діло, хоча поет почував, що його вельми тягне до написаня її. 13 грудня він записує: „Сьогодні беру ся за „Сатрапа і Дєрвіша“. Як дасть Біг успішно скінчити, присв'ячу її щедрим, честним і благородним землякам моїм“. (Не буде помилки гадати, що під тими земляками Шевченко розумів Михайла Лазаревського і Л. Жемчужникова, бо від останнього Лазаревський одержав і того самого 13 грудня прийшла від його про се звістка до Тараса, 175 руб., вібраних для поета невідомо ким“). „Хочеть ся міні, — чита-

¹⁾ Записка стор. 150.

смо далі, написати „Сатрапа“ епосею. Ся форма зовсім нова для мене. Не відаю, як я з нею поладжу¹⁾).

Коли додамо ще, що 9 лютого 1858 Шевченко написав вірші: „Доля“, „Муза“ і „Слава“, то отсе буде і все те, що нового віршованого написав він підчас свого перебування в Нижньому Новгороді.

За те він чимало працював над старими своїми творами, над тими саме, що він називає „Невольницькою поезією“. Про се річ трохи згодя.

VI.

На око, здавалось би кому, що Шевченкови нічого вельми нудьговати та сумувати! По всему вісту і по всіх станах його людности, є у його і нові знаємі і нові приятелі. Від поїздки в Оренбург його влзволили: 23 жовтня прийшла з Оренбурга від генерал-губернатора відповідь, що Шевченкови заборонено їздити в столиці і що він перебувати ме в Нижньому Новгороді під потайним доглядом поліції. Звістка ся вразила Шевченка. „Гарна, каже він — отсе воля! Собака на припоні!“²⁾.

Бачимо, що Тарас все таки нудить ся, сумує, чує себе серед натовпу самітнім. Такі натури як Шевченко часто-густо зазнають самотности, хоч серед якого натовпу, коли біля них нема душі близької, нема серця спорідненого.

У Тараса в Нижньому чимало було приятелів; але то були приятелі чоловіка-страдальника, покараного тяжко, не по заслугі: йому серед тих приятелів бракувало людини, щоб розуміла його українську національну душу; щоб розуміла і серцем спочувала його думкам і ідеям. Хоч і як добре йому в Н. Новгороді, але він чув і бачив, що він на чужині, та ще й на припоні!... Душа його рвала ся летіти до любої академії, до друзяків Українців. Раз якось під годину такої нудьги серце шепнуло йому добру думку, покликати до себе Куліша, Щепкина і Лазаревського.

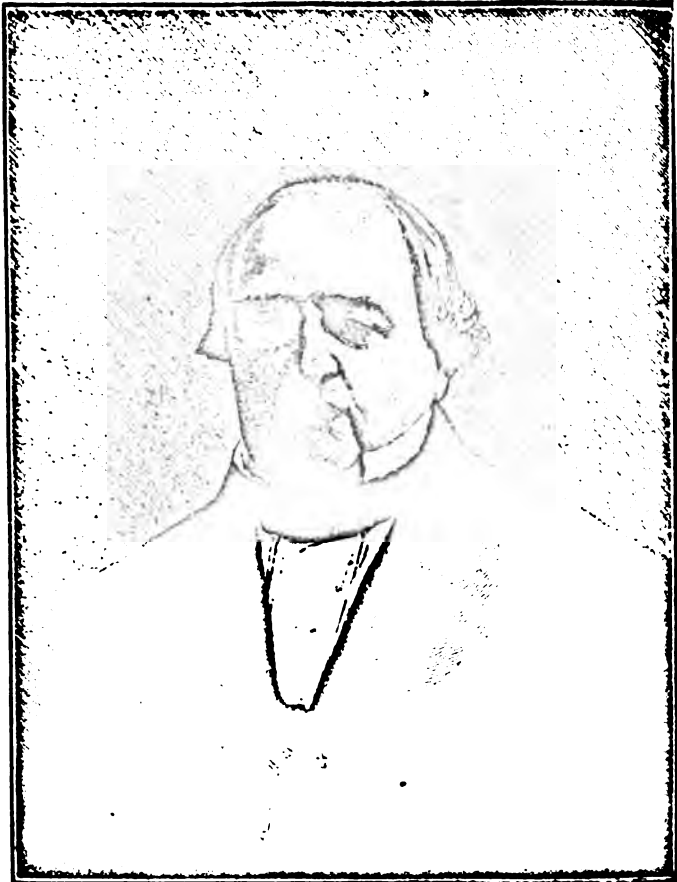
Михайло Семенович Щепкин³⁾ був щирий і давній Шевченків друзяка. Давно еднали їх і обставини і погляди і думки.

¹⁾ Записки стор. 152.

²⁾ *ibid.*, стор. 137.

³⁾ Помер в Ялті 11 серпня р. 1863.

Щепкин, як і Шевченко — спи кріпака і самоук з геніальним талантом артиста. Як і Шевченко — він власними силами проплатив стежку в сферу людей освічених, в сферу ліпших людей свого часу. Погляди його, соціяльно-моральний і національний

Михайло Щепкин.

світогляд сходив ся з Шевченковим. „Опіка“ не минула і його. Коли йому йшов вже 70-ий рік його віку, московський генерал-губернатор Закревський зареєстрував його до гурту „неблагонадеждныхъ“ і дав атестацію, що „Щепкинъ жаеаетъ перево-роту и на все готовъ“. Такою думкою Закревський переняв ся

з того, що довідав ся, що на одній вечірці Щепкин радив драматургам, щоб вони теми задля драм брали з творів Герцена.

З Шевченком Щепкин спізнав ся і сприятелював ся ще за кілька років до свого заслання.

12 листопада Шевченко пише до Щепкина: „Друже мій давний! Друже єдиний!... Як би то нам побачити ся, як би то нам часничку подивити ся один на одного; хоч годничку поговорити... Я ожив би, а напоїв би серце своє твоїми тихими речами, неначе живучою водою. Тепер я в Нижньому Новгороді на волі, та на якій волі! як собака на привязі. Так щоб подивити ся на тебе, великий мій друже, а, сидячи отут, отщо вдумав: чи не найдеть ся коло Москви якого села, або хутора з добрим чоловіком? Як що можна буде побачити ся нам і поколядовать на сіх сьвятках, то поколядуємо укуші¹⁾).

Щепкин зараз дає відповідь, що можна їм зїхати ся в селі Никольському (частність його сина) за 40 верстов від Москви і додає: „а коли така поїздка буде тобі через що небудь неможливою, то я сам приїду в Нижній, не на те тільки, щоб побачити ся і поколядовати укуші, а щоб побалакати про дещо богацько. Може моя стара голова наведе й твою на добру дужку²⁾).

Невмовно мусїв зрадїти Тарас з такої відповіді Щепкина і 5 грудня між иньшми пише до Куліша³⁾: „А що як би і ти забіг за ним (за Щепкиним) та в купочці і прилетїл-б до мене... Тут би ми порадили ся з старим майстром і про твої записки і про мое нікчемне добро. Прилітай, мій голубе сивий, хоч на тиждень; хоч на один день... Я жду тебе, а ти стань міні з рідного брата“. Посилаючи отсей лист Шевченко каже собі на думці⁴⁾: „Якїй би я був щасливий, коли-б стало ся так як я бажаю! А чей же може й станеть ся!“

Нї, не стало ся, або певнїйш сказати: стало ся та не зовсім так. На огонь щиро-сердних, радієних сподіванок поета, Куліш линув пєбром холодної води⁵⁾: „Не подобас міні, — відповів він Тарасови: — їздити на розмову до тебе в Нижній; бо про тебе побивають ся, як би тебе залучити до столиці; якже піде

¹⁾ Основа 1861 кн. X, стор. 12.

²⁾ Чалій стор. 109.

³⁾ Основа 1862 кн. 4.

⁴⁾ Записки стор. 150.

⁵⁾ Чалій стор. 109.

слава, що вже й тепер до тебе збирають ся земляки, як жиди до рабіна, то, гляди, й попустить ся твоє діло у великих панів...“

Не поїхав і Лазаревський з Артимовським. Тільки Щепкин не підляг холодним гадкам і зробив те, що казало йому серце! Поїхав.

„Сьогодні (23 грудня), — писав Шевченко до Осипова¹⁾ — жду до себе дорогого гостя з Москви. І кого-б, ви думали, я так третяче дожидаю? Семидесяти-літнього знаменитого старця Михайла Семеновича Щепкина! Чи не правда-ж, що дорогий гість? Та ще й який дорогий, єдиний! І справді, се єдиний і щасливий чоловік між людьми. Дожити до такого старого віку і зберегти всю свіжість моральну. Се річ незвичайна. Ми не бачили ся з ним від року 1847 і як міні заборонено їздити до столиці, то він старець-юнак, не вважаючи на мороз і фуґу, їде за тижнем, щоб мене поціловати. Чи не правда-ж: юнак і який ще юнак сердешний, палкий! Я горджу ся моїм старим, моїм істинним другом і горджу ся справедливо“²⁾).

Дійсне з радощів Тарас третів: „Після завтра, — читаємо в його журналі — я обійму мого старого друга!... Який я щасливий! Не багатьох з нас Бог наділив такими повними радощами. І велич-велич не багацько таких людей, що доживши до осьмого десятка, зберегли таку поетичну свіжість серця, як Щепкин. Щасливий патріарх-артист“.

Радощів Тарасови додала ще й графиня Толстая, подаючи йому надію, що може й пустять його до столиці в Академію. А 24 грудня саме на кутю у Тараса був „праздниковъ праздникъ и торжество пѣз торжествовъ!“ О 3-ій годині ночі приїхав Щепкин...“

Шість день раював Шевченко; шість день Щепкин був у Н. Новгороді і тричі грав на сцені, виступивши один раз у найліпшій своїй ролі Чупруна (жарт Котляревського „Москаль чарівник“).

Одним ментом задля Шевченка минули ті щасливі шість день. На превеликий жаль у нас нема жадної звістки, про що переважно йшла тоді бесіда у Тараса з Щепкиним? В Тарасовому журналі, за дні перебування Щепкина у Н. Новгороді з 25 до 29 грудня нічого не записано; а 29-ого читаємо: „О 1-ій годині з півночі поїхав від мене Щепкин. Я, Овсянников, Бриг-

¹⁾ Основа 1862 кн. IV стор. 29.

²⁾ Записки стор. 155.

кин і Олійников провели його великого друга до першої стації. Шість днів повного радісного життя! І чим я відплачу тобі, мій єдиний друже? Чим заплачу за отсе щасте, за отсі радісні, солодкі сльози? Любовю? Таже я давно люблю тебе. Молитвою? Опріч щирої молитви за тебе я нічого не маю¹⁾.

І другого дня поет ще не прийшов в себе після чарівного гарного видіння: все ще перед очима у його стояли: Городничий („Ревізор“ Гоголів), Михайло Чуурун і Любим Горцов („Бѣдность не порокъ“ Островського). „Але яскравіш і блискуче-промінисто, більш за великого артиста, стоїть великий чоловік, що рахманно так усміхаєть ся, мій друзяка єдиний, мій щирий, мій незабутній Михайло Семенович Щепкин!...“²⁾

Щепкин налив Тарасове серце повно до краю високии вражінням: воно було великою, може чи й зримою кому, хвилею високого духа і серця. Та хвиля пригноблена була десять років. Вражіння чистого, огрійливого була сила-силенна; виливши частину його в журналі, Тарас частину виливає в листі до графині Толстої, писаному 2 січня р. 1858. „Я щасливий. — пише він, — без краю щасливий, маючи такого друга, як Щепкин... Він трома спектаклями довів Нижегородців до тремтіння, до захвату, а мене переніс, не на саже, а на семидесяте небо... Яка жива, свіжа, поетична натура! Великий артист, великий чоловік і, кажу гордо: мій найщиріший, найніжнійший друг. З отсего, через край повного, щастя я був не при собі і не спроможен був взяти ся за перо, щоб написати до вас“³⁾.

Знов і в листу до Куліша³⁾, писаного за тиждень після виїзду Щепкина знати, що почутте радощів не втихомирло ся, не улягло ся в Тарасовому серці. „Наробив він міні, отсей старий (Щепкин) лиха: і досі ще ходжу, неначе з тяжкого похмілля від його колядок. Учистив старий, аж пальці знать! і де у його взяла ся така жива, сердешно тремтяча натура? Диво, таї годі!“

VII.

Недовго одначе ясне сонце радощів світило Тарасови і гріло його серце. Ледві минув місяць, як душа його була охмарена зовсім несподівано, гідко і вразливо.

¹⁾ *ibidem* стор. 156.

²⁾ Русск. Стар. 1877 кн. X.

³⁾ Основа 1862 кн. V.

Річ відома: де люди, там і заздрість. Де заздрість, там і брехні і покліп. В натовпі людському завжди трапляють ся люди, що заздять, не переносять людий видатніших; хоч останні зовсім не стоять їм впоперек дороги, а про те їх нечисте, неблагородне, хоре на еґотизм серце завжди пильнує прилизати людину видатнішу, причавити її, щоб вона не стояла висше, а була, коли не низше, дак хоч врівень з усіма. І частогусто в таких випадках хорі морально еґотисти уживають найпаскудніших заходів, щоб нашкодити тому, кого природа поставила висше за їх на цілу, як кажуть, голову.

Так трапило ся і з Шевченком в Нижньому-Новгороді. Знаємо, що він нікому тут і ні в чому дороги не переходив; популярности він ніколи не шукав; не бігав за славою; а вона сама рвала ся до його і через двері і через вікна. Отже таки знайшла ся якась „добра“ людина, що з'охотила ся пускати про його покліп, іяти неславу. Звістно, той, про кого брешуть, завжди останнім довідуть ся про брехні.

Так було і з Шевченком. Впивасть ся він собі споминками тих радощів, що надав йому Щепкин і байдуже собі, аж ось з початку лютого приходить до його лист, де старий другака його, Михайло Семенович, з розжалобленого серця пише про його „недоладне і нетверезе“ життє: „Чи міні запевнити його, каже собі по думці Тарас, що се неправда?“¹⁾ 10-го лютого він пише до Щепкина²⁾: „Яка отсе сорока-брехуха на хвості принесла до

¹⁾ Записки стор. 142.

²⁾ Редакція „Кіевскої Старини“ надрукувала отсей лист (кн. II, 1885 р., стор. 333) яко писаний Шевченком до Максимовича, та ще й запевняє, що „поет виправдуєть ся перед своїм другом очевидно против...“ брехень. А в примітці до листу, де річ іде про лист директора харківського театру і сказано, що „Тетяна цілує тебе як батька рідного“, редакція „Кіев. Стар.“ додала, що набуть річ іде про Шувову і перехід її на столичну сцену. — Не збагнути міні, яким чином можна було Шав. Редакції наробити стільки і таких грубих помилок! Досить самого звісту сего листу, щоб запевнити ся, що він не до Максимовича. До останнього Шевченко не ядав ся-б з таким щирим сердешним словом! З Максимовичем тоді не було навіть приятельсько-теплих стосунків у Тараса. Зазираючи до Тарасового „Дневника“ (журнала) в „Основу“ легко було побачити, що се лист до Щепкина і що Тарас мікловав ся про перехід Шувовини, як се будемо бачити, на харківську, а не на столичну сцену. Одначе цікаво-б вяснити, яким чином лист до Щепкина опинив ся в паперах Максимовича...? Редакція „Кіев. Старини“ правду сказала: „Ничто такъ не случайно, какъ судьба пи-

тебе, що я тут нічого не роблю, тільки бенькетую? Брехня! сій-же Богу, брехня. Ти-ж сам гарненько подумай: хто-ж нас шанувати ме, коли ми самі себе не шануємо? Я-ж уже не хлопець нерозумний і від старости, слава Богу, не одурів, щоб таке виробляти, як ти пишеш. Плюнь, мій голубе синій, на отсю паскудну брехню, і знай, що коли мене неволя і горе не побороли, то сам я не звалю ся. А тобі велике-превелике спасибіг за твою щирю любов. Я аж заплакав на старости, як прочитав твоє письмо, повне чистої, некупленої любови... Люби мене оклеветаного¹.

Можна-б вгадати і назвати оту „сороку-брехуху“, але се про нас ваги не має. Ліпше погляньмо: чи не гуляв, не пнячив часом справді Шевченко в Нижньому-Новгороді? Нехай він сам дасть нам відповідь в своєму журналі, де він нічого не таїв.

Ми відасмо вже, що нашого поета Нижегородці приязно впитали, часто кликали його на обіди і на вечері, але-ж про яке будь пняцтво в тому товаристві не може бути й речі. Про яке пняцтво можна говорити у директорки дівочого інституту Дорохової, або у небоги губернатора Голіньскої, у губерньского маршала Болтина, у Варенцова, у Граса, у Якобі, у Попова, у Татаринова, у Даля, у князів Іоліцина, Трубецького і ин. Так де-ж ото, у кого „бенькетовав і пнячив“ Шевченко?

Хіба чи не „в дворянському клубі?“¹⁾ Правда, інколи Шевченко заходив туди. Клуба він взагалі не любив а заходив туди більш за все за тим, щоб послухати бесіду приватну поміж шляхтою про вивольненне кріпаків. Се питани: вельми його цікавило, тим паче, що у Ниж.-Новгороді була значна „партия“ поклонників кріпацтва і на з'їзді шляхти вона пильновала загальмовати вивольненне. Тарас признасть в журналі, що у клубі двічі трапляло ся йому „пьянственное глумление“: раз з приятелями після вибору старшини, а вдруге на що-річному обіді, „де була гуртова гомерична випивачка“. Признасть ся ще, що „в досади“, коли його обікрадено, він „наливав ся“; нарешті четвертим разом він був „несподівано на пів п'яному музичному

сець“. Тим то, скажу я, друкуючи листи видатніших людей, треба поводитись вельми з ними уважно і обережно. Додаю, що редакція поминаєть ся, гадаючи, що переписка Шевченка з Максимовичем була „дьятельною и обильною“. Ні, не була вона такою; принаймні сього ні з чого не знати. Швидче навпаки, як побачимо се з фактів і як се знати з книги Чалого.

¹⁾ Клуб = казино.

вечері¹⁾). Нехай, скажемо, що й на сему вечері він „наливав ся“; але сі всі чотири рази трапили ся за довго (останній за три тижні) до приїзду Щепкина; значить „сорока“ не про сі рази „стрекотала“. Нарешті зауважмо, що у Шевченка була така сила роботи, що не було й часу „бенкетувати“. Ми вже бачили його щоденну працю, коли не коло малюнків, дак коло портретів; коли не над літературою, дак коло листовання з приятелями. З тих листів поета, які досі оголошено, знати, що він в Ниж.-Новгороду написав немеш 30 листів і що дня провадив свої „Записки“.

Виходить, що фактів „бенкетування і пияцтва“ треба шукати вже після виїзду Щепкина з Ниж.-Новгорода, себто в продовж січня 1858 р. Але за сей час в журналі нема навіть і натякання хоч би на невеличке „пьянственное глумленіє“, навпаки виразно бачимо, що тоді саме не в інтересі Тараса було-б випивати; він заходжував ся тоді саме біля такої чистої справи, яка, навпаки вимагала у його найбільшої тверезости.

Таким чином, „сорочина“ брехня дійсне була клеветливою брехнею.

VIII.

Ми вже відаємо, що Шевченко дуже любив театр і музику. Знаємо, що ще коли жив у Ширяєва, а тин паче коли сприятелив ся з Брюловим, він часто ходив до театру і на концерти. Опинившись на засланняю він десять років не був ні в театрі, ні на концертах; не чув ні драми, ні опери, ні взагалі музики, не зазнав жадної людської громадської розваги без казарменновійськового характеру. Задля кожної більш-менш освіченої людини, тин паче задля художника-поета, такий „піст“ вельми тяжкий.

І коли у Шевченка прокинуло ся в Нижньому Новгороді бажання задовольнити отсю людську потребу громадськими та товарицькими розвагами, до яких він звик за молоду в Петербурзі, то се було цілком натурально.

Одначе в Нижньому Новгороді не геть-то багацько було такої розваги. Був добрий будинок театральний; але сталої трупи не було. Приїздила вона тільки на ярмарок та інколи зямо, коли трапляли ся „вибори“, або який иньчий з'їзд шляхти.

¹⁾ Записки стор. 149.

Зимою р. 1887 зібрала ся до губерньського міста шляхта на пораду по приказу царя „про скасування кріпацтва“. Трупа прибула задалегідь до сего з'їзду і розпочала спектаклі, і жовтня драмою Потехіна „Судь людской не Божій“. Шевченко ходив на спектаклі доволі часто, хоча ні гра акторів, ні репертуар не задовольняли його. Драму Потехіна він справедливо признає „ка-зна-чи“. Сподобала ся йому тільки оркестра; вона добре грала Моцартову увертуру з „Дон-Жуана“. Другим разом він був в театрі 5 жовтня і каже, що „вперше бачив драму Коцебує „Смызъ Любви“. Головну ролю грала артистка московського театру Васильва, грала натурально, благородно, а всі останні по партацьки“¹⁾. За тиждень він знов в театрі і помітив, що „молоденька акторка Піунова грала натурально, граціозно. Легенька, жартовлива роля пристала їй і до лиця і до віку“. Молодість і сьвіжість Піунової звернули на себе Тарасову увагу, до того-ж і цілий спектакль випав добре. Виходячи з театру, він нехотя згадав Петербург і подумав собі: „А які то там тепер спектаклі? Хоч би одини оком подивити ся“²⁾.

З того дня Тарас починає частійш ходити до театру, знаємити ся особисто з акторами і перебувати в товаристві їх. Найбільш подобали ся йому актори Володиниров, Платонов, Климовський і Піунівна.

Остання була з себе вродлива, шпарка, але вельми мало освічена і зовсім з нерозвинуеною головою. Певна річ, що коли-б не приїхав був старий чарівник Щепкин, дак поет наш дальше звичайної уваги до Піунівни, — не пішов би. Але Щепкин хотів, яко мога більш радощів налити в пошматоване серце поета і побажав справити на нижегородській сцені український жарт „Москаль-Чарівник“. На ролю Тетяни він взяв Піунівну; вона не вміла по українськи ні говорити, ні акцентувати. За науку взяв ся Шевченко; наука дала ся з таким поспіхом, що ролю Тетяни Піунівна справила чарівливо, і Щепкин сказав Тарасови, що „вона перша артистка, з якою він, раюючи, справляв ролю Чупруна і що знаменита Самойлова, як прирівнати її до скромної Піунівни, дак просто салдатка“³⁾.

Уласкавлене і нагріте отсіми спектаклями серце поета, стрепенуло ся і листочком прилипло до Піунівни. Щоб частійш ба-

1) Записки стор. 134.

2) *ibid.* стор. 157.

3) *ibid.* стор. 157.

чнтн П, впливати на поширення її освіти і розвитку, Шевченко дістає її книжок читати; сам читає з нею; знаєміть її з освіченою родиною Брилкина, з Дороховою і з ин. Нові знайомости вельми подобають ся Піунівні; але вона з своєї темноти не спроможна була оцінити Тараса, яко поета і страдальника за волю людську і не розуміла, що величезну частину тієї привітливости і гостинности, якою наділяли її Дорохова, Брилкини і ин., треба віддати на рахунок поета.

Перенятливе серце Тараса що раз більше та глибше тоне в чарах молодости і жвавости Піунівни. Після спектакля 6 січня йому здасть ся, що Піунівна не то що петербурській, але й парижській публіці сподобасть ся і „коли замужество не пошкодить їй, з неї вийде самостійна, велика артистка“¹⁾. Та де там пошкодить! „Вона“, каже поет собі на думці: „любить читати і далеко сягне в штуці“²⁾.

Діло очевидне, що Тарас не спостеріг тоді ще, що дість ся у його на серці; не помітив, що на очі йому, найпаче на очі духові, пала полуда кохання, властвва усім закоханим людям. Він не бачив, що його поняло жариво кохання, він забув ріжницю віку свого — йому йшов тоді 44 рік — і Піунівниного; забув, що голова його лєса і що Піунівна дивити меть ся на ту лєспну, яко на лєспну, а не яко на сяєво слави поета, на вінець його великого страждання за великі і святі ідеї добра, правди і волі людської!... Молодість звичайно горнеть ся до молодости. Молоду дівчину, та ще таку неосвічену, не задовольнить славу поета...

Але-ж до 11 січня поет не таив ще, що на серці у його встають хвилі кохання. 11-го січня виїздив з Ниж.-Новгорода Тарасів приятель Кашкин. Провівши його і вернувшись до господи, Тарас „почув себе зовсім спротою“. „Тяжка самотність моя, — каже він, — була недовгою. Я згадав, що я — один з людей щасливих на сему світі. Щопкин, виїздячи, казав міні полюбити його любу Тетану — Піунівну... Я достотно виконав його проханнє“, — ніби жартує Тарас і у вечері йде до Піунівни... Тут вони читали літературні твори. Тарас признасть ся, що від того читання його переняв захват і він вернув ся до господи зовсім щасливим. „А чом би нам не побратн ся“, міркує собі поет: „доки-ж міні бурлаковати? Час вже знайти теплий і за-

¹⁾ Записки стор 158.

²⁾ *ibid.*, стор. 163.

тишний захисток у другому сердї. За молоду Енгельгардове крепацтво не дало побратн ся з чорноокою Дунею Гашковською. Другим разом з кирилівською попівною розлучили батьки її. А чей же тепер ніхто і ніщо не перешкодить...“

Колп-б округи Тарасових очий не стояв такий густий, хоч і рожевий туман, він би помітив, що на дорозі йому до шлюбу стоить і різниця віку і брак у його достатків економічних; а останне задля Піунових мало найпершу вагу, та нарешті помітив би, що до Піунівни лицяв ся тоді молодий провізор Фус, всіма сторонами задля Піунових більш бажаний, ніж лисий і убогий Шевченко!

Але ж нічого сего Тарас не бачив і 12 січня, взявши твори Пушкіна і Гоголя пішов він до Піунівни; читав з нею „Каменнаго гостя“ і „нагрївав свою душу“¹⁾. Другого дня теж саме.

„А от у мене, — каже Піунівна: — небавом кінець театрального року; треба пікловати ся про оновленне умови. А не хочеть ся, страх як не хочеть ся, зіставати ся тут; та не тямлю куда-б його подати ся? Є охота до Казанї, але-ж там є якась Прокофєва, страшенна інтригантка“²⁾.

Ментом в голові Шевченка прокидасть ся щаслива думка і на неокраїному крилі несе його в рідну Україну, в Харків. „Ба! каже він собі по думці: у Харкові у Щербини є трупа. От би туди Катрусю, а з нею і я! Чого й ліпше! Треба взяти ся до сієї справи“.

І не гаючись він пише листи до Щербини і до Щенкіна, просячи у останнього рекомендації задля Піунівни.

Тимчасом Піунівна виступає вдруге в ролї Тетяни і „грас чарівливо, так як і вперше“, і знов додала тепла серцю поета. 21 січня був бенефіс Піунівни, „театер повнісенський, бенефіціантка-чарівниця“. Приходить закоханому Тарасови думка надруковати рецензію про сей бенефіс. Він пише і друкує в 5 числі „Нижегородскихъ Губерн. Вѣдомостей“.

Думкою про своє одружіння він ділить ся з Кулішем і з Костомаровим. З Піунівною він ще про те ні слова не говорив; але з поводжіння її був певен, що вона піде за його; „думаю одружити ся, пише він до Куліша³⁾, обісію бурмаковати, цур йому“.

¹⁾ Записки стор. 160.

²⁾ Записки стор. 161.

³⁾ Основа 1862 кн. V.

Холодну відповідь дістав Тарас від Куліша¹⁾. „Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружити ся, писав Куліш. Не гарну ти пору вибрав: не вибивсь ти з своєї нужди, не вийшов на простий шлях, треба-б тобі з цім ділом подождати. Інакше-б ти його навпослі розміркував. А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити, щоб ти ширше по сьвіту поглядів. Ся думка була у мене і р. 1847, коли ти не забув. А тепер якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане тобі на дорозі. А не багато тобі й треба, щоб дійти свого розуму — вчинитись великим поетом по всі вічні роки“.

„Далєбіг дуже добре зробив би ти, мій єдиний друже, коли-б оженив ся; відповідав Тарасови Костомаров, хоч би на старости — літах, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи відпочити душею, щоб тобі Бог заплатив за всі ті муки, які переніс ти. А що про мене пишеш так теж правда; та що-ж робити, коли у отсему Саратові нема ні одної жіночої душі, щоб мнї подобала ся. Московки дукаві та не щирі, рідко трапляється що небудь добре“²⁾.

Яка глибока, величезна різниця в порадах Куліша і Костомарова! Виходила вона з різниці душі, серця і з цілої натури їх. У одного говорив тільки холодний розум, у другого говорило щире серце в гармонії з незамерзлим мозком. Один радить запечатати серце, причавити природні потреби його, і вволити спершу потреби тієї нужди, що й так вже більш 10 літ висисала з поетового серця найліпший елемент: прирощенну усім людям потребу обопільного почутя і з ним тихого спокою, а Костомарів вважає за першу річ вволити нужду живого серця у живого ще чоловіка.

IX.

Прийшла масниця — національний „карнавал“ у великоросів, однаково властивий і інтелігенції і простому народови. Головну частину масниці становить їжа „блинов“ (млинців) та катанє на конях. Катанє річ добра, справді заласна, та ще коли сприяє тому погода, санна путь, ясна тиха година і невеличкий мороз. Коні мчать ся по біло срібному шляху; аж парують вони,

¹⁾ Частий стор. 95.

²⁾ Ibid. стор. 116.

здіймаючи срібне куряво. Мороз румянить тобі твар; надає жва-
вості; чуєш бадьорість тіла і веселість в серці.

Шевченко спорудив катаче задля Піунових. Поїхали в якесь село Бор. Тут чаювали; Шевченко всю дорогу був веселий, жартовав. Стара Піуниха добре знала, що Тарас кохає її Катрю і їмкнула собі, що під такий веселий час, він може знати бесіду про кохання, почне сватати ся, а віддавати доню за вбогого поета, вона не хотіла. Тай Піунівна не горнула ся до його чистим серцем дівочим; вона тільки женхла ся, жартовала, а щоб побрати ся і те було у неї на думці. Не був він їй під мисли. Вона недоросла до розуміння великого щастя, стати дру-
жинною великого поета мученика і його „старі плечі“ підперти своїми молодими плечима. Ото-ж на катаню мабуть за порадою нені, вона й стала співати великоруські народні пісні весільні, про те як „миленький“ не радить брати ся, доки не буде повен „сундук“ (скриня) добра, коробокъ : олета“ (полотно).

А Тарас слухав тієї пісні, тай думає собі: „У московського чоловіка жидівська основа: без віна він навіть і покохати не може“. А про те й на думку поетови не впаде, що Катруся співала ту пісню не тільки задля його, але й до його! В не-
ділю на масниці йде він формально сватати Піунівну.

Катруся саме збирала ся йти на репетицію. Помітивши, що Тарас якийсь згуртований і серйозний, дівчина їмкнула собі, що саме у його на думці і хватала ся швидче вийти з хати.

— Тривай, дівчино, не йди, спиняв її Шевченко.

— Пустіть, не спиняйте мене; міні треба на репетицію швидче; — змагаєть ся Піунівна.

— Постривай бо, серденько — благає Тарас.

Катря спинила ся, сіла.

В хаті сидів Катрин батько. Тарас прохав покликати й на-
тір. Прийшла й та; сіла, а Катря встала, стоїть серед хати, не роздягаєть ся. Тарас почав українським звичаєм промов-
ляти про „стрільців, про кунцю, про купця“ і т. ин. і на-
решті каже:

— Батьку й мати! віддайте за мене доню.

Піунівна стояла наче вкопана. Мати моргнула оком, щоб швидче ішла вже вона з хати.

А мати стала казати, що Катруся ще дитина, зовсім ще недоросла, віком зовсім не під пару Тарасови і т. ин.

Легко вгадати, що діяло ся в душі поета. А Піунівна тим часом благовістила в театрі про „гарбуз“. Так я гадаю з того,

що в журналі Тарасовому про вечір того дня записано: про якісь „нащиковання“.

Однак-ж Тарас не вважав ще, що справа сватання його на віки пропала. Йому здалося, що він сам попсовав діло і не з'умів висловити ся так, як треба було, а висловив ся так, що Піунівна взяла його „або за божевільного, або за п'яного“. Береть ся він поладити діло і пише до неї лист. „Я вас кохаю, — пише він, — і кажу вам се просто: ви занадто розумні, щоб сподівали ся від мене палкого висловлювання кохання; а я занадто кохаю і шаную вас, щоб уживати тих дурниць, яких уживають люди звичайно. Побрати ся з вами — се для мене величезнійше щастя, а відректи ся від сєї думки — буде трудно міні. Але коли судило ся інакше, так нічого діяти, треба корити ся долі. Як що ви чи не можете, чи не хочете стати зі мною у парі, так лишіть міні хоча єдину втіху: бути вашим другом... Сподіваю ся на відповідь“.

Відповідь не приходила, але 2 лютого прийшов до Тараса сам Піунов і засвідчив, що Катря те сватання взяла за театральну сцену. У Тараса знов ожил надія „що справа його не так стоїть лихо, як він гадав“. Чи не хотів він, чи марево не давало йому розібрати діло і зрозуміти, що Піунов прийшов до його єдине в справі переходу доні його в Харків. Марево і надія так ще панували над Тарасом, що він не спроможен був клинути надію, хоча бачив, що Піунівна „не хоче з ним бачити ся“, а батько її „про те сватання не висловив виразно своєї думки“.

Очевидно, що Піунови добре таїли, що доки не скінчена справа їх чи з оновленням контракту, чи з переходом Піунівни в Харків, доти не треба зовсім цурати ся Шевченка, бо харківська справа більш-менш у його в руках. Тим то Піунов і не висловив виразно своєї думки про Тарасове сватання.

А Тарас кидасть ся всіма сторонами, щоб не вилетіла з рук його надія. Вдасть ся він за допомогою до Дорохової; пильнує, де можна побачити ся з Катрусєю і йме віри словам старого Піунова. Одно слово — цілий тиждень ходив він у хмарі надії! Хто знає, чи довго-б він не спекав ся тієї хмари, коли-б 7 лютого не прийшла до його відповідь Щербини. Відповідь була вельми корисна задля Піунівни. Шевченко радіє і біжить до Піунових подати добру звістку. Молодої не було в господі, а стара повитала його так, що я, каже він¹⁾ „ледві чи відважу ся більш

¹⁾ Записки стор. 168.

переступити поріг моєї протезе..." Але-ж!... Другого дня скоро Піунівна покликала його — він пішов до неї.

Піунівна висловила свої унові переходу її на харківську сцену.

Сподівав ся Тарас при сій нагоді побалакати і про свою справу, „але стара буркотиха-мати й одного ступня не зробила з хати“ і мусів він рушити назад з самими лишень препоруками в Харків¹⁾.

Минув ще тиждень. Тарас живе надією і міркує собі, яким чином „побачити ся з Піунівною око-на-око і побалакати з нею, заки вона не ввійшла в Харків“. Піунівна не йде у його з думки ні в день, ні в ночі. Що ночі вона спить ся йому. У вечері 16 лютого були в театрі живі картини; Тарас у фое зустрів ся з Піуновим. Старий почав його прохати, щоб запомиг його Катрі, що небудь, перечитати на нових живих картинах. Тарас за се обіруч. Другого дня дістає „Фавста“, вибирає сцену з Маргаритою, посплає її до Піунівни, а за три години і сам іде до неї... Овва! Піунівна каже, що ту сцену читати чомусь незручно; а мати швидко великає її до другої хати; і він, побалакавши з пів години з батьком, пішов, піймавши обдзяня²⁾.

Чув Тарас, як прикро поводять ся Піунови з його самолюбством, але-ж сила кохання брала гору, аж доки 23 лютого не розв'язав ся вузлик на віки. Тарас довідав ся, що Піунівна³⁾, не дїждавшись відповіді з Харкова, поєднала ся знов на Нижегородській сцені.

Тут вже не можна було йому не обурити ся. Але й тут більш за Щепкина ніж за себе обурюєть ся він: „Яких же відносин до Щербини наробила вона міні і Щепкину? Огидливих! Ог воно де моральне злидарство!... Приятељство на бік і чорти в воду. Хто зрушив своє слово, у того і клятьба байдуже“ — каже Тарас.

От на сему і край того сватання. На другий день поет, зустрівши Піунівну навіть не поклонив ся їй. „А чи давно я, пише він у журналі 24 лютого, сподівав ся стати з нею в парі? Сподівав ся, що вона буде міні дружиною, янголом хранителем, за котрого я був ладен душу свою наложити. Огидливий контраст! Несамостійність се чудові ліки проти любощів. У мене мов хто

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Записки стор. 172.

³⁾ Ibidem стор. 175.

рукою зняв. Я-б швидче вибачив їй найжвавіше лицання ніж отсю дрібну несаможиттєвість. Вона мене, а головна річ мого старого другаку, повернула на таке становище, що вельми не лязить. Погань паяна Піунова, від ногтя до волосся погань...“

Не жалковав і потім Шевченко, що не побрав ся з Піунівною. Щоб було з мене, коли-б я був побрав ся з Титясею? писав він до Щепкина вже під кінець р. 1858¹⁾.

Х.

Один з Шевченкових біографів Вп. М. Чалий²⁾ повідав, що „після відказу Піунівни Шевченко заппв на довго“. Невідомо мінї з яких жерел д. Чалий взяв такі звістки, а я, уважно переглянувши Шевченкові листи і Записки, певен, що присуд сей зовсім несправедливий, як несправедливі і дальші слова д. Чалого, що Шевченко пильновав, ходячи до театру, піймати Піунівну за кулісами, але вона втікала від його пьяного, доки він не повадить ся було де будь на вільну канашку.

З щоденних Тарасових записок я зробив чимало виписок за ті три тижні, виродовж котрих тягла ся пасля його сватання. День скрізь день, ранок і вечір, наче в прозорій воді гірської криниці, бачили ми не тільки те, що він діяв, але й те, що з ним діяли і діяло ся: і раз тільки, єдиний раз Тарас признає, що „провів безпутно ніч“. Се було після того разу, коли Піунови найбільш вразили його самолюбство. Нехай буде, що тієї ночі ображений і знесиленний поет, заливав випивачкою болї кохання і образа.

Ще вразнійше стоїть річ про „куліси“ і „канашки“. 3-го лютого наступав того року великий піст; значить тоді до театру ніхто не ходив і спектаклів у піст не було і не могло бути. Правда 16 лютого були в театрі живї картини і Шевченко був у фое і сидів з Піуновим; але досить згадати, що в тих картинах брала участь годованка Дорохової — Пущина і Дорохова пильновала коло її. А Шевченко так шановав і Дорохову і Пущину, що сама ота шаноба не дала-б йому показати ся иним в театрі, та ще за кулісами.

¹⁾ Київ. Стар. 1898 кн. 2 стор. 208.

²⁾ Чалий стор. 115.

Найгірший з психічного боку був у Шевченка останній день того сватання, день 23 лютого, і не було-б нічого чудного, коли-б він в той день „нализав ся“, як він казав, чи „запив“, як каже д. Чалий. Але-ж із „Записок“ знаги, що того дня він одержав лист від Кудіша і міркування його над змістом того листу, свідчать вам, що у Тараса в голові „чмелі не гули“. Навпаки: він міркує свіжою головою і обмірковуєчи тільки що пережите сердешне лихо, каже: „Завтра Кудлай іде до Владимира¹⁾. Прохати му його взяти й мене з собою. З Владимира якось допхаю ся до села Никольського і там, в обіймах мого старого другаки (Щекина), Біг дасть забуду і про Піунову і про всі мої гіркі безталання і невдачі. Спочину тай візьму ся переписувати для друку мою невольницьку поезию“.

Річ певна, що так би воно й стало ся, але-ж доля змилюстивилась над страдальником. Мабуть лихий долі або вже соромно стало за таке раз-у-разне гнобління чоловіка, або вона втомила ся гнобити Шевченка, мусіла спочити, заснути на якийсь час, а в ту саме годину і блиснув Тарасови промінь путі не в Никольске, а шляхом сподіваним і бажаним.

25 лютого в день Тарасового народження приходить до його лист від Лазаревського з радісною звісткою, що на проханне графа Ф. П. Толстого дозволено Тарасови жити в Петербурзі під доглядом поліції і під кермою графа, щоб він (Тарас) навчав ся живописі в Академії художеств. „Графиня, — додав Лазаревський, незвичайно рада, що ти приїдеш сюди і просить, щоб ти поспішав, а головна річ, щоб не ображував ся умовами (доглядом), бо се тільки одна форма. Тобою тепер интересують ся усі художники і бажать, щоб ти швидко приїждив...“

Не треба міні говорити про те, як зрадів Тарас з такої звістки. „Ліпшого поздоровлення з моїми іменнями не можна й бажати“.

О З години того-ж дня нижгородські приятелі Тараса шанували його, яко іменинника обідом. „За обідом було весело; бо все товариство було одностайне, просте і до високого ступня благородне. За шампанським — каже поет у „Записках“ — я зняв промову, подякував за зроблену міні шанобу і нарешті додав, що я не ремствувати му на Бога, коли скрізь стрічати му таких добрих людей, як вони — нині суцїї зо мною і що

¹⁾ Владимиір губер. місто на шляху в Москву.

пам'ять про них я на віки збережу в своєму серці¹⁾). Того-ж дня Шевченко писав до Лазаревського: „З роду ніхто в світі не поздоровляв мене з іменнами так весело, як ти мене сьогодні повітав. Спасибіг! Подякуй за мене Толстих. За тиждень сам подякую їх особисто“²⁾).

Обіцяючи достати ся за тиждень до столиці, Тарас не звернув уваги, що йому треба діждати ся в Н. Новгороді урядової звістки, інакше не можна їхати йому. Ждати йому довело ся ще більш тиждня, доки одержав він у свої руки формальний дозвіл їхати в столицю.

Мусимо розглянути, що робив Шевченко за останні дні свого перебування в Н. Новгороді. Може чп не „запивав“ він на радощах? Почалось ніби то з того.

Приятель і земляк його Товбич запросив його, актора Володширова і якусь „голіну людину“ Сашу Очеретникову проїхати з ним за 75 верстов у село Міднівку. Тут були вони два дні і, я гадаю, що тут не обійшло ся без випивачки. Тарас пише в своєму журналі 28 лютого: „Подорож наша була веселою і не без користи. Саша Очеретникова була огидлива, без милосердя пиячила і на кожній стації зражувала не розбираючи людей. Відолашне і пропаще на віки, хоча і прекрасне створіння. Жахлива драма!“

Першого березіля прийшла і від міністра вн. справ звістка, що Тарасови можна їхати до Петербурга. А на другий день ластівкою весняною прийшов до його теплий, сердешний лист його „святої заступниці“. „Мої заповітні мрії справляють ся, — писала графиня Толстая: небавом я побачу вас, наш бажаний гостю, Тарасе Григоровичу! От уже тиждень як цар дозволив вам жити в столиці і вчити ся в Академії. Приїздіть швидко! Більш неспроможна писати; з радощів та з нетерплячки руки тремтять“.

Ще кілька днів мусів Шевченко задержати ся в Н. Новгороді, і час той віддав переважно на перегляд своєї „невольницької поезії“.

Річ певна, що під „невольницькою поезією“ він розумів свої українські твори, що понаписував на заслання. Тут виникає цікаве питання: звідкіль у поета взяли ся в Нижньому Новгороді його „невольницькі поезії? Річ zapewне відома, що коли

¹⁾ Записки стор. 177.

²⁾ Основа 1862 кн. III.

в квітні р. 1850 у його була зроблена ревізія паперів і його взяли в арешт, закинули спершу в каземат¹⁾, а потім заслали в Новопетровське, дак під час тієї ревізії у його забрали з українських віршів тільки вірші Псьолівни „Свячена вода“, а власних його не взяли; бо Герн з Лазаревським встигли забрати їх до себе ще до ревізії. Ті вірші укупі з п'ячким Тарасовим добром зіставали ся у Герна. Ідучи на заслання до Новопетровського, вже-ж як Тарасови не можна їх було взяти, та Герн і не дав би з обережності. З переннским поета з Броніславом Залеским відаємо, що увесь час, доки поета не визволено з неволі, — речі його, що заціліли від рук ревізорів, були в Оренбурзі у Герна. Знаємо, що Шевченко, як був в Астрахані, писав 10 серпня 1857 до Герна. Зміст того листу нам невідомий, листа того досі неоголошено, та й чи зацілів він у кого? Герни — чоловік і жінка повипрали. Я тієї думки, що в тому листі Шевченко прохав Герна вислати в Петербург на адресу Лазаревського його папери. Мабуть Герн і вислав, але коли Тараса спинили в Н. Новгороді, то вже-ж не рука була Лазаревському переслати ті папери до поета по почті; а коли й переслати, дак хіба через певні руки. Коли-ж Герн не відіслав їх до Лазаревського по почті, то можна гадати, що він переслав їх через Круликевича. Останній вертаючи з заслання з Сир-Дар'ї і ідучи через Н. Новгород, бачив ся 7 січня р. 1858 з Шевченком²⁾. А 26 січня Тарас пише до Куліша, що українських поезій для друку у його є на добрих дві книжки; тільки переписи, та й друкуй³⁾.

Одначе повстас й друга думка, може чи не більш певна.

Що у Шевченка не було тоді, як він прибув до Н. Новгорода, „невольницької поезії“, проти сього не можна змагати ся! Була-б вона у його, то-б він не гаяв ся переглянути її; дав би перевагу їй, а не „Матросу“ і де пубудь згадав би про неї в своєму журналі; а то він про неї згадує вже в лютому, коли Шрейдерс-земляк і приятель його вернув ся з Петербурга 19 лютого і „привіз лист від Лазаревського⁴⁾“. Певне, що з тим листом Шрейдерс привіз і „невольницьку поезію“, бо 21 лютого

1) Историческій Вѣстникъ 1836, кн. 1.

2) Записки стор. 158.

3) Основа 1862, кн. V.

4) Записки стор. 174.

дог, почав переписувати для друку свої вірші писані від року 1847 до 1858¹⁾.

Перебираючи свою „невольницьку поезию“, Шевченко 4—6 березія полагодив свою „Відьму“²⁾, „Лилію“ і „Русалку“.

7-го березія прийшов до його жандар, що відвозив у Вятку якогось неслухняного свого батькови сина капітана Шліпенбаха. Вертаючи до Петербурга, він довідав ся, що й Шевченко хоче їхати і прийшов, чи не хоче вкупі їхати, а він за 10 карб. доведе його до Москви. Всіма сторонами попутчик трапляв ся вгідний. Тарас поєднав ся з ним за ціну і другого дня попрацав ся з нижгородськими приятелями, а 8 березія о 3 годині після півдня рушив з Нижнього Новгороду.

¹⁾ ibidem.

²⁾ Відомо, що „Відьму“ під назвою „Олена“ Шевченко написав 7 березія р. 1847 в Седневі. Тоді-ж він ламтовав нове видання „Кобзаря“ і написав до його цікаву передмову, котру з іншими паперани забрали у його жандарі під час арешту у Києві 5 квітня 1847. Ту передмову пр. Стороженко хоч і надруковав в „Русск. Мысл-і“ за червень 1898 р., але в перекладі і в проноусках.

Дословний список передмови тієї з оригіналу я дістав тільки 17/29 листопаду 1898 — і подаю її слово в слово, яко досі навідому. „Ви-луськая, оце, в люде другого „Кобзаря“ свого і щоб не с порожніми торбами, то наділяю його „Предисловіемъ“. До вас слово, о братія моя Украинская волюбленная! Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: Ляхи друкують, Чехи, Серби, Болгаре, Чорногори, Москалі, всі друкують, а у нас — ані телень, пеначе всім зацініло. Чого се ви так, братія моя! Може злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійте ся! Собака лає, а вітер несе. Вони кричать — чому ми по московськи не пишем? А чом москалі самі нічого не пишуть по своєму, а тільки переводять та й то чорт зна по якому. Натовначать якихсь індивидуизмів, то що, так що аж язик отерпне ноки вимовиш. Кричать о братстві, а гризуться мов скажеш собака. — Кричать о єдиній славянській літературі, а не хочуть і заглянуть, що робитьця у Славян. Чи розібрали вони хоч одну книжку Польську, Чешську, Сербську, або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не вішці. Не розібрали. Чом? Там що не тямлять. Наша книжка, як попадетця у їх руки, то вони аж репують та й хвалять те що найпоганше, а наші патріоти — хуторане і собі за ними: „преочаровательно“. В чарах тах ось що: хиди, шинки, свині і пняї баби. Може се по їх утонченної натурі і справді добре, а на наші жулицькі очи, то дуже погано. Воно і то правда, що і ми самі тут трохи винні, бо ми не бачили нашого народу, так, як його Бог сотворив. У шинку і наш, і москаль і навіть — німець — усі похожі на свиню. У-хату прийти до його, або до себе покликати по братерськи не можна, бо він злякаетця; та може ще й те, що він пізнає дурня у жупані. Прочитали собі по складан Енеїду,

XI.

Вийшли вони саньми: але пригріла весна і у Владимир приїхали на колесах. Тут на стації Шевченко зустрів старого свого знайомого Бутакова, що р. 1848 і 49 плавав з ним по Аральському озеру-мору. З того часу вони не бачили ся. Тепер Бутаков їхав на береги Сир-Дар'ї. У Шевченка аж на серці похололо від самих споминок про ту пустиню¹⁾.

та й натіснялись коло шинку, тай думають, що от коли вже вони розшукали своїх мужиків. Е, ні, братіки! прочитайте ви думи, пісні; послухайте, як вони співвають; як вони говорять між собою, манок не складаючи; або в дружньому бенкеті, як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді у турецькій неволі, або у польського нагнатства, кайдани воляють; то тоді і скажете, що Енеїда добра, а все таки сьніховна на московський штаат. Отак то, братія моя возлюбленная! щоб знать людей, то треба самому стать чоловіком, а не марнотратителем чернила і паперу. Отоді пишміть і друкуйте а труд ваш буде трудом честним. А на москалів не вважайте, нехай вони пишуть по своєму, а ми — по своєму: у їх народ і слово і у нас народ і слово; а чне краще — нехай судять люди. Вони здаютьца на Гоголя, що він пише не по своєму, а по московському, або на В. Скотта, що і той не по своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії і свого язика не знав, а В. Скотт в Единбурзі, а не в Шотландії, а Верс — усе таки — поет народний і великий. І наш Скворода такби був, як би його не збила з толку лаяня, а потім московщина. Покойний дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув в колісці од матері, а Артемовський хоч і чув, так забув, бо в лани постригся. Горе нам: Богує нас обуяло з тив мерзостями і богопротивними панствами! нехай би вже оті Карли Гну ч кошієнки сутяги — їх Бог, за тяжкі гріхи наші, ще до зачаття в утробі матері осудив киснуть і гнить в чернилах, а то мужі мудрі і учені провіняли свою добру, рідну матір на п'яну непотрібницю, а впридаток і въ додали. Чолу Караджич і Шафарик і інші не постриглись у вімці (ін би зручнійше було), а осталися слов'янами, щирими синями матерей своїх, і славу добрую стяжали. Горе нам! Но, братія! не вдавайтесь в тугу, а молітьесь Богу і работайте розумно во імя матері нашої України безгаланної. Амінь. А щоб ви знали, що труд ваш не нимо іде і щоб не дуже чванилась московська братія своєю Ростопчиною, то от вам Свячена вода (відома вірші Олександри Песолівни), написана панночкою, та ще і хоромом, тільки не скажу якою; бо вона ще похода і боязлива; а переверніть пудові журнали та пошукайте чи нема там чого небудь такого. І не турбуйтеся; бо — ей-Богу! — не вайдете. Седнев 8 марта, 1847.

¹⁾ ibidem стор. 180.

— В ночі о годині 11 березія 10-го наш поет дістав ся в Москву і закатировав у якомусь готелю, а ранком знайшов квартиру Щепкина тай перебрав ся до його. Ще в дорозі почало боліти у Тараса око; в Москві погіршало; розпухло, почервоніло, а на лобі прикинули ся прищі. Треба було до лікаря. Він вдав ся до свого нижегородського знайомого лікаря Ван-Путерена. Лікар, виписавши ліки, казав не виходити з хати принаймні цілий тиждень. „От тобі й столиця, — каже Тарас у журналі 11 березія: — сиди в хаті та дивись з вікна на старого, незграбного Пимена“¹⁾.

„Сам чорт протяг ся серед шляху, не пускає мене до вас“, — писав він тоді до Лазаревського.

Тимчасом дехто і з українських і з російських письменників, довідавшись, що поет у Москві, почали відвідувати його. Першим прийшов старий Михайло Максимович. „Молодіє дідусь, — каже про його Тарас у журналі своєму: — запустив вуси та і вус не дме“. А у вечері того-ж дня, вибрали ся до Щепкина відомі письменники того часу Афанасєв, Бабет і Кетчер. Щепкин прохав Тараса, не вважаючи на недуг і на завязане око, вийти до гостинної сьвітлиці. Вийшов Тарас. „Час до вечери хутко минув. Подали вечеру, сіли до столу, а я пішов до своєї келії (бо лікар призначив йому дисту). От клята хвороба!“ — гнівається Тарас. Дійсне хвороба не кидала його. Ван-Путерен поїхав до Нижнього, а Тараса передав якомусь своєму знайомому лікарю Німцю. Щепкин тимчасом покликав свого лікаря, професора Мина, відомого перекладника на мову російську Дантового „Пекла“.

Лишень 16 березія почало Тарасови лекшати, одначе лікарі, відвідавши хорого 17 березія, радши не виходити ще з хати. „Але я, — признаєть ся поет, — не послухав ся і у вечері нищечком відвідав свого старого друга княжну Варвару Репніну. Вона щасливо переїмнила ся, будїя помолодшала і вдарила ся до ханженства“²⁾.

Річ певна, що і Репніна, як і Тарас „не ті стали“, бо „не ті года!“ Десять років на обох лишили свій слід. Княжна бачила Шевченка останнім разом перед арештом його. „Тоді він був чоловіком молодим, при здоровю; повно було у його надії на прищле; тепер перед нею був трохи що не дідусь: твар

1) Церква в імя св. Пимена.

2) Записки стор. 181—183.

покрита червоними плямами (добутки циніи), в очах погляд апатичний і увесь він зруйнований і фізично і морально¹⁾.

Княжна Реніма в 1850 рр.

На превеликий жаль ніхто не лишив нам подробиць цього побачення в останнє. (Княжна по смерті Тараса жила ще тридцять років). Княжна, коли її розпитували р. 1855 про те побачення, казала, що подробиці ушли у неї з пам'яті; але

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X, стаття проф. Миколи Стороженка.

загальне вражіння було скорботне. І княжна і поет сплковали ся „попасти в колишній тон“, та ні, вже: трудна річ! Десятилітнє заслання лежало між ними непереходною розпругою! Княжні здало ся тоді, що „Шевченко зовсім вже потух!“

Властиво кажучи, дак тоді Шевченко ще не потух, але починав вже потухати. Сьвятий огонь поезії не спроможен вже був палати тим полум'єм, яким він палав у „Кавказі“, в „Бретпку“, в „Розритій могилі“ і ин. Море тяжкого страждання зажило те полум'я. Море нікому незримих сліз кривавих проковтнуло поета-художника тією пащею, яку скомпонували руки Дубельта та графа Орлова.

Певна річ, що і княжні і поетови не легко було бачити самі тільки останки того, що „проковтнуло море“. А проковтнуло воно:

„Мов не золото-серебро,
Мої літа, — мов добро...
Тії незримі скрижалі,
Незримий писані пером...“

Недугуюча, Тарас скінчив переписування своїх віршів з р. 1847 і жалкує, що нема з ким дотепним прочитати їх. „Михайло Семенович, — каже він: — не суддя міні в сій справі. Він занадто втішаєть ся ними. Максимович просто благословіє перед моїми віршами, Бодяньскій те-ж. Треба буде підоджати Куліша; сей хоча й жорстоко, а інколи скаже правду. За те, коли ти хочеш зберегти з ним добрі відносини, так не кажи йому правди“¹⁾.

Того ж дня (18 березія) зазнав Тарас двичі такої втіхи, якої давно вже не зазнавав. Заїхали вони з Щепкином до Максимовича. Небавом вернула ся з церкви Максимовичка — „любє, гарне створіння, чистий, незрушений тип землячки“. Вона заграза на роялі кілька українських пісень; а поет переписав їй на спомин свої вірші „Весняний вечір“.

У вечері Тарас був у старого приятеля професора Осипа Бодяньского і тут „досить набалакали ся про Славян взагалі, а про своїх земляків тим паче“.

Три дні з ряду Тарас коли сам, а більш того, що з Щепкиним, оглядував Москву і знайомив ся з видатнішими московськими людьми того часу, як ото Бабст, Кетчер, Якушкин, Забелин, і признаєть ся, що йому гріх нарікати на долю за те,

¹⁾ Записки стор. 183.

що вона загальмувала йому поїздку до Петербурга. „Впродовж тижня, — каже він, — я зустрів таких людей, що й впродовж кількох років не довелось би зустріти. Нема значить лиха без добра¹⁾. А день 22 березня він називає „радіснійшим з радісних днів“. Річ в тому, що поет сердечно шанував благого дідуся Сергія Аксакова; останній теж сердечно любив і поважав нашого поета і за його твори і за його долю і страждання. Тоді саме, як Шевченко був у Москві, старий Аксаков хоровав і нікого не приймав. Тим то Шевченко і не сподівався бачити ся з ним, а поїхав з Щепкиним поклонити ся дітям його.

Скоро недужий дідуся довідався, що в господі у його такі великі таланти, як Шевченко і Щепкин, він знехтовав лікарську заборону: нікого не приймати і казав попросити бажаних гостей до себе.

Перед Тарасом була „прекрасна, благородна, стариківська постать“. Бачили ся вони кілька хвилин; „але, — каже Шевченко, — ті хвилини зробили мене щасливим на цілий день і на віки вони зістануть ся в найяснійших моїх споминах“. За день поет ще раз провідав „чарівного старика“. Аксаков просив його до себе на все літо в село: „Мабуть чи встою я проти такої спокуси! Хіба що запопадлива поліція не пустить“.

Сни Щепкина Микола 24 березня справляв бенкет вхідчим своїм книгарні і задав обід московським ученим і літературним знаменитостям. На отсей обід запросили і нашого поета. „Що за чарівні отсі люди, — записує Шевченко в своєму журналі: — молоді, жваві, вольні. Тут на обіді були Афанасєв, Чичерин, Мин, Бабст, Корш, Крузе, Станкевич, Кетчер і кілька иньчих. Зустрів ся з ними, буцім з людьми давно знайомими, рідними!“

Другого дня старий Максимович задав обід на пошанованне Тараса і між иньчими покликав і своїх „ветхих деньми“ товаришів-учених Шевирєва і Погодина. Шевирєв не сподобав ся Тарасови: „дідок до нудоти солодкий“. За обідом Максимович вславляв Шевченка власними віршами, саме на той раз скомпонованими.

В останній день свого перебування в Москві, Шевченко ще раз заїхав до Аксакових. Але старий спав і не поталанило поетови „поцілувати його прекрасну голову сиву“. До 10-ої години вечера він сидів у родині Аксакових і „раював слуша-

¹⁾ Записки стор. 185.

ючи свої рідні пісні, що співала доня Аксакова. Уся родина Аксакових, — записує Шевченко: — щиро-сердечно спочував Україні, її пісням і взагалі її поезії¹⁾. По 10-ій годині Іван і Константи Аксакови повезли Шевченка до відомого письменника Кошелева. Тут він спізнав ся і з головою тодішнього панславізму з Хомяковим, що, по думці Івана Аксакова, в своїх віршах висловив „цѣлое славянское вѣроисповѣданіе“²⁾. Тутечки-ж був і старий декабрист князь Волконський. Останній „добродушно розповів деякі епізоди з свого 10-літнього заслання і додав, що ті з його товаришів, яких на заслання позакладали в самітні келії-тюрми, всі помирали; а ті, що мордовали ся по кільки вкуні, між ними і він, ті пережили свої муки“.

Нарешті Тарас зовсім одужав і 26 березія, попрощавши ся з Щепкними і з його родиною, „забрав свою мізерію“ і рушив на залізницю. О годині 2-ій, „запакований в вагоні“, покинув гостинну Москву. „В Москві, — каже він в журналі 26 березія: — більш за все радовало мене те, що між освіченими Москалями, найпаче в родині С. Т. Аксакова, зустрів я теплий привіт до себе і щире спочуття до моїх поезій...“³⁾.

¹⁾ Іван Аксаков хотів у своєму „Дні“, а ще більш у своїй „Руси“ неухильно стосовав ся до розвитку нашої мови і письменства. На те, щоб в елементарні школи на Україні завести народну мову, він зовсім не згоджував ся і звагав ся негріш Каткова. А мову і письменство наше бажав, щоб обмежували потребою задля „домашнього обихода“.

²⁾ Этнографическая выставка. Москва 1867 р. стор. 251.

³⁾ Заниски, стор. 185 і 188.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ ЙОГО В ПЕТЕРБУРЗІ

(з 28 березня 1858 до черня 1859 р.).

I.

В четвер 27 березія р. 1858 о годниі 8 у вечері голо-
сний лѣокомотив московської залізницї засвистїв і спинив ся
в Петербурзі. З вагону III класи вийшов сивобородий чоловік
в кожусї, в українській шапці.

То був Тарас Шевченко.

Ще-б два місяці і було-б рівно одинадцять років з того
часу, як він зневолено покпнув столицю; минуло-б 11 лїт з того
часу, як на отсеу самому вокзалї його під вартою посадовили
на поїзд яко невольника військового уряду і фельд'єтер почтав
його в Азію, в неволю, на заслання. Тепер, майже по 11 ро-
ках тяжкого житя-сну в „смердячїй казармі“ Шевченка визво-
лено; йому вернули ніби-то волю (бо все таки на половину та
воля була спаралїзована доглядом поліції), але не вернули йому,
тай ніхто в сьвітї не спроможен був вернути, того найкращого
добра його, яке проковтнула неволя: його лїт і здоровья. При-
рода, як се ми відасмо добре, надїлила Шевченка добрим, міцним
здоровем. Уважаючи на ту міць, шеф жандарїв Орлов і прира-
див цареві повернути поета-художника в військо простим са-
датом. Але, каже доктор медицини Андрїй Козачковський¹⁾ —
яка людська природа спроможна була встояти і не зломити ся
в тїй боротьбі, на яку цар і його підручники вирядили Шев-
ченка в дикї, безлюдні степи киргїзські? З заслання Шевченко
вернув ся до Петербургу з здоровем розбитим цїлком, з орга-
нізмом на віки і завчасно покаліченим, знесиленним, виснаженим.

Рїч певна, що під останній поєвист лѣокомотива не можна
було серцю нашого кобзаря не затрепїти, не забити ся: в одну

¹⁾ Кобзарь т. III, Записки Шевченка стор. 188.

²⁾ Київскїй Телеграфъ 1875 ч. 25.

і ту саму хвилину в серці страдальника зустрівся вплив двох супротивних сил: лиходійної сили тяжких скорботних споминків минулого, і добродійної — радісно-сподіваного побачення з людьми близькими, дорогими і з надією на нове життя на волі. Вже-ж хоч яке було добре, нелюбиле серце у Тараса, а не спроможно було воно здержати ся і не дати ворухити ся споминкам минулого. З першим ступнем по ґрунту Петербургу не можна було, щоб перед очима поета не воскресли темні образи Енгельгардта, Ширяєва, Петрова, Дубельта, Орлова, Обручова, Ісаєва і Потапова з їх лиходійними вчинками супроти нього. Одночасно з ними воскресли і ясні образи Сошенка, Венеціанова, Брюлова, Жуковського, Гребінки, графів Толстих, а з ними і визволення його з крпацтва і з військового полону. За перше Тарас заплатив з свого найдорожшого скарбу — 24 роками свого дитинного і паробочого віку, за друге — розбитим і покаліченим здоров'ям. Перед очима художника і в минулому і в близькому сподіваному стояла люба його академія художеств, криниця його освіти, його alma mater.

Не можна вгадати запевне, що в ту хвилину, коли Шевченко виїшов з вокзалу, більш хвилювала йому серце: чи споминки минулого, чи близьке сподіване? Мині здасть ся, що відповідно перенятливій вдачі, — світлі образи Лазаревського, Артемовського, графів Толстих взяли гору і своїм світлом закрили темні тіні Дубельтів і Орлових! Будівля і галерії академії художеств закрили будівлю і тюремні клітї „3-го відділення“. Минуле мусіло одійти геть; хоч воно було і невимовно тяжке, але воно минуло!... воно минуло вже на віки...

З поїзду Шевченко зараз же поїхав до Михайла Лазаревського і за годину був у його в хаті і в палких дружніх обіймах його¹⁾. Ні поет, ні його другака не лишили нам ніяких звісток про ту зустріч і бесіду їх; але, здасть ся мині, що легко вгадати і ту і другу. В обох приятелів на серці була така сила щирого почуття, що годі було внявляти його словами; словам тут не було місця. В таких випадках слова у людей ніби замерзають, уста німіють; говорять тільки душа та серце, але говорять вони своєю мовою, без слів.

¹⁾ Кобзарь т. III стор. 188.

II

Ранком другого дня на дворі стояла негодь; падав сніг, була слота, сираво. Памятаючи, що кілька днів назад у Москві Тарас перебув недуг, йому годилось би під таку негодь не виходити з хати; але яка-ж сила спроможна була вдержати його в хаті? Натурально було йому жадати швидче подивити ся на те, чого він не бачив 11 років. І от він не вважаючи на негодь, пішов зранку оглядувати столицю. „Оббігавши, каже він у свого журналі¹⁾, половину міста, він зайшов спочити і поспідати в ресторан Клея. Тут несподівано зустрів свого старого знайомого дуку-дідича з Прилуцького повіту Грицька Газагана. Газаган тільки що приїхав і привіз Тарасови з Москви від Максимовича знайденого в Москві Тарасового „Бретика“ себто „Івана Гуса“. Автор був невен, що поема та на віки пропала. Не диво, що він зрадів тій знаходці, та на лихо знайдено не цілу поему, а тільки невеличку частину її²⁾ і Шевченко, пишучи 5 квітня до Максимовича, прохав його попрохати Бутенева, чи не знайде він і другої половини поеми „бо без неї нічого не вдієш“.

Поспідавши, Тарас о годині 3-й вернув ся до дому „і тут обняв свого широго друга Семена Артемовського, через пів години був у його в господі, буцім у своїй рідній хаті. „Богацько і богацько ми дечого згадали і де про що перебалакали, записує Шевченко в своєму журналі³⁾, а ще більш лишило ся того, про що не встигли ні згадати, ні перебалакати. Дві години проминуло швидче однієї хвилини“.

О 6-й годині у вечері Шевченко пішов з Лазаревським до графині Н. Ів. Толстої. Про зустріч його у Толстих маємо дві певні звістки: одну — доні Толстих — Катерини Юніе, що була того часу 14-и літнім підлітком, а другу — самого Тараса.

Родина Толстих горіла бажанєм швидче побачити свого сподіваного дорогого гостя. Толсті не поїхали стрівати його на вокзал, не бажаючи своє почуте показувати прилюдно: властива їм скромність, сьвятість і щирість почута вимагали вилити його у власній господі.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. III ст. 189.

²⁾ Дивись т. I. стор. 169 і 237.

³⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

„Серце замирає, ждучи Шевченка“, каже Катерина Федор. Юнг¹⁾. Нарешті прийшов той день, коли він повинен був при-

Катерина Юнг.

бути... Жданне перейшло в нетерплячість. Аж ось подзвонили і в світлицю увійшов поет, з довгою бородою, з добродушною усмішкою, з очима повними любови і сліз²⁾.

¹⁾ Вѣст. Евр. 1883. VIII стор. 838.

— „Серденята мої! други мої!“ промовив крізь слези поет і припав губами до рук графині.

„Я вже й не тямлю, читасмо далі у Юліє, що тоді було у нас! усі цілювали ся; усі плакали, усі говорили разом“.

Шевченко про сю саму зустріч говорить теж короткими, але повними глибокого, горячого почуття і великого значіння словами. „Ніхто і ніколи, каже він¹⁾ не зустрів мене, і нікого і ніколи і я не стрівав більш сердешно і більш радісно, як зустріли ся ми з мою сьвятою заступницею і з графом Федором Петровичем. Зустріч наша була щирійш зустрічі кривняків. Богацько хотів я висловити їй і нічого не висловив. Фляшкою шампанського вина осьвятити їй і нічого не висловив. Фляшкою шампанського вина осьвятити ми наше сьвяте, радісне побачення і о годні 8-й розійшли ся“.

Від Толстих, з серцем повним радощів, Шевченко пішов до Василя Білозерського, свого союзника і сусіду в тюрмі р. 1847. Тут зустрів своїх товаришів по заслання в Оренбурзі, Сераковського, Станевича, Сову. Зустріч була весела, радісна. Після щирої розмови залунали рідні, любі пісні. З голосом рідної пісні годі було і Тарасови, і Білозерському не згадати кінця січня р. 1847: гостювання Шевченка в Мотронівці, Кулішевого весілля, надій, що тоді панували, і нічого всього того, що під той час гріло, живило, бадьорило душі і серця невеличкого гурту українських патріотів і патріоток.

III.

Окрім найпершого, сьвятого, високоморального обовязку вдячності до Толстих, був у Шевченка теж на одному з перших місць і другий обовязок, правда — супротивляний змістом, але невідкладний; хоч який осоружний був сей обовязок, але відбутти його треба було не минуче і не гаючись.

Перебувати Шевченкови в столиці цар Олександр II призволив 10 лютого р. 1858 з такою умовою, щоб „отставной рядовой Шевченко былъ подвергнутъ строгому полицейскому надзору и чтобы начальство академіи художествъ имѣло за нимъ должное наблюденіе, дабы онъ не обращалъ. во зло (не повертал на лихо) своего таланта“²⁾.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 ст. 189.

²⁾ Истор. Вѣсти. 1896, червень стор. 897.

Умова догляду поліції вимагала від Шевченка, щоб він зараз, скоро прибув до столиці, став перед лице свого доглядника — „опікуна“, себто начальника поліції. Отсе ставлення про всякого чоловіка, якому доля поталанила покоштовати його, річ морально гідка, прикра, а задля Шевченка і поготів: воно нагадувало йому пережите ставлення перед лице баталіонних і иньших військових начальників в Орську та в Новопетровському. Одначе не ставити ся не можна було.

І от ранком 29 березія починає наш поет в образі „отставнаго рядоваго“ переходити бюрократичні митарства „піднадзорного“ життя. Починати їх, звичайно, треба „по начальству“, йдучи з низу в гору сходами „установленими по закону“.

На першому ступню стояв начальник канцелярії обер-поліціймейстера Іван Таволга-Мокрицький, Українець з Пирятинського повіту, давній Шевченків знасний. „Прикинувшись казанською сиротою, пише Тарас у своему журналі 29 березія¹⁾), а о годні 10-ій ранку пішов до Мокрицького. Він повитав мене не то щоб по урядницьки, але не то щоб і по земляцьки. Стара знаємість пригадала ся десь з боку. На сам кінець він порадив мні зголити бороду, щоб не зробити прикрого вражіння на його патрона графа Шувалова (обер-поліціймейстера), а до сього мушу ставити ся, яко до головного свого доглядника“.

Порада — зголити бороду — мала на той час свою рацию. Жовнірам, хоч би й вислуженим вже, не можна було носити бороди; а Шевченко перед поліцією був нічим більш, як тільки „вислужений жовнір“, і йому не варт було дратовати свого „опікуна“. Одначе не хотів він і бороду голити; бажав принаймні зробити фотографію свою з бородою, щоб послати М. О. Дороховій в Нижній Новгород. 30 березія він сфотографовав ся з бородою, в кожусі і в українській високій шапці²⁾.

Зголивши бороду і одягшись у фрак Шевченко „мусів відбути велике нещастє: ставити ся перед свого головного „опікуна графа Шувалова“. Обер-поліціймейстер прийняв його по просту, не по урядницьки і, головна річ, без отих напучувань, що „личать нагоді“, і тим зробив на його добре вражіння“³⁾.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

²⁾ Такі Шевченкові фотографії дуже рідкі; я бачив їх тільки дві — одну у Миколи Лисенка. Фотографія — щ, звичайно буває при „Кобзарі“, де поет теж у шапці і в кожусі, але без бороди, зроблена вже після 6 квітня р. 1858.

³⁾ Кобзарь III ст. 192.

Відбувши се „нешчасє“, Тарас при нагоді зайшов знов до Мокрицького і познайомив ся з його жінкою, Українкою з роду Сьвічок: очевидно, вона зробила на Тараса добре вражіння. Увечері того-ж дня поет був у Толстих, розмовів про авдієнцію у Шувалова. Графиня порадила йому представити ся ще й найвишшому „опікуну“ шефу жандарів князю Долгорукову. Оце ставлення не було потрібним „по закону“; ти паче прикро було Тарасови справити його. Але справити радила графиня Настасія Івановна, не послухати її було якось ніяково; та коли вже вона радить, так радить не на лихо йому; вона-ж знає усі звичаї вишого сьвіту, тамить, що часом знехтованне якого будь найдрібнішого звичаю може чинило нашкодити людині.

Шевченко згодив ся і „щоб вволити волю графині Н. Ів., ставив ся 15 квітня перед лице шефа жандарів“. Князь Василь Долгорукий не втерпів, щоб не наділити нашого поета звичливи, яке „личить нагоді“, нанучуваннем. На тому і скінчила ся авдієнція¹⁾.

IV.

За кілька день по приїзді в Петербург починає у Шевченка зростати широка знаємість, переважно між письменниками, артистами і взагалі між людьми освіченими. Більш за все сприяла тому родина графа Ф. П. Толстого своїми неділями і обідом на честь Шевченка. Взагалі по приїзді поета в столицю „житє його пішло добре і радісно. Його оточала тепла дружба і ті інтелектуальні раювання, яких він так довгий час не зазнавав“. Дім Толстих він уважав своїм рідним. У Толстих бували майже всі його приятелі. Тут що неділі збирали ся поети, літератори, артисти, учені, взагалі те освічене товариство, якого він був позбавлений цілх 11 літ. Натурально, що в такій атмосфері „він ніби ожив і своїм ласкавим, добрим поведженнем, оживляв усіх, що були округ його“, каже К. Ф. Юнге: „він впливав на всіх чарівливо і всі його любили“²⁾. В листі до Ускова 4 липня 1858 він правду писав³⁾: „В Петербурзі мнї добре; живу в академії, товариші-художники мене полюбили, а сила-силенна земляків мене просто на руках несать. Одно слово — я цілком щасливий“.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 ст. 195.

²⁾ Вѣсти. Европы, Августъ 1883 стор. 839.

³⁾ Киев. Ст. 1889 кн. 2 стор. 311.

— Можна сказати, що трохи що не з першого дня приїзду його до столиці починаєть ся знайомість його з лішними інтелігентними людьми. У вечері 30 березія у Толстих зібрав ся великий гурт освічених гостей. Скоро графиня Настасія Ів. представила їм Шевченка, „воин повитали його, яко давно сподіваного дорогого гостя“. Спасибіг їм, каже Тарас і висловлює в свосму журналі¹⁾ страх, щоб йому „не зробити ся модною фігурою в Петербурзі“.

З першого погляду, той інтерес, який викликав до себе Шевченко серед столичної інтелігенції, справді скидав ся на „моду“, але дійсно — побачити Шевченка, спізнати ся з ним, впавити спочуте до його — була не мода, а потреба душі освічених людей Росії. Шевченко був великою, нічим неоправданою жертвою того ладу державного, що пановав над Росією під увесь час царювання Миколи І. За нового царя, здавало ся, той лад починав конати, мусів зникнути, переіменити ся на новий, лішній, більш відповідний волі людського духа. Першою ознакою сподіваної зорі оновлення Росії, здавала ся хоч невеличка, не скажу — воля друкованого слова, а щось похуже на неї. Ще більшою ознакою була праця коло скасування крѣпацтва. Отож в образі Шевченка стоав живий, виразний образ недобитка-крѣпака, що так тяжко постраждав за свої поетичні твори. Тут була не сама проста цікавість, а ще й наука, що, треба чинити, щоб спекати ся тих зразків неволі і самовластя чоловіка над чоловіком, які так не полюдські були заповідні над Шевченком. Треба гадати, що в той час кожен з освічених і вольнолюбних людей, дивлячись на Шевченка, почув і себе хоч трохи винним перед страдальником; бо сяк, чи так, а кожен з освічених людей, скоро він сьвідомий неволі і безправа і нічим не протестує проти лиходійних вчинків самовластя, він причпляєть ся до пановання того лихого ладу. Крепацтво, неволя і ничий такий лад пановали в волі не одного тільки чоловіка. Брак жита вільного, добродійного ніде і ніколи не залежав від волі одного чоловіка, хто-б він не був: державний, соціальний і ничі⁴⁾. Устрій жита єсть продукт культури, освіти і звичаїв більшости людности.

Я добре розумію міць і вагу моди, але, кажу ще раз — що відносини столичної інтелігенції до Шевченка і повитання його не були продуктом моди, се був живий суд історії.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 190.

Суд сей розпочавсь іще в Астрахані в серпні р. 1857 і не скінчивсь він ще й досі. Історія казала: судити з одного боку Шевченка за його „злочинні баламутні“ твори, а з другого — третєодділенську юстицію за її „справедливість“. Скрізь по дорозі з Астрахані до Петербурга ми чули той суд і присуд. Тепер прийшла черга до Петербурга. Тут найвипрапаніше сей суд і присуд відбув ся на обіді у Толстих 12 квітня на честь Шевченка.

На той обід зібрало ся богацько гостей. Перший тост підняв господар на здорове царя, дякуючи йому за визволення Шевченка. Обійти ся без такого тосту ні в якому разі не можна було, вже по тому одному, що граф Толстой, яко віце-президент академії художеств, був царський урядник. Промови за обідом сказали поет Щербляна, графиня Настасія Ів. і М. Д. Старов. Графиня, вславляючи високий патріотизм Шевченка і глибoku без краю любов його до рідної України, бажала, щоб любов ту люде брали собі за взірець, за науку того, як треба любити свій рідний край. Промову Старова я подаю дословно, також як списав її і прислав Лазаревському сам оратор: „Нещастє Шевченка скінчило ся, мовив бесідник, і тим знесемо одну з величезніших неправд. Ми не зневажимо скромности тих, чие піклування сприяло сему доброму ділу і придбало собі подяку кожного, хто спочуває повазі сього діла благого. Ми скажемо, що нам радісно бачити того Шевченка, що серед жакхливих, душегубних обставин, в суворих мурах „казарми смердячої“, не знеслів духом, не впав в розпуку, але зберіг любов до своєї долі тяжкої, бо та доля його благородна. Вже отсе одо варто обезсмертити ймення Шевченка. Дозвольте-ж мнї піднести тост вдячности за того Шевченка, що своїми стражданнями піддержав сьвяту віру в те, що дійсне моральної природи чоловіка жадні обставини не спроможні побороти“¹⁾.

Привітання висловлені за обідом до Шевченка глибоко запали в серце кожному хто їх чув; вони у кожного зворушили дух і думку. В усіх гостей лица були блідо-зеленими, а що до Тараса, так він признаєть ся, що „йому було і присно і якось ніяково“ — „я, каже він, не сподївав ся такої великої шаноби. Для мене се була чиста новина“²⁾.

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 195.

²⁾ Ibidem 194.

V.

Таким ото чином Шевченко за короткий час опинив ся серед великої сім'ї ліпших людей того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, більш різкий контраст, ніж той, що перебув Шевченко 30 літ тому назад, коли доля з темного горнища маляра Шпряєва перекинула його в світлі салі академії художеств!

З Шевченкового журналу бачимо, що починаючи трохи не з першого дня приїзду поета в Петербург ледви чи вибереть ся день, чи два таких, щоб Тараса не покликав хто пошановати його вечерою або обідом, і певна річ, кожен добре пам'ять, що властиво більш за все поет шанув того, у кого приймає собі пошанованне. Скрізь він був гостем бажаним, сподіваним, любленим, скрізь перед ним двері були навстеж, яко перед людиною близькою, рідною, що приносить з собою велику честь тому, до кого вона завітає. Треба ще раз сказати, що Шевченко ніколи й ніде не шукав популярности і слави. Популярність і слава самі за ним бігали.

Гляньмо короткими хоча словами, як люде, наче на перебії один у одного, закликають до себе нашого поета, щоб поклонити ся його тенію і його стражданням.

Почнемо з 1 квітня. В той день закликав його до себе на обід Білозерський, а на вечір графиня Толста. На другий день відвідують його: Каменецький, Сераковський, Кроневиц, Дзюба. „Треба буде, ніби жартує Тарас, десь сховати ся, бо не дають часу і листів написати“. Справді — між листами його того року ми не знаходимо ніже єдиного, писаного в квітні, маю і в червні!

2 квітня його шанув обідом Дзюба; 3 квітня він дякує і не йде на обід до Сераковського; але того-ж дня він на вечерку у Галагана, а на другий день у Толстих.

8 квітня на вечерку у Круневица: „тут було богацько Поляків і чинало Москалів і між останніми дві знаменитости — граф Толстой (Лев), автор сагдацької севастопольської пісні і оборонник Севастополя генерал Хрулев“¹⁾.

12 квітня відомий вже нам обід у Толстих. На другий день наш земляк знаменитий учений математик Остроградський витає Шевченка, „яко свого семанина, що був на довго кудись

¹⁾ ibidem стор. 194—195.

заїхав". 14 квітня знайомить ся з ним молодий Енгельгардт, син колишнього його пана. З тієї знайомости, каже поет „богато-пребогато дечого зворушило ся в душі моїй... Але! забудьте минулому, мир і любов сучасному“.

Небавом знасміяють ся з ним і витають російські письменники і поети: Громека, Бенедіктов, Мей, Курочкін, а потім Турґенєв і иньші. Графиня Настасія Ів. кожен раз, коли трапляється нагода, не пропускає її, щоб не познайомити з Шевченком ту чи иньшу знаменитість.

„Друже наш Тарасе Григоровичу! пише вона до його: приходьте до нас сьогодні обідати, я почастую вас бесідою з декабристом Штенґелем“¹⁾. Того-ж самого дня, наче перебиваючи у Толстої, запрошує Тараса на обід Сошальський. „Ми з Лазаревським, каже Тарас²⁾, сподобали декабриста більш ніж борщ у Сошальського і пішли до графині“. За день — запросенні на обід до професора Кавеліна. Далі від Брикіна, знов від Остроградського і знов записка від Толстої: „приходьте сьогодні, будуть у нас Плетнєви“. Перегородом кличе його Турґенєв, пишучи: „приходьте обідати, усі ми будемо дуже раді бачити вас“. Кличе до себе „на гербату“ і „брат по серцю і по думці“ — польський поет Желіговський і т. д.

Знайомлять нашого поета з відомими того часу співачками Ірінберґ і Дарґоминжським. Тарас велими любив співати, музику, як і взагалі всяку благородну штуку; тим то радо заходив до співачки Ірінберґ³⁾.

З усього знати, що знаємість у Тараса так розросла ся, що інколи йому бракувало часу провідувати своїх близьких приятелів. Напр. він не встигав бувати „на варениках“ у Кочубєя, у Макарова і инч.: про се свідчать нам записки до його. Пані Макарова дорікаючи, що Тарас не був у неї в один четвер, просить його „порадовати її і прийти“. Пані Суханова пише до його: „сама приїждла до вас, недобрій земляче! прохати до себе завтра у вечері на вареники. Коли не приїдете, значить — зовсім мене забули“.

Знайомість Тараса з Наталією Борисівною Сухановою-Подколіною вимагає того, щоб про неї говорити ширше, бо тут зустрічаємо чимало дорогоцінного матеріалу задля характеристики

¹⁾ *ibid.* стор. 196.

²⁾ Записки Шевченка — квітень 1858 стор. 191—199.

³⁾ *ibidem* 196.

Шевченка і людей того часу. Але попереду скінчило річ взагалі про знайомості нашого поета.

Знайомість ще більш поширилася в осени того року і з початку зими р. 1859. Тоді в Петербурзі була мода на так звані „літературні вечери“. Звістно, Шевченко був завжди на них гостем бажаним.

Ще в червні з ним спізнав ся молодий художник Мікшін, що лишив нам свої споминки про Тараса. Хоча, каже Мікшін в тих споминках¹⁾ — Шевченко називає мене „недоробком і паничем“, але я був про його чоловіком користним, а часом і неминуче потрібним, яко надійний і прихильний поводитир в його вечірних екскурсіях напр. до поета Полонського, до Ірінберта і по інших знаємих, а часом і в доми великосвітські, куди закликали тоді літератів і художників на вечерки. Такі вечерки трапляли ся і у президента академії художеств Великої княжни Марії Николаївни, куди був запрошений і Шевченко — яко письменник і яко художник. Майже завжди, каже Мікшін, Тарас на ті вечерки приходив на підпитку, і коли тільки трапляла ся нагода, дак в продовж вечера він ще більш напивав ся. Про пригоду з Тарасом на одному з таких вечірок — Мікшін розповів в Збірнику „Нѣчто изъ артистическаго мира“ (Спб. 1895 стор. 140), але усе те оповідання здасть ся мині таким неймовірним, таким повним вигадок, що я не спляю ся коло його. Скажу тільки, що до споминок Мікшіна нам доведеть ся ще не один раз вертати і бачити, що на превеликий жаль більшість з того, про що розповідає він, мусимо знехтовати, признати їх неправдивими, не певними. Зовсім не поправді каже Мікшін про свою дружбу з Шевченком. „Шевченко був з ним тільки знайомий, як і з усіма іншими художниками; зовсім не знати було приятельовання його з Мікшіним; він часто ганьбив його“²⁾.

На сей раз нам треба спинити ся перш за все на „препрославленному“ і в „споминках“ дечїх і в декотрих біографіях піячестві Шевченка. Спинимо ся, щоб, вказавши на вигадки і пустомельство про се піячество, не вертати ся вже до його, аж доти, доки воно не покажеть ся перед нами яко факт цілком певний, хоч і тяжко скорботний.

„У Тараса, каже Мікшін, було дві вади: випивання і вдавання з себе цинїка. Від сього він би то не здержував ся навіть при молоденьких донях графів Толстих“.

¹⁾ Кобзарь 1867 т. II стор. XV і далі.

²⁾ Лист до мене К. Ф. Юнге.

А послухаймо, що каже про се саме доня Толстих Катерина Федоровна Юнте. „Впродовж двох років я майже що дня бачила ся з Шевченком, каже вона¹⁾ і ні разу не бачила його паним; ні разу не чула з уст його якого не будь такого слова, що не личило-б, і ні разу не помітила, щоб він в поведінню чини небудь відрізняв ся від людей добре вихованих. Ми відали, що він любить випити, і нимьнували здержувати його, але єдине ради того, щоб зайва чарка не пошкодила його здоровлю. Становлячи було перед ним рок, я було, жартуючи кажу до його: „глядіть же: не ром з чаєм, а чай з ромом“. Незабутними мині до віку будуть поїядки наші в літку на морські „тоні“. Тут і пили і сьпівали. Коли-б Шевченко позволив собі що небудь зайве, або таке, що не личить, так, певна річ, такий вчинок здивовав би і мене і маму мою“.

Здасть ся одного сьвідоцтва досить на те, щоб „підчество і цинїзм“, що Мікешін спостеріг за Шевченком, признати в ліпшому разі легкодушною вигадкою; але опріч Юнте, є у нас ще й иньші сьвідки проти Мікешіна.

Ученик Тарасів Борис Гаврилович Суханов-Підколзїн, що був тоді майже однолітком з п. Юнте, розповідав нам от-що²⁾: „в домі моєї нєні Шевченко обїдав вельми часто. За обїдом усяких вин було до схочу. Одначе нікто ніколи не помітив, щоб Шевченко був хоч на підпитку; нікто ніколи не спостеріг, щоб він уживав цинїчних вивавів, або хоч таких, що не личать. Тай чи можна-ж гадати, щоб моя нєня, людина сьвітська, аристократка, розумна і добре вихована пускала мене самого учити ся до такого чоловіка, що підчив і був цинїком? Може, каже далі Борис Гаврилович, потім, коли вже я не ходив учити ся до Шевченка (себто вже р. 1860) він і запивав, але я про те не відаю; перед мене образ Шевченка стоїть цілком чистим від надужитя алькоголем“.

Можна-б навести сьвідоцтво проти Мікешіна ще й иньших людей, як от напр. Костомарова, Білозерського, але досить і того. Запевне ми бачимо одно: що коли Тарасови і трапляло ся иньколи випити зайву чарку, або, як сам він каже „нализати ся“, так трапляло ся се до осени р. 1860 тільки в товаристві

¹⁾ Вїсти. Европы, VIII 1833.

²⁾ Киев. Стар. 1835, II стор. 232.

таких людей, що самі не вміли вгадати міри та і його спокушали, сиповали до чарки, а він у такому разі не орудовав стільки потужною силою характеру, щоб встояти проти спокуси. Товариське почуте розвинено було у його так широко, що з того часто надуживали товариші його на лихо доброму і потульному поетови.

VI.

Певний факт широкої знайомости Шевченка в Петербурзі і непевні вгадливі звістки про його „піяцество“, стали де-кому з його біографів основою до того, щоб сказати, що він у Петербурзі нічого не робив, тільки гуляв та „предавався возліаннямъ Бахусу“.

Дійсність показує нам, що не так воно було. Виученому і морально зголоднілому організму зовсім натурально було погортити, хоч трохи, рани десятилітнього голодування властивими людям культурним розвагами, себто добрим освіченим товариством, музикою, театром і т. ин. І бачимо, що Шевченко ходить на спектаклі, ще частійш навідується до співачки Грнібері, впливає ся співачами П., Артемовських і иньш.¹⁾, їздить з Толстими і з иньшими товаришами на беріг моря, в Павловськ і т. ин. Але ще яснійш бачимо, що він не забуває і працювати коло улюбленого свого діла. Правда, за той час майже до самого р. 1859 Тарас трохи що не зовсім нічого з творів поетичних не написав, але-ж суцїй поет — не ремісник, він не може писати раз-у-раз; він творить тоді тільки, коли до його завитає та госта, що зоветь ся натхненнем. Знатн одначе, що й коло поезії Тарас по спроможности працював.

4 квітня Каменецький доручив йому усі його поезії, що попередписував Куліш. Він захожується ся зробити з них вибір і взяти ся до видання і за тиждень справив се діло. 11 квітня він передав Каменецькому вибрані поезії і прохав його клопотатись в цензурному комітеті про дозвіл надруковати їх „під фірмою — Поезії Т. Ш.“²⁾. Будемо бачити, що справу з дозводом і друкуванням „Кобзаря“ воловодили трохи не два роки. Тоді-ж таки поет захожував ся писати „Лунатику“³⁾, та нема

¹⁾ Записки Шевченка стор. 196—202.

²⁾ Записки стор. 191 і 192.

³⁾ Ibidem 196.

жадної указки на те, щоб він її написав. Мабуть певні факти, що наш художник, не гаючись по приїзді в столицю, взяв ся працювати коло гравюри¹⁾. До гравюри тягла його більш за все власна охота, але були й інші спонукання, як матеріальні так і моральні, викликані умовами дозволу жити йому в Петербурзі, і почуття самоповаги.

Граф Толстой піклуючись про дозвіл Шевченкови працювати в академії, в мотивах своєї просьби більш за все налягав на те, щоб дати художникови спромогу більш навчитися штуки і поширити свою художницьку освіту. Він взяв на себе, так сказати, поруку за Шевченка. Останній добре тямив велику вагу моральну тієї поруки, уважав на неї і пильновав довести фактами, що граф Федір Петрович не помилявся, даючи за його поруку, і не кається, що дав її. Фактом такого доводу могла бути тільки Тарасова праця — яко художника, поступ його в штуці і признание сього поступу людьми компетентними. Тямив Тарас і те, що з погляду практичного треба йому придбати ступень академіка.

Таким чином він при першій зустрічі з знаменитим тоді професором гравірування Йорданом, зняв бесіду про свої заміри працювати коло гравюри. Йордан висловився, що охоче буде допомагати йому, і Тарас „зрадівши такій любій та щирій заохоті, зараз же, по розмові з Йорданом, двічі обійшов усі салі Ермітажу, щоб вибрати картину на першу пробу з акватинтою. Після уважного огляду, спинився він на ескізі Мурільо „Свята Родина“. „Простосердий, каже Шевченко, гарний твір, я не бачив з таким змістом картини, щоб до неї так припадала назва, як до ієнїяльного ескізу Мурільо. Дак отсе за помочію Бога та Йордана і візьмуся за пробу!“²⁾. Се було 3 мая, за місяць по приїзді його до Петербурга.

Дійсно бачимо, що Тарас жваво береться за роботу: кілька разів стріваємо його зранку до 4-ї години в Ермітажі за роботою, навіть і в такі дні як 14 і 18 мая, коли в Петербурзі був великий дуряка його Михайло Семенович Щенкин³⁾.

Трудно, певніш мовити — не можливо, художникови працювати, не маючи власної майстерні, а Шевченко, не маючи навіть власної квартири, і живучи в Артемовського, працював

¹⁾ Записки стор. 203—205.

²⁾ Записки стор. 200.

³⁾ *ibid.* 207.

цілий місяць, доки улаштував ся з власною кватерою і робітнею. По наказу начальства, Шевченко повинен був жити у графа Толстого, під його доглядом; в кватері графа бракувало відповідної сьвітлиці¹⁾. Тарас прохав Толстих, щоб дали йому кватеру де-небудь в академії²⁾. Бажання його ввелили тільки з початку червня³⁾.

Під кватеру Шевченкови дали в академії дві сьвітлички: одну задля спання і задля кабінету в антресолях, другу під нею, опостінь з церквою. В остатній була у його робітня художника. Обидві сьвітлички були маленькі і вельми тісні і вузькі, найпаче робітня з одним вікном⁴⁾. Тут був і стіл з книжками та з естампани, мольберт, проста канапка, два зовсім вже простих дзигляки! Убога ширма (параван) відгорожувала в хаті двері. Жадної оздобн в сьвітличці не було... Шевченко працював тут яко художник, — сплячи, звичайно під вікном. З робітні виходили маленькі двері, що узенькими тісними сходами вели на антресолі, в кабінет поета. Се була низенька, невеличка, теж з одним вікном сьвітличка. В кутку „кабінету“ з правого боку стояв стіл, на йому Шевченко звичайно писав. Далі стояло ліжко з убогою постелею, на ліжку лежав кожух. В ногах ліжка стояв другий, зовсім простий стіл, на йому графин з водою, та убогий прибор до п'ята чаю, під столом рукописник. Ні на вікнах, ні на стінах оздобн і тут не було; жив поет, як кажуть, наче в поході, про жадний комфорт не дбав він⁵⁾.

Чимало людей осьвічених заходило до Шевченка, але сам тільки Мікешін⁶⁾ спостеріг в кватері його бруд і велику неохайність, і розповідає, що поет рідко коли прибирав свою сьвітличку. На столі, каже він, валяли ся у його слоїки з їдкими квасами, немнуче потрібними при роботі офортів; а біля них українське намисто і свиняче сало. Прибирати в сьвітличці Тарас не забороняв би то своєму служі тільки в ті „торжественні“ дні, коли ждав до себе Ольдриджа. Тоді слуга причепуривав і постіль, що завжді стояла не прибраною; на їй валяла ся відлога, пучки барвінку, сухої рутн та иньших степових квіток

¹⁾ Вѣст. Евр. 1883, VIII, стор. 838.

²⁾ Кобзарь 1895, т. 3.

³⁾ Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI стор. 898.

⁴⁾ Киев. Стар. 1889 кн. II стор. 731.

⁵⁾ Русская Рѣчь 1861. Ч. 19 і 20. Кобзарь 1876 Споминки Понського.

⁶⁾ Кобзарь 1876. Споминки Мікешіна. У Чалого дивись ст. 132.

з України. Слуга прибираючи в сьвітлиці, злорадно викидав ті квітки геть з хати. Виходить із слів Мікшіна, що Тарас не дбав би то зовсім, щоб у хаті у його було чисто, охайно, чепурно. Але я сьому зовсім не йму віри. Перейшовши усе жите Шевченка, я запевнив ся, що він, навпаки тому, що каже Мікшін, був чистюк, людина чепурна, любив охайність і в себе і в других. Та коли-б дійсно був той бруд і неохайність, то не можна-ж гадати, ніби з інших Шевченкових провідачів, що заходили до його не „в торжественні“ дні, а звичайні і несподівано, ніхто не помітив того бруду і нехлюйства. Вже хто-хто, а такий незвичайно великий чистюк як Костомаров, не проминув би звернути на се увагу і згадав би в своїх споминках. Отже ні він, ні Полонский, ні Турієв, ні Жемчужников ні хто инший про неохайність та бруд у Шевченковій квартирі ні словом не споминають, а К. Ф. Юнге в листі до мене пише, що в квартирі Шевченка в академії жадного бруду, або неохайности не було. Служив йому один з сторожів академії, вельми добродушний старик, котрий чепурив кімнатки хоч і не так, як би се було під доглядом жіночого ока, але що-дня прибірав так, що ніяка неохайність не кидала ся у вічі. Шевченко любив чистоту і все красиве, зграбне і неминучий нелад життя бурлацького, нежонаті людини був про його вельми тяжким¹⁾. Звернув би увагу на бруд, коли-б він був, така перенятлива людина як син Н. Б. Суханової. Останній кілька разів на тиждень приходив до Шевченка вчити ся малювати, і ми в споминках Бориса Гавриловича¹⁾ читаємо супротивляжне тому, про що просторікує небіжчик Мікшін.

„Мині, каже Суханов, вельми прикро було читати, що Мікшін про Шевченкову роботу розповідає, немов про який свишник. Студня Тараса Григоровича і спальня його в антресолях не були *interieur*'ом голандського *Minhetta*, але-ж не було там і того гайна, про яке розповідає Мікшін. Хто бував у студні художника та ще убогого, той відає, який там звичайно гарнідер, що виходить з самої роботи“.

VII.

Перебравшись на власну квартиру в академію, Шевченко пильно, загарливо, як властиво було його пажкій натурі, взяв ся

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 252.

до праці над офортами і кожен вдатний відбиток надавав йому радісного захвату¹⁾.

Гравюра вимагала праці сталої, упертої, посидячої. З початку червня трапляло ся, що гості-провідачі і запросини на обіді і різні вечерки відривали художника від праці. Але небавом більшість знайомих пороз'їздила ся літувати, хто на села, на хуторі, хто за границю, і Тарас почав так щільно працювати коло гравюри, що мабуть, віддаючи їй увесь час, покинув далі писати і свій журнал щоденний, закінчивши його властиво ще 19 мая, після чого до журналу він вдав ся тільки раз єдиний, записавши 13 листів прекрасні свої вірші Сон („На панщині пшеницю жала“). Спинивши свій щоденний журнал, Шевченко позбавив і своїх біографів найдорогоціннішого і певного матеріялу життєписного, через що за час з червня р. 1858 матернял наш знов убожіє. „Запрягшись в роботу, як той щирий віл, я, писав Шевченко до Щепкина, сплю на етюдах, з нагурного класу не вихожу. Так ніколи, так ніколи, що часу нема написати і невеликої цїдулки“²⁾.

Хоча Шевченко працював і коло иньшої, опріч гравюри, малярської штукн, але гравюра найбільш його захочувала і найбільш брала у його часу.

Ми вже трохи знаємо, які спонування кермовали його взяти ся до гравюри. Признаючи себе невидатним живописцем і до заслання, він тамив, що 10 літ заслання і непрактиковання в живописі лиходійно вплинули на його талант. Тимто ще в Новопетровському він прирадив собі, вернувшись до Петербурга, взяти ся до гравюри, попрацювати коло неї два роки, а потім, перебравшись на Україну, взяти ся робити гравюри акватінтою. Не самі тільки особисті інтереси матеріяльні тягли його до гравюри: кермовала ним ще пнша високоблагородна думка громадська, патріотична. Він відав, що велика сила прекрасних творів живописи приступна тільки богатирям, а гравюру, яко річ дешеву, можна ширити і в масі. Опріч гравюр з великих творів живописи, він гадав з часом пустити в світ і гравюри з власного твору „Притчу про блудного сина“ припасовуючи її до сучасних поровів людських³⁾. Була у його думка гравірувати і пу-

¹⁾ К. Юнге, Вѣсти. Евр. VIII 1883.

²⁾ Основа 1861 кн. X стор. 16.

³⁾ Кобзарь 1895 т. 3.

скати в масу малюнки з історії і побиту України. Початок цього він потроху зробив колись у своїй „Живописній Україні“¹⁾.

Взявшись до роботи коло гравюри, наш художник, очевидно, інтересовався великими в офорті і живописи авторитетом Рембрандтом²⁾. Працями його за той час були п'ять гравюр з Рембрандта: „Виноградари“, „Сцена в купецькій конторі“ і ин. До того-ж часу належать його офорти: „Дві Українки“, „Одаліска“, „Голівка“, „Українець-процанин“, „Розхрістана жінчина, що спить, тримаючи в роті папіроску“, і власний портрет його³⁾.

Опріч гравюри Шевченко малював олівцем, сепією, акварелею і олійними красками. Сюжети на свої малюнки він брав переважно з історії і з сучасного йому побиту України. Напр. великий малюнок сепією „Дніпрові Русалки“, „Хмельницький перед кримським Ханом“, „Смерть Хмельницького“, „Смерть Мазепи“. До цього-ж часу належить богацько ескізів його з життя каварменного і з природи закаспійських степів⁴⁾.

Б. Г. Суханов пам'ятає, що на замовлення Кочубея Тарас малював олійними красками портрет з того Кочубея, що зробив царю Петру донос на Мазепу. Збираючись малювати той портрет, художник наш, взявши раз з собою Суханова (тоді ще підлітка) пішов з ним в якусь величезну академічну комору і довго предовго рився там між всякою старовиною, шукаючи якийсь портрет з якогось гетьмана, потрібний йому на те, щоб вірно зобразити збране на Кочубея. Нарешті знайшов портрет якогось старого чубатого пана; охрестив його „Мазепою“ і поволік у студію. Художники, що провідували Шевченка тоді, як він малював Кочубея, в один голос хвалили його роботу, а він вельми з того радів і отсе було підійде до свого Кочубея і почне прикладувати до його різні призвища, хоч і лайливі, але ніжні⁵⁾.

З малюнків сепією д. Суханов пригадує „Турка“ з одаліскою біля його; на другому малюнку були дніпрові русалки, що тягли на дно річки молодого козака; козак чомусь не добре виходив і Тарас Григорович кілька разів змивав його, називаючи „бісовою дитиною“. Натурником за для козака доводилось бути Суханову кілька разів. Мусів він лежати на канапці, спустивши

1) Рус. 1883 кн. IX.

2) Истор. Вѣстк. 1896, червень стор. 899.

3) Ibidem 901.

4) Ibidem 900.

5) Киев. Ст. 1885 кн. 2 стор. 233—4.

руку й ногу, часом в пові доволі трудній. Приходячи учити ся до Шевченка, д. Суханову ні разу не трафіяло ся стрівати у його натурниць. З сього знати, як обережно пікловав ся наш художник про свого молодого учня. Ми зараз побачимо, що до його приходили натурниці за для русалок, але він беріг свого учня, щоб в молоде серце до його ні на єдину хвилину не захетіла яка будь не добра думка, дивлячись на натурницю!

З Тарасового листу до Макарева¹⁾ знаємо, що він малював „Русалку“ (її потім придбав собі Петро Кочубей). Художник довго бідкав ся, щоб знайти задля тієї „русалки“ відповідну гарну натурницю з козацькою вродою. Запохіг Тарасови в отсій справі молодий художник Гринцько Честахівський. В Петербурзі перебувала тоді родина Українців, крєпаків князя Іоліцина — Соколєнків. У тій родині була вельми вродлива дівчина Одарка. Пани віддали її до однієї модниці-Француженки учити ся шитву. Честахівський став прохати Одарчину сестру Горпинну, щоб пішла з нею до Тараса. Сестри довго змагались, нарешті згодились. На другий день Шевченко, дякуючи Гринцькови, говорив: „учора вперше після того як лиха доля вигнала мене з України, у мене був великдень. Учора, я зрадів, повеселів, оновив ся серцем, так як радіють віруючі, коли дочитають ся до Христа під великдень. У мене наче важкий камєнь з грудей зсунув ся. Перебувши 10 літ на заслання, наче в густому тумані, не бачив я сонця, а вчора чорнява Одарка, як маків цьвіт на сонці, загоріла ся в моїх очах, освітила їх і розігнала туман на душі. Яка вона люба, душа у неї славна, чиста, ще не зачумила ся смердючим духом. Як пташка божа вона нащебетала мнї в отсіх мурах сумних. Наче неня Україна тхнула мнї в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневого садку та трави зеленої. Як побачив я чистісеньку свою людину, як почув рідну мову, так і потягло мене на Україну. Коли-б швидче літо, номандрую туди“. Честахівський розповів Тарасови, що Одарка крєпачка, що один її брат Федір кухарем, другий — Микола слугою у князя, а третій Петро — маляр — лакей у княгині. Тарас насупив брови, наче темна хмара насуригла йому очи і мовив: „горе, горєнько в сьвітї, лишенько тяжко! Яке добро гине, а ратовати нікому!“²⁾

¹⁾ Зоря 1896 ч. 5.

²⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2 стор. 141—3.

VIII.

В домі графів Толстих спізнав ся Шевченко з дідичкою, про яку ми згадували з Слобідської України, Наталією Борясівною Сухановою, людиною освіченою, розумною і велико-світською аристократкою. У неї, отак як і у Толстих, збирали ся в Петербурзі письменники, художники і учені. Небавом і наш

Наталія Суханова.

поет став бажаним відвідувачем гостинного дому Суханової. Усі в домі, найпаче діти, зараз же полюбилі „присадковатого, вусятого, лисого Шевченка“. Найпаче-ж горнули ся до його і пильнували догодити йому крєпаки-слуги Суханової. Усі вони (Українці) давно знали про його, усім їм він був близьким, дякуючи тому, що у „дворецького“ Пивоваренка був „Кобзарь“ старого видання (років сорокових). Огся маленька, заложена книжка

переходила з рук в руки, з пекарні в прихожу і навпаки. Вірші з неї слуги повнучували на пам'ять. Ті вірші своїми теплими, рідними мотивами помагали крпакам бідолашним перелітати в думках на рідну Україну. Простота, ласкавість і симпатичність поета так, мимо волі, вабили кожного до себе, що він, повнасмившись з домом Суханової-Подколзіної, зразу придбав собі симпатії усіх домашніх, починаючи з зашнурованих гувернанток-англичанок і кінчаючи лакеєм. Трохи важкі, але ні скільки не вульгарні, рухи його, його проста річ, його добра розумна усмішка, усе якось вабило до його, причаровувало, робило вражіння старої знайомости, старої дружби¹⁾.

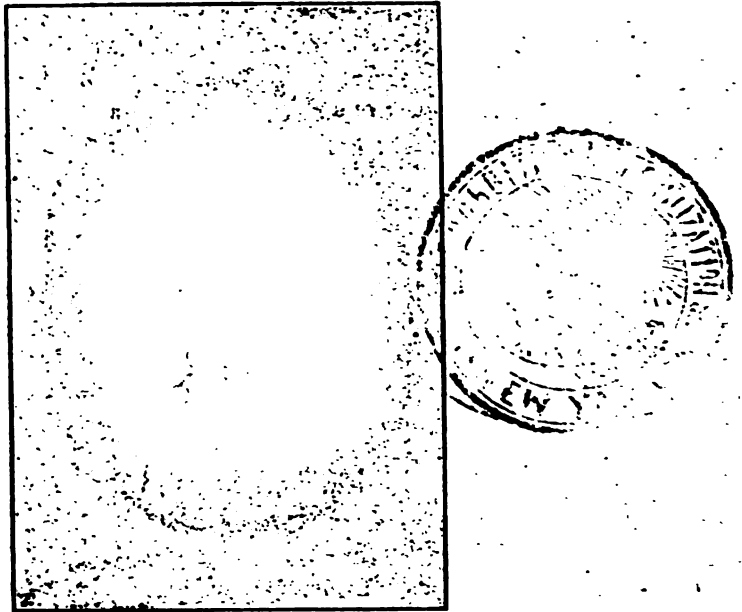
Отак, майже через 25 років після смерті Тараса Григоровича, згадує про його син Суханової Борис Гаврилович²⁾.

Шевченко годі вельми бідкав ся на гроші; у його було, як писав він до Щепкина³⁾, „таке безгрошівє, що ні за що було і „Гутенотів“ подивити ся“. Щоб допомогти йому просто, давши гроші, хоч би в позичку, про се годі було й думати, ні в кого-б не повернув ся язик і вимовити се. Так от Суханова і вдала ся до його, просячи вчити сина її живописи і таким чином гонорар за науку став допомогою. Малий Суханов тричі що-тижня приходив у студію до Шевченка. Наука обмежовувала ся мальованнем горшка з квітками в різних положеннях. „Наука, каже Б. Г. Суханов, великої ваги не мала, бо була монотонна, але задля мене було сущим сьвятом їздити задля неї в академію“. Інколи Шевченко спинав науку і брав свого учня в академічну бібліотеку, або в Ермітаж, чи до кого з колекціонерів, щоб подивити ся на який небудь, невиданий ще Рембрантовський офорт. Учень ішов з своїм учителем радо, з гордощами. Інколи було Тарас Григорович почне своєму учневи читати „тихим, добрим своїм голосом“ свої українські вірші. Дитина не гаразд розуміла нашу мову, одначе слухаючи вірші, готова була плакати, так жалістно, так ніжно читав кобзарь свої твори. Перечитавши, поет вясняв тому. Напр. раз прочитавши Сон („На панщині пше-ницю жала“), Шевченко довго розповідав хлопцеві про те, як тяжко бідують крпаки і що з визволенням їх з крпацтва почнеь ся задля них нове жите.

¹⁾ Київ. Стар. кн. 2 стор. 229—238.

²⁾ Основа 1861 кн. X стор. 16.

Поправляючи роботу свого учня, художник часто розповідав йому про своє жите саляцьке в степу киргизькому. Раз якось, розповідаючи про побут солдатів, він показував йому і малюнок, як карають горопашних жовнірів шиці-рутенани. Оповідане довело дитину до сльіз. На другому малюнку з тієї-ж самої теки, було намальовано, як пані крамарі пражуть асню, розвівши огонь з „кредитних білетів“ (банкнотів). Коли учню нудно стане

Ворис Суханов.

було малювати квітки, він почне розпитувати художника про Україну, про Січ, про гетьманів: добряга учитель з великою охотою розповідав, як наші козакки „без пощади били Ляхів“.

В робітню до Шевченка вельми часто заходили провідати його Українці, частійш за все Куліш. Розмова тоді зараз переходила на українську мову. Суханову трапляло ся бачити в таких випадках сердешні сцени, з палкими поцілунками, горячими обіймами і навіть з сльозми.

— Раз якось хтось з таких провідачів приніс Тарасови великий портфель малюнків, що був у когось на схованці. Тарас вельми радів, розглядаючи малюнки з того портфеля. Між малюнками був акварельний ескиз Карла Брюллова. Шевченко подаровав його своєму учневи; потім достав з поміж тих малюнків „портрет якогось молодого чоловіка з свічкою в руці і спитав Суханова: чи вгадає, кого то намальовано? Суханов не вгадав. Тоді Тарас повідав, що то його власний і власної його роботи портрет, зроблений ще за молодю.

Того-ж часу Шевченко подарував Сухановій власної роботи малюнок, зроблений тушем. Се та казарма, яку я згадував в нарисі про перше заслання поета. Сей малюнок інтересний ще й тим, що то була перша праця Тарасова на заслання. Б. Г. Суханов береже у себе в альбомі той малюнок, як „святую цінність“¹⁾. Се самий малюнок спричинив ся і неприязни, що стала ся потім між Сухановою і художником.

Минуло більш року з того часу як Шевченко подаровав той малюнок Н. Б. Сухановій. За сей час він вельми часто, попросту, коли тільки бажав — приходив до Суханових і став не мов сім'яняном їх. Якось став Тарас прохати Наталію Борисівну, щоб дала йому той малюнок, бо він хоче зробити з його фотографію. Сухановій здало ся, що поет не говорить їй правди; але щоб не образити його, відмовивши йому просто, вона сказала, що питає у професора Піменова, що він скаже. Піменов був приятелем обох їх і щиро відповів, що Шевченко жалкує, що так легковажно позбув ся того малюнку. Опріч того Суханова зауважила, що альбом, куди заклесно той малюнок, такий великий і коштовний, що якось ніяково давати його незнайому їй фотографови, а через те вона написала Тарасови, що сама повезе альбом до відомого в той час фотографа Робиляра. Тарас відповів на те гнівно і перестав ходити до Суханових. Довго після того і сама Суханова і приятелі її і Шевченка захожувались всяким чинном умовити Тараса Григоровича, щоб вернути добрі старі відносини. Нічого з тих заходів не вийшло²⁾.

Одначе високе поважання до нашого поета через отсю пригону ні на одну волосину не поменшало в родині Суханових. Споминки Бориса Гавриловича дихуть не тільки сердешно-теп-

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 ст. 238.

²⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 ст. 239.

люв любовю, але й глибокми поважаннєм до пам'яті свого славетного учителя.

Трапляло ся, що наш поет художник давав, і доволі оригінально — лекції живописи і доні графів Толстих Катерині Федорівні. Инколи було зовсім несподівано по обіді заїде він до неї і каже: „Серденько моє! беріть швидко олівець да ходімо“.

— „Куди се? читасть ся Катерина Федорівна.

— „Да я отам знайшов дерево; та ще-ж чи не дерево! ходім!“

— Та де-ж се чудо?

— „Та отут недалечко, на „Середньому проспекті“¹⁾ ходім бо вже швидко“.

Ідуть і стоячи малюють вони в свої альбоми те дерево на „Середньому проспекті“, а потім ідуть вони на набережжя Неві і любують в переливів тонів сонця при заході.

Не відаю, каже Катерина Федорівна, кого з нас більш обгортав захват: чи мене — дитину, чи його, старого, що в своїй многострадальній душі зберіг таку силу дитячо-свіжого почуття до краси природи²⁾.

IX.

В літку того 1858 року саме 20 липня приїхав до столиці Микола Костомарів³⁾. Довідавшись, що Шевченко живе в академії, він якось ранком о годині 7 прийшов до його.

Тарас сидів за роботою.

— „Здоров був, Тарасе! новин наш історик, ввійшовши в робітню до Шевченка!“

Поет не пізнав свого старого друга. Вставши з місця, зробив два ступні наперед і скинувши на Костомарова адивовані очі, стояв мовчки та оглядував його з голови до ніг. Нарешті мовив по російськи:

— „Дозвольте довідати ся — кого маю честь бачити?“

— „Хіба таки не пізнаєш?“

— „Ні! не пізнаю“.

¹⁾ Назва вулиці на Василівському острові в Петербурзі.

²⁾ Вїстн. Евр. VIII. 1853 стор. 839.

³⁾ Литер. Наслїдіє стор. 106.

— „Та не може бути! ось ну, лишень, придивись! прислухай ся до голосу, згадай минуле. Памятася: Київ, Петербург, „Цѣпной“ мость“¹⁾.

Шевченко дивив ся, придивляв ся, пригадував, нарешті стонув плечима і каже: „Ні, не вгадаю! вибачте“.

Ще якийсь час Костомарів не казав хто він, сподіваючись, що Тарас пізнає його. Даремно!... Потім кинувши холодно-ввічливий том і перейшовши на приятельський, Тарас мовив:

— „Та годі вже! не пізнаю. Кажіть хто ви, не мордуйте мене“.

— „Ти-ж, Тарасе! колісь вішував, що ми побачимось в Петербурзі. От воно так і стало ся“, мовив Костомарів, все таки не кажучи, хто він.

Але Шевченко і після сего не догадав ся... Міркуючи, згадуючи і розводячи руками, він мовив, що жадним чином не може пізнати. Тоді Костомарів назвав себе.

Шевченко вельми схвильований припав до його і з слізьми на очах, почав обнимати та цілувати його.

З того дня і доки в кінці серпня Костомарів не виїхав в Саратов, вони бачили ся що дня, чи у кого з знайомих, чи в ресторані Палкина, де Костомарів звичайно вечеряв.

Отоді Костомарів спостеріг за Шевченком другу вже — перша була у Києві р. 1846 — „вихватку запорожського чудацтва“²⁾.

Умовили ся вони піти до якогось антикваря в Петербурзі, щоб пошукати якоїсь рідкості бібліографічної. Тарас одяг ся в полотняну блюзу, доволі подерту і вельми замізану в краски; на ноги обув — поганенькі, зношені шкарбани, а на голову пошматований картуз. Уся постать його нагадувала, або козака Голоту з української думи, або якого-небудь урядника-цяничку, що його прогнали з служби, а він, зустрічаючи прохожих, промовляє до них: „пожертуйте бідному дворянину“. В такому убранні Тарас пішов з Костомаровим через Невський Проспект. Що се було чудацтво, каже Костомарів, знати з того, що Тарас ні до того, ні після того ніколи більш не ходив в такому убранні³⁾.

Що Шевченко любив таки часом почудаковати, можна отут до речі пригадати і інші вчинки його з тим же таки — до-

¹⁾ Біля „Цѣпного Мосту“ було 3-є отдѣленіє.

²⁾ Литер. Наслѣдіє стор. 107—108 в Р. Стар. 1880 кн. 3 ст. 603.

³⁾ ibidem.

брюгою художником-істориком. Р. 1859, коли Костомарів став професорувати в Петербурському університеті, він вельми працював тоді по бібліотеках, найпаче в Публичній Бібліотеці. Щоб не марновати дорогого часу на ходню, історик закатировав поруч з Бібліотекою в домі Балабанова. Кватера була добра — простора і світла; та на лихо опостінь з нею був ресторан, де раз по раз грав орґан і різав історикови уха арнями з Ріголето, Трубадура і Травіати. Цілий день історик наш працює було в бібліотеці, а до господи приходив тільки в вечері. Шевченко заходив до його часто і глумив ся з його кватери, говорячи, що вона зовсім не личить професорови, що вона суто гусарська, а не професорська кватера і більш би личило зустріти тут купу порожніх пляшок, ніж книжки і папери. Раз якось Шевченко зайшов до Костомарова під таку годню, коли тому було дуже ніколи, він готовав ся на завтра до відчиту в університеті. Костомарів, відчинивши йому двері, мовив: „чорт тебе приніс, Тарасе! не давати меш мині працювати“. — „Сількісь! відповів Тарас: мині тебе не треба: я прийшов до твого Хоми (слуга)¹⁾, а не до тебе. Я хочу переслати поклін твоїй нени, а про тебе мині й діла нема“. Слово по слові розбалакали ся. Шевченко переогодом встане отсе, щоб іти, а Костомарів його не пускає, „посидь, каже, ще трошки“, та отак і пробалакали аж до глупої ночі²⁾.

Другий разом знов так само прийшов поет у вечері, коли історик притьмом мусів працювати на завтра³⁾. Він сказав Тарасови, що йому немнуче треба до половини ночі працювати. Тарас зараз же попрощав ся з ним і пішов, але завернув в ресторан, що був опостінь, застав там декого з своїх знайомих і сів пити чай, а слугі з ресторану звелів грати саме ті арні, які (се він добре відав) надопікали Костомарову. Годин зо дві музика та мордовала історика, нарешті терпець його порвав ся. Він тямив, що поет наумисне дратує його, побіг в ресторан і почав благати Шевченка, щоб він, ради гуманности, не мордовав його такою мукою. „Еге! коли була охота седити ся в „застінку“, відповів Тарас, дак і терпи тепер муку“. Знайоми, почувши сю розмову, казали спинити музику, але Шевченко не

¹⁾ Хома був у Костомарова, можна сказати, „вічний“ слугою. Помер він небагом по смерті свого пана, в маю р. 1885.

²⁾ Вѣсти. Евр. 1893 VIII. стор. 841.

³⁾ Русск. Стар., 1880, III. стор. 604.

давав і гукав: „Ні, ні! валяй в Трубадура, в Ріголето, в Тра-
вяти. Я се дуже люблю...“ З того часу Тарас не заходив вже
до Костомарова некликаний, знаючи запевне, що коли історик
кличе до себе, значить буде тоді вільний від праці. Кличучи
любого і дорогого гостя, каже Костомарів¹⁾, а куповав пляшку
рому до чаю. Шевченко випивав її за один вечір і каже було:
„ти цілої пляшки не став мині, а тільки половину, а другу по-
ловину сховай, як прийду до тебе другим разом, тоді й поча-
стнеш; а то скільки-б ти не поставив, я все виїю, хоч би й ціле
ведро, дак я й ведро виїю; а поставив пів пляшки, то й того
з мене досить“. Панним його і тоді, як і перше, Костомарів не
бачив ні разу.

Костомарів каже, що він тоді спостеріг, що Шевченко в своїх
поглядах і переконаннях лишив ся таким же чистим, яким
був і до заслання²⁾, а перш за все він був глибоким демократом
не тільки в поглядах, по теорії, він був демократ по самій
природі своїй. Вже через отсе одно він ненавидів крпацтво
всіма сторонами своєї душі³⁾. Помітив Костомарів і підупад Та-
расового таланту. Було говорено вже, що десятилітнє заслання
чисто зруйнували фізичний організм Шевченка. Отся руїна не
могла не відбити ся і на талантї його. З заслання до столиці
поет вернув ся на 44 році свого віку. Задля такого великого
таганту, який природа гадїнила новому кобзарю України, се не
такий ще старий вік, щоб при звичайних умовах життя талант
підупадав уже. В такі роки талант, зміцнившись думками і пе-
реконаннями і окридившись відповідно їм, дає найліпші свої
твори. Не так було в Шевченком. Самовласте дуже рано обру-
бало крила ієнїю нашого слова, замкнуло йому уста і ужило всіх
заходів, щоб зруйновати йому і здорве і талант.

І нема нічого дивного, що коли вернув ся Шевченко до
Петербургу, дак Костомарову і иньшим старим приятелям поета
стало знати, що великий талант підупав. Костомарів помітив, що
„почуте поетичне було ще у Шевченка сьвіже; любов його до
всього доброго, прекрасного пробивала ся ще міцно в боротьбі
його з околичньою розпустою, але талант великої творчости його
починав вже вянути. Останнє почував і сам Тарас і з остраху
перед безоднею, що стояла перед ним, силковав ся відвернути

1) Русск. Стар. *ibidem* стор. 605.

2) Основа 1861 кн. 3 стор. 50.

3) Кобзарь 1876, Словники Полонського.

ся і запевнити самого себе, що ще не прийшло те, що загрожувало йому¹⁾).

Не прийшло тоді ще, се правда, але воно йшло, наближувало ся, і умови життя в столиці сприяли йому йти швидче, ніж йшло-б воно напр. на Україні. Людям стороннім, найпаче верхоглядним, і тим, що бачили його нашвидку, не понітно було, що діється в поетом: їм здавало ся, що він здоровий, тим часом він цілу осінь р. 1858 хоровав. Гниле повітря петербурського болота точило, наче той шашель, зруйноване Тарасове здоров'я. Ніхто не помічав того, що Тарас нездужає. Тяжкий вплив недугу нікому незримого, а разом з ним і тягар роботи Шевченко висловив одному тільки Щепкину в листі 22 листопаду та ще самому собі в віршах писаних того-ж дня:

„Я не нездужаю, нівроку,
А щось таке бачить око
І серце жде чогось, болить,
Болять і плаче, і не спить
Мов негодована дитина...“

X.

За увесь час, починаючи з приїзду Тараса в Петербург, бачимо серед письменників наших, російських і польських найсердечніші відносини до його і ту повагу, на яку мав право і його великий талант і пережиті ним дійсно великі страждання.

В справах літературних українських він став не тільки, ясною зорею, робітником, але й головним порадником, „первоначальником“, як мовив дуже вірно Білозерський.

Сердешні відносини до Шевченка Білозерського, Куліша і Марка-Вовчка виразно бачимо з їх коротеньких цидулок. Білозерський²⁾ поспішає до його поділитися з ним своїми радощами родинними і не заставши його в господі пише до його: „сьогодні ранком Бог дав нам сина. Маммо надію, що не відмовите з нами покуматися. Благословіть же малого козака на виріст і на розум“.

В невеличкій сім'ї українських письменників, що того часу перебували в Петербурзі, значне місце займала тоді жінка одного

¹⁾ Основа 1861 кн. 3 стор. 50.

²⁾ Чалий стор. 131.

з Кирило-методіївських братчиків, Опанаса Марковича, що теж кілька років перебував на заслання в Орсті — Маруся. „Народні оповідання“ видані р. 1857 під псевдонімом Марка-Вовчка, коло яких чи не більш за підписаного автора працював сам Опанас, зажили Марковичці великої слави. Шевченко раював, читаючи ті оповідання, ще до приїзду в столицю. Перебуваючи в Нижньому Новгороді, він від проїзжого земляка лікаря Ма-

Опанас Маркович.

люги довідав ся, хто пише під псевдонімом Марка-Вовчка і в записках своїх 18 лютого р. 1858¹⁾ помітив: „Яке високе творінне прекрасне отся жінщина (Марковичка); треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її натхнення“.

Річ певна, що особисто з Марковичкою Шевченко спізнав ся або в кінці р. 1858, або з самого початку 1859, бо вже

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 178.

24 січня 1859 у його вилили ся дивно прекрасні, присвячені Марковичці, вірші:

„Не давно я поза Уралом
Блукав і Господа благав:
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало.
І виблагав. Господь послав
Тебе, най кроткого пророка,
І обличителя жестоких
Людей неситих...“

Була гутірка, що спізнавшись з Марковичкою, Шевченко був якійсь час навіть закоханий в ній. Фактичної указки на се ми досі ніде, ні в чїх споминках або в листах не помітили і ні з чого не знати, щоб між Шевченком і Турґенєвим було притасне ворогованне за відносини до Марковички. З одного листу Тараса¹⁾ знати тільки, що він з душевним теплим поважаннем поводив ся з нею і називав її „любовю донеш“. А з перепіски Турґенєва відомо, що великий романіст російський був прихильником Марковички і геть несправедливою був думки про її чоловіка Опанаса. Геть пізнійш першої знайомости з Шевченком, саме в осени р. 1860, Марковичка перебувала в Парижу. Там був і Турґенєв і 12 жовтня писав до одного свого приятеля в Петербург, просячи запомогти Опанасови дістати посаду, кажучи, що „коли Опанас мати не добру платню на посаді, то принаймні не грабоватиме її (своїї жінки)²⁾. Але-ж, кажу я, що до Шевченка, так ніде не зустрічав я найменшого натакання на ворожі відносини між ним і Турґенєвим. Можна сказати, що останній до якогось ступня дивив ся на Шевченка, як кажуть, з гори, — такий принаймні тон пробивасть ся де інде в його споминках.

Такий тон, і то де-неде почув ся мині тільки у Турґенєва, з ньнших видатнійших письменників російських, з якими Шевченко був тоді знасний, усі поводили ся до його з високим поважаннем, пильновали трактувати його як свого семанна, а ньнші були найщирійшими приятелями його. Бачимо, що коли 40 чоловіка письменників російських спорудили 10 березня р. 1859 обід на честь актора Мартинова, вони запросили до свого гурту і Шевченка³⁾.

¹⁾ Правда 1875 стор. 174.

²⁾ В. Европ. 1885 кн. 3 стор. 36.

³⁾ Русск. Стар. 1890 X стор. 155.

Бачимо знов, що твори його пильнували перекладати і друкувати в журналах російських поети: Курочкин, Мей, Гербель і інші, а Іван Аксаков хотів у своєму виданню „Парусь“ друкувати в оригіналі Шевченкові твори. Епізод запросини Шевченка до участі в „Парусі“ дуже цікавий. Сучасним українським письменникам варто зауважити на його і дещо з його замітити. Тим то я і сплюю ся трохи біля його.

В пресі російській, здавало ся, починало тоді дніти; по-встав був незвичайний рух мисли і видавання нових журналів. Славянофіли на чолі з Іваном Аксаковим не вдовольняли ся вже своєю московською „Русскою Бесѣдою“ і заходили ся видавати в Москві новий свій тижневий орган „Парусь“ під редакторством Івана Аксакова. Одному з головних робітників Р. Бесѣди, Михайлови Максимовичу доручено було запросити до „Паруса“ Шевченка, Куліша і ин. українських письменників. У Максимовича з Кулішем тоді саме трапили ся не добрі відносини, через що він вдав ся безпосередно тільки до Шевченка, просачи його покливати до „Паруса“ і Куліша. 15 листопаду Максимович між иньшим писав до Шевченка: „Аксаков притємом просить, щоб йому (можна було) надрукувати в „Парусі“ ті твої вірші (Вечір, Пустка і інші), що лишив ти задля „Бесіди“, і коли книжка твоя „Кобзарь“ вийде до нового року, так чи не можна иньших твоїх віршів наділити йому задля першого числа „Парусу“?

Не відаємо власних слів Шевченка, якими він відписав до Максимовича, але маємо в сій справі Кулішів лист, такий цікавий і великоважний, що не можемо не навести його цілком. От що Куліш написав до Шевченка¹⁾.

„Дивую ся я, не надивую ся: чого-б мені плисти з своїми віршами по суші під „Парусом“? Хиба я Олег, нехай Біг криє, або що! „Парус“ у своєму універсалі перелічив усі народности, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже однакові, близькі родичі: як наш батько горів, так їх (батько) грів ся. Не годить ся мені давати свої вірши під „Парусь“ і того ради, що його надуває чоловік, котрий вступавсь за князя любителя хлосту. А вже коли в Москві даватимуть хлосту, то даватимуть її і на Україні. Ще цар Микола постановив в своїх артикулах, щоб москалів (жовнірів) з Українців карати більш соромом і карати словами, або розумно вимовляти, а не сікти різками. От се й знак,

¹⁾ Частий стор. 136.

що наш народ вишов уже з того росту, щоб їсти березову кашу, а хазяїн „Парусу“, маючи нашу народність ні за що, думає, що „для хазяїв усякий законъ браде“.

Отсі золоті слова Куліша і нині не стратили своєї великої ваги задля Українців, що охоче і притьмом біжать працювати під чужими „парусами“; шкода тільки, що сам Куліш зрушив свій символ і плавав під парусом „Руссаго Обзорѣнія“.

Шевченко зрозумів велику правду Кулішевих слів і яко великий патріот і наскрізь щирий син України, згодив ся з ними і написав про те до Максимовича. Одначе останній, замість того щоб і самому стати на ґрунті інтересів України, почав велюгати і писав до Тараса: „дурний би лощан був, коли-б не забажав і не запрохав такого як ти, споружаючи свого дуба, чи паруса. А що він (Аксаков) не доглядів був посадити і нас, то се не зовсім гарно, але і не так вже погано, щоб зовсім цурати ся доброго чоловіка. Недоглядня дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слово про березову кашу. Мнї также як і тобі прийшлось воно дуже не по нутру. А коли-б ти бачив, як розходив ся був старий Щепкин, так і Господи! Ти знаєш ще: те вельможне княжа само з роду нікому не давало ні одной ложки березової каші, мабуть з роду воно не бачило, як і годують єю, хоч і наварило такого кулішу, що як кажуть у нас: „крупина за крупиною ганаєть ся з дубиною“. А тепер воно, як баранча між вовками і само було задумало завити по вовчому, та скаменуло ся. І кому на віку не трапляло ся помилити ся то в слові, то в ділі. От хоч би й наш горячий Куліш! Ну та Господь з ним! і з тим вельможним і з лощаном! щастя їм Боже на все добре, бо всі вони хочуть добре і рвуть ся на добро, кожен по свойому його розуміючи¹⁾).

В тому-ж таки листі Максимович згадує про якусь цікаву і досі нез'ясовану пригоду, що „якийсь паливода навіжений за границею напакостив Тарасови“. З дальших слів знати, що „пакость“ та дотикалась до Тарасових віршів, бо Максимович пише далі: „твоя збірка вишла-б і спід тутешньої цензури, нехай би сам шеф жандарів процензував з своїми многоокими архиянголами. Не все-ж у тебе таке, що не можна пропустити. Більша половина такого, що й ваш (петербурський) гасиле Мацкевич (цензор). і московський Безножикни підпншуть: „це-

¹⁾ ibidem стор. 137.

чатать дозволяется". Ну з таких і нехай буде тепер нова збірка, а що у тебе є такого, що скаже, те нехай вилежить ся, наче добрий лан".

ХІ.

З письменників російських Шевченко найбільш сприятелів ся з братами поетами Василем і Миколою Курочкіними. Вперше спізнав ся він з ними на обіді, споруженому на честь його 26 квітня нашим земляком дідичем Сошальським¹⁾, і небагом після того вони щиро сприятелили ся. Спонукало їх до дружніх відносин — раз те, що між ними в перенятливості натури і на шляху життя було чимало дечого спільного, а вдруге і те, що Василь Курочкін був щирим „обличителем людей неситих“ і всякої „неправди людської“. Він, як і Шевченко, страх як не любив служби військової, а про те мусів іти до неї, хоча й не довго служив. Убожество і спеціальна освіта кадета пхнули його до війська. Перенятлива, як і у Тараса, повна спочуття до вбогого, темного і придушеного брата, спочуття до світлу, до правди і до поступу, а разом з тим такаж непрактична, як і у Шевченка, і такаж благородна душа Василя Курочкіна не спроможна була байдуже дивити ся на гнобительство і неправду в війську. Він скомпонував з того приводу одну поему, за яку (друкована вона не була) його тримали цілий рік на гавтвахті військової, а потім цілий місяць в казематі у фортеці. Відбувши кару, він покинув військову службу і заснував з 1 січня р. 1859 сатиричний журнал „Искру“²⁾. Журнал зараз же зажив собі великої популярности, бо опріч того що там працювали такі поети як О. Толстой, О. Жемчужников і ин. і такий високоталановитий карикатурист як Микола Степанов, Искра в той час була можна сказати „Колоколом“ „сь дозволенія цензури“ і без милосердя, не поблажливо виводила на світ темні сторони і урядників і суспільства.

Які були сердешні відносини між Курочкіними і Шевченком, бачимо з кількох коротеньких записок першого до останнього, що подав у своїй книзі д. Чалій. „Переклав я, пише Курочкін до Тараса, твої „Слезн“, та не скажу, чи до ладу. Коли Гер-

¹⁾ Кобзарь т. 3 стор. 198.

²⁾ Искра істмувала до р. 1873.

бодь прохати не у тебе отсіх перекладів, так дурно не давай йому“.

Друга: „Що отсе за знак, Тарасоньку! що про тебе ні слуху, ні духу? Я тричі заходив в академію, сгукав ся в ті двері, на яких крейдою написано Ш., але ніхто не відчинив, так я й назад. Тим часом не відаю, чи вподобає ти мої переклади твоїх „Долі“ і „Музи“? Дай мнї ще твоїх заповітних віршів“.

Не маємо жадної звістки, щоб Шевченко спізнав ся з тодішнім популярним поетом російським Некрасовим. Д. Чалий справедливо дивує, що Некрасов, котрий своїми народними думками повинен би найближше стояти до нашого національного поета, лишив ся „ніби з боку“, а Шевченко, що дорожив знайомістю з кождим, навіть невеликим талантом, не тільки не старавсь спізнати ся з Некрасовим, а навіть не признавав його поетом, а казав, що він віршомаз партацький. Певна річ, що причина сьому лежала не в „конкуренції“, а десь глибше¹⁾.

Д. Чалий не висловив нам власної думки про ту цікаву причину? Мнї здасть ся, причина перш за все в природі двох письменників: Шевченко родив ся кр е п а к о м, Некрасов — в о л о д а р е м кр е п а к і в; першій був демократ з кр е п а к і в, ворог всякої неволі; Некрасов — демократ з п а н і в і, оплакуючи неволю кр е п а к і в, не визнавав з неволі власних рабів. Така ріжниця тяжкого плачу, висьпіваного хоч би в „Парадному под'їзді“, з суцїним фактом володіння автором кр е п а к а м и, річ певна, вражала Шевченка, у котрого слово не розходило ся в ділом. Де того-ж Шевченко запевне чув і ті гутірки, які ходили в Петербурзі про Некрасова і про які, хто цікавий, нехай прочитас в споминках Головачевої²⁾.

Польські письменники і взагалі освічені Поляки поводити ся що до нашого кобзаря з великою шанобою. Виразно бачимо шанобу в відносинах до Шевченка поета польського Желітовського. Перед поданням до цензури своєї драми з побугу народнього Желітовський запрошує до себе нашого поета, щоб перечитати йому ту драму³⁾. Коли Поляки заходили ся в Петербурзі видавати свою часопись Slowo, на пораду в сїй справі прохали

¹⁾ Чалий стор. 134.

²⁾ Ист. Вѣст. т. 37 стор. 486 і далі.

³⁾ Чалий стор. 131.

і Тараса. Нарешті Желітовський присвятив йому прекрасні свої вірші: „Do Brata Tarasa Szewczenka“¹⁾.

Д. Чалий, не ймучи віри в щирість відносин Поляків до Шевченка, каже²⁾:

„Вони, величаючи Тараса батьком, пильнували прищепити до його свої тенденції. Не з проста-б то поет польський Сова присвятив йому свої вірші „Do poety ludu“, читав серед Українців свою патріотичну драму і гукав: „kochajmy się“. Ще більш налягав на нашого кобзаря Сераковський. Не відомо, на чому-б скінчила ся ця дружба, питасть ся д. Чалий, коли-б кобзар дожив був до р. 1863, себто до польської революції“.

Мині здасть ся, що висловлені д. Чалим думки такі хоробливі, що не варто довго змагати ся проти них. Ми не маємо жадної основи не няти віри в щирість відносин Поляків до Шевченка. Ми вже відасмо, скільки допомогли моральної зазнав наш кобзар в Оренбурзі і в Новопетровському від Герна, Сераковського, Броніслава Залського і ин. Знаємо, що Сераковський і в Петербурзі додавав праці, щоб добути Шевченкови амністїю. Чи можна-ж гадати, щоб його добре серце не почувало до Поляків вдячності і відвертало ся від них! Але не саме тільки почуте особисте викликало у його відомі вірші „Ляхам“. Ні, рукою його водила, коли він писав ті вірші, та свідомо думка, яку він з иньшими Українцями положив в основу програми Кирило-Методіївського братства.

Не скажу, чи читав д. Чалий Совині вірші, присвячені Шевченкови, але в них нема й натяканя про яку будь польську тенденцію. Сова перш за все витає нашого кобзаря за те, що він „pracował nie na sławę, lecz serc braci słuchał krzyku“ і „powtórzył głóśnem echem zabronionych jęków dźwięki“³⁾.

Трудна і невдачна річ вгадувати, на чому-б скінчило ся приятелюванне Поляків з Шевченком, коли-б він був дожив до революції р. 1863? Певна річ, що він не пристав би ні до відбудовання шляхетської Польщі р. 1772, ні взагалі до панських тенденцій, але не пристав би і до „обрусенія“, не пішов би служити йому, як се зробив дехто з Українців.

¹⁾ Заньски стор. 204.

²⁾ Чалий стор. 128.

³⁾ Заньски стор. 204.

XII.

В грудні 1858 р. приїздив до Петербурга великий трагік, артист у Шекспірівських ролях Айри Ольдридж. Час його перебування в Петербурзі був у Шевченка часом великого раювання.

Ми вже знаємо, що Шевченко вельми любив театр і завжди, скоро мав спрому, ходив на спектаклі драматичні і оперні. Після першого спектакля, де Ольдридж виступив в ролі Отелльо, Шевченко не пропускав вже ні одного разу. Небавом йому довелося особисто спізнати ся і сприятелити ся з великим Мурином.

Грудня 29 графиня Настасія Іванівна прислала до Шевченка таку записку: „Будьте ласкаві, Тарасе Григоровичу! Приходьте завтра до нас. У нас від 7 до 10 години читати не Ольдридж. Покличте Гулака і Куліша“¹⁾).

Ольдридж говорив мовою англійською, якої Шевченко не розумів, Ольдридж не розумів мови української або російської, а про те, за годину після першої їх особистої знайомості у Толстих, вони вже були приятелями. Посирняли сьому доні Толстих, ставши задля поета і трагіка товмачами²⁾).

Але ще більш сприяли тут обопільність душ. Душа великого поета-мученика розуміла і без слів душу великого трагіка, такого-ж з природи демократа вольнолюбного і жерця благородної штуки, як і Шевченко. „Ім не можна було не сприятелити ся, справедливо говорить К. Ф. Юнге³⁾“. В обох у них було занадто богацько загального, в обох душі були чисті, чесні; обидва вони дійсно суцї художники, обох тяжили гіркі споминки молодого віку і утисків. Ольдридж з самого молоду загарливо любив театр, але „цивілізаторі“ Мурнів заборонили їм, нарівні з собаками, входити в театр. Щоб потрапити в оту „святую-святих“, Ольдридж мусів наняти ся за лакея до одного актора... А Шевченко? Хиба він з ласки Енгельгардта не завнав карі на тілі за те, що полюбив штуку малярську!“

1) Чалий стор. 131.

2) Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна.

3) Вѣст. Евр. 1883 VIII стор. 840.

Ольдриджеви вельми трудно було вимовляти наші наймення, через те він не називав Шевченка Тарасом Григоровичем, а звав його The artist.

Гостюючи у Толстих, Ольдридж і Шевченко часто співали один одному свої народні пісні. Часом до них прилучував ся третій знаменитий артист Антін Контський: він або підгравав Тарасови українські пісні, або наганає тиху тугу величними звуками Моцартового Requiem, або після того звеселяє слухачів мазуркою Шопена¹⁾. Українські пісні Ольдридж вельми любив, а музика Контського доводила його до захвату.

Він часто з дітьми Толстих ходив гостювати до Шевченка; Шевченко малював з його портрет. Прийшовши, він якийсь час сеансу сидів поважно, спокійно, давав малювати, але жива натура його довго не видержувала спокою, він починав жартувати, кривляти ся, а гляне отсе на його Шевченко — він вдас з себе переляканого. Діти реготали. Тоді Ольдридж, забувши про сеанс, починав співати оригінальні, меланхолічні пісні Мурнів. А Тарас слухає і так заслухаєть ся, що й олівець упустиць з рук. Отоді вже трафік пускає ся в танок і витинає „gig“. Не вважаючи на оригінальність таких сеансів, Шевченко небавом скінчив портрет. Підписаний художником і трафіком той портрет зберігала К. Ф. Юнге²⁾, а потім вона подарувала його в галерію Третьякова в Москві³⁾.

Мікшін каже, що портрет той вийшов би то не гаразд добре⁴⁾.

В театрі на спектаклях Ольдриджа Шевченко сидів в льожі або у Суханових, або частійш у льожі ір. Толстих. Ольдриджова гра робила на його величезний вплив взагалі, а в сценах патетичних він переймав ся таким радісним захватом, що часом звертав на себе увагу публіки. Такому-ж впливу підлягав і приятель його і Суханових Микола Старов, що теж сидів у льожі з Шевченком. Суханова захожувала ся вгамовати їх захват, даремна річ! вони були немов несамовіті, і спинити їх не можна було. Така велика була сила високого сьвіжого почуття! Раз у льожі Суханових опріч Шевченка і Старова були пані аристократки, вони образли ся на Шевченка і на Старова і напи-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Лист до нене К. Ф. Юнге.

⁴⁾ Кобзарь 1876, Споминок Мікшіна стор. XVIII.

сали до Суханової докірливий лист. Суханова стала на тому, щоб не брати більш до себе в льожу ні Шевченка, ні Старова. Вони повинилися, прохали вибачити їм і обіцяли ся бути здержливими, але на другому-ж спектаклі стало знати, що вони не спроможні додержати своїх обіцянок; перенявшись захватом від гри Ольдріджа, вони нарobili галасу на цілий театр¹⁾.

В споминках Михайла Мікешіна²⁾ знаходимо оповідання про такий факт. Після спектакля, коли Ольдрідж справляв ролю короля Ліра, Мікешін зайшов у світличку театральну до тратіка. Він, утомлений грою, лежав і спочивав на фотелю так, як виїшов зі сцени в убрані і з гримом своєї ролі. Коло тратіка був Шевченко: припавши до Ольдріджа він з слезами на очах цілував його лице, руки, плечи і промовляв загаряиво ласкаві слова подяки.

XIII.

Вельми мало маємо матеріалу на те, щоб подати ширші і докладні звістки про життя нашого поета за лютий—май р. 1859, доки він не виїхав на Україну. Річ певна — що йшло воно своєю чергою, нічим не відріжняючись від попереднього. З 17 січня аж до 25 березня зовсім не маємо навіть листів ні до Шевченка, ні від Шевченка. Треба гадати, що за сей час нічого більш менш видатного в життю поета не трапило ся, але-ж нас цікавлять не самі видатні факти, а кожна подробиця з його життя. На жаль, не маємо навіть звісток про те, що ото за величання було 10 квітня в страстну п'ятницю у Куліша, на котре він запрошував Шевченка³⁾, щоб поблагословив те величання.

Одначе я не бою ся, що зроблю помилку, постановивши собі дві гадки: а) що за перші три місяці р. 1859 Шевченко більш за все працював коло гравюри, і б) що осередком думок його того часу було сподіване скасування крпацтва.

Першу гадку я вивожу з того, що в квітні наш художник подав до ради академічної свої гравюрні роботи, просячи надати йому звання академіка: він до своєї просьби додав, що коли ті гравюри не задовольнять, так щоб рада академічна за-

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 237.

²⁾ Кобзарь 1876 стор. XVIII.

³⁾ Чалій стор. 131.

гадала йому свою програму. Рада признала ті гравюри вповні відповідними. 16 квітня прирадила вважати Шевченка призначеним в академіки¹⁾.

Другу мою гадку, oprіч всього иньшого підтримують вірші поета написані того часу.

Діло відоме, що діяльність урядових робіт в справі визволення крепаків дивовала тоді і хвилювала усіх лішних людей Росії. Ретрогради і прихильники крепачтва всіма заходами пильнували гальмувати визволення і коли можна — загальмувати його на довгі літа. Ретрогради і обскуранти часом так зручно впливали на молодого царя з нетвердим характером, що здавалося — от-от пропаде справа визволення. До того-ж справу проводили в тайні, в пресі майже не було звісток про рух справи, в відносинах до преси починали пробивати ся віщуні реакції; задля досліду над пресою організовано потайний комітет²⁾. Все отсе, певна річ, тяжко відбивало ся на змученій душі поета, і не диво, що вишло ся в віршах його, майже повних розпуки :

„Не жди сподіваної волі!³⁾
Вона заснула. Цар Микола
Її прислав; а щоб збудить
Хиренну волю — треба нирон,
Гронадою обух сталить“⁴⁾
Та добре вигострить сокиру;
Тай заходить ся вже будить;
А то проспять собі, небога,
До суду Божого страшного...“

Скоро знов чутка перемінилася, і стали говорити, що справа визволення крепаків не заснула, наш поет переймається ясною надією, що небавом

„Спочинуть невольничі
Утолені руки
І коліна відпочинуть
Кайданам куті.

¹⁾ Истор. Вѣсти. 1896 VI стор. 900.

²⁾ Див. Днев. Никитенка за 1858 р. в Русс. Стар.

³⁾ Кобзарь 1876 т. 2 стор. 210.

⁴⁾ По всіх кобзарях в отсих віршах друкують спалить, коли се очевидно помилка. Обуха спалить не можна, і Шевченко не живив би слова спалить. Обух звичайно стоять на те, щоб він добре був і не плющив ся.

Радуйте ся, вбогодухі,
 Не лякайтесь дива:
 Се Бог судить, визволяє
 Довготерпеливих¹⁾.

І от в думках віщого поета росте-спіє сподівання, що по скасованню крпацтва:

„Оживуть степи, озера
 І не верстовні,
 А воляні, широкі
 Скрізь шляхи святі
 Простелють ся і не знайдуть
 Шляхів тих владки,
 А раби тия шляхана
 Без гвалту, без крику
 Позіходять ся до купи
 Раді та веселі;
 І пустиню онавують
 Веселні села²⁾).

Крпацтво — се була та глибочно і невимовно болюча рана поета, про яку він не спроможен був говорити байдуже, а в змаганнях доходив до патосу. Правда, що він і взагалі коли змагав ся, так горячив ся; в горячності його не було ні злоби, ні лнхи, був тільки святій огонь почутя правди і справедливості³⁾. Тільки тоді, коли він помічав, що суперечник його набираєт ся лнхи, він тоді змагав ся причеписто і різко. Тоді він якось систематично вередив своє наболіле серце споминками свого життя гіркого та споминками з крпацтва, тоді він ніби зростав, доходив до патосу, починав імпровізувати, і імпровізація його силою свого чуття і огню нагадувала теніяльного трагіка Ольдриджа⁴⁾. В змаганнях він часто всловлював ся так гостро, що бесіда його примувала його розмовників бояти ся його, або затикати уха і втікати. В годнну великого хвилювання душі, каже в своїх споминках Яків Полонський⁵⁾, він відмахнув би хоч кого хижим проявом своєї загарливої ненависти до всього, що нагадувало йому крпацьке життя. Раз якось він, коли був

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 250.

²⁾ *ibid.* 250.

³⁾ В'єстн. Евр. 1883 VIII.

⁴⁾ Кобзарь 1876 стор. XVI.

⁵⁾ *ibidem* стор. X—XIV.

в гостях у Полонського, згадав свій вік дитинний, згадав, що кривняки його ще й досі в кривцтві, з тих споминок він аж заплакав, аж зубами заскреготів і нарешті так кулаком об стіл ударив, що чашки з чаєм полетіли зі столу на долівку і побилися на черепки. В ту хвилину, додас Полонський годі було втихомирити Шевченка, та я й не бажав заспокоювати його, бо вповні поділяв його ненависть до всякої неволі.

Додамо ще, що як знати з віршів Тарасових „Така як ти колись лилея“ — так 19 квітня якась „Лилея“, якийсь „Дніпровий цвіт“ чимсь зворушила йому душу і викликала оті високопрекрасні вірші. В день написання він передав їх Честаківському, а останній, на превеликий жаль, почив, не повідавши нам про те, а він певне знав, які умови викликали ті вірши.

Отсе і все, що відомо нам з життя Тарасового в Петербурзі за перші чотири місяці р. 1859. Додати хіба, словами К. Ф. Юнге, „що ще була одна хмара на обрії тодішнього Тарасового життя: його тягло на дорогу йому рідну Україну. Як часто, каже Катерина Федорівна, він мні говорив про свій рідний край любий! Говорив він богацько, говорив гарно. Він малював мні і степи з їх могилами одинокими і хутори, що тонуть в садах черешневих, і старі верби, що схилили віти, і крутий берег Кієва, і його монастирі золотіверхі. „От би де нам з вами пожить, говорив він. От би де смерті!“ Слухаючи його поетичні бесіди захватні, я полюбила незнасний мні край“.

Бажання кобзаря поїхати на Україну здійснило ся в червні 1859 року.

XIV.

На сам кінець гляньмо на той портрет Тараса Григоровича, що подали нам з тих часів видатніші письменники російські: Полонський і Турґенев¹⁾.

Турґенев повідав нам у своїх споминках, що з Шевченком він вперше спізнав ся в студії якогось художника (він, на жаль, не назвав його). Приїхав він до того художника

¹⁾ Кобзарь 1876, споминки Турґенева і Полонського.

з Марковичкою (Марко-Вовчок), що зажила тоді великої популярності, найпаче серед молодіжи, „своїми“ Народними оповіданнями.

От яким малює нам Тургенєв Шевченка: широкоплечий, присадковатий, коренастий, се був козак з слідами салдацької муштри. Голова у його була гостроверха, майже зовсім лиса, чоло високе, зморшковате, очі невеликі, сірі, ніс широкий, губи були прикриті широкими, густими, довгими, сивими вусами. Погляд у Шевченка був здебільша суворий і недовірчивий, інколи сьвітлив ся ніжною ласкою, вкупі з доброю, гарною усмішкою. Постать кобзаря була вайловата і мало хупава, рухи спокійні, хода поважна. Голос трохи хрипкий, вимова „чисто-русская“. Не скажу, що розумів Тургенєв під терміном „чисто-русская“? Коли нашу вину українську — так се правда. Люде, що особисто знали Шевченка, казали мині, що по його вимові з третього слова знати було, що він Українець. Инакше воно й не могло бути.

Одягав ся Шевченко в високу смушкову шапку і в кожух з чорним коміром; се був, каже Тургенєв — суцїй, певний Українець. З людьми він поводив ся обережно і майже ніколи не висловлював ся до краю, ні з ким він не зблизив ся вповні, а все був наче на узбіч. Мабуть Тургенєв тут розумів письменників великоросійських, так і тоді не зовсім вірно, бо, як я казав, з Курочкіним, з Старовим він зійшов ся зовсім близько! Письменникам російським добре була відома Шевченкова доля, талант його вабив їх своєю оригінальністю і силою, але, додає Тургенєв — ледви хто з нас (письменників) надавав таланту його те величезне, трохи що не всесвітнє значіння, яке надавали йому Українці“. Тут у Тургенєва величезна помилка, бо річ відома, що і Добролюбов і ще більш Грігорєв дивили ся на Шевченків талант, яко на талант великий, що мав велике значіння¹⁾. Час, що минув по смерті Шевченка, показав, що слова Грігорєва²⁾ були пророчими, хоча вага і значіння Шевченка і його творів, дякуючи цензурним і всяким иньшим ли-

¹⁾ Врєня 1861 кн. 4, статя Аполлона Грігорєва, стор. 636—7.

²⁾ Навіть д. Скабичевський, хоч і завів Шевченка до історії „Новїшей Русской Литератури“, хоч і каже, що задля Великоросів не треба перекладати українських творів Шевченка, бо Великорос дуже легко „понимаєть рѣчь чужа слово въ слово“, а про те признає і він, Скабичевський, що Шевченко на віки вістаеть ся „великииъ украинскииъ поэтомъ“ (ст. 479—481).

ходійним умовам в Росії, ще й досі далеко-далеко від свого зеніту.

Самолюбство у Шевченка було велике, але простосерде; без цього самолюбства, без віри в своє призначення, він пропав би на заслання. От з останньою умовою, що каже Турґенєв, згодити ся не можна. Вірити в своє призначення і призначення було за Шевченком повне право, але від погибелі спасла його ниньша віра, віра в свою національно-народню ідею, в свій ідеал.

Інакше трохи з цього боку змалював Шевченка д. Полонський. „Шевченко, каже він, зовсім не здавав ся придавленим, з людьми поводив ся просто і свобідно, ніколи не пишав ся, так як се звичайно буває з людьми, котрих доля, обминувши дарами високими, наділила бісом самолюбства“. Переговором і Турґенєв додає, що, при всьому самолюбстві у Шевченка була прирощена скромність. Взагалі натура у його була загарлива, недержлива, придавлена, але не зломана: він був простолюдин і поет. Але-ж „елемент поетичний з'являв ся у його рідко“. Шевченко справляв вражіння людини ніби грубіянської, загартованої, з запасом гіркоти на дні душі, неприступної задля чужого ока. Просьвітки добродушности і веселощів пробивали ся у його не на довго. Жарту у його зовсім не було“, каже Турґенєв.

Раз якось він читав у Турґенєва свої прекрасні вірші „Вечір“, читав просто, щиро, вразно. Читане переняло усіх слухачів. Українська задума, рахманність і поетична цівка, що була в Шевченку, вступили тоді на верх“.

Читав Шевченко, каже далі Турґенєв, мало, а знав ще менш але переконання його були нестеменно міцні.

Шевченко, повідає Полонський, не був веселим балакїєм. Розумний з природи, він не був ні ученим, ні начитаним. По своїм поглядам він був демократом, не з теорії, а з самої природи. В своїй демократизмі він не дав би собі справоздання, так само, як і в тому, через що він так глибоко переняв ся духом народніх українських пісень і дум, що і становить характерну рису його музики.

Пушкіна він не любив єдине за те, що той був автором поеми „Полтава“. З погляду Шевченка, Кочубей був тільки доносчиком. Чим більш Полонський боронив Пушкіна, тим більш Шевченко ганьбив його. Полонський дивує, що після такого змагання Шевченко зберіг до його щирої приязнь, бо каже він,

Шевченко не був з тих людей, що легко сходять ся з людьми, котрі не такої думки, як вони, найпаче, коли думки, чи змагання йдуть про рідний край. „Не скажу, читасмо далі у Полонського, яких політичних думок тримав ся Шевченко, в усякому разі гадаю, що політичні переконання його були стільки-ж непрактичні, скільки благородні. Катерину II він уважав виноватою за закріпощення народу на Україні і більш вже нічого не хотів ні чути, ні бачити. Крепацтво він ненавидів всіма сторонами своєї душі“¹⁾).

Як бачимо, духовний і моральний портрет нашого поета не всюди зовсім вірний, але загодити його я тут не буду, сплню ся тільки коло однієї ще речі, що зовсім не вірно ввів на Шевченковому портреті Турґенєв.

„Підчас свого перебування в Петербурзі Шевченко доміркував ся, як каже Турґенєв, до того, що не жартома став носити ся з думкою написати щось таке нове, чого ще не було, і можливе тільки задля його, себто написати поему такою мовою, щоб була однаково зрозумілою і Великоросу („Русскому“) і Українцеві („Малоросу“), він навіть приняв ся був писати і початок тієї поеми читав Турґенєву. Одначе проба не вдала ся, і вірші тієї поеми були вялими і найгіршими з усього, що написав Шевченко, вишло безбарвне наслідування Пушкіну“²⁾).

Жадної основи нема у мене на те, щоб не яти віри Турґенєву, але нема її і на те, щоб згодити ся, що Шевченко дійсно не жартома брав ся написати оту чудну поему.

Саме підчас знайомости Турґенєва з Шевченком в російській пресі починали вже гомопіти, що української мови нема, а те, що ми називасмо мовою українською, єсть „нарґчїє“ мови „русскої“ і що літературна мова „русская“ однаково зрозуміла і Великоросам і Українцями. Тоді вже в деяких органах преси російської починало ся і глузування з української мови. Мова наша зазнала такого глузування і від самого Турґенєва. Перегодом, правда, він инакше глянув на нашу мову, переклавши на мову російську „Народні оповідання“ Марка-Вовчка. Річ певна, що Шевченко памятовав, як один з героїв Турґе-

¹⁾ Кобзарь 1876, спомишки Полонського.

²⁾ Кобзарь 1876, спомишки Турґенєва VI.

нева — Пітасов (в повісті „Рудинъ“, написаній ще року 1855)¹⁾ глузус і з української мови і з українських поетів, і взагалі з Українців!

Хоча Шевченко і не був чоловіком ученим, а все-ж він був настільки освіченим і розвиненим, що своїм значним прирощенням розумом тямив всю неможливість написати поему такою „руською“ мовою, щоб однаково була зрозумілою і Великоросам і Українцям. Тямив він, що такої мови нема, і при умовах, які панують у Росії, її і не може бути, бо в Росії перш за все зовсім бракує тих факторів, які, при інших умовах устрою державного і життя політичного, соціально-морального і взагалі культурного впродовж вельми довгого часу може-б спроможні були-б вплинути на вироблення однієї загальної мови задля Росиян більш менш освічених. Тямив також Шевченко, що сучасна мова російська загальна на всю Росію тільки урядово, та ще й з примусу, яко мова державна, але-ж дорогою примусу і гнобителства мови інших народів ніколи не можна досягти „об'єднання“ мови. Тямлячи се все, і не можна було Шевченкови брати ся не жартома до написання поеми такою мовою, якої на світі нема; коли-ж він до сього брав ся, так брав ся не інак як саме жартома, та тільки Тургенев не догадав ся, що поет наш жартує.

Ми всі добре відасмо, що Шевченко без краю любив свою рідну мову і певна річ — не проміняв би її ні на яку в світі. Правда, він чимало написав і мовою російською, але писання його доводять яскраво, яку величезну вагу має про письменника його рідна мова! Шевченко поет-український і Шевченко повістяр російський не одно те саме! ріжниця тут страшенна, спостережена ще Сергієм Аксаковим і ріжниця та тим більше бере за очі, що велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя Українців!

Двома заходами брав ся Шевченко писати мовою російською, обидва рази не з доброї волі, і обидва нещасливо. Першим разом його примусила російська критика, другим — російська неволя. Першим разом він хотів довести, що мовою російською орудує він не згірше, і щоб не казали ко-

¹⁾ Дивись Писання Тургенєва виб. 1869 р. т. 3 стор. 257.

скалі, що „я язика ихъ не знаю“, як писав він у листі до Григорія Тарновського; другим разом не можна. Йому було писати инакше, як не по російськи: писати на заклання дозволено було йому лишень мовою російською, а рідною забороняли.

Факт певний, що Шевченко великоросійської мови не любив, називав її черствою²⁾, але не любити не значить вороговати. Шовіністом, або пайменьшим хоча ворогом якого будь народу і його мови — наш поет ніколи не був.

¹⁾ Див. лист його до Кухаренка 30 вересня р. 1842. Зоря 1895 ч. 5.

²⁾ Основа 1861 кн. 5 стор. 5.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПІД ЧАС ОСТАННЬОЇ ЙОГО ПОДОРОЖІ НА УКРАЇНУ

(3/15 червня—7/19 вересня 1859 р.).

Вгуляв я по світу чинало,
Носив і святу і жуван;
На що вже лихо за Уралом
Отин Кирізан: от же й там
Ій же Богу дучче жити
Нім нам на Вкраїні...

Якось недавно довелось
Мній заїхати на Вкраїну
І я, заплакавши, наказ
Поїхав знову на чужину.

Т. Шевченко.

I.

За увесь час свого важкого перебування на заслання Шевченко ніколи не покидав заповітної своєї думки, загарливої своєї жадоби вернути ся на Україну. Бачили ми, що більш за все нудила йому дух, ссала йому серце журлива гадка: що він може вмерти на чужині, що поховать його не на Україні!

„Холоде серце, як згадаю,
„Що не в Україні поховать!...“

Такою думкою журив ся наш Кобзарь, з самого початку і до кінця свого заслання. І скоро прийшла до його звістка, що „цар звелів розбивати його кайдани“, першою думкою і заходом його було: з Новопетровського рушити на Чорноморщину, а звідтіль через Крим на Україну¹⁾.

Перегодом, за порадою Лазаревського, Шевченко мусів покинути отсю думку і простовати в заслання через Нижній-Новгород до Петербурга, а потім, гадав він попрацювати над гра-

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 10.

вюрою два роки, зовсім вже перебрати ся на свою любу Україну¹⁾).

По приїдї в столицю думка про поїздку на Україну ніби трохи притихла була; властиво її з чого не знати, щоб вона стояла у Тараса раз-по-раз на першому місці і турбовала його. Річ натуральна: після зневоленого життя жовнірського жите в столиці, в академії, нові обставини, старі і нові приятелі і знасні, повитання, далі праця, клопоти — все отсе полонило своїм впливом думку про поїздку на Україну і тримало її в полоні більш за пів року. Скоро-ж Тарас хоч трохи улаштував своє жите в столиці і скоро улягли ся перші натуральні хвилювання, зараз прокинула ся стара заповітна настерна думка, побачити Україну, побачити дорогих серцю братів і сестру.

І от в листопаді того-ж 1858 року, пишучи до Максимовички, Тарас виразно призначає час своєї подорожі на Україну: „на те літо, каже він, як Біг pomoже, буду в Києві і на Михайловій горі“²⁾).

Така велика подорож вимагала під той час, коли на цілу Росію тільки й було зелізняць, що з Петербурга до Царського Села та до Москви, чимало коштів. Шевченко сподівав ся, що на гроші він розживеть ся з видання свого „Кобзаря“. Коло сієї справи він заходив ся небавом по приїдї до столиці, і хоча справа з цензурою йшла млаво, одначе в березіні р. 1859 у поэта була надія, що до мая він скінчить се діло і тоді, писав він 25 березія до Максимовички, „наспілю повну кишеню грошей тай чкурну через Москву на Михайлову гору. Та вже хоч і без грошей, а сього літа придибаю до вас“.

Одначе цензура гаяла ся з дозволом надруковати „Кобзаря“; а щоб продати право на видання і взяти гроші перш, ніж цензура дала дозвіл, на се годі було сподівати ся. Небавом стало запевне знати, що „Кобзарь“ не дасть кобзареві грошей на подорож. Разом знати й те, що на кошти десь розжив ся Шевченко і гадав собі рушити на Україну зараз у слід за тим, як Марковичі — Опанас з жінкою (Марко Вовчок) — вїдуть за границю.

Трапила ся одначе несподівана перешкода.

Річ відома, що в Петербурі Шевченко перебував під пильним доглядом поліції, і начальство академії художеств „повинно

¹⁾ ibidem стор. 28.

²⁾ Киев. Стар. 1885, кн. 3 стор. 355; Михайлова гора — хутір Максимовича біля Діпра в Золотоношському повіті.

було по царському наказу пильнувати, щоб він не повертав на лихо свого таланту¹⁾). Значить на вїїзд з Петербурга йому треба було не тільки дозволу академії, а ще й „виду“ (паспорту з поліції).

Канцелярією начальника петербурської поліції (обер-поліціймейстера) правив тоді земляк і давній Шевченків знайомий Іван Мокрицький²⁾). Тим то, покладаючись на його протекцію, він сподївав ся, що поліція не воловодити ме його і швидко видасть йому „вид“. Але-ж коли він вдав ся до поліції, так показало ся, що дістати „видь“ — річ не так-то проста: треба перейти кілька бюрократичних „митарств“, треба, щоб поліція мала згоду не тільки від академії художеств, але ще й від „3-ого отдїлення“; тоді тільки може вона видати „вид“ „отставному рядовому оренбургскаго линейнаго N. 1. баталїону“ Тарасу Шевченку³⁾).

Мусїв Шевченко вдати ся з просьбою до „правленія“ академії, щоб видало йому „вид“ на 5 місяців на поїздку в Київщину, Чернигівщину і Полтавщину: їхав він задля того, щоб поправити здорове і малювати етюди з натури⁴⁾).

Граф Федір Толстой мусїв спитати „III отдїленіє“, чи не має воно якої перешкоди на поїздку Шевченка на Україну, і додав найкращу атестацію про поведженнє і „образь мыслей“ Шевченка. Інакше йому не можна було діяти. Отся переписка бентежила Шевченка. 10 мая він пише до Максимовички⁵⁾): „клопочу ся коло паспорту, тай не знаю — чи дадуть минї його, чи нї? Перш в столицю не пускали, а тепер з сїєї поганої столицї не выпускають. Доки вони будуть знущати ся з мене! я не знаю, що минї робити і що ночати? Утікти хїба нишком тай сховати ся у вас? Здасть ся, я так і зроблю: до 15 мая ждати му паспорту, а там — що буде те й буде“.

11-го мая Марковичі рушили за границю. Тарас лишив ся в Петербурзі. Минуло і 15 мая, а „виду“ йому не давали, бо з „III отдїленія“ не приходила відповідь. 25 мая Тарас писав до Марковички в Дрезден⁶⁾): „я й досї ще тут (у Петербурзі).

1) Истор. Вїста. 1896 кн. VI стор. 897.

2) Кобзар т. 3 р. 1895 стор. 189.

3) Киев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 329.

4) Истор. Вїста. 1896 кн. VI стор. 902.

5) Киев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 357.

6) Правда 1875 стор. 574.

Не пускають до дому і печатати („Кобзаря“) не дають. Не знаю, що й робити? чи не повіситись? Ні, не повішу ся, а втечу на Україну“.

Нарешті 29 мая „III отдѣленіє“ повідомило академію, що воно не має перешкоди на поїздку Шевченка на Україну¹⁾. Академія написала в поліцію і з початку червня обер-поліцій-мейстер видав Шевченкови „вид“, написавши до київської адміні-страції, щоб поліція доглядала за Шевченком під час пере-бування його в Київщині²⁾.

Жадної звістки не маємо про те, коли саме Шевченко ви-їхав з Петербургу; одначе день той можна визначити без помилки. Під віршами його „Піснья“ („Ой по горі ромен цвите“)³⁾ стоїть дата „7 червня 1859, Лихвин“. Село Лихвин в Харків-щині, майже на межі з Полтавщиною. На те, щоб приїхати сюди з Петербурга, не зупиняючись ніде в дорозі, треба 5—6 день. З сього й виходить, що Шевченко рушив з Петербурга не пізнійш 8/15 червня.

II.

В петербурському комітеті, організованому в справі скасо-вання крпацтва, заступником Харківщини був дідич Хрущов. Здасть ся, з ним Шевченко спізнав ся у другого харківського дідича молодого генерала Крилова. Останнього Тарас не вподо-бав, він здав ся йому хоч і приятним, але не симпатичним, а обід його, справлений на честь Тараса, хоча й був „трохи, що не царський“, але показав ся Тарасови приїсним⁴⁾.

Так ото укупі з Хрущовим Шевченко і виїхав з Петер-бурга. Мастність Хрущова була біля міста Лебедина в селі Лихвині. Хрущов прохав Тараса завітати до його.

Чи в самому Лихвині, чи може в Лебедині, поет наш спізнав ся з двома братами Заліськими Олексієм і Максимом (попом) та з художником Цеге фон Мантейфелем⁵⁾. Брати Заліські були щирі Українці, люде гостинні і на цілу околицю вславили ся вило-стю варити і пити варенуху. Кажуть, що біля їх у Лебедині

1) Истор. Вѣсти. 1896 кн. VI стор. 902.

2) Чалий стор. 142.

3) Хата 1860 стор. 90.

4) Записки Шевченка стор. 195.

5) Лист д. Абрамцова.

був невеличкий кружок „варенушників“, який потроху нагадував колишнє товариство Закревського — „мочимордів“. Головою „варенушників“ був Олексій Заліський. Ніхто ліпше і смачійше за його не вдатен був зварити варенуху.

Лебединські варенушники заходили ся на честь Шевченка зварити „кашу“. Тарас охоче прийняв запросини на ту „кашу“. Після 12-літнього вигнання з рідного краю він тепер був серед рідної любі України, серед її природи, що саме тоді розповнилася ся усією своєю красою весняною; серед її людей, а до того перед ними воскресали, хоч і не вповні, образи колишнього товариства щирого в пирятинських степах.

Варити кашу зібрали ся на хуторі Хрущова „Новь“, біля Лихвина, на березі веселої річки Псьола. Звістним звичаєм, спершу ловили рибу, потім вже варили кашу і смаковали варенухою. Варенушники — ті по своему „статуту“, опріч варенухи, жадних напоїв не вживали.

Шевченко лишив нам пам'ятку того „варенухопиття“. Перед мене лежить фотографія з малюнку, де він змалював, мабуть, вже фінал варенухопиття. На малюнку бачимо, опріч пристроїв до варенухопиття — пляшки, шклянки і т. ин., трох варенушників. Один з них так вже „наваренушив ся“, що не спроможен сидіти; він лежить, голови його не видно (кажуть: то і єсть отець Максим). Останні два варенушники сидять обнявшись і куняють; один підпер голову лівшою, заплющив очі і ніби забув ся чогось, тримаючи правшою руку свого товариша, що обняв його, і тупить свою твар до його, щоб поціловати ся. Під малюнком власною рукою Шевченка написано: „Варенушному архимаєстрови О. М. Заліському на пам'ять 9-го юня 1859 на Нови Т. Шевченко“¹⁾.

Коли не в ніч і після „каши“, так рано вранці другого дня Шевченко рушив від Хрущова і 10 червня був в Пирятині. Тут він написав вірши: „Ой маю я ожената“²⁾. Після сего стріваємо нашого кобзаря в Переяславі у його старого приятеля доктора Андрія Ковачковського. Сюди він приїхав вранці не пізнійш 12 червня, саме під час ярмарку в дев'яту п'ятницю.

¹⁾ Фототипію з цього малюнку надруковано в ч. 8. 1896 року в одеській часописці „По морю и сушѣ“. На фототипії, замість підпису, зробленого Шевченком, стоїть, не знати з якої річи, підпис по московськи: „Компанія“.

²⁾ Кобзарь 1886 т. 1 стор. 352.

— Значить він цілу добу їхав до Переяслава і ні до кого по дорозі не звертав. Та й ні докого було йому заїхати. Стара Вільхівська з Мосівки була вже на тім сьвіті, і Мосівку шарпали судовими процесами Селецький, Тарновський (Василь Петрович) і інші, правлячи ті гроші, що сліпа й глуха 80-літня бабуся „позичала“ у них, властиво програвала у карти. Де-Бальмени — „не ті стали“; Закревський, кажуть, ледви ноги водочив... В Яготині (через Яготин і шлях лежав!) княгиня Репніної не було, вона жила в Москві, а хоч би й була в Яготині, так ледви чи заїхав би до неї поет після того вражіння, яке зробила на його княжна, коли вони бачили ся втретє в Москві.

III.

Так ото ранком під ярмарок сидів собі Козачковський в господі та журив ся думкою про сподіване перенесення з Переяслава в Полтаву духовної семінарії, де він і учителював і лікарював. Перенесення було йому зовсім не на руку. Родинні і матеріальні умови не давали йому перебирати ся в Полтаву, значить — мусів він іти на пенсію, а пенсія та була така мізерна, що з неї жадним чином прожити не можна. Правда — про перенесення семінарії тоді ще тільки говорили, фактом стало ся воно лишень року 1862, але-ж чутка та не могла не турбовати старого Андрія Йосиповича. І от, може в тих думках, згадав він і Андруші, і той свій хуторець, де р. 1845 садили вони з Шевченком дерева. А коли згадав се, то вже-ж не минуче подумав: де то тепер Тарас? Думає Андрій Йосипович і дивлячись у вікно, бачить — люде рушають на ярмарок. Аж ось відчиняєть ся брама, і до його в двір в'їздить поштовий возок, парокінь, а на возі якийсь сивоусий чоловік в білому літньому пальті... То був Тарас Григорович. Мовчки вони привитали ся, пішли до сьвітлиці, мовчки привитав Шевченко родину Козачковського і почав ходити по хаті. Походивши, спинив ся проти вікна, постояв, подивив ся, як люде ідуть і ідуть ярмарковати і всловив Козачковському бажання піти й собі подивити ся на ярмарок¹⁾.

¹⁾ Київскій Телеграфъ 1875 Ч. 25.

Я зовсім розумію становище Тарасової душі в той час, розумію, чому він мовчав: спомини минулого і сила почуття не давали говорити. Величезна маса споминок, мимо волі його, не минуче повинна була стати перед ним і придавити його так, що уста німіли. З того часу, коли він останній раз бачився в Андрушах з Козачковським, „минали дні, минали ночі“ і минуло 14 літ, та яких літ! яких тяжких літ! Він тоді був молодим парубком, повним здоров'я, повним рожевих надій побратися з молоденькою Федосією Григоровною Кошицівною, „таї жити, як всі люди живуть...“¹⁾. Де все те діло ся? Все лишилось отам в степу безлюдному, в Азії.. Вітер розвіяв надії, заслання та казарма проковтнули і літа і здоров'я... Все те він мусів згадати, не можна було не згадати... згадав і „те, що винювить не вмію...“ Що він тепер? Бурлака-дід, недобиток „московського блага“, без снаги, без здоров'я... І думне чоло його похмаріло, і найліпше, що можна було зробити в ту годину, піти на ярмарок — глянути на тих людей, яких він не бачив так довго-довго!

Вернувшись з ярмарку, Козачковський почав читати з гловки деякі вірши, написані Тарасом ще до заслання. Тарас не пам'ятав їх, позабував і не записував їх собі тепер з уст Козачковського. Стало тоді розмовникам знати, що чимало віршів написаних Шевченком до року 1846, пропало на віки.

По обіді Тарас висловив бажання подивитися на хутір Козачковського та на Дніпро. Козачковський казав запрягти бричку, але Тарас не схотів дождатися ся; вельми вже тягло його швидко побачити як

„...Сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває“.

Він, не дожидуючи заклик заштують бричку, пішов сам пішки. Коли Козачковський догнав його, він сів на траві біля роздорожжя; може не відав кудю йти, чи на право, чи на ліво? чи може, певніш гадати останнє, він присів полюбовати з краси природи. Було під вечір, картина могла бути дивна, та, яку він змалював у своєму „Сні“²⁾.

„Вечірне сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило...
Собор Мазепин сні-біліє,
Батька-Богдана могила кріє;

¹⁾ Русская Старина 1883 кн. IX, лист до Бодяського.

²⁾ Кобзарь 1876 т. 11 стор. 99.

Кнївський шляхон верби похили
Требратні давні могили вкрили;
З Трубайлон Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очи,
А серце плаче...¹

Можна без помилки гадати, що того вечера серце й душа нашого поета переживали оті самі вражіння, почуття і думки, які він вложив в душу і в серце дідови-Українцеві в своєму прекрасному „Сні“ (NB. Я певен, що „Сон“ Шевченко написав після заслання і не вірно його зареєстровано до творів 1847).

У вечері заходилися ловити рибу. Риба не йшла, хоча її все таки наловили і зварили кашу. Та хоч би яка там смашна не вдалася каша, а гору брала чарівна сила природи. „Ніч, каже Козачковський, була тиха, місячна, українська ніч з жірнядами зірок на чистому блакитному небі. Своєю величавою красою чарівною вона привітала так давно знайомого їй поета. Дивлячись навкруги і любуючи з чарівної краси, Тарас мовив: „як добре було-б жити поетови, коли-б йому можна було бути тільки поетом, і не бути горожанином“¹).

Лежачи на березі Дніпра-Славути, старі приятелі вели щирю бесіду і про минуле України і про сучасне. На превеликий жаль Козачковський не списав нам усіх подробиць тієї цікавої розмови, але не трудно здебільша вгадати зміст її, відаючи, що Козачковський був чоловік освічений, щирий і певний сні України: він до кінця свого віку не стратив, як і Шевченко, віри, що „Українці не позбулися ще, не сплюндрували ще спадщини своїх батьків, себто тих елементів, з яких складалася і повинна скластися в будущині, хоча і в иньшій формі, відповідній своєму часу, наша слава“²). Розмовники трохи не вийшлися в своїх думках про близьке тоді скасування крєпацтва. Звістно, Шевченкові думки йшли геть дальше ніж думки Козачковського. Але се ні на зерно не шкодило їй щирому приятельству. Козачковський глибоко шановав і любив Шевченка, високо ставив його твори і був тієї думки, що твори дорогого йому гостя-друга — „стать за для щирого Українця живою, тужливо-ра-

¹) Київ. Телегр. 1875 Ч. 25.

²) Чалый стор. 176.

дісною, як і наша пісня народня, картиною, що показує нам наше славне минуле та не безрадісне ще, і не до решти ще пропаще сучасне¹⁾.

На другий день Шевченко попросив ся з своїм старим другом і поплив „дубом“ по Дніпру на село Прохорівку до другого свого приятеля до Михайла Максимовича, що перебував тоді у себе на хуторі — Михайловій горі²⁾.

IV.

У Максимовичів Тарас Григорович гостював більш тижня. Сюди, опріч всього иньшого, забрала поета сподіванка, що Максимовичка знайде йому „молоду княгиню“ і оженить його³⁾. Час перебування поета на Михайловій горі я вважаю з погляду психологічного за час великої ваги, тим то радо-б записав до отсієї хроніки усяку найменшу дрібничку з Тарасового життя на Михайловій горі. Подобиці того життя показали-б нам і психологічне і моральне становище під той час і Шевченка і Максимовича, можна-б було нам з тих подробиць запевне знати, що саме спричинило ся тій різкій переміні в поглядах Максимовича на Шевченка, на його поведження і на його твори? На превеликий жаль, про час перебування поета на Михайловій горі Максимович не тільки не списав споминок, а навіть не хотів розповісти про те Маслову, коли останній прохав його про се. Максимович не радив навіть Маслову писати Шевченкову житєпись, говорячи, що „в житю нашого поета стільки бридкого і неморального, що ся сторона покрие усї останні добрі сторони його життя“. Тільки всього й повідав він Маслову, що Шевченко, перебуваючи у його на хуторі, приходив до його хати тільки почувати, а увесь останній час вештав ся в полі і де инде; там малював, розмовляв з селянами, та пиячив, а в розмовах з жінкою його богохульствовав; се він вельми часто чинив і в великому товаристві⁴⁾.

Такі Максимовичові думки здають ся мині занадто чудними і ледви чи правдиві вони. З фактів, заведених вже до попе-

¹⁾ Київ. Телегр. 1875 Ч. 25.

²⁾ ibidem.

³⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 3 стор. 335.

⁴⁾ Чалий стор. 202—203.

редніх моїх нарисів відасмо, як глибоко Максимович шановав Шевченка, як він виявляв свою приязнь до його напр. в Москві, в березні р. 1858. Тоді він шановав його гучним бенкетом, вславляв його і промовами і віршами; в листах¹⁾ величав його „любим та дорогим“, дяковав йому за „прегарні листи до його і до його Марусеньки“, радів думкою, щоб одружити Тараса на Михайловій горі“ і т. ин., а тепер в якихсь Тарасових вчинках знайшов слух чогось і бридкого і неморального. На те, щоб так різко переіменити думку про свого друга, треба щоб за останній були дійсно великі вчинки паскудні. Обвинувачуючи так Шевченка, Максимович ніби забув про свій моральний обов'язок — властивий кожній людині, що шанує сама себе і своє слово: обов'язок, певними фактами довести своє обвинувачування. Максимович не вказав ніже єдиного бридкого і неморального Шевченкового вчинку... А цікаво-б було знати нам ті вчинки, а то тепер без них, стиснувши серце, мусимо в словах Максимовича добачити тільки самий покліп. Я гадаю, що й оте „пнячество й богохульство“, що справляв би то Шевченко, перебуваючи на Михайловій горі — просто вигадка, викликана якимсь невідомим нам незадоволенням Максимовича на Шевченка. Коли-б Шевченкове пнячество і богохульство були правдою, так якже його погодити з тим бенкетом на честь Шевченка, що справляв Максимович у себе на хуторі в липню 1859, як се зараз побачимо? Ганьблячи перед Масловим не тільки Шевченка, але й твори його, Максимович не добачав у його навіть „жадного естетичного розвитку і жадного художественного ідеалу“. Вірші свої Шевченко, писав би то здебільшого „під п'яну руку“²⁾. Вияснити причину отакого осуду Шевченка і його творів не тільки цікаво, але й вельми важно задля біографії Шевченка, а ще більш задля характеристики Максимовича. Небіжчик Маслов гадав, що до такої переімени поглядів Максимовича спричинила ся літературна задрість його і старий його вік. На мою думку, сього не досить.

V.

Лишивши у Максимовича свій пакунок і деякі речі, Шевченко переправив ся дубом на правий берег Дніпра у Канів, а з відтілю поїхав кіннями до своїх родичів в Кирилівку. Про-

¹⁾ Чалий стор. 137.

²⁾ Чалий стор. 203.

стовав він через місточко Городище (звідкіля був родом Семен Гулак-Артемівський). Городище було маєтністю князя Воронцова, і на землі його брати Семеренки спорудили добру цукроварню і чимало де-чого иньшого промислового і культурного, такого, що на той час звертало на себе велику увагу. Платон Семеренко користовав ся не тільки на Україні, але й далеко поза нею доброю славою не тільки яко промисловець, але яко розвинений і гуманний Українець, демократ і патріот. Вже-ж Шевченкові цікаво було спийнати ся в Городищі, щоб подивити ся на цукроварню і спізнати ся з Семеренкою і з управителем його Хропалем. В Городищі перебув Шевченко один тільки день і поїхав далі в Кирилівку¹⁾.

В батьківській хаті Шевченка жив тоді старший за його брат Микита, жінка його Палажка і діти їх: Петро літ 12, Прокіп на 6-м годі, та сестра їх Ірина, тоді ще дівка, (потім вона побрала ся з Ковтуном). Другий молодший брат Тарасів — Йосип, побравшись з сестрою Варфоломея Шевченка, Мотрею, жив окремо, як і сестра Ірина, тоді вже вдова Бойчиха. Коли Тарас приїхав до батьківської хати, Микити Григоровича не було дома (розповіла мині р. 1892 вдова Микитиха). Дівка (себто Ірина) буза на городі, а Микитиха порала ся то коло печи, то по хаті дещо прибирала. „Було ранком в суботу, добре памятаю, за день перед Петром, казала мині Микитиха. Чую собаки на когось гавкають: глянула я з вікна, бачу хтось такий незнайомий йде з вулиці в двір, прямо до хати. Я вийшла на зустріч йому в сіни. Прийшов він до сіней, я стою на порозі, дивлю ся та думаю: що воно таке, мовчить і не привітаєть ся, тільки дивить ся на мене, дивить ся так якомсь журливо; дивлюсь і я та не тямлю, хто такий отсе з довгими, сивими вусами. А далі як промовив він: „Не пізнаєш, Палажко?“ так той голос так і покотив ся до мене в серце на саме дно. Я тоді як крикну: „братіку мій, Тарасе! де ти взяв ся!“ та так на груди йому і впала. Обнімає він мене, цілує, сльози йому так і капують, а нічого не говорить, мовчить“.

Розпитавшись про житє, Тарас пішов оглянути батьківський двір і сад. Тринадцять літ не бачив він їх, не бачив родичів і рідного села, але переміна не велика! та сама хата, що й була, з чорним димарем, тільки трохи похилила ся, та біля причілку нема вже яблоні, біля котрої був колись квітник „незабутної

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 460.

сестри Катерини, його няньки ніжчої⁴; яблоня всохла, зрубали її; всохла і розлога верба, що стояла біля воріт, а все останнє по давньому; крепацька неволя, а з нею робота тяжка не на себе, злидні, сум, та журба. Тарас посидів трохи в саду коло ручая, потім пішов до сестри Ірини.

„Була я тоді на городі, розповідала д. Чалому Ірина Григорівна¹⁾: градки копала. Дивлюся — біжить моя дівчинка: „мамо, мамо! вас якийсь Тарас кличе. Скажи, каже, матері, що до неї Тарас прийшов“. „Який Тарас? питаю, а сама і з місця не рушу. Аж ось і сам він іде“.

„Здрастуй, сестро!“

Я вже й не пам'ятаю, що во мною діяло ся тоді! От ми сіли на призьбі, він сердешний, положив голову до мене на коліна, та все просить, щоб я розказувала про своє життя гірке. От я й розказую: він, покійничок, слухав, та все додає: „еге-ж! так, сестро, так“. Наплакала ся я доволі, доки розказала до кінця, як мій чоловік вмер. Тарас встав, подививсь на небо, перехристивсь і каже: „молись, сестро! моли ся, і ти вільна і я вільний“.

„Ти вільна“ — се значило, що вона повдовіла і позбула ся свого чоловіка п'яниці.

„А коли-ж ми всі будемо вільні від панів“? спитала Паджака.

Тарас махнув рукою і мовив: „ще, сестро! до того не раз тебе виб'ють на панщині“.

Другого дня Тарас пішов до церкви. З церкви він прийшов до батьківської хати з своїми старими, ще шкільними товаришами Тарасом Гончаренком і Петром Бондаренком. Небавом поприходили інші люди та все розпитували у Тараса: чи скоро вийде сподівана воля?

У вечері (29 червня) Тарас пішов до попа отця Григорія Кошиці: він хотів більш за все побачити старе своє коханне Федосію Григорівну. Але вона й не вийшла до його, „щоб не завдавать серцю жалю“.

З Кирилівки Тарас поїхав до свояка Варфоломея Шевченка. По дорозі заїздив в Моринці, оглядав церкву в середині і, казали мині люди р. 1891, щось малював. Що саме він малював? Певне вид з церкви, або з іконостасу, але я про те не довідав ся і не скажу, чи був, чи є який малюнок з Моринець між ними, що лишили ся по смерті художника.

¹⁾ Чалій стор. 139.

VI.

Про приїзд Тараса в Корсунь¹⁾, до Варфоломея останній розповів так²⁾: „В червні бачу я, щось приїхало до моєї квартири простим возом парокінь. На возі сидить хтось з великими синими вусами. На йому сіре парусинове пальто і літній бриль. Бачу я, той приїзжий минув двері до моєї хати, що були з вулиці, та йде до брами. Я подумав, що то мабуть, хтось з тих,

Варфоломей Шевченко.

що шукають собі служби в околицях, одначе серце моє щось неспокійно тлохнуло, і я якось інстинктивно вибіг на вулицю, щоб зустрінути приїзжого. А він тим часом встиг перейти через двір та через другі двері в сіни. Я вернув ся, дивлю ся — він відчинив двері в хату, таї каже до мене: „Ну, познавай же!“ „Я й не стамив ся!“

¹⁾ З Кирилівки до Корсуна верстов 25.

²⁾ Правда 1876 стор. 27.

„Батьку ти мій рідний!“ скрикнув я і прожогом кинув ся йому на груди. То був Тарас. Ми мовчали та тільки обнявшись ридали, мов ті діти. Вибігла моя жінка, та й собі в сльози. В ту годину усі ми ніби оніміли. Так ми стояли, аж доки не прийшов Тарасів фурман і не спитав, що йому робити? Тарас закватеровав у мене на увесь час, доки думав пробути на Україні. „Так, так, братіку! говорив він, у тебе, у тебе буду я, на всій Україні віде і ні в кого не буде мині так тепло, як у тебе“.

У мене вже була нагода говорити, що Варфоломей до своїх споминок про Тараса позаводив чимало такого, чого дійсно не було і не могло бути. Тепер знов мушу сказати де-що про непевність Варфоломеевих споминок. В одному місці навіть д. Чахий глянув на їх скептично і назвав їх „доволі безбарвними“. У мене виникає непевність не тільки про приятельство і дружні відносини Тараса до Варфоломея до часу останнього приїзду поета в Корсунь. Якось воно чудно, що за всі 13 літ, з того часу, як Тарас останнім разом перед засланням був в Кирилівці, приятелі і свояки ні разу не перекинули ся ніже єдиним словом! Правда, що Тарас не обзивав ся і до рідних братів і до сестри, але се могло бути через те, що вони люде темні, неписьменні, крепаки і трудно було сподівати ся від них відповіді. Що иньше Варфоломей, людина письменна, занадто обачна, занадто спостережлива і метка; чи написати самому до Тараса першим, чи відповісти на його лист, се не становило про його жадної трудності. Чом же вони не листували ся? Чом Варфоломей за увесь час перебування Тараса в Азії ні разу, ніже єдиною копією не запоміг йому? А у його була спромога вислати хоч раз на рік кілька карбованців?

Оті думки примушували мене встежити скільки можливо, коли саме Варфоломей спізнав ся з Тарасом особисто: чи до заслання останнього, чи вже після заслання. Тарасів небіж Прокіп Шевченко казав мині, що дядько спізнавсь з Варфоломеем особисто, лише під час останнього приїзду свого в Кирилівку. Але уважаючи на те, що під той час Прокопови не було ще й 6 літ, я не покладав ся на його; а з певного джерела (з метрики) довідав ся, що Тарасів брат Йосип побрав ся з Варфоломеевою сестрою Мотрею 28 вересня р. 1841, коли Тарас був у Петербурзі. Значить особисто він спізнавсь з Варфоломеем не раніш р. 1843. Але знаємість їх до р. 1859 була тільки знаємість, а до щирого приятельства не доходило тоді у них.

В споминках Варфоломесвих бачимо такі очевидні невірності, що дивуємось, як він відважився писати їх і друкувати. Сам він каже, що Тарас приїхав до його вкінці червня. Запевне відав Варфоломей, що Тараса арештовано тим разом в половині липня; Тарас після арешту вже не вертав ся ні до Кирилівки ні до Корсуня; не вважаючи на се все, Варфоломей каже, що „Тарас під час того приїзду прожив у його в Корсуні місяців зо два, або може трохи й менше“¹⁾.

Річ певна, що коли-б і не трапила ся Тарасови та пригода, що не дала йому перебути в Каневському і в Звенигородському повітах більш двох тижнів, то й тоді-б він не прожив у Варфоломея двох місяців, бо сього у його й на думці не було. В листі до Лазаревського з Межиріч 10 липня 1859²⁾ він писав, що думає виїздити вже в Гирівку (Конотопського повіту, де жила неня Лазаревських). До всього сього не можна жині не зауважити ще й от що: Варфоломей Шевченко служив того часу за управителя чи за оконома у князя Лопухіна, значить чи хотів, чи не хотів, а мусів орудовати і орудовав крпацькими „душами“. Не треба нагадувати, як Тарас дивив ся на крпацтво, на працю їх на панів і на всяких панських сінак.

Отже чи захотів би він сидіти в Корсуні і щодня бачити, як його свояк і приятель, його названий брат, що й сам був колись крпаком, жене на панщину сотні таких же многострадальних молодичь як і Ірина Григорівна! Ні! певна річ! на такі добровільні муки Тарас Григорович не пішов би! І дійсно бачимо, що в Корсуні у Варфоломея Тарас пробув тільки ледви кілька день.

Перебуваючи в Корсуні, Тарас, каже Варфоломей, вставав вельми рано, о 4 годині, і йшов гуляти в лопухинський сад та в парк³⁾. Сад в Корсуні, перерізаний річкою Росю, з її прегарними гранітовими берегами, з її прозорою водою, порогами і водоспадами, така чарівна місцевість, що не можна було Тарасови-художникови і поетови не надивнитись туди. Він вибирав в саду затишний куточок, сїдав на камені і малював красвиди до самого обїду... „Здасть ся, каже Варфоломей“⁴⁾, не минув він ні одного

1) *ibidem*.

2) Основа 1862 кн. III стор. 18.

3) Про корсунський сад дивись мою статю в Зорі 1862 ч 5 „Подорож в рідні села Шевченка“.

4) Правда 1876 стор. 64.

куточка, щоб не зналювати його в своєму альбомі". Я ладен сьому няти віри, одначе не відаю, кому дістав ся той альбом і ніколи не трапляло ся мнї чути, щоб у кого-небудь були Тарасові малюнки з красвидів корсунського саду.

Трапляло ся, каже Варфоломей, що Тарас їздив з ним в поле дивити ся на роботу (на косовицю, або на жнива), і їздячи, завжди звертав його увагу на те, щоб яко мога більш заводити машини „щоб більш працювала пара, а меньш людські руки“¹⁾. Я певен, що таких поїздок було вельми, вельми мало. „їздячи Тарас ніколи розкаже було де-що з свого тяжкого життя на заслання, але як розкаже? почне, скаже кілька коротких, рваних слів тай годї. Він не любив ворухити свого давнього лиха“, так каже Варфоломей. Що Тарас не любив розповідати про своє заслання — річ се відома і певна, і ледви чи розповідав він Варфоломеєви навіть і те, що написав останній в своїх споминах. Факти, подані Варфоломеєм, які він чув би то з уст Тараса, занадто вже сухі і ще більш непевні: хйба-ж можна допустити, щоб Тарас розповідав таку нісенїтницю, що „Його з Петербурга заслани р. 1847 прямо за Арал“?? Дивує мене ще й от-що. Небавом по смерти Тараса Варфоломей подав д. Чалому свою переписку з поетом, а д. Чалий надрукував її²⁾. Чом же тоді Варфоломей не розповів усього того, що чув від Тараса про його заслання, а заходив ся згадувати і друкувати через 16 років після Тарасової смерті³⁾?

„Тарас любив, каже Варфоломей, жити семянином. Бачачи родинне житє, він нераз казав Варфоломеєви: чи сподобить то Господь мене завести своє кішло, хатину і жінку та діждати дітей“. „Часто ми, каже Варфоломей, розмовляли про се діло, і Тарас прохав мене, знайти йому місце задля оселї й дівчину. Але дівчина щоб доконче була Українкою, проста, не панського роду, сирота і наймичка“.

Не йму я віри, щоб Тарас говорив тоді підкреслені слова; він дійсне писав їх до Варфоломея, але геть пізнійш, коли Варфоломей став впевняти його, щоб він побрав ся з панночкою. (Про се буде річ далї).

„От, каже далї Варфоломей, стали ми з ним їздити і шукати такого місця, „щоб Дніпро був під самим порогом“ і не-

¹⁾ Правда 1876 стор. 64.

²⁾ Основа 1862 май—червень.

³⁾ Правда 1876 стор. 65.

бавом знайшли справді чудове місце, над самим Дніпром з невеличким діском. Са земелька, десятин може зо дві, належала на власність пану Парчевському. Стали ми його сднати, він ні се, ні те, рад би й продати, та видко, що чогось мулить ся, наче хоче воловодити“.

Земля та (лежить вона між Каневом і селом Пекарини) дійсно вельми сподобала ся Тарасови. Іздячи оглядати землі, Тарас спізнав ся з управителем Парчевського — Вольським і умовили ся з ним перш ніж сднати ся в ціні обміряти землю. На обмір призначили 10 липня. Землеміра мусів привезти Вольський. Ранком 10 липня вони і з'їхали ся в Межирічі. Але перш ніж взяти ся до роботи, річ звичайна, сіли „випили по чарці та перекусили“. Тим часом сюди-ж таки приїхали польські шляхтичі — брат Вольського, Козловський і иньші, приїхали вони ніби то польовати, але, я гадаю, що дійсно притягла їх туди цікавість побачити Шевченка, познайомити ся з ним. Мисливці розташовали ся в холодку під розлогою грушою, запросили до сього гурту Тараса і землеміра і заходили ся „польовати“ на чарку. Спершу розмова йшла туго, Тарас сидів мовчки і не виявляв своєї дивовижі з Козловського. А дивовати ся було з чого: на польованє Козловський приїхав наче на бал: на йому був фрак, ясні рукавички новенькі, лакировані ботики на ногах. Хоч зараз до вальсу. Чарка, друга „старки“ розв'язала язика, і мабуть таки вона головним чином спричинила ся вельми важній, вельми характерній і дуже прикрій пригоді, що знівечила те обмірюванє землі, знівечила заходи Тарасові придбати ту землю і самого його примусила покинути Україну і вертати швидко до столиці.

Жадної звістки не маємо, на чому саме скінчило ся обмірюванє землі Парчевського. Тільки й відомо нам, що того-ж дня Шевченко, вернувшись в Межирічі, написав листи: згаданий в горі до Лазаревського і до Марковички (останній до нас не дійшов). З листу його до Варфоломея 13 липня знати, що при тому обмірюванню землі Варфоломея не було, і що Тарас умовив ся з Парчевським побачити ся у Межирічах і вже-ж ні на що більш, як на те, щоб посднати ся за землю. Одначе Парчевський не приїхав, принаймні Шевченко його не дїждав ся і поїхав у Канів; там кунив „гербового“ паперу, задля написання акту про землю і посилаючи папір по Варфоломея, прохав „писати на тому папері, що знаєте і що вам Біг на розум пошле“; се значило, що зміст акту на ту землю він віддавав

на волю Варфоломеєви. На листі до Варфоломея не визначено, з відкіль він його писав. Річ певна, що гербового паперу опріч Канева ніде було купити, купити його можна було тільки в „казначействі“ і то в день, до вечера. Значить, Тарасови можна було дістати того паперу тільки 11 липня. На мою думку того-ж дня він з Канева рушив в Городище до Семеренка і приїхав туди коли не в ночі, так у вечері.

В Городищі заквартировав він у Хропала (Семеренкового управителя). Тут зазнав поет великої до себе поваги. Кварту йому улаштували з повним комфортом. Обідати кликав до себе Семеренко і сам ходив з ним показувати йому цукроварню, школу і ин. Тарас, оглядаючи школу, так радіє з неї, що кинув ся ціловати Семеренка і мовив: „Батьку! чого ти тут наробив!“ В обох показали ся на очах сльози¹⁾.

Д. Чалий оповідає²⁾, що Тарас прожив тоді у Городищі три дні і в ті дні по всяк вечір до Хропала збирала ся городищанська інтелігенція, щоб подивити ся на рідного поета, послухати його і хоч одним словом перекинути ся з ним. Він був веселий, розповідав анекдоти, — а на се він був великий майстер! — читав свої твори. Такого читання художницького, розповів нам Хропаль, нікому з нас ні до того, ні після того не доводило ся чути. В пам'ять Хропала найбільш глибоко запало читання віршів „На панщині шпеняцю жала“. Отсі вірші, каже Хропаль³⁾, немов громовина та, бентежили і хвилювали усіх нас, хто слухав, як автор читав їх“.

Оглядаючи Семеренків сад, Шевченко похвалив ся мабуть, що купує собі шматок землі, щоб осадити свій хутір, і висловив, що бажав би завести і собі садок. Семеренко обіцяв допомогти йому в сій справі. Запомогти було легко. Платон Федорович кохав ся в рослині, держав добрих садівників і великий питомник ріжних дерев і кущів. От він і обіцяв з свого розсадника спорудити Тарасови такий садок, щоб був йому до смаку, не вимагаючи від поета ні клопоту, ні коштів.

В розмові з Семеренком зайшла якась річ про те, що давно вже нема „Кобзаря“ в продажі. Тарас на те мовив, що видавці-кацапи вельми скупі, а у самого його на видання коштів нема. Платон Федорович взяв ся охоче допомогти поетови в сій справі, і потім, дійсно допоміг.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. II стор. 460 — 462.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem.

Раділи Городищанці гостюванню у них найліпшого сина України, запевно сподіваючись, що він перебуде у них довший час. Аж ось у вечері все перемінило ся.

Хропаль, зайшовши чогось до одного з своїх урядників, де звичайно закатерувався, коли приїздив чого в Городище, становий пристав з Мошен, застав тут, як оповідає Д. Чалий¹⁾, станового Добржинського. В розмові Хропаль похвалив ся, що у його ночує Шевченко.

„Який се Шевченко? чи не академик²⁾?“ спитав Добржинський.

„Він самий“, відповів Хропаль.

„От, спасибіг, що похвалили ся. Я отсе саме приняв приказ від ісправника Табачнікова, щоб доглядати за Шевченком“.

Звістно, Хропаль, хоч і добре відав про Шевченкову долю, але треба гадати, що „прикультивірованим“ нам звичаєм і виду не подав і розпитав в Добржинського, з якої причини Табачніков дав такий приказ? Показало ся, що то добуток зносни петербурської поліції з київською, щоб доглядати за Шевченком.

Д. Чалий²⁾ розповідаючи, мабуть чи не з переказу Хропала, про те перебування Шевченка в Городищі, додає, що Добржинський зрадів, довідавшись, що Тарас у Семеренка, і мовив ніби сам до себе: „тепер знаючи, де Шевченко, я відначу ся перед начальством“. І більш би то нічого не сказав. В останній вечір свого гостювання, вже при заході сонця, Шевченко ніби про щось згадав і прохав Хропала дати коней йому їхати зараз в Кирилівку, а потім в Корсунь до Варфоломея. Коней дали, і він зараз же поїхав. Тим часом ісправник Табачніков, принявши якийсь донос на Шевченка, звелів становому Добржинському арештовати його. Становий і арештовав його на Дніпрі.

Арешт Шевченка факт. Про сей арешт, про причини його і про перебування Шевченка в арешті, спершу в Мошнах, потім у Черкасах, досі написано вельми багато, але певного мало. Щоб хоч трохи підійти ближше до правди, мусимо критично переглянути видатніші звістки про сю подію. Мусимо вернути ся аж до того обмірювання землі Парчевського біля Межиріч,

¹⁾ *ibidem*.

²⁾ Треба замітити, що Шевченко тоді ще не був академиком. Петербурська поліція знала його тільки як „оставнаго рядоваго“ і писати про його як про академіка вона не могла.

³⁾ Київ. Стар. 1880 кн. II стор. 462.

де ми бачили вже Шевченка 10 липня в гурті з Вольским, Козловським і иньшими.

VII.

Д. Чалий¹⁾ і всі иньші, хто подавав про Тарасову пригоду звістки, в один голос кажуть, що тут був донос. Донос такий факт певний, як і самий арешт Шевченка, але, хто і з якого приводу зробив той донос?

Небіжчик Туртєнев на весні 1861, коли Шевченка не було вже на сім сьвітї, подав небіжчику Герцену звістку, що один ісправник „Чернигівської губернії“, арештовавши Шевченка, вирядив його, наче „колодника“ до губерньського міста за те, що Шевченко не схотїв намалювати з його олійними красками портрету на цілу постать. В „Колоколї“ 1 жовтня р. 1861 додано, що Табачніков, арештовавши Ш—ка, писав до київського губернатора Гессе, що полонив Шевченка за „богохульство і боговідступництво“. А Гессе казав вирядити Ш—ка під вартою до Києва, і колиб за Шевченка не заступив ся жандар, то довелось би йому довго гостювати в київській поліції²⁾.

Ледви чи треба говорити про непевність отсих звісток. Минї трапляло ся говорити з людьми, що добре знали Табачнікова. Ніхто не обзивав ся про його добрим словом, але усі казали, що неможливо навіть гадати, аби він допустив ся такої нахабности, щоб став вимагати у Шевченка намальовання портрета без грошей, та ще, як сказано в „Колоколї“ безошибочно і нарешті, щоб відважив ся арештовати Шевченка з тої причини, яку подав „Колокол“ і Туртєнев! Самовольство київської поліції і адміністрації нехай і буде, що річ звичайна, але-ж то був такий час, що „шила-б в мішку не сховав“ ні Табачніков, ні Гессе!

Таким чином отсей привід до доносу, мусимо цілком знехтовати. Так само треба знехтовати і звістку М. Ф.³⁾ що Шевченка арештовано за якусь промову „на базарі в Межирічах на возї з сіном“. Треба минї незвичайно бистрокрилої та широкої фантазії на те, щоб виобразити собі, хоч в гадках, що Шевченко виліз серед базару на високій віз сіна і звідтіл

¹⁾ Чалий стор. 141.

²⁾ Див. Листочки до вінка на могилу Шевченка.

³⁾ Ист. Вѣст. т. 42 стор. 823.

держав промову! Я не спроможен сього виобразити навіть задля лебонди!

Певніш від інших свідків в сій справі можна-б було взяти Варфоломея Шевченка. Він розповів нам¹⁾, що коли на отому польованню в Межирічах зайшла в веселому товаристві весела бесіда і почали балакати про ченців, так Тарас висловив те, що думав про них. „В той час, немов наумисне, був в Межирічі жандар-офіцер. Поляки зараз послали до його жида з доносом, що Шевченко богохульствує. Жандар покликав до себе Тараса і каже до його: „про вас говорять, що ви богохульствуете?“ „Може й говорять, відповів Тарас, про мене можна всячину плести, бо я чоловік „патентований“. От про вас так певне нічого не скажуть“. І повезли Тараса в Черкаси, а потім у Київ²⁾).

Я вже говорив, що Варфоломея в Межирічах не було; побачио, що не було там і жандара. Бачили ми теж, що Тарас після 10 липня був у Каневі і в Городищі і арешт його став ся за кілька день після того „польовання“. Нарешті з Варфоломєєвого оповідання виходить так, ніби Поляки те „польовання“ ужили, яко засаду проти Тараса і впадали його. Коли-б воно справді так було, так, певна річ, Поляки-б зуміли спорудити якусь иньшу, розумнішу западню і поведи-б справу так, щоб не знати було їх рук. Як би хтіли вони спокушати Шевченка, заманюючи його до „противозаконної“ бесіди, вони-б впрядили на се „польовання“ когось вдатнішого і розумнішого, ніж пан Козловський в бальному убранню.

Таким чином і оповідання Варфоломєєвого не можна прийняти, яко певне.

Д. Чалий з переказу Максимовича і Марка Андрієвського, що був урядником у генерал-губернатора князя Васильчикова і по наказу останнього брав Шевченка на опит, инакше знов розповів про сю пригоду. Коли Шевченко з своїми товаришами оглядав землю Парчевського, сказано у д. Чалого, до їх підійшов якийсь Поляк, убраний у фрак, рукавички, лякові ботинки і з рушницєю за плечима. Ш—ко спитав: звідкіль він і чого йому треба? Той по польски мовив: „на polowanie“. Шевченко став кепковати з його убрання і голосно мовив: „дивись яка кумедна фігура“. Поляк образив ся і нагадав, що він сам служив ста-

¹⁾ Правда 1876 стор. 66.

²⁾ *ibidem*.

новим. „Еге! так ви ще й актинники!“ мовив регочучи Шевченко. Пан той обурив ся, вернув ся в Межирічі і подав донос жандару, але жандар на той донос не звернув уваги. Тоді той Поляк послав донос в Черкаси, до ісправника Табачнікова, а сей, ворогуючи з жандарем, щоб накапостити йому, а самому вислужитись, звелів пристава Добржинському арештовати Шевченка¹⁾.

І тут знов бачимо щось не ясне, недокінчене: раз — не названо того панка-доносчика, а друге, — не розказано, що таке він написав в доносї, що давало право Табачнікову ужити такого гострого заходу, як арешт?

Минї поталанило у д. В. Т — ого перечитати те „объясненіє“, що дав Шевченко на опитї Андрївському. Він оповїв, що в Київщину прибув на те, щоб побачити ся з родичами і придбати собі шматок землі. Знайшовши землю між Кановою і Пекарями в маєтности Парчевського, він з управителем останнього Вольским, взявши землеміра, поїхали обміряти ту землю. В Межирічі приїхали якось між 10—13 липня. Ще не скінчили вони роботи, як приїхали туди брат Вольского і з ним крєвняк землеміра шляхтич Козловський. Шевченко, побачивши на останньому фрак і білі рукавички, мимо волї став реготати і кптити. Коли-ж Козловський образив ся, він попрохав у його вибаченя і покликав до себе під липу вшити і закустити. Тут були і два робїтники і чули їх розмову, але ледви чя розуїмили її, бо розмовляли по польски. Козловський зняв бесїду змісту релїгійного і вдав ся в богословські змаганя. Щоб спинити таку бесїду, Ш—ко мовив по московськи: „Теологія без живаго Бога не в состоянїи (не спроможна) создать даже (навіть) вот такого липоваго листочка“. Козловський замовк, але перегадом знов спитав Ш—ка: якої він думки про матір Ісуса Христа? Шевченко, замість відповїди, спитав, якої думки пан Козловський про Пречисту Дїву? Козловський мовчав, а Тарас мовив: „ми повинні благоговїти перед Матірью Того, хто приняв за людей муки і смерть на хрестї“. Потїм вони розїїшли ся. Шевченко на другий день поїхав в Городище до Семеренка, де пробув одну добу і поїхав в Корсунь, потїм у Кирилівку, знов в Межирічі, в Пекарї, а звїдїгїль в Порохівку до Максимовича.

Так розповїв Шевченко на опитї. Вже-ж пак і у його не все сказано щиро, звїстно, на опитї!... він мусїв де про що про-

¹⁾ Чапий стор. 142.

новчати, не сказати подробиць отих „богословських дебатів“ і те що сказав, може, сказав не зовсім так, як було воно справді. Вже-ж не можна за се і дорікати йому, хоча не можна прийняти цілком як правдиве його пояснення.

Річ очевидна тільки, що була якась розмова, що стала ся приводом обвинувачувати його за богохульство. Що то за „богохульство“ таке було? Драгоманов¹⁾ гадав, що Шевченко читав мужикам частини з своєї поеми „Марія“, або говорив про неї, а слова його перекрутили як зневагу на Пречисту Діву! Гадка ся не здасть ся мині відповідною, вже через те, що „Марію“ Шевченко написав чотири місяці після „полювання“ в Межирічах.

З другого джерела відомо: що жандарський офіцер Грабовський стежив за Шевченком і довідав ся, ніби поет, як був у Городищі, дак збирав слуг, пив з ними горілку і показуючи одному листок з дерева спитав: хто сотворив одей листок? Той відповів: „Бог“. За се III—ко став ганьбити його і вельми „богохульствовати“. Таким чином „богохульство“ перейшло вже аж в Городище!

Одно слово, з усіх звісток нами наведених, жадної не можна брати, як цілком певну. Такої нестеменно певної звістки і не мати мемо, доки не будуть оголошені акти урядові про арешт Шевченка, а вони повинні бути в архівах київського губернатора і генерал-губернатора.

Коли з того, що доси відомо, повибирати ті зернята, які здають ся нам певними, так усю пригоду про привід до арешту Шевченка можна уявити собі так:

На отому обмірюванню землі, на отому „полюванні“ біля Межиріччя і Шевченко і все товариство, яке там трапило ся, добряче випили. Відомо, що на підпитку Тарас не вмів держати язика за зубами, на слово був він не здержливий. Отож коли зайшла не відповідна усім умовам, між людьми підпитими, бесіда про Матір-Діву, так Шевченко не остеріг ся висловити ті думки про непорочність Марії, які висловив в поезії з сією назвою, був собі безпечен, тай поїхав у Городище, може й забувши вже про свої „богословські дебати“. А тим часом Козловський, роздратований за кепкування з його, щоб пімстити ся, подав донос Табачникову, чи сам, чи через кого иньшого. По приказу Табачникова Добржинський, довідавшись, де Шевченко, і приїхав

¹⁾ Ист. Вѣстн. т. 43 стор. 822.

в Городище. Він тямив, одначе, що арешт Шевченка, чи в домі такої людини як Семеренко, чи в домі його управителя Хропаля, про них річ не тільки дуже прикра, а й страховита. Тим то він і вдався до Хропаля, щоб по тайно остерегти його, про сподіваний арешт. Вже-ж і Семеренко і Хропаль бажали, щоб сю подію пристав справив не на очах у їх, і не в Городищі, а гадаю, що Добржинський, взявши доброго хабаря з Семеренка, порадив їм швидче вирядити Шевченка з Городища. Тоді дали коней Тарасови і він на всю ніч поїхав в Корсунь, а Добржинський за ним назирцем і був певен, що Шевченка він з очей не спустить і що поет не втече його рук. Таким чином виїзд Шевченка з Городища став ся несподівано швидко, і певна річ, що поет пробув у Городищі не більш однієї доби, як він і сказав Андрієвському, а не три доби, як каже д. Чалий.

VIII.

Про те, коли саме, де і за якими обставинами пристав Добржинський арештував Ш—ка теж не однакові звістки.

Сам Шевченко розповів Андрієвському, що коли він підїздив до Максимовичового саду, так Добржинський з соцькими і десятниками наздогнав його, арештував і повів в Мошни. Другого дня ранком, каже Ш—ко, я бачив ся в Мошнах з ісправником і з жандарським офіцером і вони сказали, що я, як був у Мошнах, дав п'яний „богохульствовав“, мене се так здивовало і насмішило, що я не схотів про се і говорити¹⁾.

Інакше розповідає про се д. Чалий.

Спершу він казав¹⁾, що пристав арештував Ш—ка, коли поет їхав до Максимовича на обід, споружений на шанобу йому.

Другим разом²⁾ д. Чалий, з переказу Максимовичової сестри, що була ігуменею панянського монастиря біля Ржищева, розповів, що Ш—ко, нічого не відаючи про донос, приїхав до Максимовича на парадний обід. Коли саме гості обідали, прибіг становий і хотів зараз же зва обіду брати Ш—ка, але Максимович упрохав його подождати, заки Ш—ко, пообідавши, поїде від його. „Щоб не в мене в господі се стало ся“, говорив він приставу, вийшовши до його в прихожу. Становий пристав зго-

¹⁾ Чалий стор. 142.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 462.

див ся, поїхав собі і засїв біля Дніпра. Ледви Шевченко, вертаючись з обіду, відплив кілька сажнів від берега, Добржинський наздогнав його, спинив, пересадив до себе на дуба і тоді поплив з своїм бранцем в Мошни.

Між отсіма звістками бачимо непевноту і противоріч. Перш за все не знати якого саме дня стала ся отся сумна подія.

Далі мині здасть ся: ледви чи був Шевченко на тому обіді у Максимовича, бо инакше він, вертаючись, забрав би і всі свої річи. Отсе одно. А друге — бачимо, що про арешт Ш—ка Максимович довідав ся тільки „перед Ілєю (себто перед 20 липня ст. ст.) від висланого гонця з Пекарів“¹⁾. Вже-ж коли-б було так, як розповіла Чалоу ота черниця, так чи можна-ж гадати, щоб Максимович, не вирядив кого подивити ся і сказати йому: чи гаразд Ш—ко переправить ся через Дніпер? Нарешті перевозчики, що перевозили Ш—ка на правий берег, подали-б Максимовичу, не гаючись, звістку про пригоду з його гостем!

А що до дня арешту, так мині здасть ся, що без помилки можна сказати, що став ся він 15 липня; Тарас в оповіданню Андрієвському каже, що 17 липня в Мошни прибули і брали його на опит Табачніков і жандарський офіцер Кржижицький. А прибули вони, одержавши звістку від Добржинського, що вислав її до Черкас, на другий день, після того, як полонив Шевченка.

Таким чином треба признати найбільш правдивими ті обставини арешту, які розповів Шевченко Андрієвському.

Після опиту Тарас прохав Кржижицького взяти його з собою і відвезти до Київa, куди Кржижицький того-ж дня їхав; але той не згодив ся, говорячи, що в екипажі у його нема місця²⁾.

Довідавшись, що Тарас в Мешнах в арешті, Семеренко, Хропаль і Варфоломей їздили туди і прохали головного управителя маєтности Воронцова, Ягницького, щоб він заступив ся за Тараса перед Табачниковим і умовив його випустити поета з арешту. „Тут саме у Ягницького трапив ся жандарський офіцер (Кржижицький), каже д. Чалий, людина добра; він не надавав Шевченковому вчинку ваги і обіцяв, що вдасть ся до генерал-губернатора і особисто пояснить йому справу на користь Шевченка“. В Мешнах пробув Шевченко три дні, жив в домі пох-

¹⁾ Чалий стор. 142.

²⁾ Показаніє Андрієвському.

ковника Грудзінського, під доглядом соцького, гуляв по Воронцовському парку, „та съ горя предавался Бахусу“¹⁾), додає шановний біограф!... Відаючи з „показанія“ Шевченка, що 18 липня його під вартою відвезли в Черкаси, мині не вдасться певною наведена в горі звістка про Кржижицького. Опит Шевченка в Мошнах справляли Табачников з Кржижицьким 17 липня і того-ж дня в купі поїхали в Черкаси. Хоч з Черкас до Городища не більш 25 верстов, але все таки трудно мині припустити таку добрість у Кржижицького, щоб він того-ж самого дня поїхав до Ягницького, ніби то відаючи, що Семеренко клопочеться про того самого Шевченка, якого він, Кржижицький не схотів брати з собою і допустив везти на простому возі під вартою десятників!...

Коли Тараса привезли з Мошен до Черкас, Табачников лишив його у себе на квартирі під вартою, ждучи з Київа відповіді на питання, що чинити далі з Шевченком?

Відповіді треба було ждати кілька днів, бо телеграфу з Черкас до Київа тоді не було. І заким прийшла відповідь, Шевченко мусів сидіти в арешті у Табачникова. Що діяло ся тоді у поета на душі, знати з віршів його, написаних в Черкасах: 20 липня „До Сестри“ і 21-го „Колись дурною головою“. Намалювавши жахливу картину загального побуту крєпаків, а найпаче побуту своєї „єдиної многострадальної сьвятої сестри“, поет прокидаєть ся ніби після сну, де йому ввижало ся, що та сестра вже на волі „неначе в раї спочиває“. І бачить, він замість раю, що на яву сестра на панщині, а він в неволі, як воно і дійсно було! Поет на другий день питаєть ся сам у себе:

„І де я в сьвіті заховаюсь?
Що день Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні“.

21 липня Тарас послав листа до Кржижицького, просячи швидко його випустити з арешту. Відповіді не прийшло.

Сидячи ще в Мошнах Тарас послав через післанця лист до Максимовича, просячи віддати гонцеві тому річи, що залишив він на Михайловій горі. Максимович 23 липня прислав до його пакунок, скриньку і 50 руб. грошей, пишучи, що то гроші Тарасові „а останні сам привезу в Мошни“. Лист Максимовича прийшов до Тараса вже в Черкаси і певна річ, хоч трохи ро-

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. II стор. 462.

зогнав йому нудьгу. Варто навести тут початок того листу, щоб заповнити ся, що про приїзд Добржинського до Максимовича звістка не певна. „Дуже тужимо над вашою пригодою, писав Максимович, бо нам перед Ілляю (себто до 20 липня) сказав післанець з Пекарів, що вас уже випустили з Мошен і що ви з Пекарів поїхали в Межиріч до пана Парчевського, а вчора сказали, що ви вже аж в Переяславі, бачу все отсе брехня, ви і доси в Мошнах¹⁾).

Нарешті 24 липня прийшов з Києва наказ: привезти туди Шевченка. Того-ж дня під вартою соцького повезали його на пароході в Київ.

Генерал-губернатором у Києві був тоді князь Васильчиков, чоловік не лютий. Він звелів своїй урядникови Андріївському ваяти Шевченка на опит. Шевченко розповів те все, що я в горі подав з його „об'ясненія“. Після опиту Васильчиков покликав до себе Шевченка, говорив з ним і запевнив ся, що „Шевченко безумовно преданъ вѣрѣ своихъ предковъ“, а вся справа з „богохульством“ виникла з непорозуміння тих людей, перед котрими він розмовляв, а може сприяла тут і ворожнеча за глузування з Козловського. Генерал-губернатор велів звольнити Шевченка, дозволивши йому перебувати в Києві скільки треба і мовив: „Ідьте швидче до столиці, там люде більш розвинені і не чепляють ся до дрібниць ради того, щоб вислужити ся коштом ближнього²⁾“. Д. Чалий чув від Андріївського, що коли Васильчиков покликав до себе Шевченка, щоб особисто розпитати його про пригоду з ним, так Тарас так перелякав ся, що виправдуючись перед князем, плакав³⁾.

Не було-б нічого чудного, коли-б Тарас справді до сліз перелякав ся. Знав він добре з тяжкого досвіду, який у нас Habeas corpus! Не трудно було йому злякати ся, згадавши пережиті їм десять літ в неволі. Але-ж ми відасмо, що навіть в лабетах Дубельта і Орлова, а потім Обручова і Потапова він не лякав ся. Певніш буде сказати, що слези його перед Васильчиковим, коли вони були, стають нам певним свідком не переполоху а того, до якого високого ступня була зруйнована і збен-тежена уся нервова система у поета, як підупало його здорове фізично.

¹⁾ Чалий стор. 142.

²⁾ Чалий стор. 143.

³⁾ Чалий стор. 143.

Шеф жандарів князь Долгорукий, одержавши з Київа або або князя Васильчикова звістку про пригоду з Шевченком, велів покликати поета, висловити йому сувору догану і остерегти, що коли він не буде дуже обережним, так нехай не нарікає тоді „на нас“ за ті добутки, на які заробить.

IX.

Вневолений з полону Тарас Григорович закатеровав у художника фотографа Гудавського(?)¹⁾ Тут він спізнав ся з священником з Троїцької церкви Єфимом Ботвинівським, чоловіком добрим, гостинним, але трохи чудним і питухою. Отець Єфим своєю простотою сподобав ся Тарасови. На другий день Ботвинівський, закликавши свого приятеля Балабуху, теж доброго питуху, і ще декого, та вкупі з Тарасом і рушили погуляти на лівий беріг Дніпра. Там, розповідає д. Чалий, вони „пили до положенія риз“. Тарас би то так напив ся, що „зарившись по саму шию в пісок, не хотів з відтіль вилазити, благаючи, щоб його не займали і лишили ночувати на лузі, бо там йому так гарно“²⁾.

Небавом після сього Ботвинівський запросив до себе на вечерок Шевченка. Гостей зібрало ся чимало, Бесіда йшла весела, і гості не спостерегли, як і ніч минала. Аж ось о годині 3 ночі Тарас зразу заходив ся прощати ся. Отець Ботвинівський і його гості стали прохати Тараса ще посядіти. Він наче й згодив ся був, але за кілька хвилин попрошав ся і пішов. Брама була на замку, і отець Єфим з своєї щирої гостинности не велів відмикати її і нікого з гостей не випускати з двору, а сам благав Тараса не йти і вернути ся до світлиці. Де там! Скоро Тарас почув приказ: „нікого не випускати з двору“, він так люто обурив ся, що господар мусів звеліти відімкнути браму і знов прохати Тараса вернути ся до світлиці і подождати, закнм запражуть йому бричку. Тарас і слухати не хотів, зараз же, скоро відімкнули браму, пішов пішки до господи, не вважаючи, що на вулиці було болото, а він був без кадош. Гості гадали собі, що се просто Тарасові витребеньки, але потім вже по довším часі де-хто довідався суцїю тому причини. Між го-

¹⁾ Русскій Иввалидъ 1861 ч. 268.

²⁾ Чалий стор. 150.

стями Ботвиновського Шевченко помітив одного, що показав ся йому людиною небезпечною, наче-б то шпігом. Подаючи отсю звістку¹⁾, автор її Н—в не назвав на ймення того небезпечного чоловіка, але з натякань його можна гадати, що то був Віктор Аскоченський, колишній професор Київської духовної академії. Він спізнав ся з Шевченком ще року 1846, тоді він був учителем у Сіпагіна, небожа тодішнього київського генерал-губернатора Бібікова і жив у його. У Києві ходила про Аскоченського велика лиха чутка. Отого небезпечного чоловіка, додав Н—в, „ніхто не вважав за чоловіка путящого, але його усі приймали, він скрізь бував і скрізь де можна було напивав ся“. Шевченкови здало ся, що він прийшов і до Ботвиновського, яко „соглядатай“.

Після сього Шевченко став на тому, що ліпше кинути квартиру у Гудовського та знайти собі хату де небудь на передмістку Києва. Пішов він шукати на Преварку. Іде по Преварці²⁾ бачить, — стоїть хатина, не то панська не то мужича, біла, наче сметана, та ще й садочком обросла, а на дворі порозвішувані дїтські сороченята, сушать ся вони та рукавчатами кахають, ніби кличуть його до себе. Він зайшов і прохав господиню прийняти його на квартиру, погодовати і напоїти його „на віру“, бо тоді у його грошей не було. Господиня була трохи хора і трохи через те чудна собі; почувши від чоловіка зовсім їй невідомого таку оригінальну прозьбу, вона згодилася прийняти його наборг на квартиру. Потім вже вона довідалася, що то був Шевченко.

„Не минуло й тижня, як Шевченко на новій квартирі став своїм чоловіком і став звати господиню дядиною. Швидко спізнав ся він і з сусїдами, а найпаче з їх білоголовою дїтворю. Діти бігали за ним гуртом і кричали: „дядьку! розкажи нам ще одну казочку“. Небавом Шевченко прохав господиню позичити йому 10 копійок, „бо дуже треба“, і дозволити наймичці її Оришці випрати йому сорочки його і хустки. Волю його ввели. Перучи хустки Шевченкові, Оришка знайшла в них позавязувані в узликах гроші: в одному 25 карб., в другому 3. Потім, переглядаючи Шевченкові річи, господиня знайшла в одній книжці його ще 15 карб. Шевченко дуже зрадїв тій „находці“,

¹⁾ Русскій Іювалідъ 1861 Ч. 268.

²⁾ Пчела 1875. Словники про Шевченка Крапивної (Стенаниди Лободики)

але „цілий день ходив потім якийсь замислений і все пригадував собі, коли він позакладав в книжки та позавязував в хустки оті гроші? Одначе так і не згадав“.

Тут не буде зайвим пригадати, що в переддень виїзду Шевченка з Черкасів Максимович прислав йому 50 карб. Не можна мні згодити ся, щоб Шевченко був таким розкидливим і таким забудьком, яким видає його Лободиха. Принаймні не доводило ся мні стрівати в житю Шевченка фактів, щоб свідчили про таку його розкиданість і непамять.

З отих „знайдених“ грошей Тарас не хотів заплатити за квартиру, „бо то, мабуть, дурні якісь гроші“, казав він, а дїждавшись недїлі справив за ті гроші бенкет задля сусїдних дїтей. Пішов він на базар і накупив там таку силу іграшок і ласощів, що ледви донїс, утомив ся вельми дуже, увесь був у потї, у куряві; бараняча шапка була у його на потилицї, у сорочці комір розхрістаний, сам він веселий і радий. Двір поєнали свїжою травою, дїтвора радїла, грала ся, качала ся по траві, а Тарас теж радїв і говорив: „припадають сердешні дїти наче до рїдної матери, а подумаєш ізза чого? ізза жменї горїхів“.

По обїдї перекупка, договорена Шевченком, привезла цілий візок яблук, груш, пряників, бубликів і иньших ласощів. З двору бенкет перейшов на вигїн. Шевченко бігав, метушив ся, поучував дїтвору, реготав і змагав ся з хлопцями, що радїли, аби він дївчатам давав менше ласощів, „бо вони плаксї і смаркатї“. Посходили ся і люде дорослі, дивили ся і голосно говорили, що „отсей старий (Шевченко) мабуть божевільний“.

Живучи на Преварцї, Шевченко вставав з сонцем, „щоб бачити як тополї прошумлять на добридєнь, і чути як птаство прощобече свїй перший привїт ранку“. Вставши, витягав з колодїзя відро свїжої води, вививав ся нею, молив ся Богу, випивав до чаю чарку горїлки і заїдав її пшоном. Пшоно було раз-у-раз у його в кишенї. Чай хоч і пив, але не дуже його любив і жартуючи говорив: чай зветь ся (по польськи) гербатою; хто його не, той на старість горбатїс. З страви він бїльш за все любив борщ, затовчений пшоном та старим салом, гречанї вареники з сиром та галушки. Але після вареників і галушок у його була раз-у-раз печія. Печїю проганяв він пшоном, та „трошки горїлочка, бо клин треба виганяти клином“. Любив кавуни й сливи. По обїдї ішов в сад, лягав під яблонею і гукав до себе дїтей. Дїти лавили по йому, пустовали, він був про них іграшкою. „Кого люблять дїти, говорив він, значить той не во-

всіх ще поганих чоловік". Заснипаючи Тарас починав хропіти: тоді діти втікали геть, знаючи, що коли „дядько“ заснув, так вже не до іграшки з ним. Проспавши годин зо дві Тарас знов випивав чарку і заїдав шшоном. Паним ніхто ні разу не спостеріг його. Під чаркою він був тільки веселим, більш говірким і жартовливим і прохав сьпівати йому пісень. А в розкішні темносні оксамитові ночі українські він трохи не до самого сьвіту ходив по двору та по саду, кажучи, що нещаслені зірочки не пускають його до хати, кивають йому, щоб він не спав. Звичайно спав він дуже мало¹⁾).

Живучи на кватері, навідував ся і в Київ і заходив до свого старого приятеля Сошенка. Тут з ним спізнав ся і Михайло Корнієвич Чалий, що був тоді інспектором другої київської гімназії. Раз якось у Спасівку Михайло Корнієвич, прийшовши ранком до Сошенка, застав тут і Шевченка: приятелі снідали солоним судаком. Опріч Сошенкової жінки і небоги його Ганни, була тоді в гостях у Сошенків якась панна Леонтина. Тарас був веселий, жартовав з Леонтиною, кепковав з „старого ледаща“, себто з Сошенка, говорив комплєменти його чорноокій небозі і нарешті засьпівав люблені його пісні „Зіронуку“, „Сірі гуси“ і ин. З Сошенчиною і Леонтиною він розмовляв по польски, хоча обидві вони дуже добре говорили мовою російською²⁾). Панна Леонтина переняла ся захватом від приязні нашого поета до неї, і нпшком казала Сошенчці, що „Pan Szewczenko bardzo dobrze mówi po polsku, lecz w jego mowie zawsze jest coś chłopskiego“. Тарас не тільки не образив ся за се, а навпаки, се влещувало йому, бо він, говорячи мовою польською, все таки, не страчував свого демократичного характеру. Але панна Леонтина йому не сподобала ся і потім в листі з Петербурга він радив Сошенковій небозі „не радитись з панною Леонтиною, бо вона добру не навчить“.

Після сїєї зустрічі з д. Чалим Шевченко на другий день у вечері завитав і до його. В розмові критиковав Некрасова, занадто вславляв „Оповідання“ Марка-Вовчка і рівняючи Марковичку до Жорж-Занда, казав, що остання не годить ся першої і в куховарки³⁾). Потім Тарас, Чалий і Сошенко пішли любити Дніпрою в ночі. „Під впливом чарівної картини Дніпра

¹⁾ Пчела, *ibidem*.

²⁾ Чалий стор. 146—7

³⁾ *ibidem* 148.

у Шевченка зараз зникла веселість, він замовк і став сумним. Що було тоді у його на душі, каже д. Чалий, те лишило ся про нас загадкою. На щастє такий настрій стояв не довго. Сошенко своїми споминками про давнє житє в Петербурзі, споминками, повними чистого гумору, потроху розвеселив Шевченка, і він на сей раз якось ніби покинув свою замкненість і розповів дещо з своєї плавної по Аральському морю¹⁾.

З часу тодішнього перебування Шевченка у Києві Бартенев розповів Маслову такий випадок. Один старий генерал бажав пошановати нашого поета бучним обідом і запросив на той обід гостей з великих панів. Довго ждали Шевченка на обід, а його нема. Генерал, нарешті, послав свого лакея довідать ся: чи буде Шевченко. Слуга вернувшись, повідав, що Шевченко давно вже в пекарні і розмовляє з фірманами тих гостей, що поприїздили на обід. Д. Чалий, заводячи до свого „Своду“ отсей случай, додав, що чи умісне, чи не умісне Шевченко вчинив таку незвичайність, але вчинок той треба признати недобрим, коли, опріч Бартенева, ствердять його ще иньші люди²⁾.

Про сей обід чув і я у Києві. Казано миї, що той генерал був — Селецький. Селецький з Шевченком був дійсно знайомий, бо стрівав його у Вільхівській в Мосївці. Поет не любив його і зневажав³⁾, а про те, я певен, що раз би Тарас згодив ся прийти до його на обід, то такого вчинку не заповідяв би. Ще більш певен я, що від Селецького Шевченко не згодив ся-б приняти обід. Бачив ся він у Києві з старими знайомими професорами університету Сіліїним та Іванішевним. Не відомо як вони поводити ся з поетом. Мабуть добре, бо в листі до Тарновського 28 вересня р. 1859⁴⁾ він переказує їм поклін і просить поціловати їх.

Увесь останній вечір свого перебування у Києві — 13 серпня Шевченко гостював в учителя Івана Красковського і равав слухаючи, як пані Красковська сьпівала українські пісні. Рано вранці 14 серпня Тарас „до педантизма вірно розплатив ся на Преварці“. (Перед тим до його прийшли гроші з Петербурга). „Щедро обдарував він слуг, особливо дурну голубку Оришку, що не зміла утїти грошей, знайдених у його в хустках“. Су-

¹⁾ Ті етюди я позаводив у сю хроніку на відповідних місцях.

²⁾ *ibid.* 150.

³⁾ Правда 1875 стор. 971.

⁴⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 2 ст. 406.

сідови-робітнику, що перебивав ся з поденниці і ходив Тарасови по горілку, він дав на прощанс тільки 10 коп., „бо він потурав старому голову морочити“¹⁾.

З Київа Шевченко того-ж дня виїхав на Переяслав. Д. Чалий²⁾ каже, що він „направив свою путь в Копотопський повіт до матери Лазаревських“, але се не зовсім справедливо: правда, він заїздив до Лазаревської, але з Київа поїхав не просто до неї, а заїздив в Переяслав.

Х.

На першу Пречисту 15 серпня в одній з переяславських церков, в тій би то, де присягав Хмельницький і московські послы р. 1654, був храм. Мабуть не буде помилкою гадати, що Шевченко тому й поїхав на Переяслав і поїхав саме 14 серпня, щоб подивити ся на масу простого народу, яка зійде ся на той храм.

Ще меншою помилкою буде сказати, що те, що бачив Тарас в Переяславі, зробило на душу його тяжке вражіння, таке тяжке, що в день свого виїзду з Переяслава він написав їдко дорікання Богданови Хмельницькому:

„Як би то ти, Богдане пилий!
Тепер на Переяслав глянув
Та на замчище подививсь,
Унив ся-б, здорово-б унівсь!“

Дійсно, було чим впити ся! Замість обіцяного і сподіваного жита „вільного з вільним, рівного з рівним“, стояла „кругом“ така „калюжа“ всякого лиха, всякої „неправди і неволі“, що було-б в чому „утопити ся“. Мізачи тієї „смердячої калюжі“ повинні були великим сумом-журбою огорнути поетову душу. І Козачківський повідав³⁾ нам, що поет, перебуваючи у його, як вертав ся з Київа, був вельми охмарений. Між иньшии він хвалив ся Козачківському, що хоче взяти в оренду (державу) не великий шматок землі на правому березі, на Дніпрових

1) Правда 1876 стор. 105.

2) Чалий стор. 151.

3) Київскій Телеграфъ 1875 Ч. 25.

горах проти Прохорівки, збудує там собі оселю і доживати не свого віку.

Думка оселити ся власним кишлом на Україні панувала тоді в душі поета. 20 серпня, переїздячи через Прилуку, він пише до Варфоломея¹⁾: „чи ти зробив що з Вольським? як ні, так зроби як умієш і як тобі Біг pomoже, бо мині і в день і в ночи снить ся ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали“. Того-ж дня Тарас рушив на Конотоп, а з відтіля на хутір до Лазаревських. „Родина Лазаревських, мати і шість синів, каже д. Чалий²⁾, була рідким взірцем родинної прихильності і любови. Усі шість синів вельми любили свою неньку. Не було такого року, щоб на день її іменин, два, або три з них не приїхали до неї, а иньший рік і всі з'їздили ся на хутір. З Федором і з Михайлом Шевченко спізнав ся в Оренбурзі р. 1847, а з Василем в Петербурзі р. 1858. Стару Лазаревську він називав „божественною бабусею“. Померла вона р. 1879.

26 серпня Шевченко був вже в Кролевіці і взяв там з казначейства „подорожню“³⁾ за N. 1260 на проїзд поштовыми кіннями від міста Севска до міста Кром⁴⁾. Значить, у Лазаревської він був вельми не довго, бо oprіч її він заїздив ще і в Качанівку до Василя Тарновського⁵⁾ і в Сокиринці. У Тараса трапило ся тоді таке безгрошівє, що, як писав він 28 вересня⁵⁾ до В. Тарновського, коли-б не заїхав був до його, так довело ся-б і в Москві захряснути на безгрошіві.

В Качанівку Шевченко приїхав на жидівській бадагуді, одягнений в літнє пальто полотняне, на голові солом'яний бриль. Не доїздячи до панського будинку, він спинив ся в тому дворі, де стайні, і звідтіля пішов в будинок до панів. Тоді ще був живий старий Василь Тарновський (наступник Григорія), що вельми щиро шанував нашого кобзаря. Двері в будинку були не замкнені, в прихожій світлиці нікого не було, слуги сиділи в буфетному покою. Тарас пішов на гору сходами і деклямував якісь вірші. Слуги почувши ступні і незнакий голос, вибігли з буфету. Старійший з них зараз пізнав Шевченка, привитав

¹⁾ Правда 1875 стор. 926 і Основа 1862 кн. VI.

²⁾ Чалий 151.

³⁾ „Подорожня“ — ніби білет урядовий з дозволом брати, звістно за гроші, поштових копій. Ся „подорожня“ зберігаєть ся в музеї Василя Тарновського.

⁴⁾ Повітові міста в Орловщині.

⁵⁾ Київ. Стар. 1883 кн. II стор. 406.

Його, поцілювали ся. Старого пана не було в господі, а молодий син його Василь, почувши від слуги, що прийшов Шевченко, зараз вибіг на зустріч і привитав його сердешно¹⁾.

Не довго Шевченко перебував у Качанівці; 27 серпня він був вже в Сєвску; тут, як се знати з „подорожньої“, він взяв

Василь Тарховський.

почтових коней і рушив на Кроми. До міста Крох 110 верстов, значить, не далі другого дня Тарас пересів у Кромах в пошто-вий диліжанс і поїхав далі. На переїзд до Петербурга треба було не більш 3—4 днів. А як Тарас ранком 7 вересня²⁾ був вже в Петербурзі, то з сього знати, що він, трохи чи не з тиж-день перебував в Москві.

¹⁾ З листу до мене О. М. Плачидаря.

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

Про се перебування тільки й відомо нам, що він заходив там до Семеренкового агента Пурлевського, обідав у його і подаровав би то йому власної роботи малюнок, намальювавши самого себе, як його, коли він був жовніром на заслання, бють з обох боків рівками, а під малюнком тим підписав: „отакі ми! отак нас“¹⁾.

У мене була вже нагода говорити і довести, що за увесь час перебування Шевченка жовніром ніколи, ніхто не карав його по тілу, і всі перекази про се просто брехні гидкі. Тим-то я признаю нічим більш як вигадками і всі звістки про портрети і малюнки Шевченка з намальованням, як над ним справляють езекуцію. До таких вигадок я залічую і звістку про малюнок у Пурлевського.

¹⁾ Киев. Стар. 1835 кн. 2 ст. 45.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ОСТАННІ ЧАСИ СВОГО ВІКУ

(7 вересня 1859 — 26 лютого 1861 р.).

I.

Вранці 7 вересня р. 1859 Шевченко вернув з подорожі на Україну¹⁾. Подорож та не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його: отрута тяжкого життя ще глибше розлила ся по всьому організму. Коли-б поет не зазнав був тієї огидливої пригоди, яку спорудив йому в Черкасах якийсь донощик та ісправник Табачників, то й тоді подорож на Україну не принесла-б йому великої користі, хіба-б тільки відсвіжила йому трохи покалічене здорове тіла. Раз, що подорож та була вельми коротка — три тільки місяці, а друге, що на кожному ступню на Україні він бачив те лихо, що цілий вік гризало його, що „в Сибір його водило“, він бачив на Україні народ в армі, своїх рідних братів і сестер бачив на панщині, бачив, що „кругом неправда і неволя“. Заспокоїтись нічим йому було! Спочити нема де, ніже єдиного кутка вільного, щасливого!

Туга і сльози за зневолену Україну на довгий час одірвали були його від рідного краю, від родичів, від приятелів і закинули в пустиню, в казарму. Десять літ скиїв він там самотнім, самотнім. Повернув ся на Україну і побачивши віч на віч її долю, він „минаючи убогі села, понаддніпрянські не веселі“, думав: „де я прихилюсь?“

А прихилити ся змученій душі десь треба було. Він заходив ся шукати собі такого притулку. Знайшов його, але дякуючи ябеді і тому лиходійно-бюрократичному ладу, що пановав на Україні, поет мусів „заплакавши, їхати назад знов на чужину“.

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

З часу перемоги на Україну цілком опановало його і вже ніколи не покидало дві думки, два головні бажання його, що в інтересах переважно особистих кермували усім останнім віком його. То були ті зовсім натуральні, природжені усім людям бажання, про які поет зовсім справедливо сказав у своїх віршах:

„...я так мало, не багато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі біля неї,
Та безгаланшню мою,
Мою Оксаночку“.

Завести на Україні власну оселю, одружити ся і працюючи коло ірархії на користь народови, доживати тихо свого віку тяжкого, политого і облитого скорботним горем та горячими сльозами — от ті бажання! Поет добре тямив, почував і бачив, що жите його в столиці, як прирівняти до недавно минулого жита підневольного в казармі, можна назвати світлим раск. Але сей рай був на чужині, не було в сьому раю рідного поетови народу і, опріч усього иньшого, — гниде повітре сего „світлого раю“ тяжко впливало на його здоровє, руйнуючи і так вже досить зруйновані сили. Жите в Петербурзі, хоч яке-б воно добре не було, муіло дуже хвилювати Тарасову душу. Не можна йому було не почувати, що на серці у його є такий незаповнений ніким куточок, якого ніхто з його приятелів не заповнить — заповнити, здавало ся, йому може тільки друге серце, жіноче серце... Поет розумів, що й страшна хмара недугу починає ближше та ближше насувати ся на його. Коли раз якось Лев Мих. Жемчужников, глибоко люблячи і шануючи Тараса і яко поета і яко чоловіка, відважив ся розгорнути перед ним можливу будущину його самітнього жита в столиці, так у Тараса сльози виступили і він утерши їх, промовив: „Правда! Крий Боже, крий Боже!“¹⁾.

Свідомість такого становища неминуче повинна були збільшувати тугу і скорб душі поетової, роз'ятрувати незадоволення самим собою і своїм житєм і гнати його з столиці на Україну, гнати в обійми якогось любленого товариша — друга — жінки, щоб хоч на останку віку спочити „дурячи себе самого“.

¹⁾ Основа 1861 кн. 3 стор. 2.

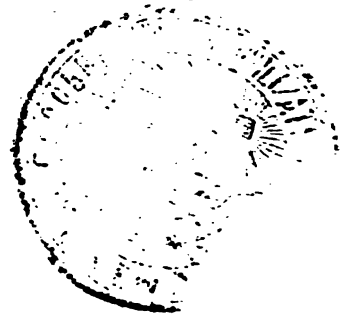
Згуртовавши все отсе, нам стане ясно, чому Шевченко вернувшись до Петербургу, увесь переняв ся бажанням швидче перебрати ся на власне кишло на Україну та одружити ся.

На третій день по приїзді в Петербург поет береть ся турбовати листами про справу придбання землі свого названого брата і свояка Варфоломея.

Ми знаємо, що вони в двох знайшли в добрах Парчевського біля Канева такий шматок землі, що вельми подобав ся Тарасови; виїздячи з України, він прохав Варфоломея швидче скінчити справу про ту землю. Але, як писав Варфоломей, показало

Лев Жемчужников.

ся, що Парчевському не вільно продати ту землю, а волен він віддати її в найми на 25 років. „Як би ти, пише Тарас 10 вересня¹⁾ до Варфоломея, побачив ся з Вольским (управитель в добрах Парчевського) та з ним добре поговорив, та умовив ся. Та вже роби, як там знаєш і виїєш та тільки роби, бо мнї і досї снить ся Дніпро і темний ліс похід горою. Грошей, як треба буде на тїм тижні пошлю“. Тарас був певен, що справа за ту землю скінчить ся хутко, і в тому-ж листї додає Варфоломевви: „Добре-б було коли-б Йосип, або Микита²⁾ взяли ся за постройку (житла), веселїйш би гроші платить“.

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ Рідні братя Тарасови, обидва теслі.

Варфоломей — не вгадати — чи не тямив, чи не хотів зрозуміти тієї величезної ваги, яку мала про Тараса скорість в придбанню землі і швидчий переїзд його на Україну. Взагалі в сій справі поведження Варфоломея здасть ся нам якимсь клавим; чинить він якось дляво, мішаючи часом до сієї справи що нинше, невідповідне інтересам Тараса.

Трохи чи не цілих два місяці Варфоломей не прислав до Тараса жадної звістки. Нарешті, як знати се з Тарасового листу, писаного 2 листопаду, справа з Парчевським десь і через щось заіаковалась, щось таке її загальмовало. Варфоломей не написав навіть Тарасови виразно: чи буде що з тієї справи, чи ні, і Тарас мусів писати до Вольського, просячи, щоб він казав „просто: чи буде що з сего, чи ні?“¹⁾ Очевидно, що він сподівався ще на добрі добутки, тим то й додає в листі до Варфоломея: „А доки каша — будемо масла добувати. У мене думка ось яка. Поки що буде (з землею), купити-б у Вольського лісу: дубів 40, вирубати, та нехай собі сохне. А скласти їх можна біля Пекарів²⁾ на Роси³⁾, на жидівській лісовій пристани і пильні⁴⁾. Як ти думаш: чи до ладу воно буде? Як що до ладу — напиши мнї хутенько, а зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а треба десь зупинити ся, бо в Петербурзі я не вснжу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Біг боронить всякого хрещеного і нехрещеного чоловіка“. Як би не робота, то я давно-б одурів. Аж надто стало тяжко на самоті. Сам не знаю, для кого і для чого роблю. Слава мнї не може і, мнї здасть ся, як не заведу свого житла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телата пасти. Максимович уступає мнї в Прохорівці таке саме добро (землю) як і в Парчевського, тільки що не біля Дніпра; от мос лихо! Видно Дніпро, та далеко, а мнї його треба коло порога. Ні вже! нехай Вольський хоч чорта перескочить, а докаже мнї дружбу“.

Парчевський, замість простої відповіді, почав воловодити. Здасть ся, він не тямив на яку ступити і як в сій справі повести діло так, щоб і Богови догодити і чорта не дратувати? Під впливом інтересів кашені і поради Вольського він і хотів би відступити Тарасови ту земельку, але-ж з другого боку він

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

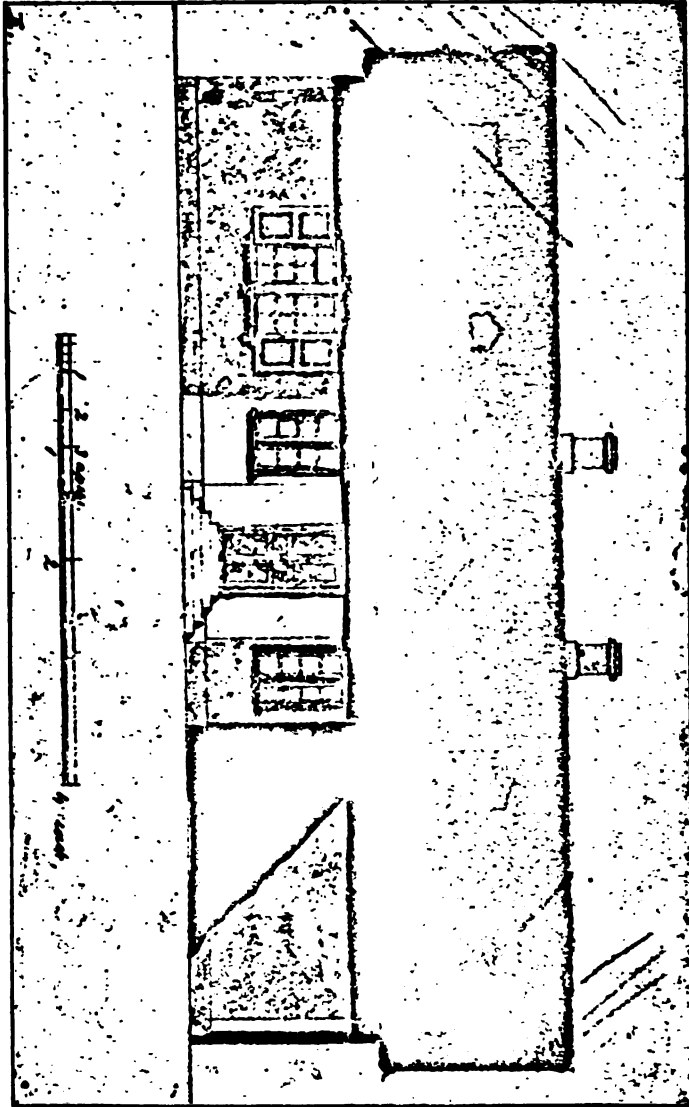
²⁾ Села біля Кашева.

³⁾ Річка, біля Пекарів вона вливаєть ся в Дніпро.

⁴⁾ Тартак.

бояв ся, щоб сусідня шляхта не рожтовала на його за те, що він посприяє сісти біля неї ворогу шляхетських тенденцій і кре-

Проект дому Шевченка

пацько-панських інтересів. Як потім стало знати, канівський маршалак Янковський і інші шляхтичі дуже змагали ся проти того, щоб Шевченко оселив ся в Канівському повіті.

Прийнявши від Вольського і від Варфоломея звістку про крутанню „шепотинника“ Парчевського, Тарас 7 грудня¹⁾ пише до Варфоломея, щоб торговав ся з дідичем Понятовським за ту землю, яку обібрав він в добрах останнього. Ґрунт той був також на правому береві Дніпра, ближше до Кнїва, на самім краю села Стайок. Місце те вельми сподобало ся Варфоломесви, „мабуть, казав він²⁾, на всій довжині Дніпра не знайти другого такого гарного. Тільки от лихо: старий Дніпро що весни бере собі по троху з тієї землі і коли він не одвернеть ся, так літ за 20—30 і всю її забере“.

Варфоломей так не виразно написав про землю Понятовського, що Тарас мусїв питати ся: чи багато тієї землі? яка вона? чи можна садок розвести? Та ще, щоб справді, каже, сердитий Дніпро не нашкодив³⁾.

Ще ні до чого не прийшло в справі з Понятовським, як Варфоломей рає нову землю в Пекарях у Змієвського. Тарас 12 січня відповідає, що нехай на Змієвського і буде добра надія, а з Понятовським треба тепер зробити діло, взять землю в посесию і купити дубового лісу.

Не знати, з якої причини Варфоломей знов знехтовав і Понятовського і Змієвського і знов рає нову землю, якої він і сам не бачив: земля та була власність Трощинського, на лівому боці Дніпра в Переяславському повіті біля села Рудяків: „коло села є ліс, луг, озера кругом лісом пообростали“. Якийсь Григорович розповідав Варфоломесви, що „там такі місця гарні, що трудно знайти такі і понад цілим Дніпром“⁴⁾.

Чудне діло: Варфоломей добре відав, що Тарасови треба, „щоб Ґрунт був над самим Дніпром“, щоб „Дніпро був біля порога“, відав, що Тарас жадає

„Щоб хоч умерти на Дніпрі
Хоч на малесенькій горі“,

а проте, нехтуючи землі Понятовського і Змієвського та пропонуючи Рудяки і озера з лугами, ні слова не каже про Дніпро. Через се Тарас у листі 1 лютого р. 1860⁵⁾ знов питає у його: „чи той Ґрунт над самим Дніпром? бо коли не над Дні-

1) Правда 1875 стор. 927.

2) Правда 1875 стор. 627.

3) Правда 1875 стор. 628.

4) Ослова 1862 кн. VI стор. 14.

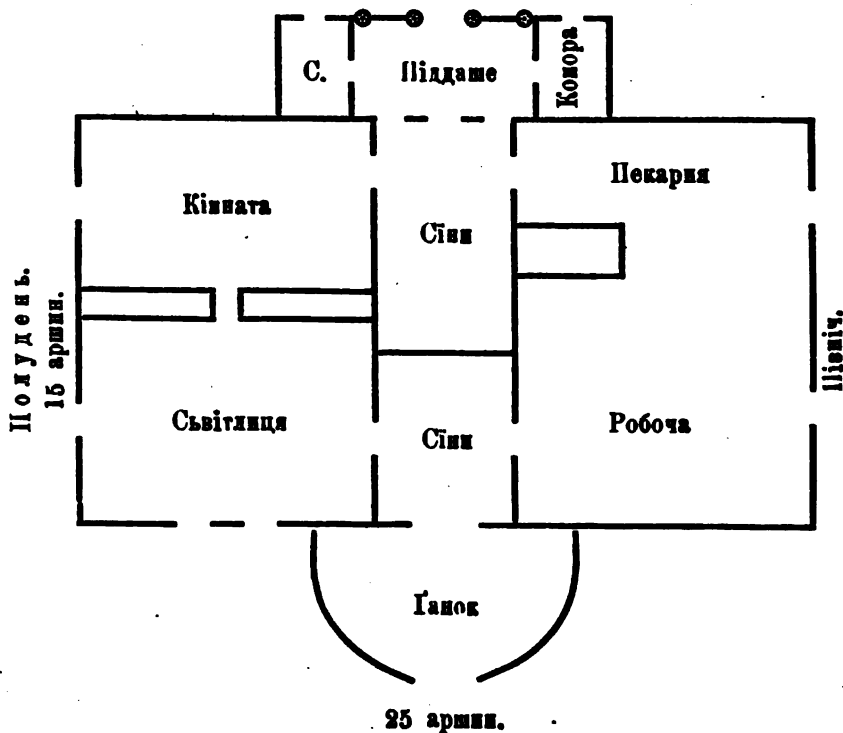
5) Кобзарь 1876 т. 2 стор. 151.

пром, так мнї його й за копу не треба". Не маючи відповіди, він знов пише до його 18 лютого¹⁾, питаючи, що зроблено в Трощиньським? „Як що добре зроблено за ґрунт, то дбай дубовий, берестовий, ясеневий, кленовий і липовий ліс і пиши про дерево". Тарас був певен, що Варфоломей довів уже до краю справу з землею і при листї тому послас до його плян хати і каже: „поміркуй і роби, як сам добре знаси. Мнї тільки й треба, щоб робоча хата була дубова, та круглий ганок скляний на Дніпро"²⁾.

Минуло півтора місяця. Варфоломей „замок, немов йому заціпило". „Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи може, крий Боже! записав ся?" питаєть ся Тарас листом 23 березля³⁾. Знати, що справа з землею кортить йому, що діявисть і волю-

1) Правда 1875 стор. 929.

2) Ось той плян, що прислав Шевченко:

3) Правда 1875 кн. VI стор. 14.

водіння хвилює його. „Чи ти зробив що з Понятовським, або з Трощинським? питаєть ся він: як що ні, чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А дубового, кленового, липового і ясенового лісу чи придбав?“

Через день, 25 березія прийшла Варфоломеєва відповідь і лист Трощинського. Знати, що останній за землю хотів 1500 карб., а Варфоломей писав, що як врахували той ліс, що треба на хату по Тарасовому плану, так вийшло його на 1100 карб., а ще-ж то треба і комору і повітку. І от з сієї причини Варфоломей знов подає ньшу раду: „У Трощинського, каже він¹⁾, єсть хороший дім у Ржищеві²⁾, за містечком, над Дніпром, на дуже, дуже хорошому місці; він купив його за 2500 карб., а продає за 1500. Є при домі великий город, вітрак і пньше“. Варфоломей радить купити сей дім, „а як не сподобаєть ся, так у Трощинського є ньший ґрунт над самим Дніпром в лісі, тільки на лівому березі і не так далеко видно, як з правого берега“.

Очевидно, що така одна за одною нова все порада надопекла Тарасови. Згожуєть ся нарешті він купити дім Трощинського у Ржищеві, пише про се Варфоломеєви і просить „придбати лісу на надвірню комору, що буде його робочою“. Але й тут нічого не вийшло, хоча й не знати з якої причини. Здаєть ся, Варфоломей почав „ждати самого Тараса“, хоча останній „чотири рази писав йому, що того літа (1860) на Україну не приїде“. З листу Тараса, писаного 15 мая³⁾, можна гадати, що Варфоломей до купівлі землі у Трощинського став примішувати свою особисту справу. Знаючи Тарасову добрість, я бачу з того листу, що він почав трохи ремствовати на Варфоломеєву таганину. „Занехай Ржищев, писав він. Щур тому домови повітці і вітракови і отим тром грушам. Як що тобі дуже подобаєть ся пан Трощинський, то бери в його службу, я чув, що він і заможний і не лукавий. А там, як матимеш час, то подиви ся сам на Рудяки, бо Григорович і збрехати уміє. Як сподобають ся тобі оті Рудяки, то возьми в посесію 20 десятин на 25 літ. Як зробить ся так, як отсе я пишу, то дбай о дубовім лісі на робочу мнї... Чи не бачив ся з Змієвським? Отой ґрунт, що ми з тобою оглядали, в нечінках мнї сидить“.

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 14.

²⁾ Містечко на правім березі Д пр.а.

³⁾ Правда 1875 стор. 967.

Минуло знов півтора місяця. Знов Варфоломей заковк. А Тарасови з думки не йде своє кішло біля Дніпра і 29 червня він знов питає Варфоломея: „чи був у тих Рудяках? що там бачив і чи зробив що з Троциньським“¹⁾). Але приходить звістка²⁾, що Варфоломей, залишивши і Забару, і Ржищев, і Рудяки і Межиричі, вибрав иньшу землю „вище по Дніпру від того місця, де сам Тарас вибрав біля Пекарів, між Каневою та Пекарями на високій горі міських земель Канева є лісочок, посеред його поляна. Далеко від міста. На тій горі дуже багато дичок, яблонь і груш і завести садочок можна. А Дніпро буде тобі під ногами. Кринишна вода недалеко. Риба що ранку буде свіжа, бо рибалки попід порогом возити нуть її до міста“.

Зрадів Тарас і 1 липня відписує Варфоломесви: „бери 10 десятин землі з умовою виплатити гроші в продовж року трима ратами і зараз же напиши, чи багацько тобі треба грошей на почин“?

Не відомо, — Варфоломей не подав звістки, що він відписав Тарасови, але останній за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: „купчий акт зробити на своє ім'я та купити на хату соснового дерева, а на двері і одвірки ясенювого, або дубового. Хата щоб була 10 аршинів впоперек, а 20 вдовж“.

Тепер, здавалося Тарасови, — край ділу. Тепер тільки швидче б збудувати хату. Але-ж будувати нову вже запізно, на зиму не встигне. Почув він, що якась понада в Пекарях продає хату. Він радить Варфоломесви купити ту хату, перевезти і поставити. „А на весні нехай би сестра Ірина з меншим сином перевезла ся в ту хату тай хазайнувала“. Через три дні — 25 серпня він посилав до Варфоломея новий план хати і просить окопувати леваду і купувати ліс. „Добре-б було, каже він, коли-б сестра Ірина перевезла ся на мій ґрунт рано на весні, а літом ми з жінкою прибудемо“.

Одно слово: Тарас був невен, що справа з купівлею землі дійшла вже до краю, зовсім скінчена. Та не так воно дійсно було. У Варфоломея зайшла таганщина з землеміром, як знати се з листу Тарасового 5 жовтня. Але прецінь вже й таганщина та, здавалося, уладжена. Перегодом здавалось, що перешкода зникла і жадної якої-будь причини нема. З останніх 5 листів до Варфоломея бачимо, що про землю вже нема клопоту. Варфоломей

¹⁾ Правда 1875 стор. 937.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 19.

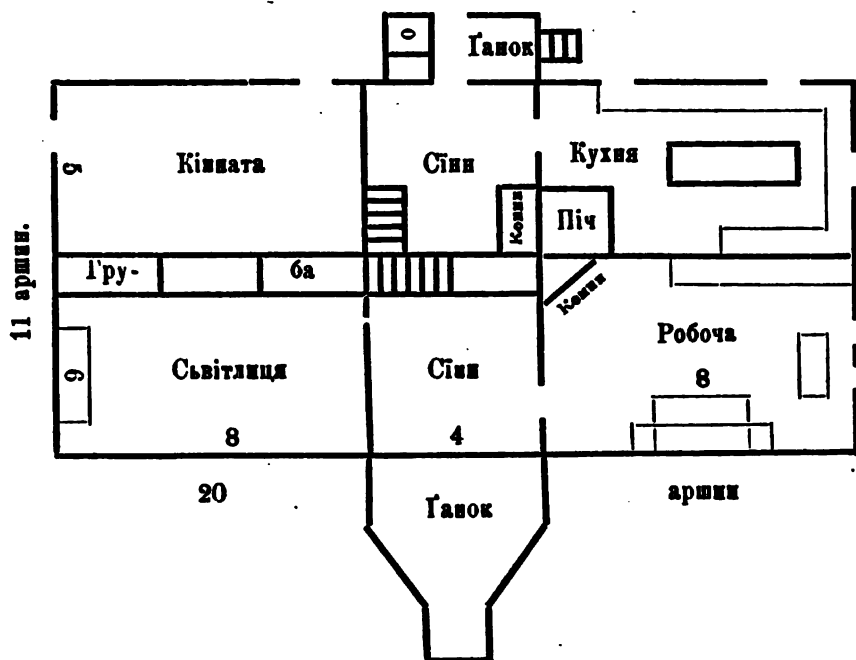

вдасть ся до його вже з своїми особистими справами: то треба йому кредиту, бо він має думку крамарювати книжками та часи; то просить Тараса купити в Петербурзі задля його ремінну свиту з відлогою, то поклопотатись за дітей його, щоб принади одного в ту, другого в другу школу, і в останній справі написати в Київ до Селецького, що був тоді, здасть ся, віце-губернатором. Тарас усе те охоче справляє, окріч останнього, бо що до Селецького, так 23 грудня він писав Варфоломеєви так: „я лучче тричі чорта в... поцілую, як маю писати отому поганому Селецькому. Я тобі вже писав: як будеш у Києві, порадь ся з Чалими та з Сошенком, вони тебе на все добре наставлять“¹⁾.

Тим часом сіпака землемір щось крутив, і Тарас в листі 22 січня 1861 радить Варфоломеєви: „заткни пельку отому клятому землемірови“, попросту сказавши — радив дати хабаря. З того-ж листу бачимо, що справа з землею ще не доведена до

¹⁾ Правда 1875 стор. 971.

Ось той другий план:

Ріка Дніпро.

Замість простої відповіді про те, що сказала йому Харитина, Варфоломей заходив ся поучати Тараса і відвертати його від думки і бажання побратися з Харитиною. „Чоловік ти письменний, просторікував Варфоломей в своїй відповіді: діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті, тільки з жінкою, часом може-б треба похвалити ся жінці, що отсе мені прийшла така й така думка, що отсе я так написав, та й прочитати її. Що-ж тобі скаже Харита? Тоді твоя нудьга ще побільшає. Та вже тоді хоч сядь тай плач, ніхто нічого не поноже. Або як дасть Біг діточок: хто-ж їм стежку покаже“¹⁾).

Така відповідь д. Чалин записана з уст самого Варфоломея і в „Оснoві“²⁾ і в „Своді“³⁾, але вона не вся подана. З Тарасової відповіді на неї, писаної 7 грудня⁴⁾, знати, що Варфоломей, відраджуючи йому братися з Харитиною, равав якусь другу дівчину, мабуть Наталку Шендерівну, що жила у його за гувернантку.

Тарас, дякуючи за пораду, писав Варфоломесви: „твоя порада добра, та тільки забув ти ось що, а се ти добре знаєш: я йо плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе я поєднаю з собачою панською кровню. Тай що та панночка одукована робити ме в неїй мужичій хаті? З нудьги пропаде тай мені укоротить недовгого віку. Харита мені подобала ся, хоч я її назирки бачив. Нехай ще сестра Ярина подивить ся на неї та що вона скаже, то так воно і буде. Мати всюди однакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люде; а хоч і одукована та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку“.

Перегодом він знов пише до свата, дякуючи, що він зве сестру на пораду та на розгляднини, питає: „що-ж Ірина побачить? те, що й я бачив: Хариту, тай більш нічого. А як би то твоя жінка сказала слово, то себ було до ладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадить“.

Знов минуло більш місяця. Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину і вподобала її, але про саму Харитину не пише ні слова. Тарас дуже радіє, що Харитина сподобала ся Ірині і 12 січня просить Варфоломея, коли Ірина і досі гостює

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 8.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Чалий стор. 161.

⁴⁾ Правда 1876 стор. 927.

у його, „то нехай би вона нишком по своєму спитала Хариту, а ти-б мині і написав те слово: або сам спитай, що вона скаже“¹⁾).

Варфоломей хоч і присилає до Тараса листи з звітками про землю, але про Харитину мовчить: „Напиши мині хоч пів слова про Хариту, просить Тарас в листі 1 лютого р. 1860: вона мині снати не дає“²⁾). В другому листі він знов нагадує: „нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона сердешна від наймів трохи відпочине. На харч її і одєжу я тобі пришлю гроші. Попроси за мене і жінку свою, щоб і вона її привитаła“.

В сьому листі були і пнші запитання про землю то-що: Варфоломей на їх не загаяв ся відинсати, а питання, головного питання про Харитину, наче й не чув, промовчав; тільки і подав вістку, що „Харитина крепачка, має батька й матір, на волю викупити її не можна, хіба тільки заміж треба вийти“³⁾).

18 лютого Тарас знов просить Варфоломея: „спитай у Харити, що вона скаже, щоб я знав, що мині думати і що робити“?

„Ще раз благаю тебе напиши, що скаже Харитина“, пише Тарас удруге, а Варфоломей як загаяв ся! мовчить про Харитину, та, замість того, подає Тарасови нікчемну раду, що характеризує лишень його самого. Дословно тієї поради ми не відасмо, Варфоломей признав ся тільки, що радив Тарасови „написати яку небудь молитву, або оду, тай надруковати по всіх журналах. Бо я, каже він, що дня божого чую таке про тебе... Щоб люде не цурались, потурай їм, брате!“⁴⁾).

Довготерпеливий і без краю добрий наш кобзар властивим йому звичась, дякуючи за ту пораду, жартома, іронічно питає 23 березія свого свата: „чого ти замовк, мов тобі зацішило? чи не завадила тобі ота казань, що ти для мене так мудро скомпонував? Брехня сьому! я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християне-сїпаки брехуни. Собака погавкає, а вітер ровнесе... Чи ти казав що Харитині про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав! поверни отей ділом на мою руку, а то не втерплю, одружу ся а такою шерепою, що й тобі сором буде“.

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 10.

²⁾ Основа *ibidem* ст. 11.

³⁾ *ibidem* 12.

⁴⁾ *ibid.* стор. 13.

Нарешті в день, навіки незабутній для Тараса, в день визволення його з крпацтва приймає він 22 квітня р. 1860 від Варфоломея лист з такою звісткою, що він з неї „трохи, трохи не записав ся в ченці“.

Очевидно, що похвалка Тарасова, одружити ся з якою небудь шерепом, пройняла Варфоломея і розвагала йому язик. Через пів року, після першого листу Тараса про Харитину, він нарешті написав, що „са Хариту не вмію тобі розказати, бо в мене від жалю багато жовчи розлило ся. Як я їй сказав, вона питаєть ся: „чи швидко-ж вони прийдуть?“ Я кажу: літом, або в осени. „Нехай же, каже, я піду поражусь з батьками“. Може ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю покіль він приїде?“ А вона каже: „я ще не думаю заміж, погуляю“. А сестрі Катерині сказала: „як викуплять, то й закрестять на цілий вік. Не хочу, Біг з ними!“

„Мніні здаєть ся, що варто її зовсім забути“, радить Варфоломей.

Варфоломесви здавало ся, що на сьому і буде край сватанню до Харити, що Тарас його послухаєть ся; але не такої був думки Тарас. Він хоч і зажурив ся, але надія на ліпше не покинула його: „нехай, пише він до Варфоломея, Харитина погуляє до тієї весни, а ти тим часом врозумляй її по троху і жінку свою попроси і сестру Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з тобою такі пани, як вона панна. Викупувати її не треба, вона вже вільна і всі жінки і дівчата в нашій краю уже не панщане. Я вже Хариті і намисто і дукача і хрест купив. Ти її з очей не спускай, може ще що небудь і буде“¹⁾.

Отоді то Варфоломей виразно вже виступив з своєю думкою: зганивши Хариту, він піше до Тараса: „після того, як я з нею побалакав про тебе, мов не та дівчина стала; де взяла ся у свині роги; така що ні приступу, зробила ся грубіянка, без спросу шляєть ся (волочить ся), приходить спати тоді, коли вже всі поснули, завела романси з писарем. Спитаеш її: де ти була? а вона відповідає: де-ж я була“²⁾.

Варфоломей тямив, що така звістка про Хариту хоч і вразить, зажурить Тараса, але й відтругить його від неї. Тим то, щоб утішити Тараса, він подає йому звістку, що знайшов дуже добре місце під кішло, та радячи Тарасови не журити ся, що

¹⁾ Основа 1862 VI стор. 15.

²⁾ *ibidem* стор. 18.

Харитина зледащила і не хоче йти за його, додає: „коли хоч, я зроблю так, що моя жінка висватає тобі Наталку Шендерівну. Людина розумна, з серцем, можна жити з нею до смаку“.

А Тарас йому відписує: „коли Харитина не схаменеть ся, попроси сестру Катерину і сестру Ірину чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну, та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Дніпром і в новій великій хаті і з тобою мій друже-брате! я буду на самоті, я буду одинокій“.

Невдача сватання до Харитини збільшала у Тараса почуте самотності та нудьги; він почув ще більше потребу мати біля себе друга серця. Серце його виливає свої бажання в Молитвах, написаних саме тоді, коли Варфоломеєві звістки про Харитину зажурили, засмутили його.

„Мині, мій Боже! на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!“

благає він Бога в „Молитві“ 24 мая. На другий день теж саме!
Він молить Бога:

„Мині, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошлі!“

Мабуть не вельми він сподівав ся, щоб сестри знайшли йому в Кирилівці бажаного друга; тим то 30 мая він вдасть ся з листом до Полтави до свого старого товариша по академії, до Федота Ткаченка¹⁾. „Накинй оком, пише до його, Полтавку-киршу, чорнобривку, та на ту весну будеш у мене старшим боарином. Скажи мині, чи буде з сього, чи ні? як що буде, то я на ту весну прибуду в Полтаву“.

Тим часом Варфоломей знов нагадує про Наталку, додаючи, що її хоче сватати якийсь добрий чоловік. Варфоломей якось швидко знов забув, що Тарас „рідний син і брат свого народу і не може еднати ся з панською кровію!“ Тарас 29 червня відписує до його: „Шкода, що ота Харитина зледащила, а мині-б лучшої жінки і на краю світа шукати не треба. Я її (Наталку

¹⁾ Древл. и Новая Россія 1875 ч. 6.

Шендерівну) добре не розглядив (тоді як торік ото був у Корсуні). Здасть ся трошки педантка і не дуже чепурна, а нечепурна жінка і циганови не дружина. Коли траплясть ся їй хороший неледачий чоловік, то нехай їй Біг помагає¹⁾.

От на сьому і край сватання Тарасового до Харитини. За невдачу не можна тут нікого винуватити. Варфоломей не гаразд тільки зробив, що воловодив Тараса майже цілий рік, а до того зовсім без потреби і неповинно кидав болотом на Харитину, ганьблячи її в листах до Тараса. Скоро Варфоломей прийняв Тарасів лист 2 листопаду р. 1859 з просьбою посватати Довгополенівну, він повинен був, не гаючись спитати у неї і просто, щиро відписати Тарасови про ту відповідь. Тим часом він гаїв ся трохи не пів року. Харитина з першого-ж запитання відмовила через те, як казала вона, що їй ледви минуло 16 років, і вона була справді дуже молода задля Тараса. Так треба було і відписати Тарасови, а не вигадувати невідь-що на мову дівчинну.

В своїх споминках²⁾ Варфоломей виправдує себе тим, що „написати Тарасови правду — було все одно що пирнути його ножем в саме серце. Сказати йому, що він вістарів ся задля 18-літної дівчини, значило нагадати йому, що його молодість, його пора брати ся з молодю вже минули на віки. Вмовляти Харитину — значило приневолювати її морально. Певне, що я і моя жінка, додає Варфоломей, могли-б умовити Харитину і видати її за „такого старого, лисого і з сивими вусами“, але чи не зробили-б ми Харитину безталанною? не нарікала-б вона опісля на нас?“

Ні з одним з наведених доводів згодитись не можна. Тарас сам добре тямив, що віком своїм він не рівня Харитині, але серце його жадало біля себе огрійливого, саме молодого серця. Одначе, яко людина правдива, він не образив ся-б за дівочу правду. Коли-ж Варфоломей так жалковав молодого віку Харитини, так же й Наталка була не вельми багачько старіша за Харитину, треба-ж було і Натальчиної молодости шкодувати, а тим часом ми бачили, що Варфоломей брав ся її висватати за Тараса.

Ні! тут не було такого гуманного жалкування молодого віку, про яке розповів потім Варфоломей. Він і його жінка таки

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 18.

²⁾ Правда 1876.

умовляли Харитину, кивали і батьків її умовляти, доводили їй, що вона буде за Тарасом щасливою, жити не на хуторі біля Канева, жити не не вбого¹⁾, однак Харитина не згодилася і не згодилась тому, що була закохана в молодого і вродливого паробка Федора Гриненка, що був писарем. Не вгадати, чи була-б Харитина щасливою за Тарасом, але й за Гриненком вона була безталанна, бо Гриненко той був паниця великий.

IV.

За оті 10 місяців, з того дня, як Ш—ко вернув ся з України до Петербургу і доки скінчило ся його сватання до Харитини Довгополонківни, життя його в столиці йшло своєю звичайною ходю. Піклування, придбати на Україні кишло та одружити ся, неминуче вимагало дбати про гроші, а заробити гроші у його не було иньшої путі опріч художника та письменника. Тим то увесь сей час бачимо, що він пильнує перш за все коло малюнків. Не забуває він і про поезію і взагалі про рідне письменство. Мулить йому стара думка, висловлена їм ще в 40 рр. а потім Кулішу в листі 5 грудня р. 1857²⁾, організувати український вістник періодичний. На сю думку, вже-ж, не могли не обізнати ся з щирою симпатією і енергією і всі наші видатніші люде, що того часу перебували в столиці, от як Костомарів, Куліш, Макаров, Білозерський, Каменецький і иньші. Спершу гадали вістник назвати Хатою і видавати під редакцією Куліша; але шеф жандарів не згодив ся дати Кулішеви дозвіл. Тоді перейшли на те, щоб редактором був Макаров, а далі, не відаю через що, редагування сподіваного вістника з назвою „Основа“ випало на долю Білозерського Василя.

Заким клопотали про дозвіл „Основи“, земляки наші, щоб не гаяти часу, прирадили собі дуже добре діло — видавати українські книжки. Така літературна, а тим паче видавничча робота, вимагала хоч якої небудь легонької організації людей. От звідсіль і виникла в Петербурзі під кінець р. 1859 так звана громада³⁾. На обовязку громади і лежало збирання матеріялу, упорядкування і видання українських книжок взагалі.

¹⁾ Лист Крамаренківни.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 79.

³⁾ Перша українська громада була організована в Полтаві р. 1858.

З споминок Недоборовського, надрукованих у Київській Старині і з споминок інженера Федора Черненка, переказаних мені особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866 бачив ся з ним в Петербурзі. відомо мені, що громада збирала ся що тиждня у Черненка¹⁾. Тут в головах усіх бесід, усіх порад, стояло піклування про українське слово, про народню освіту, про виданне книжок. Часом же читали — або автори

Яків Кухаренко.

свої твори, або ті чи інші реферати, сьпівали, а инколи транслили ся і учені змагання. Перегодою побачимо в подробицях участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час на малювання. Він так був обтяжений працею, що инколи бракувало йому часу піти до знайомих, або листа написати. Ба-

¹⁾ Небіжчик Черненко був чоловік небогий, щирий Українець, людина гостинна і незвичайно добра.

чию, що з того часу, як вернув ся він з України, він опріч Варфоломея, майже ні з ким не листовав ся. Коротенький лист до Кухаренка, та записочка до Ю. П. Ковалевського¹⁾ — от і все листованне. Поздоровляючи останнього з іменинами, поет просить вибачити йому, що не має часу поздоровити особисто. „Легче, каже він, верблюдови в ушко голки пролітти, ніж доброму художникови покинути свою майстерню серед білого дня“.

З коротенького листу до Кухаренка²⁾ знати доволі цікаву експльоатацію імени поета і добрих відносин його з Кухаренком. Якийсь меткий пройдисвіт, прийшовши до Кухаренка, назвав себе Тарасовим братом Петром і випрохав запомогти 10 карб. Довідавшись про се, Тарас пише Кухаренкови: „брата Петра у мене нема; Біг його знає, відкіль він узяв ся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а ти і здоровий і багатий“.

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймні небіжчик Черненко не пригадав мині ніже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громаді він читав свої твори, сьпівав і часом змагав ся з Костомаровим; змагались вони палко, горяче, але ніколи не сварячись, і хоч би як довго і горяче змагали ся вони, а з громади вертали такими-ж приятелями щирими, якими й завжди були. Трапляло ся, що Костомарів брав иноді Тараса на жарти, але жартовав ніжно, ласкаво, і Тарас ніколи на його не гнівав ся. Що історик наш глибоко шановав і ніжно любив поета, про те посьвідчила нам, опріч Черненка, і Василя Білозерська. Костомарів, каже вона³⁾, вельми любив Шевченка, в характерах їх було богацько однакового: живість, перенятливність, великий талант, глибоке почуте поетичне, любов до всього прекрасного і огидливність до всякої фальши. Коли поет приходив до Білозерських, він часом сьпівав, сьпівав дуже гарно. Усе що в бесіді говорив він, було передуманим і висловлював він талановито, гарно. Він добре знав твори Байрона і Шекспіра, студиював їх пильно і часто говорив цитатами з них.

Приятелюванне Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнило ся, коли на весні р. 1860 перебрала ся до Петербурга блага неня Миколи Івановича і Костомарів закатеровав не да-

¹⁾ Русск. Стар. 1884 том 42 стор. 402.

²⁾ Зоря 1894 ч. 5.

³⁾ Русск. Стар., 1887 кн. 3 стор. 611.

краю а се бентежило нашого кобзаря, тоді вже безнадійно хогого! Він просить Варфоломея: „роби швидче з тям сердешним ґрунтом та зараз же і напиши мині, щоб я знав, що з собою робити: чи їхати весною в Канев, чи ні¹⁾). За тиждень, 29 січня в своєму останньому листі до Варфоломея знов він просить „кінчати швидче в Каневі, та написати, як скінчиш, щоб я знав, що робити з собою на весні²⁾).

Але-ж! лиха доля в сьому разі тяжко поглушила ся з безталанного страдальника. Вона не дала йому дожити до весни і живому приїхати в нову хату на той ґрунт. На весні на той самий ґрунт біля Канева прибула хата-домовина з кістками Тарасовими.

Таким чином найже за цілих два роки з усіх Тарасових заходів і клопотів, придбати собі оселю біля Дніпра, нічого не вийшло. Ні в споминах Варфоломея³⁾, ні де инде мині не довело ся знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу про придбання задля його землі біля Канева, на тій Чернечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що ліпше за всіх, а може тільки оден він і відав, і повинен був широко розповісти, розказати усї подробиці, що не дали придбати Тарасови ґрунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, трапляла ся одна та сама головна притичина: „треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкови купувати землю“⁴⁾).

Добре! Але-ж чи питав ся хто? чи питала ся канівська міська рада? і коли питала ся, так що відповів на те генерал-губернатор?

Ми знаємо, що Шевченко ніколи не був позбавлений прав горожанських, значить, ні за ким і не було права ані заборонити йому купувати землю, ані дозволити те, що й не було заборонене, значить, і питати ся про дозвіл у генерал-губернатора не треба було.

¹⁾ Правда 1872 стор. 972.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem 1876 стор. 64—69.

⁴⁾ Правда 1876 стор. 66.

II

Разом з бажанням завести власне кішло на Україні огортає Шевченка друге ще більш палке, загарливе бажання одружити ся. Ми вже відасмо, що се бажання цілий вік не покидало його; починаючи з малку, він голубив його, жив їм до останку.

Відасмо, що потреба жити ріднинного була у Шевченка глибока, зростала вона і міцніла разом з його літами. Ще коли він був, так мовити, на порозі віку парубочого, коли йому „тринадцятий минав“, він сподівався одружити ся колись з тією Оксаною, з якою „у купочці собі росли“ і „маленькими собі любились“¹⁾. Але-ж вони „малими розійшлись, та вже й не сходились ніколи“. Тараса „поволі і неволі носило всюди“, а тим часом Оксана, „ота маленька кучерява, помандровада за москалями та й пропала“.

Відомо, що Шевченко, як був молодим парубком, покохав „любу чорнооку Дуню Гашковську“. Крепацька неволя не дала йому одружити ся з нею...

Року 1843 він покохав доню кирилівського попа Григорія Кошніці, молоденьку Федосію. І вона його кохала; жадали вони побратися, та не було на те волі батьків Федосії.

З того часу аж до р. 1854, коли Шевченко „високо, чисто, всім серцем, всею благородною душею покохав паню Ускову“²⁾, ми не маємо жадної, хоч трохи певної звістки, щоб він кого небудь кохав глибоко, серйозно. Правда, у споминах Чужбинського³⁾ стріваємо звістки, що першими роками знайомости з ним (виходить що р. 1844—5) Шевченко аж тричі поривав ся коханням раз до якоїсь молодниці, але не надовго: „Славна молодичка, казав він Чужбинському, здасть ся й забудеш про неї, а побачиш ся з нею, так тебе до неї й потягне“. Вдруге на короткий час поривав ся він до якоїсь красуні в Кліві, що тоді (1846) причаровувала до себе всіх. Згадує Чужбинський ще про одно поривання Шевченка до якоїсь зарученої вже гарненької селянської панночки, але додає, що всі ті поривання не були серйозні, і він „за увесь час своєї знайомости з Шевченком не помітив, щоб поет хоч раз єдиний був закоханий

¹⁾ Кобзарь т. 1 стор. 235.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. III стор. 612.

³⁾ Воспоинання о Шевченкѣ, 1861 стор. 32—35.

серйозно: жіноче товариство він любив і поривав ся, але завжди не на довго¹⁾).

Останню рису ми спостерегаємо за Шевченком цілий вік його: вдача його в відносинах до жіноцтва — швидко займати ся коханням і швидко гаснути. Глибока, палка перенятливисть і тут, як і взагалі, була ознакою його вдачі і темпераменту.

Ускову він покохав глибоко, але теж не на довго. В жовтні 1854 „Атата“ була задля його „суцця Божа благодать“, а в квітні р. 1855 „його єдина моральна опора“ стає „людиною без життя, порожнею“ і наступає розчарування і край кохання²⁾).

Кохання в Нижньому Новгороді до Піунівни було може й палке, глибоке, але протягло ся воно у поета, як бачили ми, менш двох місяців.

Поривання до Довгополонківни і Полусмаківни, як побачимо, не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певнійш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Останні два сватання його, говорячи правду, були властиво потребою не кохання, а єдине потребою спекати ся самотності. Шевченко тямив, що сили його духово-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотів сам собі признати ся в тому, сам себе дурив і гадав, що коли він побереть ся, так спекасть ся того лиха, руїни, якого жадним чином спекати ся вже не можна було. Він гадав, що коли чийсь „плечі молоді“, людини молоді, свіжої, бадьорі „підопруть його старі плечі“, так дух його, серце, увесь духово-моральний організм його теж поколодіє, набереть ся свіжости, бадьорости; він, зовсім натурально, жадаючи спочинну і спокою, шукав саме того, чого вже не було в йому самому. Він гадав, що молоде подружє з свого свіжого серця перелле в його старе серце росу молодости, омолодить його, освіжить! Ова! помилка стара, як світ!

Спостерегаючи усі відомі нам випадки Тарасового кохання, не можна не помітити, що часом якого будь дрібного вчинку, зробленого любленою їм жепщиною, такого вчинку, що здавав ся йому не моральним, досить було на те, щоб кохання його дійшло до берега, розбилося і згасло.

¹⁾ Воспощинанія о Шевченкѣ Слб. 1891.

²⁾ Київ. Ст. 1883 кн. 1 стор. 173.

В цьому разі не додержання свого слова найбільш вражало поета і відтручувало його. Київську красуню він кидає за те, що вона не додержала обіцянки, кликавши його до себе. На Піунівну він лютує страшенно теж за недодержання свого слова. Ускова розчаровує його тим, що грає в карти.

Важно-б було довідати ся, які саме жінщини подобали ся Шевченкові? та на превеликий жаль на се велим бракує нам матеріялу. Чужбинський не списав нам хоч би рисами загальними ні єдиного портрету з того жіноцтва, до якого він спостережав у Шевченка поривання серця, тільки й повідав, що „Шевченко любив жінщини живої вдачі, щоб жінщина була палка, загарлива, щоб під нею земля горіла на три сажні“.

Коли в останніх словах розуміти силу жвавости і енергії, то такою, говорено мні, і була Федосня Кошицівна, Харитина Довгополенківна „молодою була проворна та жвава, наче та дзига“¹⁾). Трохи такою здасть ся мні і Піунівна, але таким вимаганням, ледви чи відповідала Полусмаківна.

Що подобало ся Шевченкові з жіночої краси фізичної? Задля відповіді можна крихтами назбирати матеріялу.

Карі, нюді чорні, очи та чорні брови так подобали ся Тарасови, що він вважав їх за нероз'єднану приналежність краси жіночої; де краса, там карі очи, чорні брови, біле лице²⁾, там стан гнучкий³⁾). Що така саме жіноча краса вабила його і здіймала в серці у його кохання, бачимо з того, що любя його Дуня Гашковська була чорноброва⁴⁾). У Федосні Кошицівни чорні густі брови облямовували великі карі очи⁵⁾). У Довгополенківни „з під тонких дужковатих брівок дивлять ся поглядом трохи гострим великі чорні очи⁶⁾). Лікерна теж кароока. В обох їх стан гнучкий, тонкий⁷⁾). Взагалі можна сказати, що усі відомі нам, яко Шевченкові люблениці, дівчата були вродливі, гарні в себе.

1) Воспоминанія о Шевченкѣ стор. 34.

2) Лист П. Л. Крамаренківни.

3) Див. Кобаар 1876 т. 1 стор. 194, 215, 300 т. II стор. 86.

4) *ibid.* 1 т. стор. 236.

5) Кобаар т. 3 стор. 111.

6) Розповіді Інокій Шевченко.

7) Лист П. Л. Крамаренківни.

III.

Не побравшись з Піунівною і розцурившись з нею, Тарас переїздячи через Москву, висловив Максимовичці своє бажання одружити ся на Україні. Скоро він улаштував ся в Петербурзі і скоро заходив ся коло сердечної своєї думки поїхати на Україну, вкуші з тим займаєть ся у його й бажання одружити ся. „Як би ви згадали і про те, про що я прохав вас у Москві, пише він 22 листопаду 1858 р. до Максимовички¹⁾, тай заходили ся гарненько коло сього сьвятого діла, то се було-б так! А ви, мабуть, вже й забули мою просьбу; то от я вам нагадаю. Я просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то, як ви не ожените, то й сам Біг не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині“.

Старий Максимович, знати, спочував Тарасовому бажанню. В листі 1 грудня він пише: „а як би Біг поміг нам тебе одружити на Михайловій горі, тото-б удрали весіле таке, що аж сині гори Дніпрові здвигнулись би (стенулись) на radoцях. Розпочав би я з тобою і ту пляшечку вистоялки, що налита ще року 1808, як мій дядько Ілля Тимковський оженив ся з Софією Халанською“²⁾.

Не знати, хто був на прикметі у Максимовичів і кого вони гадали сватати за Шевченка; але що така людина була — так се річ цілком певна. Шевченко в листі 25 березія р. 1859³⁾ пише до Максимовички, що він в той день був у Кулішних і вона показувала йому останній лист до неї від Максимовички, а в тому листі є згадка і про Тарасову просьбу. Дякуючи за те, він додає: „придбав такн до вас сего літа, та як Біг та ви поможете, то я одружу ся. Як би то так стало ся, дуже-б добре було. Аж страх обісіло вже бурлаковати“.

Максимовичка бажала, щоб Тарас прислав свою фотографію, очевидно на те, щоб показати „їй“, але „фотограф збрехав, не приніс фотографії Тарасової, і останній в тому-ж таки листі пише: „нехай (портрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивоусий, то вона, сердешна, і злякаєть ся“.

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 335.

²⁾ Чалій стор. 137.

³⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 3 стор. 336.

Перегодом при листі 10 мая поет послав свій портрет просячи, щоб Максимовичка не показувала його дівчатам, а то вони злякають ся; подумаютъ, додає Тарас, „що я гайдамацький батько, та ні одна й не піде заміж за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та на своему городі гарбузів не сажала“¹⁾.

Хоча в останніх словах як і в цілому листі чуємо властивий поетови жарт з самого себе, а про те з сього листу знати, що вже й тоді Шевченко прийшов до думки висловленої пізнійш того в листі до Варфоломея, що дружиною йому не може стати „панська кров“, а може бути тільки наймичка крєпачка.

Яку долю мали оті заходи Максимовички? На се жадної відповіді не маємо. Чи Шевченко не вибрав там собі дівчини до вподоби, чи його не сподобали, чи може сій справі пошкодила несподівана пригода, заподіяна лиходійним вчинком черкаського ісправника Табачнікова? Певнійш останне.

З початку листопаду р. 1859 Шевченко знов здійсмає бесіду про потребу одружити ся, але здійсмає її вже з Варфоломесем. В листі до останнього, 2 листопаду р. 1859²⁾, він питає його: „чи Хариту не приходив ще ніхто сватать? Як що ні, то спитай у неї нишком, чи не дала-б за мене рушників? Або нехай сестра спитає, се жіноча річ. Оті одуковані та недруковані панночки у мене у зубах завязали. Нехворощ, тай більш нічого“.

Харита, властиво Харитина, була дочкою селянина з крєпаків князя Лопухіна Василя Довгополенка, з села Самородні, Канівського повіту. Варфоломей Шевченко розповів нам³⁾, що жінка його взяла Харитину ще дитиною і вигодувала її. Під час приїзду Тараса в Корсунь їй було 18 літ. „Не можна, каже він, сказати, щоб Харитина була красива, але було у неї щось свинятичне, тихий характер, ніжне серце і чиста душа були її красою“.

Трохи не такі звістки дала сама Харитина, коли її розпитувала р. 1894 П. Л. Крамаренківна, по моїй просьбі. Вона розповіла, що її на 15 році віку, без її згоди, навіть проти її волі, не питаючи батьків, взяли від них і віддали служити до Варфоломея, що був тоді економом у Лопухіна. Годованкою Варфоломесової жінки вона ніколи не була. Вона не хотіла йти служити до Варфоломея, навіть плакала, але на те не вважали.

¹⁾ *ibidem* стор. 339.

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

³⁾ *Ibidem* 1876 стор. 67.

Тут бачимо суперечність з Варфоломесвими споминками і му-слимо дати віру словам Харитини: у неї не було найменшого приводу, або якого будь інтересу говорити неправду. До того-ж у Варфоломесвих споминках взагалі чинило помилку і просто вигадок. Нарешті я від року 1873 і до самої смерті Варфоломея (1892) знав його особисто, знав добре, і знайомість моя з ним примушує мене дати перевагу словам Харитини. П. Л. Крамаренківна бачила Харитину р. 1894 і писала до мене, що не вважаючи на свої 53 роки Харитина говірка, проворна і досі ще гарна, і „коли досі не втратила своєї вроди, то знати, що за молоду вона була дуже гарна“.

Коли Тарас гостював у Варфоломея, так Харитина зовсім не дивлялася на нього і не спостережала, який він, і він ніколи з нею не балакав. Вона „тільки й приймала його волохатий кожух з відкидним коміром, та високу смушеву з червоним верхом шапку“.

Просачи Варфоломея посватати за його Харитину, Тарас у тому-ж листі додає: „Харитина мені дуже, дуже сподобала ся“. Тут питання: чи не саме сподобала ся йому Харитина?

Діло відоме, що впадає серця — річ чисто суб'єктивна. Д. Чалий¹⁾ каже, що Тарас вперше впадав Харитину, „як вона кабану їсти носила в хлів“. Я не гамаю, як розуміти отсі слова вп. біографа? чи вони іронія, чи серйозні?

Хочу гадати останнє. Харитина була молода, гарна, енергічна, проворна. Все ото і сприяло тому, щоб Тарасови вона сподобала ся. Але-ж те впаданне не було тим серйозним, глибоким почутєм, що зоветь ся любовю. Сватати Харитину примуслило Тараса не кохання, а иньше почуте: тяжке почуте самотності! „Аж надто тяжко стало на самоті“, писав він до Варфоломея додаючи: „може Харитина скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки, а гордоців та пихи я ще в мої матери позичив, у мужички, у безталанної крепачки. Чи так, чи сяк, а я повинен женити ся, а то проклята нудьга зжене мене з сьвіта. Сестра Ярина обіцяла знайти инні дівчину в Кирилівці, та яку ще вона знайде. А Харита сама знайшлась. Навчи-ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде“²⁾.

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ Ibidem.

Більш місяця ждав Тарас Варфоломесвої відповіді. Мабуть він був певен, що Харитина не дасть йому гарбуза, що вона заспокоїть його ранню, вельми ранню старість і своїми

„Пліччи молодни
Його старого підпре“.

Така надія вилила ся тоді в прекрасних віршах його написаних того часу. Згадаймо, що саме тоді він пікловав ся через Варфоломея завести біля Дніпра і власне кішло. І от, ждучи Варфоломесвої відповіді і про Харитину і про землю під кішло, він в своїй фантазії бачить вже себе господарем хутора, бачить себе жонатим і „на спомни своїй єдиній дружині“ — сажас

„...коло хатни
І яблоню і грушечку...“

і марить далі, що ті дерева

„Дасть Біг виростуть. Дружина
Під деревами твої
Сяде собі в холодочку
З дітками малими...
А я буду грумі рвати
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.
Тоді серце, як брали ся,
Сі дерева садив я...
Щасливий я...“ „І я, друже!
З тобою щаслива“.

Рожеві сподіванки посприяли ще й тому, що він саме того часу переняв ся глибоким натхненням і в найближчій своїй поезії „Марія“ списав образ матери, який він задумав ще на першому засланню і списати який досі у його не було потрібного і відповідного натхнення. Височезний лірним тієї поезії і глибоке почуте матери, вибите брильянтовими віршами, дає нам можливість зрозуміти те вражіння, яке панувало над поетом під час дозидання Варфоломесвої відповіді...

Але не так стало ся, як поет сподівав ся.

Річ очевидна, що Варфоломесви не сподобало ся Тарасове сватання до Харитини: очевидно, він не зрозумів ваги тієї нудьги та важкої, тієї страшенно жадливої самотності, які викликали те сватання і про які писав до його Тарас.

леко від Академії художеств¹⁾. Що тижня у вівторок у Костомарова збирали ся знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завжди бував на тих вівторках, окріч того заходив до історика і в иньші дні. Він познайомив нашого історика і з родиною гр. Толстих.

Освічена, гуманна і гостинна родина Толстих вельми сподобала ся Костомарову, а Толстих не можна було не вшодобати Шевченкового друга. Поет і історик стали звичайними гостями Толстих. Тут у Толстих вони стрічали великдень р. 1860, останній на віку Шевченка. Пючи каву, поет зняв з істориком якусь історичну бесіду, бесіда перейшла на гарячу розмову, а потім і на палкі змагання. Тарас гаряче і завзято нападав на історика, а останній ласкаво жартовав. Змагали ся вони до самого сьвіту, а потім пішли на берег Неви любовати з картини соняшного сходу. „Тут, каже д. Юнте, весело розмовляли, не маючи й на гадці, що вже ніколи більш не стрівати нам вкупі з Шевченком великодного сьвята“²⁾.

V.

Було вже говорено, що Шевченко, ще в дорозі з заслання, коли перебував в Нижньому Новгороді, взяв ся упорядковувати свої твори до друку. Прибувши до Петербургу, він прохав Каменецького взяти на себе клопіт в цензурі³⁾. Але з того часу минуло півтора року, а „Кобзарь“ не виходив на сьвіт Божий. Дві причини шкодили тому: перш за все цензура, а друге — брак коштів потрібних на видання.

Книгар Кожанчіков хоча і не від того був, щоб видати Шевченкові твори, але за право видання „Кобзаря“ давав авторови дуже невеликий гонорар⁴⁾.

Шевченко тямив жмируцтво книгарів і не хотів підягати йому. Від експльоатації Кожанчікова і взагалі книгарів він остерігав і Марковичку, пишучи до неї 25 мая р. 1859⁵⁾: „Серденько! не посижайте нічого книгарям, доки вас лихо не прикрутило, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні“.

¹⁾ ibidem 1880 кн. 3 стор. 605.

²⁾ Вѣст. Евр. 1883, VIII, стор. 841.

³⁾ Кобзарь т. 3.

⁴⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 468.

⁵⁾ Правда 1875 стор. 574.

До всього того Кожанчіков маво якось брав ся за справу видання „Кобзаря“ і останнє своє слово про гонорар відкладав, доки не буде дозволу з цензури.

Добути дозвіл не легко було.

Хоча цар Микола був вже в могилі, і царював його син, а про те видана р. 1847 заборона друкувати Шевченкові твори не була скасована¹⁾. З другого боку хоча за нового царя повіяло ніби вільнішим вітром, і здавало ся, починало дніти і займатися на сьвіт, одначе р. 1859 на пресу занесла руку реакція і досягла того, що задля погляду над пресою організовано потайний комітет майже з самих ретроградів. Академик Никитенко, що й сам належав до цензорів, каже²⁾, що той комітет деморалізовав молодіж („развращаль“). Цензурні утиски слова ставали все більшими, лютість потайного комітету доходила до того, що напр. цензора Ярославлева засудили за те, що він в „Русск. Слов-і“ не заборонив такої фрази: „Гоголь былъ уважаемъ публикою до тѣхъ поръ, пока не началъ рабски воскурять фиміамъ царю земному и царю небесному“³⁾.

Тим то петербурські цензори вагали ся з творами Шевченка, найначе з його „Гайдамаками“, воловодили і не хотіли тай не могли самі по собі давати дозволу. Цілих шість тижнів Шевченко і його приятелі і знайомі ходили коло цензорів, але не можна було їх ублагати, на перешкоді більш за все стояла заборона р. 1847. Нарешті стали на тому, щоб вдати ся безпосередно до міністра осьвіти, яко головного начальника цензури. Міністром на той час був українець Ковалевський, чоловік дійсно добре осьвічений і ліберальний; він знав Шевченка і шановав його і його музу, але-ж не відважив ся дати дозвіл, не порадившись з шефом жандарів і написав до князя Василя Долгорукова. Шевченко й собі вдав ся до його з листом, в котрому писав: „я притерпів кару єдине за мої рукописи, а що до моїх друкованих творів, дак вони і під час моєї служби в солдатах ходили по руках і нишком букниписти (антикварі) продавали їх; а заборону на їх положено (р. 1847) так мовити, „зауряд“, щоб збільшити мою кару. Вернувшись тепер до академії художеств, я підлягаю натуральному побутку мого заслання, — убожеству, з якого моя праця, яко художника, не спроможна — виволити

¹⁾ Русск. Стар. 1889 кн. XI Дневникъ Никитенка.

²⁾ Дневн. Никитенка за р. 1858.

³⁾ Русск. Стар. 1890 кн. XII стор. 606.

мене. Просячи скасовати заборону моїх творів, я прошу тільки дозволу користувати ся моїми літературними правами і на старості — лігех мати кусок хліба насущного від праці молодих моїх літ". Князь Долгорукий звелів зібрати справи про Шевченкові друковані твори; але його підручні не спішили ся з сєю справою і міністер Ковалевський мусів вдруге написати до шефа жандарів 16 січня; тоді тільки останній відповів, що принципіально він нічого не має проти дозволу Шевченкові друкувати його твори, але радить міністрови, щоб він дав приватно Шевченкові твори на цензуру спершу „члену Главного Управління цензури“ Тройницкому. Сей цензор перечитавши „Кобзаря“ — висловив, що віршів „Думи мої, думи“ ліпше не дозволяти; бо хоча в них нема нічого „предсудительнаго“, але загальна ідея їх ворожа „слиянію Малороссіи съ Великобританією“. Після цензури Тройницкого шеф жандарів дав свою згоду, але з умовою, щоб „Кобзаря“ ще раз переглядала цензура. Тоді „Кобзарь“ пішов на розгляд до цензора Бекетова, котрий глянув на його вельми суворо і замазував¹⁾ такі вірші, в яких не було нічого не цензурного. Нарешті дозвіл „28 ноября 1859“, вийшов з під пера цензора Бекетова.

Щоб зручніш було читачеви уявити собі думку цензора Бекетова про те, що можна друкувати, а чого ні, наведу ті вірші, тільки з „Катерини“, яких Бекетов не дозволив надрукувати. „В розділі III після віршу „Поки слъови ляють ся“ :

„Отже то лихо! бачите, дівчата:
 Жартуючи кинув Катрусю Москаль,
 Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
 А люде хоч бачать, та людяи не жалъ:
 „Нехай“, кажутъ, „гние ледача дитина,
 Коли не в'увила себе шанувать“,
 Шануйте ся-ж, любі, в недобру годину,
 Щоб не довело ся Москаля шукать“.

Далі тамечки-ж після віршу „що мині робить“ не дозволено надрукувати:

„Сирота собака нас свою долю...
 Моє добре слово в сьвітї сирота;
 Його бють і лають, закують в неволю,
 Та ніхто про матір на сьніх не сьята.“

¹⁾ Русск. Мысль 1898 юнї стор. 196—200.

А Йвася спитають, заранне спитають,
 Не дадуть до нови дитини дожити...
 На кого собаки на вулиці лають?
 Хто голий, голодний під тилом сидить?
 Хто лобура водить...? Чорняві байстрята...
 Одна його доля: чорні бровенята,
 Таї тих люде заздрі не дають носити“.

Третій недовів — се початок IV розділу:

„Попід горою яром, долом,
 Мов ті діди високочолі,
 Дуби в Гетьманщині стоять;
 У яру гребля, верби в ряд,
 Ставок під кригою в неволі,
 І ополонка — воду брать...
 Мов покотило червоніє,
 Крізь хвару, — сонце занялось,
 Надув ся вітер, як повіє, —
 Нева нічого!... скрізь біліє...
 Та тільки лісон загуло“¹⁾).

Визволивши „Кобзаря“, хоча й велими покаліченого, з цензурної неволі, треба було помірковати про кошти на видання.

В гурті Тарасових приятелів було не мало українських богатирів-дуків, от як напр. Гагаган, Тарновський, Сошальський і ин. таких, що спроможні були на видання „Кобзаря“ виїняти кошти з власної кишені так, що кишеня з того не послабшала-б і навіть не почувала-б того. І кожен з них, вдаючи з себе патріота українського, тим самим реально довів би і свій патріотизм і своє пошановання до кобзаря-генія і до рідного слова. Потребу видання „Кобзаря“ всі вони добачали, а про те ні в кого не простягла ся рука дати потрібні кошти. Коли-б не трапило ся щасливої нагоди і заемоги Платона Семеренка, так річ певна — видання „Кобзаря“ не минуло-б жмкрутських рук столічних книгарів.

Коли Шевченко в липні р. 1859 гостював на Україні і був у Платона Семеренка, так останній обіцяв, коли тільки цензура дасть довів, то кошти на „Кобзаря“ будуть.

Пам'ятаючи про сю обіцянку, Шевченко, прийавши довів цензурний, написав до Олексія Хропаля (управителя Семерен-

¹⁾ К. 1885, II с. 520—1. Не тямлю чому досі отсих заборон не заведено до „Кобзарів“, виданих після р. 1885. Тим часом опріч своєї краси, наведені вірші мають велику вагу в поезії і з мньшого боку.

кових дібр в Городищі): „Сьогодні, писав він, цензура випустила в своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята обчистила, що я ледви пізнав свої діточки. А „недатель“ — кацапська душа — половини не дасть того, що я прошу і що мені притьом треба. З таким моїм лихом я отсе до вас з Платоном Федоровичом: вишліть мені 1100 карбованців а я вам з великою подякою пришлю к новому року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом“¹⁾.

Семеренко не гаючи 11 грудня післав в Москву до свого комісіонера Пурлевського переслати Шевченкови потрібні йому гроші і того-ж дня, повідомляючи про се автора „Кобзаря“, додає: „усї ви часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапило ся зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забув. Дасть Біг, побачимо ся і побалакаємо по правді. Атже ви за правду не гнівати мене ся? На перший раз скажіть мені по правді: з якої причини до мене ви написали листа одною мовою (російською), а до Олексія Івановича (Хропаля) другою? (українською). Коли таке нелітературне листованнє, як має, не втомиє вас, так прошу вас і до мене коли небудь написати“²⁾.

Жадного сліду нема, щоб відповісти запевне: чи після наведеного листу переписували ся Шевченко й Семеренко, чи ні? Тільки з Тарасового листу 12 січня до Варфоломея знати, що поет писав про щось до Семеренка, мабуть прохав взяти до себе на службу Варфоломея, але лист сей до нас не дійшов.

Коли, нарешті, вийшов „Кобзарь“, Шевченко послав його до знайомих з власноручними написами. Пославши кілька примірників до Варфоломея, він писав до його, щоб прийнявши посылку, одвіз примірники „Кобзаря“ в Городище до Семеренка і до Хропаля.

Побачивши, що на „Кобзарі“ — „коштом Платона Семеренка“, останній, як переказує д. Чалий³⁾, вельми ремствував на Тараса, бо даючи гроші на виданнє, він не бажав, „щоб відала лівша про те, що діє правша“, і після того Семеренко вже не скотів відповідати Тарасови.

¹⁾ Ibidem.

²⁾ ibidem.

³⁾ Чалий стор. 175

І Варфоломей¹⁾ свідчить, що справді Семеренко за те гнівав ся. Тарас же, довідавшись про його гнів, писав: „нехай собі сердить ся, коли у його така сердита натура“.

Дійсно Платон Семеренко був чоловік стільки-ж добрий, скільки скропний і ворог всякої рекляни, але, кажучи правду, за „реклежу“ на „Кобзарі“ не слід було йому гнівати ся на Тараса. Коли хто й винен тут, так хіба ті люди, що, знаючи Семеренкову вдачу, не остерегли Шевченка, щоб на „Кобзарю“ не оголошував ймення видавника.

З листів, що приходили до Шевченка з подякою за „Кобзаря“, варто де-про-які згадати нам.

Старий приятель Тарасів доктор Ковачковський горяче дякує за „Кобзаря“, як за дарунок дорогий своєю вартостію абсолютною. Навпаки другий старий приятель Максимович дуже якось холодно висловляє свою подяку, а дука Великорос Катєнїн писав: „Спасибіг, що не забули і про мене. Живіть многи та многи літа і своїми творами поетичними, повними живої краси, драматизму та свідомости гідности чоловіка, будіть простованне до Правди і Добра“²⁾.

VI.

Справа скасування крєпацтва, по цілий вік гнізла серце Шевченка, йшла дияво, і диявість та тепер повинна була ще більш турбовати йому душу. В Петербурзі тоді саме земляк наш і добрий знайомиий Тарасів — Полтавець-дідич Олександр Оболонський видавав симпатичний вістник „Народное Чтеніе“, де було друковано кілька поезий нашого кобзаря. Вже-ж річ певна, що провідуючи Оболонського, Шевченко не один раз виливав перед ним своє тяжке вболіванне про долю рідних братів і сестер. Отут нераз здіймали бесіду про те: яким його робом прискорити визволення з крєпацтва поетових братів і сестер? Примірковали перш за все в журналі Оболонського надруковати коротеньку автобіографію Шевченка. Останні слова тієї автобіографії, надрукованої в книжці за лютий р. 1860, наче той голосний дзвін ударили на івалт про долю крєпаків-Шевченків. „Моя минуле тям більш жахливе, писав в автобіографії поет,

¹⁾ Правда 1875 стор. 967.

²⁾ Чалій стор. 177.

що мої рідні брати і сестри і досі ще крепаки!... Так! вони і досі крепаки...¹

Але яких же заходів ужити далі, коли отсі трагічні слова з'являлися ворогів крпацтва? Годі було сподівати ся, щоб вони дійшли самі собою до ушей дуки Поляка Фльорковського, володаря Кирилівки і Шевченків. Річ певна, що Фльорковський журналів російських, та ще таких як „Народное Чтеніє“ не читав.

Примірковали вплинути на Фльорковського через комітет „Общества (товариства) для пособия (запомаги) литераторамъ и ученымъ“. Турієнєв, тоді вже особисто знайомий з Шевченком, був членом в Комітеті і взяв ся внести туди подання про звольненє Шевченків з крпацтва.

Комітет на засіданню 21 березія прирадив вдатн ся до Фльорковського і прохати, щоб він випустив з крпацтва Шевченкових родичів ради пошановання літературних заслуг Тараса і взагалі літератури²).

„Високоповажаний і Люблений товариш наш Тарас Григорович Шевченко, відомий на цілу Росію поет, писав Комітет до Фльорковського: між крпаками вашими має в селі Кирилівці двох рідних братів Микиту і Єсипа і сестру Ірину. Він дуже бажає, щоб вони стали вольними і тужить в розпущі за ними. Не відмовте Шан. Добродію! вводити палке бажаннє Тараса Григоровича і випустіть на волю його братів і сестру. Хоча він і відає, що небавом крпацтво буде скасоване, але він так тужить за братом і сестрою, що ладен викупити їх, коли ви забажаєте викупу, аби тільки швидче вони були у купі з ним“. Комітет прохав назначити і ціну викупу, коли вже не можна без його.

Ще перед тим Тарас писав до Варфоломея, щоб швидче написав до його „як зовуть жаботинського і кирилівського пана і що воно таке? і як зовуть синів брата Микити і брата Йосипа і сестри Ярини“? Варфоломеєва відповідь чомусь загаїла ся, і Тарас через день після згаданої в горі приради Комітета, знов нагадує Варфоломеєви і додає: „робота моя коло їх волі (братів і сестер) аж шкварить, а ти мовчиш³). Як будуть питати брата Йосипа, на чийому ґрунті він живе? нехай каже: на своїм. За ґрунти положено якусь плату, то сестрі Катерині доведеть ся

¹) Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

²) Ibidem стор. 930.

потім платити, а Йосипови тепер без плати віддають“. За кілька днів після цього Тарас листом 28 березня просить Варфоломея поїхати в Кирилівку і сказати братам і сестрі Ірині, „щоб вони не квапили ся на волю без ґрунтів та без поля, нехай лучше підкождуть“¹⁾.

Така порада була саме на часі і як раз добре остерегала Шевченків. Фльорковський, одержавши лист від Комітету, примірковав собі разом догодити Богу і мамоні; він тямив, що визволення крепаків річ неминуча, певно, що до його дійшли і звістки, що цар стоїть за те, щоб визволяючи крепаків, наділити їх землею. Фльорковський, перш ніж відповідати Комітету, казав Шевченковим братам хоч зараз виходити на волю, але без землі, і зараз же перенести ся куди-небудь з Кирилівки. Мабуть звістка про се дійшла до Тараса, бо в листі 22 квітня він просить Варфоломея сказати Мпкнті, аби спитав у Фльорковського, що він положить за ґрунти і за десятину поля? Фльорковський відповів, що випускаючи Шевченків на волю, він ні за які гроші не дасть їм землі, а Шевченки, маючи вже поперед братову пораду, не квапили ся на волю без землі.

Фльорковський не хапав ся відповідати Комітету і ледви 19 мая висловив свою відповідь²⁾, що він ладен хоч зараз випустити Шевченків на волю, а 16 червня подав другу відповідь, що Шевченки не хочуть іти на волю без землі.

Тим часом Комітет, не маючи довгий час відповіді Фльорковського і довідавшись, що з Петербургу їде на Україну, саме в ту країну, де жив Фльорковський, молодий Українець Микола Новицький³⁾, прохав його побачити ся з Фльорковським і спитати у його: чи гадає він вволити волю Комітету і випустити Шевченків на волю? коли бажає, так чи за гроші, чи без плати; чи з землею і т. д.?⁴⁾

Припоруку д. Новицькому Комітет висловив 16 мая в листі голови товариства — Юрія Ковалевського.

Д. Новицький гадав небавом рушити з столиці, але з причини, яка від його не залежала, виїхав тільки на початку червня. Перед виїздом він доводі часто бачив ся з Тарасом. Про щоб тоді не заходила бесіда у них, Тарас на сам кінець зводив її

¹⁾ *ibidem* стор. 966.

²⁾ Київ. Стар. 1890 кн. 2 стор. 335.

³⁾ Нині генерал і командир корпусу.

⁴⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 337.

на своїх братів і сестер і стискаючи Новицькому руки, говорив: „Голубчику! попилюй, поклопочи за отих безталанних“¹⁾).

В перед-день свого виїзду з столиці д. Новицький зайшов до Шевченка попрощатися. Увесь час, доки Новицький сидів у Тараса, поет був якийсь збентежений та такий експансивний і говіркий, яким доти Новицькому ніколи не доводилося його бачити, показував йому свої малюнки, водив його по залах академії, сплячучись перед видатнішими картинами. Найдовше стояли вони перед творами: Іванова — „Явлення Христа народу“, та Брюлова „Осада (облога) Пскова“. Художник хвалив подробиці картини Іванова, але суцільність її не вдовольняла його. Більш хвалив „Осаду Пскова“, згадував творця її свого учителя-друга і вказуючи на сцену, де Москалі і Поляки, знявши в гору коругви та сьвяті хрести, йдуть одні проти одних на смертельний бій, Тарас мовив: „Глянь! во імя і на славу Христа люде йдуть вбивати один одного! Острах і жах бере, коли згадаєш, скільки людської крові та сліз пролито іменем Христа!... Боже ти мій, Боже!“ Сидячи потім у своїй тісній квартирі-келії, Тарас читав своєму гостеві свої твори, інші з них були написані на стіні. „Се так собі, говорив він: сижу, маюю, а прийде що в голову, а його й напишу на стіні“.

Прощаючись (то було останнє прощання!) Шевченко ще раз прохав поклопотати за братів і сестер, найпаче за Ярину: „Ох! Ярино, Ярино!“ промовив він, упав на вбогу канапку і заридав істерично, наче та дитина.

Новицький, приїхавши на Україну, перш за все, як і радив йому Тарас, побачився з його братами і з Варфоломеем, а тоді вже й з Фльорковським.

Фльорковський згодився, випускаючи Шевченків на волю, дати їм за гроші і ґрунти, але ні за що не хотів наділити їм поля, говорячи, що сього не можна йому зробити, аби не спокушати інших селян. „О! таї бестія-ж отсей Фльорковський, писав Новицький до Шевченка, ще й яка бестія! наймодіїша! Не скажу, що він заправить за ґрунти, каже: про се треба номіркувати“²⁾).

Небавом після того Фльорковський впевнив Шевченкових братів прийняти волю без ґрунтів і без землі і 10 липня склав

¹⁾ ibidem 1889 кн. 3 стор. 731.

²⁾ Чалий стор. 174.

з ними умову, беручи на себе виплату 900 карб. довгу в банк, що позичав задля себе¹⁾. Про такий визвів він повідомив Комітет і Тараса. Тарас з ввічливости подякував йому, але дійсно на таку волю обурився і написав до Варфоломея: „Микиті скажи, як побачиш його, що він дурний, ні з ким не порадившись, зробив чорт зна що! Порадь їм, щоб вони швидко записалися в міщане: один в Звенигородці, другий в Черкасах, а Ярпа в Каневі. Мпні тут так радять. Не знаю, як ти порадити“.

Таким чином брати і сестра Тарасова з дітьми добули собі визвол з крпацтва за кілька місяців до скасування його; але жадної користі їм з того не було і була-б ще велика шкода, коли-б вони були не схаменулися і коли-б був дідич Фльорковський сам себе не перемудрив. Аж до березня р. 1861 він не видавав Шевченкам на руки відпускного акту; а коли з початку березня оголошено було скасування крпацтва, так Шевченки схаменулися і відцуралися і акту і волі без землі: „на що нам тепер панська воля, казали вони, коли люде діждалися волі царської з землею, а пан дає волю та вимагає кидати батьківщину, та ще й з рідного села каже тікати...“

Фльорковський дійсно дав їм волю з умовою, щоб вони вибралися з Кирилівки, і тепер не звертав жадної уваги на їх неохоту кидати батьківщину і притьмом вимагав, щоб вони покинули Кирилівку і виписалися звідтіля. Коли прийшов час заводити уставні грамоти, Фльорковський написав, що Шевченки виписалися з Кирилівської громади, а ґрунти і землі, що припадали на них, показав вакансовими. Адміністрація затвердила була таку грамоту, хоча Шевченки змагалися і жили в Кирилівці на батьківських ґрунтах.

Річ певна, що Фльорковський випер би був Шевченків з ґрунтів і з Кирилівки, коли-б не трапила ся була польська революція р. 1863. Вона між иньшими викликала урядовий наказ перевірити уставні грамоти. Селянська адміністрація (мирові посередники і иньші урядники) з Поляків була переіменована новими людьми, переважно Українцями, а між ними були люди, що взагалі сирнали інтересам визволенних крпаків. Перевірю-

¹⁾ За ту позичку були в заставі банку усі крпаки Фльорковського. Банк давав позичку не під землю, а під „душі“. По рахунку на душі Шевченкових родичів припадало позички 900 карб.

вати кирилівську грамоту довелося Лашкевичови. Отоді й полагодили ту шкоду, яку хотів був заподіяти Шевченкам Фльорковський. Шевченки лишилися в громаді кирилівських селян, при батьківських грунтах і з наділом поля¹⁾.

VII.

На літо р. 1860 трохи що не всі знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові поров'їздилися з Петербургу: хто на села, хто на „дачі“.

Граф Толстой з родиною виїхав на дачу до Выборга (в Финляндії); звідтіля хоч і вернулися вони 15 липня, але зараз же рушили за границю. Костомарів спершу поїхав з Толстими, потім їздив в Новгород, в Москву і вернув ся вже в осени²⁾. Білозерський виїздив в Костромську губ. до жінчиної рідні³⁾. Ранійш за всіх рушив з Петербурга Куліш, він простовав через Полтаву. Тут 9 мая полтавська громада справила йому в вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралося чоловіка з 200, були тут і селяне-крепаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці і генерали і письменники; були жиди і репрезентанти усіх славянських національностей. Звістно, переважала національність українська, і панувала її мова. За обідом були бесіди на всіх славянських мовах. Хоча обід був на шанобу Кулішеви, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря“, а в тогастах бажання розцвіту української ідеї народньо-національної. До віку незабути мині одного тоасту, що зняв вислужений жандар Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідали до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до распорядників того обіду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) не відомий мині мужичина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусів відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хоче, відповів він, возьміть з мене хоч в десятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу“. Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Ва-

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. IV стор. 190—193.

²⁾ Литер. Наслідіє 116—118.

³⁾ Правда 1888 стор. 215.

силен Труновим, я згодив ся. Незнайомий гість сяк-так примостив ся на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій, але енергічній промові, повстав Куліша яко „старого знайомого“. Памятаю, наче отсе зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкуєть ся пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша і підніє такий тост: „з уст вислуженого жандара прийміть, люде добрі, щире бажанне, щоб шприда ся, зміцняла ся і пишала ся по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвоєвв Куліша на заслання в Тулу“.

Трудно уявити собі той ентузіазм і захват, яким переняла ся уся громада і та, що була за стохом і та, що стояла навкруги салі під вікнами...

Взагалі той час — був часом, коли придавлений людський дух, вирвавшись хоч трохи на волю, зняв ся до такої висшини, до якої після того він не знімав ся вже в Полтаві.

Куліш, пишучи до Шевченка про той обід, зовсім правдиво говорив, що „скільки не було на тому бенкеті промов поважних, то, знайте, ваше славне і шановне імя споминали так, як рідна сімя споминає про свого батька, що живе десь далеко на чужині. Пили нераз вам на здоровле і просили мене вблагати вас, щоб ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Запевняю вас, що ніде в свѣті таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани і паненята, але всяка душа письменна і щира з вашим „Кобзарем“, наче з яким скарбом дорогим, носить ся, та хутко їм і книжки не треба буде, бо повітверджують усі ваші стихи на память і тривайте, чи не по „Кобзарю“ вони й Богу молять ся¹⁾“.

З Тарасового листу до Варфоломея, писаного 25 серпня, знати, що Куліш з Полтави їздив у Корсунь. Варфоломей радив ся з ним про свою думку взяти ся до крамарства. Річ очевидна, що в сій справі він раховав більш за все на Тарасову допомогу і гадав крамарство своє розпочати книжками. „Бачу, відповів йому Тарас²⁾, що ти з Кулішем аж надто розфантазирovali ся. Книгар Кожанчіков сказав мині сьогодні от що (а він се діло добре знає), що „на 3000 готівки і 3000 кредиту в книжній

¹⁾ Чалий стор. 179.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22.

торговлі можна получити 10% з великим трудом. Мині й самому не подобаєть ся твоє сіпачество, та нема де дїтись. Бумага (панір) і чай се нинше діло. Напиши мині гарненько, чи багато тобі треба кредиту на се діло¹⁾?

Таким ото чином, коли нарешті виїхали з Петербургу Макарів, а потім і Новицький, Тарас лишив ся майже одиноки. Немов наумисне се стало ся тоді саме, коли він запевнив ся, що з сватання його до Харитини нічого не буде, коли, значить, душа його поняла ся хмарою нудьги і коли саме, більш ніж коли будь, треба було йому дружньої поради і розваги.

Його, каже Костомарів, переняла душогубна туга, яку сплюдила самотність і ненормальне становище на висшній славі після 10-літнього заслання, що розлучило його з освіченим мвром²⁾.

Натурально, що туга та і гнама Тараса, може не сьвідомо задля його самого, куди небудь до людей, де-б почувти хоч рідне слово.

Недалеко біля Петербургу є село Стрільня, куди виїзять літовати чимало людей з столиці; на літо р. 1860 туди перебралась жінка Куліша і сестра її Надежда Забілиха з родиною. Ще на весні того року Тарасова землячка і знайома дідичка Карташевська, виїздячи за границю, упрохала Надежду Михайлівну взяти на літо до себе слугу її, покоївку Ликерню Полушмаківну, крещачку брата Карташевської, дідичка Олександра Макарова.

Ликерня була Українка з Ніжинського повіту. Дівчина колода, літ під 20, сирота. Середнього зросту, кароока, кругловида, рот маленький, уста пишні, коралеві, коса густа, темно-русява, плечі широкі, круглі, постать гарна, стан гнучкий, тонкий. Такою малює її дочка Забілихи „Наталка-Полтавка“³⁾, що треба додати, не виявляє до Ликерні симпатії. Турґенєв⁴⁾ каже, що Ликерня була „сьвіжа, молода, трошки необтесана, не велика гарна, але по своїому приваблива з прегарною білявою косою і з якоюсь не то гордовитою, не то спокійною постатню фігурою, властивою її національності“⁵⁾. На смак Турґенєва, що до жіночої краси і взагалі на його смак художницький можна сміливо покладати ся. Глянувши на портрет Ликерні⁶⁾, перечитавши

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ Кобзарь 1876 стор. VI.

⁴⁾ Пчела 1878 ч. 2.

те, що я виписав в горі, не можна не признати, що Ликерія була доволі гарна і краса її була та саме, що підходила до смаку Шевченкови. До сього треба сказати, що родина Карташевських тішила ся з Ликеріної вроди і не жалковала коштів на дороге і зграбне національне убрання Ликерії¹⁾. Що до портрета духово-морального, так Наталка-Полтавка каже, що вона була розумна (трішки зміла читати), хитра, лінива, нечепурна, з авжді-б то ходила невмивана, з брудною шieso і нечесаними косами, любила красовати ся, манірити ся, лицяти ся і „заводила любовні інтриги з лакеями сусід“²⁾.

Не все в отьому портреті здасть ся мині певним; можна-б до його додати ще де що з невеличкої замітки Лободихи³⁾, що писала під прибраною назвою Крапивни, але-ж замітку Лободихину я мушу цілком знехтовати і зауважити на неї тільки з недоброго проти Ликерії боку. Мене дивом дивує та відвага, з якою Лободиха надруковала ту замітку! замітку занадто образливу задля гідности Ликерії, яко жєнщини, а для самої Лободихи яко писательки. На превеликий жаль, Лободихина замітка хоч і занадто бє в очи своєю вигадливістю, а про те д. Чалий без всякої критики завів її до своєї книжки⁴⁾. Тим часом коли хоч трохи прирівняти Лободихину замітку до споминок її, надрукованих у „Пчелі“ р. 1875, якими д. Чалий доволі користовав ся, зараз кинеть ся в очи, що Лободиха надруковала такі вигадки про Ликерію, яких вона не чула і не могла ні сестра її, ні, тим паче сама вона, чути з уст Шевченка.

Треба сказати, що епізод з Ликерією трапив ся у Шевченка в другій половині р. 1860, себто рік після того, як Тарас кватерував у Києві у Лободихиної сестри!... Після сього епізоду Тарас з Петербурга не вїїздив, так само, як Стефанія Матвіївна Лободиха до весни р. 1862 не вїїздила нікуди з Полтави. Принаймні я, близько приятелюючи з її чоловіком Віктором Лободою, заходив до них кілька разів що тижня і не пригадаю ніже єдиного разу, щоб за увесь час, починаючи з року 1859, до переїзду Лободи р. 1862 в Смоленськ, я не заставав її в господі!

¹⁾ Пчела 1878 ч. 2 стор. 31.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

³⁾ Пчела 1875 ч. 5.

⁴⁾ Сводъ с. 171.

А коли Шевченко р. 1859 і не відав, що є на світі Ликерія Полусмаківна, то яким же чином можна поняти віри, що в першій половині серпня р. 1859 він розповідав Лободишиній сестрі у Києві, що він „як чорт в суху вербу був закоханий в ту каторжву дівчину Луцьку“?).

Таким чином усе, що написала Лободиха про Ликерію, треба цілком знехтовати як добуток власної фантазії Лободишиної.

В духово-моральному портреті Ликерії, списаному Наталкою-Полтавкою, я не йму віри ні в одну з ознак нечепурности. Ми знаємо, що Шевченко був чистюк; „нечепурна жінка, казав він, і циганови не годять ся“. А вже-ж і він і Турієнєв помітили-б, коли-б Ликерія ходила такою неохайною невживанкою з брудною шнєю. Нарешті, як погодила-б і Карташевська красу і дороге убрание Лукерії з таким неохайним брудом?

Що до „лицання і любовних інтриг з лакеями“, то нехай вони й були, бо й Кудішниха в листі до Макарова каже, що Ликерія вітрогонна, але-ж се був зовсім натуральний добуток впливу столичної „цивілізації“ на темну людину молоду, свідому своєї вродливости і вивезену з села на розпуте столичної деморалізації. Коли Ликерія своїм поведженням не відповідала нашим моральним змаганням, так винувата тому не вона, а ті, хто, любуючи з краси такої покоївки, не жадковали грошей на убрание її, та не дбали, не пильновали про її освіту і вихованне моральне. Ликерія була тям, чим була і більшість, коли не всі, крепачки-покоївки, відірвані від родини, завезені на чужину і тут пущені в деморалізований натовп без освіти, без доброго догляду, без певного виховання!

Взагалі що до споминок Наталки-Полтавки мушу я поводити ся скептично і брати з них тільки те, що не стоїть суперечно з фактами певними. На се маю такі причини: Під час епізоду, про який зараз буде річ, Наталка-Полтавка була вельми малою, на п'ятій весні свого віку, і хоч би яка добра не була у неї пам'ять, то се ваги не має. В даному разі важні спостереження над душевними пружинами і Ликерії і Шевченка, а сього жадна 4-літня дитина спостерегати і спостерегти не вдатна і не зможе. Більшість своїх споминок Наталка-Полтавка (пані Кибальчич) списала з уст своєї матері, людини геть вже пристарковатої, людини такого віку, коли пам'ять часом вже не

¹⁾ Печеря 1878 ч. 5.

слухасть ся. Тому то в Наталчиних споминках стрічасмо таке, чого не було і не могло бути. Напр. вона каже, що Ликерію Шевченко возив до графині Толстої, що Толстая привитала її дуже приязно і т. д.¹⁾ Отже дійсно нічого сього не було та й не могло бути, бо родина Толстих, вернувшись з Виборгу в липні, зараз виїхала за границю²⁾, з відкіль вернула ся до Петербургу вже тоді, коли Шевченка не було на світі³⁾.

Так от сю Ликерію, коли вона літовала в Стрільні „на дачі“, зустрів і познайомив ся з нею Шевченко.

VIII.

Знайомість Шевченка з Ликерією трапила ся саме в недобру задля поета годину, коли саме він був всіма сторонами охмарений, зажурений лихими материяльними і моральними обставинами. Нудьга, самотність, свідомість свого тяжкого розбитого життя і свідомість недугу свого, свідомість, що до його прийшла вже невідкараскана гостя старість, свідомість, що

„Минули літа молоді,
Холодний вітром од надії
Уже повіяло... Зна...
Сиди один в холодній хаті...
Нема з ким тихо розмовляти,
Алі порадитись... Нема!
А нікогисенько нема...“

Нарешті свідомість глибока і правдива свідомість, що поетови „нема з ким сісти, хліба з'їсти“. Сума сього всього становить такий тяжкий обух, що одним ментом приголомшує чоловіка. І під таку невимовно скорботну пору у чоловіка часто одна хвилинка — рішає все!

В таку саме хвилину Шевченко стрічає молоду вродливу дівчину, саме йому під смак; сироту, креначку, „сестру по плоті і крові“, стрічає її на тому розпутті, що таких як вона дуже легко приводить в ту безодню, з якої виходу до віку вже нема!... Один мент — і перенятлива душа поета стає на тому, щоб

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5.

²⁾ Лит. Наслѣд. ст. 117.

³⁾ В. Европ. 1883 VIII стор. 842.

побрати ся з Ликерією; звернути її з розпутья на добрий шлях і таким чином придбати й собі такого друга, з яким „хоч і як небудь на сїм сьвіті, а все такн-б якось жилось“¹⁾). Спекати ся „клатої самітності“, оженившись „хоча-б на чортовій сестрі“: отсе стало заданнем душі, що тоді була майже цілком повнота недугом самітності, недугом розпуки.

Перенявшись таким бажаннем, годі вже було Тарасови спостерегати духово-моральний образ Ликерії, годі було йому аналізувати її і себе самого! В таких випадках, розум спить, а чоловік слухаєть ся тільки голосу свого серця певнійше — своїх нервів. І от в липню 27²⁾) Тарас сватаєть ся до Ликерії. Ликерія згожуєть ся стати з ним у парі.

Переговоривши з Ликерією (се було на дачі у Стрільні), Тарас зараз же оповів Забілиці, що „кохас“ Ликерію і хоче одружити ся з нею³⁾).

Забілица, почувши від Тараса таку новину, так зуміяла ся, що „їй здавало ся наче стеля упала їй на голову і придавила її“; вона навіть і образила ся „і не тямлячнє від горя і здивовання, скрикнула: Боже мій! що ви задумали Тарасе Григоровичу! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликерія!“ Тай заходила ся розповідати усе, що знала недоброго про Ликерію, вмовляючи його покинути свій чудний замір“.

Здивованне таке я цілком розумію, але цілком не тямлю, за що вона образила ся...? Не вгадувати му, чи вона не спроможна була чи не хотїла зазірнути на дно Тарасового серця та подивити ся, що там тоді діялось? Вона-б спостерегла, що замір Тарасів, побрати ся з Ликерією, з його погляду був зовсім не чудний. Коли-ж вже добре знати було, що Ликерія зовсім не відповідає Тарасови і не може вона стати йому тією дружиною, якої він жадає і якої йому треба, так годило ся-б ужити найделікатнійших і гуманійших заходів, щоб відвернути поета від його заміру, але зробити се так, щоб поетови нігде не защиміло, щоб він і сам того не помічаючи, впевнив ся, що Ликерія йому не до пари, і вже що найперше — не вимовити проти Ликерії ніже єдиного ганебного слова. Останнього вимагала проста людська звичливість. А Забілица не вважаючи на се і досягла добутків саме супротивних тому, чого бажала досягти.

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 366.

²⁾ Чалий стор. 165.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5.

Поради її Тарас, натурально, не послухав ся; ганьба Ликерії, людини, вибраної їм собі на дружину, натурально викликала у його гнів і він відповів:

„Хоч би і батько мій рідний устав з домовини, то я і його-б не послухав“.

В тій пораді, підбитій ганебними оповіданнями про Ликерію, Шевченко зовсім справедливо добачив „панський гонор, що не дав глянути на бідну крепачку, як на таку-ж людину, якою єсть і вона сама гордовита пані“¹⁾).

Звістки, подані Наталкою-Полтавкою, трохи суперечать звісткам, переказаним дядиною її Кулішихою в листі до Ликерійного дідича, до Олександра Макарова, що перебував тоді за границею. Кулішиха писала під сьвіжим впливом несподіванки, хоча і вона чимало була обурена проти Ликерії, але лист її, писаний саме під час події, здаєть ся мині геть більш правдивим, ніж Наталчині споминки, написані 32 роки після тієї події, та ще і з чужих слів.

27 липня саме на Кулішеві іменини Шевченко обідав у Кулішихи. По обіді вийшовши в садок, Тарас мовив до останньої: „я приїхав до вас, щоб Ликерію сватати. Порадьте мені, у мене тут нікого нема“. „Ви й виобразити собі не можете, писала Кулішиха²⁾, як я зумила ся, не тому, що він хоче одружити ся з покоївкою, а тому, що він вибрав собі Ликерію! Що йому казати, відаючи потроху недобрі Ликерійні вади, які чи неволя крепачка прищепила до неї, чи вона вже й на сьвіт родила ся такою попсованою. Я вважала потрібним висловити Тарасови щиро, щоб потім не докоряти самій собі за нещирість. Я висловила йому і добре і лихе. Останнього було більш. Він питає: чи не прибільшую я? Ні, кажу: я не розсерджусь, коли ви не піймете мені віри. Я мало знаю Ликерію, а ви перевірте мої спостереження, розпитайте ся у тих, що більш за мене знають Ликерію. Він подяковав мені і здаєть ся добре зрозумів, що я говорила щиро“. Далі читаємо: „А як холодно Ликерія взяла те сватання хоч за годину, вже всі в дворі відали про се! Яка вона інтересантка! Як вона пильнує стерти з себе усе те, що интересує Тараса Григоровича! Вона хоче бути панею, а він шукає простоти і рідного слова. Її мучить, що сестра його ходить в національному костюмі. Читала у мене, в якому він був

¹⁾ Зоря *ibidem*.

²⁾ Чалий стор. 165.

убранню, тоді як був боярином у мене? Лице її аж сяло, коли я сказала, що на йому був фрак”.

„За день після сватання я була у Тараса Григоровича, писала далі Кулішника; він прохав навідатися до його, я гадала, чи не передумав він. Ні! він передав Ликерії Граматку і хрест. Взявши хрест, Ликерія спитала, що він коштує? а потім питає: „деж проба?“ Другим разом приїхавши до нас, Шевченко

Кулішника.

дав Ликерії букет з польових квіток. За кілька хвилин букет той валяв ся біля рундука. Боже! який він засліплений! Поет і проза! він виобразив собі ідеал і не хоче глянути простими очима, а нам так боляче за його!... Ликерія питає: чи він заможний? чи писати не вірші, як переїде на село? „Він і старий і, здається, скупий, так не охота йти за його“. А потім знов заграє у неї виображене: „ні! піду! на злість дівчатам Карташевським піду, щоб вони збісмили ся...“

„Ох, як скорботно за Тараса Григоровича! Пішов він в сад, сів з нею в альтанці. Зібрала ся уся челядь, усі ходили повз паркан та сьміяли ся... Серце розривало ся на шматки...“

„Коли-б він сказав вам про се перед тим, як ви виїздили, можна-б було зовсім пнакше умістити Ликерню; ослобонити її від усякої брудної рожоти і скільки небудь підготувати її, а то чоловік хоче спасти її, як він каже, від підупаду, а я бою ся, щоб з нею не трапило ся того, що стало ся з Мотрею Марка-Вовчка... вона дуже вітрогонна. Здасть ся їй, що вона робить йому честь і так без поваги висловляє його наймення. Ми тепер мучимо ся, вказуючи їй, що те, чи нинше не зроблене нею, що вона заспана, або не причесана. Тарас Григорович буває у нас тут що неділі, вона подає обід, а я тужу увесь той час. Ликерня — українським звичаєм, ходить з квіткою на голові, як годить ся молодій (зарученій). Вона перед усіма хвалить ся своїм женихом...“

Бачимо, що в своїому теплому та щирому листі до Макарова Кулішниха не таїла ся. Кожне слово її тхне симпатією до поета, і нема ані єдиного слова на користь Ликерні!... А проте ми не бачимо в тій характеристиці жадної незвичайної вади у Ликерні: ми бачимо її зовсім такою, якою і повинна вона була бути під впливом кременецької неволі, темноти і панської псевдоцивілізації. Бачимо чимало і таких рис, що властиві кожній зарученій дівчині, хоч би і панночці. Яка-ж би заручена не інтересовала ся: чи не покине її дружина, переїхавши на село, писати вірші? що тут лихого? або хочби недоброго...?

Послухаймо тепер самого Шевченка, якої він думки і про Ликерню і про тих своїх земляків і землячок, що пильновали розлучити його з Ликернею? В листі його до Варфоломея¹⁾ читаємо: „будуще подруже моє Ликерня — кременачка, сирота, така сама наймичка як і Харита, тільки розумнійша від неї, письменна і по московському не говорить. Вона землячка наша спід Ніжина. Тутешні земляки і землячки наші, а надто панночки, як почувли, що мині Біг таке добро послав, то ще трошки подурнійшали. Івактом голосять: „не до пари, не до пари! “Нехай їм здасть ся, що не до пари, а я добре знаю, що до пари...“

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

„З осени, як обробиш ся з полем і обхпасиш наше будуще кішло, вбери на тому кішлі найкраще місце і посади яблоню і грушу на память року 1860 липня 28“.

Варфоломей Шевченко каже, що при тому-ж листі Тарас прислав окремо на шматочку вірші „Посажу коло хатини“, викликані впливом сподіваного шлюбу з Ликерією, і додав на тому шматочку: „тільки що спечено ще й не прохолло“.

Вірші ті справді відповідають змістом своїм бажанню поета, висловленому в листі до Варфоломея:

„Посажу коло хатини
На сповни дружині
І ябловку і грушечку
На сповни єдиній.“¹⁾

Одначе викликані вони сподіваним шлюбом не з Ликерією, а з Харитиною. Під них стоїть дата 19 листопаду р. 1859, а 6-го грудня того-ж року ті самі вірші Шевченко записав в альбом Катерині Толстівні²⁾. Значить, вірші написані трохи що не рік ще попереду до того часу, коли поет спізнав ся з Ликерією.

ІХ.

За два дні після сватання Шевченко написав до Ликерійного пана Макарова в Ахен такий лист: „Віг в лиці Надежди і Олександрі Михайловен помагас мині одружити ся з вашою дочкою і сестрою Ликерією. Помагайте-ж і ви вкупі з Варварою Яковлевною³⁾. Ликерія при купних наших друзях 28 липня сказала мині, що без братнього і батьківського вашого сьвятого слова не дасть мині такого-ж свого слова. (Розумна і щира душа!) Вертайте-ж швидче до нас та благословіть Ликерію з Тарасом“⁴⁾.

Ликерія попрохала Кулішиху написати від неї листа до Макарова⁵⁾. Вона казала йому, що їй знайшов ся жених і сва-

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 362.

²⁾ Вѣсти. Евр. VIII 1873 стор. 842.

³⁾ Карташевська, сестра Макарова.

⁴⁾ Чалый стор. 163.

⁵⁾ ibidem 164.

тає її: „жених той Тарас Григорович Шевченко, що й ви знаєте, так віддайте мене за його, коли можете зробити мені таке щастє. Та ще прошу: порадьте мені, чи виходити за його чи ні? Ви більш за мене його знаєте“¹⁾).

Приязні відносини Макарова до Шевченка і тон листу Тарасового свідчать нам, що просьба у Макарова згоди і благословення — була ні що більш, як простісенська звичайна звичливість.

Вже-ж Тарас був дітком певен, що Макаров не відмовить, тим паче, що діло було, так сказати, в переддень знесення крестництва. І Тарас і сама Ликерія за такими умовами мали повний і певний привід вважати Ликерію людиною вольною.

Не такої думки була Забілха. Раз якось прислав Тарас до неї записку, просячи, щоб вона пустила Ликерію приїхати до його, та з ним поїхати в крамниці купити їй де що на посаг. Пані не пустила „побоюючись, як каже її доня, одвічальности, що спочивала на ній за молоду дівчину“. Тоді приїхав прохати сам Шевченко. „Мати (Наталки-Полтавки) категорично відказала. Тарас страшенно розгнівав ся за те і зі злою іронією спитав: „а як би ми були повінчані, то пустили-б?“

„Запевне пустила-б, бо яке-б тоді право мала я не пустити її!“

„Не тямлячись від гніву, Шевченко тут же написав відомі вірші: „До Ликерії“ — „Моя ти любо! мій ти друже...“ Було се 5 серпня²⁾).

Так розповідає пані Кябальчич.

Гнів Тараса був зовсім справедливий. Не образити ся на заборону Ликерії поїхати з ним до міста через те єдине, що вони ще не повінчані, не зміг хоч би хто. Обурена душа поета не могла не промовити:

„Не йнуть нам віри без пона,
Не йнуть нам віри без хреста,
Раби, невольники недужі:
Заснули, мов свиня в калюжі
В своїй неволі“.

¹⁾ Лист сей в її імені написано новою московською. Такою-ж новою ведено цілу сю переписку, навіть з Шевченком. Факт цікавий і тим більш чудний і сумний, що Ликерії дорікали за те, що вона цураєть ся рідного слова...

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 84.

Кроткий, вольнолюбний поет усіма своїми силами почув в тій забороні і деспотизмі невольника над невольниками, і пансько-крепацькі звичаї „темного царства“! Він виразно побачив, яка безодня розділяє Ликерню, по один бік, а по другий панів, навіть ліберальних, навіть тих, що приятелюють з ними!

Добрим відносинам Шевченка до Забілих не можна було після тієї заборони не порушити ся. Шевченко майже перестав їздити в Стрільню. Надіжда Мих. мабуть зраділа тому, гадаючи, що Тарас покине Ликерню; бо, признасть ся і пані Кибальчич, „матери дуже хотіло ся, щоб він відкинув ся від Ликерні“¹⁾.

Тим часом прийшла відповідь Макарова. „Мій щирий друже Тарасе Григоровичу! писав він до Шевченка²⁾: моє благословення і ліпші бажання душі моєї напугтвувуть всякий рух життя вашого. Так буде і що до Ликерні, дочки моєї. Та инакше воно й не може бути, коли на те ваша і її добра воля. Але перш за все я бажав би, щоб ви були щасливими і спокійними. Тим то я гадаю, коли річ іде про ціле життя, так треба понірквати добре і порадити ся усім вкупі. Писати про се не зручно. Підождіть мене, я хутко приїду“.

Пишучи до Ликерні, Макаров висловив і її бажання, щоб вона підждала його приїзду. „А про те додав він, ти маєш повне право по всяк час вийти заміж, і будь певна, що приймеш моє благословення і щирі бажання моєї душі“³⁾.

Відповіді, на око здають ся добрими, прихильними; але вони не були щирими. І не диво. Ми вже знаємо, який лист до Макарова написала Кулішниха, а Забілиха, пишучи⁴⁾ до його, так штаповала Ликерню: „Вона (Ликерня) завела вечерницї; ми ляжемо спати, а кажу і їй лягати, а вона трошки посидить тай піде і вернеть ся о 3-ій годині, розмовляє, співває, регочеть ся з москалями; ми чуємо те, та вийти не можна нам, бо вона діє се тоді, коли у нас хто ночує. Тарас Григорович через свою заручену давав мені на місяць 26 карб., щоб я дала їй окрему сьвітличку, а я їй за сотню не хочу її мати у себе, і хотіла написати вам ще до сватання, щоб ви згодили ся, аби я вирядила її в квартиру Карташевської“.

1) Зоря 1892 ч. 5.

2) Чалій стор. 164.

3) *ibidem* 165.

4) Чалій стор. 167. Д. Чалій помилив ся, говорячи, що се лист Білозерської. Зліст показує, що він від Забілих.

Писав до Макарова в сій справі і Василь Білозерський. На його думку Шевченко хоч і свідомий, що зробив помилку, посватавши Ликерню, але самолюбство та упертість не дають йому бачити можливости звернути з тієї дороги, якою він пішов. Потай від самого себе він бажає, щоб сила стороння звела його в певної пуги¹⁾.

Прийнявши такі звістки, Макаров хоч і написав до Шевченка і до Ликерні відповіді приязні, а про те того-ж таки дня 18/30 серпня писав до Забілихи що иньше. „Що ви допустили скоїти ся! вболівав він: чудно і гріх сказати, але коли-б Ликерня віддалась лакеєви, то серце мое не було-б так розбите, як тепер, коли я читав листи, що приходили до мене. Не можна сказати, щоб я знав Ликерню так як ви, але я давно розгадав її. Який тяжкий час...“²⁾

Шевченко нічого про сї листи не відав. Не відав він і того, що „Ликерня, як каже Наталка-Полтавка, з наївним би то цинізмом розповідала, що не любить свого жениха, бо він старий і поганий, але йде за його через те, що, кажуть, він багатий“³⁾.

Під кінець серпня Тарас довідав ся, що Ликерня занедужала. Він зараз же послав в Стрільню якусь „мизерню“, прослячи передати її Ликерні і прислати міру з її ноги, щоб купити задля неї черевки. Наталка-Полтавка додає, що тоді Шевченко прислав і хрест Ликерні і вона вхопивши його, почала шкребти. Побачивши, що хрестик той не золотий, вона з серцем кинула його геть і мовила: „Бог зна що!... я думала, що золотий“.

Тут авторка „Споминок“ помилила ся. Ми вже відаємо, що хрест вкупі з Граматкою Тарас переслав Ликерні через Кулішину, на третій день після сватання!

Небавом після Ликерніного недугу Шевченко 5 вересня писав до Макарова, що, порадившись з Андрієм Марковичем, перевезли Ликерню на квартиру до сестри графині Толстої — Катер. Ів. Івановної. „Міни здасть ся, додав Тарас, що ми добре зробили. Що ви на се скажете“⁴⁾.

¹⁾ Чалій стор. 168.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ *ibidem* стор. 84.

⁴⁾ Чалій стор. 168.

Мині здасть ся, що переїзду Ликерії до Іванової дійсно не було, а було се тільки Тарасове бажання, коли-ж Ликерія і жила в Івановій, так хіба вельми короткий час. Небога Іванової, К. Х. Юнге¹⁾, категорично каже, що дійсно Тарас благав її дядьку прийняти до себе Ликерію, але Іванова, не сподіваючись добра з того сватання, відмовила і не згодила ся прийняти Ликерію, хоч би тільки переночувати. Одначе вона помогла знайти недалеко від неї квартиру.

Про сей переїзд Наташка - Полтавка в своїх „Споминках“ розповідає зовсім що иньше, і зовсім неподібно. „Шевченко, каже вона, приїхавши до нас, сказав матері, що графиня Толстая хоче взяти Ликерію до себе на житє. Мати поняла віри і порадившись з братом Макарова, згодила ся відпустити Ликерію, тільки щоб Маркович особисто відвіз її і передав з рук на руки графині. Так і зробили. Графиня дуже приязно привітала Тарасову заручену. Другого дня Ликерія прийшла до нас і розповіла, що у графині вона тільки переночувала, а Шевченко наняв їй окрему квартиру“²⁾.

З сього виходить, ніби-б то Тарас і Маркович умовили ся обдурити Забілиху, щоб як небудь забрати у неї Ликерію.

На щастє, знаємо, що се просто вигадка того, хто розповів її авторці „Споминок“. Я вже говорив, що тоді саме уся родина Толстих була за границею.

X.

Здавало ся, що на обрїю у Тараса, чи певнійш — на тій стежці, що вела його, по його дунці, до шлюбу з Ликерією, усі хмарі розігнав вітер і перешкоди нема.

„Поберемо ся ми після Покрови, писав він до Варфоломея“³⁾. На весні нехай би сестра Ярїна перевезла ся на наше кішло тай хазайнувала, а тим часом і я з жінкою приїду, то вона і нам пораду дасть. Бо я і жінка моя, хоч і в неволі і в роботі зросли, але в простому, сільському ділі нічого не тамимо; то поради сестри Ярїни була-б до ладу і мині і Ликерії. Отаке-то скоїло ся. Несподівано я приїду до тебе в гості з жінкою-сиро-

¹⁾ Вїстн. Європы, 1883 VIII стор. 842.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

тою найничкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає, то й знайде. Так і зо мною тепер трапило ся. Мині тепер не жаль, що Харитина трошки придурковата“.

В тому-ж листі Тарас просить прислати на весіле сушених карасів десяток, другий або й третій, та запеченого дніпрового ляща одного, другого, або й третього“.

6-го вересня Тарас послав записку до Забілихи, просячи передати через посланця Ликеріну „мизерію“ і паспорт та дякував за „материнськія попеченія о сиротѣ Ликеріи и за внимание“ до його. Записку ту написав по московськи; а се була у його ознака, що він не задоволений з того Українця, до якого піше або говорить по московськи.

Коли Ликерія поселила ся на окремій квартирі, Шевченко щодня провідував її, але ніколи не зіставав ся у неї нізнійш як до 9-ої години вечера¹⁾. З сього добре знати, як то він пильновав берегти добру славу своєї молодой, і як не добре чинили, не пускаючи Ликерію з них серед дня до міста!

Запонадливо піклуючись про Ликерію, Тарас сирвив їй чимало доброї одежи, подарував їй коралі (добре намисто) і 200-6 то карб. срібними грошима²⁾. Останній подарунок здасть ся їй не певним.

Минуло кілька день, ледви чл більше тиждня. Ликерія прибігла в Стрільну і сказала, що вона вже розцурала ся з Шевченком.

Що саме спричинило ся розцуранню, нестеменно певной відповіді немає. Наталка-Полтавка розповідає так: „Тарас прийшовши до Ликеріи, побачив, що у неї в свѣтлиці великий безпорядок (гармидер): на столі патьоки води, тут же й гребінець з волосем і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас би то кинув ся до неї з кулаками, гукаючи: „Я не хочу такої! їй не треба такої жінки!“ „І їй не треба такого чоловіка, старий, та поганий!“ відповіла Ликерія і побігла з хати.

Так розповідала матери пані Кибальчицевої сама-б Ликерія. Тарас про се нічого не розповідав, а тільки говорив: „гідота, погань!“ Д. Кибальчич гадає, що головною причиною розцурання були слова Ликерії: „і мені такого чоловіка не треба!“

¹⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 842.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

старий та поганий!" вони вразили його і він побачив тепер тільки вперше, що Ликерія не любить його, а йде за його тільки з вигоди. Щира душа поняла була віри лукавій душі, додає Наталка-Полтавка і обманяла ся в своїй вірі, от і все! просто, ясно і трагічно".

Що трагічно — се правда, але не так то воно ясно і просто. В душі поета, певна річ, справилася під ту годину велика драма, треба-ж що-б були на те і відповідні причини...

Щоб за неохайність, коли вона справді була, Тарас кинув ся з кулаками на свою молоду... ба! се така вигадка, що проти неї не варто й змагати ся.

Ми маємо вірші написані Шевченком 14 вересня і присвячені брату Олександра Макарова Миколі „на память 14 вересня". З самої присвяти я гадаю, що розцуряння з Ликерією стало ся в той день.

„Барвінок цъвів і зеленів,
Слав ся, розстилав ся,
Та недосьвіт перед сьвітом
В садочок украв ся.
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосьвіта шкода!"¹⁾

Отсе ті вірші.

Кого поет розумів під барвіночком? Я гадаю, що Ликерію, а може й себе з нею... А недосьвіт? на мою думку, недосьвід — всі оті пащкювання, що ширли про Ликерію. Хоч би й не так необережно їх простали, то все-ж якась частина їх дійшла до Тараса. Чуючи їх, чуючи навкруги: „не до пари, не до пари", він натурально бентежив ся. Певна річ, що його підби-вали проти Ликерії і довели до того, що досить було маленької якої іскорки, щоб стала ся в душі його велика пожежа! досить було дрібниці, щоб „недосьвід" побив, потоптав, поморозив „веселі квіти".

„Чудне щось робить ся зі мною, писав поет 18 вересня²⁾: душі моєї не шкода було для Ликерії, а тепер шкода нитки для неї".

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 363.

²⁾ Київ. Ст. 1885 кн. 2 стор. 133.

Неня Наталки-Полтавки¹⁾ бажала розвідати всю правду, через що Шевченко покинув Ликерню, прохала його, щоб прийшов і розказав, як було діло. Чудно, що вона не хотіла зрозуміти, яку рану вона тим самим роз'ятрить в серці поета! Чудно, але жіноча цікавість перемогла делікатність.

Шевченко згодився — з умовою, щоб при тому була Ликерня і Маркевич.

Прийшовши до Забілихи, Шевченко мовчки привітався і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: „Нехай увійде“. Коли прийшла Ликерня, Тарас положив їй на плече руку і глухим голосом спитав: „Скажи правду, чи я коли вільно обходився з тобою?“

— „Ні!“ тихо відповіла Ликерня.

— „А може я сказав тобі коли яке незвичайне слово?“

— „Ні!“

„Тут Тарас, впавши в страшенну лютість, каже п. Кибальчич, підняв в гору руки, затупотів ногами і не своїм голосом крикнув: „Так геть же від мене, а то я тебе задушу. Усе верни! до нитки верни! і старих порваних черевиків тобі не подарую“.

„Усі сиділи мовчки, вражені сією сценою. Шевченко пройшов мовчки кілька разів по сьвітлиці; мовчки стис усім руки і не промовивши ні слова, поїхав до дому“²⁾.

Сцена була, знати, занадто важка! можна тільки дивом дивувати, що неня Наталки-Полтавки була така необачна, що заздалегідь не зрозуміла, що иньшої сцени їй бути не могло і відважила ся викликати її.

Знаючи хоч трохи людську душу, а тим паче перенятливу і вражливу душу Тарасову, ради простої гуманности треба було пильнувати, щоб і не згадувати Тарасови про Ликерню, тимпаче не сприяти, щоб вони бачилися. Сього не хотіли чи не вміли зрозуміти. Цікавість, кажу вдруге, взяла гору. Але цікавість та, роз'ятривши йому сьвіжу рану, не була задовольнена. Шевченко, як бачимо з споминок Наталки-Полтавки, не довідав ні слова дійсної причини свого розцурання з Ликернею. Кількома словами розмови з нею, він дав тільки науку усім, хто при тому був, що можна було пускати з ним до міста Ликерню, хоч вони

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 86.

і не повінчані. На сю тему тільки й була його розмова. Дорого вона йому обійшла ся; та на жаль, знати з „Споминок“ Наташчиних, що і в сьому разі його не зрозуміли, навіть серцем того не вчули...

XL

Річ натуральна, що поета переняла велика туга і скорботи; одначе піклування завести свій хутор біля Дніпра хоч трохи ще розважало його надією на кращі години:

„Поставлю хату і кімнату,
Садок райочок посажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті
Та в одній-самотній
В садочку буду спочивати...

Так утішав себе поет 24 вересня! В отсіх коротеньких і надійних і скорботних віршах можна вгадати і той ідеал, якого ще кілька днів назад поет сподівався від Ликерії! Тепер ті сподіванки вітром рознесло! Поет криє, що вони хоч наснять ся йому „в його маленькій благодаті“:

„Приснять ся діточки нині,
Веселая приснить ся мати,
Давне-колишній та ясний
Приснить ся соя нині... і ти...
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти присниш ся...”

Не хоче поет, щоб вона йому приснилася ся; він боїть ся, що вона „у малий його райочок спід тиха-тиха підкравшись, наробить лиха, запалить рай той самотний...”¹⁾

Поетови здавало ся, що розцуранне з Ликерією єсть уже той Рубікон, за який не перейти йому, не вийти з самотности і годі сподівати ся йому одруження. Ліпші години, здавало ся йому, хоча й прийдуть ще до його, але-ж прийдуть до самотного, до бурлаки. Ображене і зневажене Ликерією серце пеета, зовсім натурально обурило ся, як каже Мікшшн, взагалі

¹⁾ Кобзар т. 1 р. 1876 стор. 263.

проти жіноцтва. Але почуте самотності лежало глибше ніж обурення і потреба життя родинного, хоч і була придушена епізодами з Ликерією, та не надовго, і зараз прокинулася і занялася, скоро до неї приложили хоч маленьку іскру.

26 вересня зайшов провідати Тараса Федір Черненко. Тарас був спокійний, але сумний, зажурений. Черненко відав причину журби і пильновав не зачепити її в розмові, а зняв бесіду про академію. Рада академії художеств прирадила „уважаючи на знання Шевченкове в штуці і вмільсть його в гравюрі, доведені роботами його на завдану йому програмами і иньшени його працями, надати йому звання академіка. Оголошення собі приради повинно було відбутися з великою учтєю, на торжественному прилюдному зібранню академії. Наймення нових академіків звичайно оголошують на таких зібраннях „при звукї трубъ и литавръ“.

Тарас повеселішав і почав говорити Черненкови про свої надії, переїхати на весні зовсім на Україну і там в затішку на хуторі працювати коло гравюрі. Він гадав видавати, яко мога дешевше, гравюрі з історії України і пускати їх дешево по 1—3 копійці, „щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту“ (лубочні суздальські малюнки).

Під ту саме бесіду принесли Тарасови лист з почти. Він прочитав його і мовив, що то пише старий приятель його — товариш по академії Федот Ткаченко з Полтави і пише, що знайшов йому молоду доню одного їх знайомого Витавського. „Я її батька знаю, додав Тарас: він приїздив сюди не що давно і дав в „Основу“ свої байки, не згірш Гребінчиних“.

На мольберті лежав портрет Ликерії. Черненко гадав, що перед ним, як він прийшов, Тарас розглядав той портрет. Тарас нервово вхопив його і кинувши під стіл, мовив до Черненка: „А що, Федоре! як на твою думку: чи не поспробувать ще раз? В останнє? Не доведло ся з креначкою, з мужичкою, може поталанить з панночкою, тільки що... панночка...“

„З сим словом він скривив ся, наче кисллицю з'їв, зітхнув і мовив: „Тяжка клята самотність! вона мене з світа зжоне...“¹⁾

І знов в серці поета загоріло ся бажання життя родинного. 28 вересня він писав до Ткаченка²⁾: „Спасибіг тобі, мій давній друже, Федоте! за твое письмо, а ще більш спасибіг за те, що

¹⁾ Оповідання з уст Черненка.

²⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

ти діточок своїх ведеш не бити, але добрим шляхом. Спасибіг тобі і за кврпатеньку чорнобривку. Як що вона справді доладна і хоч трохи в батька вдала ся, то ти швиденько, та дрібненько напиши мині. Ти пишеш, що є у вас добрий фотограф німець; то хоч украдучи, або одурячи, нехай він зніме її подиче, а ти приходи до мене. Бач, яким я принцем зробив ся! Як що те... то я і весни не ждати ну, а на пів зими до вас приїду. Самотина отут мене допікає..."

Прийшла й Покрова. Прийшли від Варфоломея і сушені карасі і занечені лаші Дніпрові, сподівані на весіля, та овна! не прийшло тільки весіля. Дякуючи за ту рибу, Шевченко 5 жовтня писав Варфоломесви: „весіля того не буде. Дуже дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши. Я з своєю молодю, не побравшись, розійшов ся. Ликерня така самісенька як і Харита, дурнійша тільки тин од Харити, що письменна!... Що мині в сьвітї робити! Я одурію на чужині та на самоті"¹⁾.

Мабуть надія на нове сватанне трохи заспокоїла збентежену душу поета.

Може-б те лихо, що ссало йому серце і заснуло-б було на довший час, коли-б його не будили. Також мабуть сякі такі невідомі нам, може й вельми дрібні вчинки нагадували Тарасови про Ликерню і нагадували лихою стороною.

Не вгадати запевне, з якої причини він притьмом став налягати, щоб Ликерня вернула усе те, що він подаровав був їй. Властиво кажучи, подарунки ті були така дрібниця, що не варто-б і згадувати. Знаючи Тарасове добре серце, мині здасть ся, що він би сам і не згадував про них, навіки-б забув про них, коли-б щось з боку не дратовало його. Правда, що й без Ликерні було чимало й не малх причин, що дратовало боляще серце. Справа з купівлею землі мало рушала реально, рідня випущена на волю без землі, скасування крєпацтва не приходило до краю... Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде: „і тут і всюди, скрізь погано!“ йому „нема з ким сісти, хліба з'їсти, промовить слова“; він бачить, що хоча

„Людей чивало на землі,
А доведеть ся одиноки,
В холодній хаті кривобокій
Або від тини простягтись...“

¹⁾ Основа 1862 кн. V стор. 22 і Правда 1875 стор. 970.

Заходить поет до знайомих, щоб між ними як небудь розвіяти хоч на хвилину свою скорботу і печаль, але-ж! не спекасть ся їх!

„Не гріє сонце на чужині...“

Якось під кінець жовтня він з Черненком зайшов до Мікшїна, що під той час працював над роботою пам'ятника тисячлїта Росїї. В студїї Мікшїна що четверга збирали ся художники та письменники і здїймали палкі змагання про ту чи иньшу особу історичну з тих, яким „указано“ бути на пам'ятнику. Заходив інколи і Шевченко, часом і він брав участь в змаганнях, але завжди з тактом, здержливо, хоча знати було, що він схвилюваний, бо в такому разі він не спроможен був сидїти, а ходив нервово по сьвітлиці та хмуро дивив ся навкруги своїми ясними очима¹⁾. На сей раз де подїла ся його здержливість! „Гігантська статуя царя Петра I на пам'ятнику марою приголомшувала і дратовала Тараса“. Він почав ганьбити Петра. Роздратованіє проти гнобителїв України йшло все в гору та в гору і дійшло до патосу, коли він звернув ся до подїй Катерини Другої! Він облив її усякими ганебними словами і проклинами за зруйнуванне Сїчи і за закріпощенне народу. Нарешті промовив імпровазацію

„Хоча лежачого не бють,
Та і полежать не дають
Ледачому. Тебе-ж, о суко!
І ми самі і наші внуки
І впрон люде прокленуть...“²⁾

„Таким, говорив мнї Черненко, я ніколи не бачив Шевченка, очі його — просто палали, він скидав ся на пророка, але-ж не доводило ся мнї ніколи бачити його і таким як того разу схвилюваним і роздратованим“.

З уст Туртєнєва³⁾, що кілька разів бачив його після розлада з Ликерією, теж чувмо, що Тарас був вельми роздратований, збентежений.

Тим то людям, що стояли близько до Шевченка, годило ся-б було всіма заходами відвертати його від усього, що викликало у його згадки про Ликерію і здїймало в душі його хвилю

¹⁾ Кобзарь 1876, Спопники Мікшїна, стор. XX.

²⁾ *ibidem* т. II стор. 256.

³⁾ *Ibidem* VII.

недоброго почуття. Щоб се робило ся, фактів я не відаю. А відомо, наур. що він 31 жовтня писав до Макарова: „чи сказали ви Ликері, щоб вернула мою мізерню? (ресстер повинен бути у Кулішних). Як сказали, то ще додайте, щоб вона за тиждень зробила 4 карб. і послала в Чернігів на імя Трини з надписю: „въ пользу воскресной школы“. Сією ціною окупить вона свою і мою погану славу“¹⁾).

Знати, що Макаров, одібравши у Ликері ті гроші і мізерню, повідомив про се Тараса, бо останній 5 листопаду писав до його: „Чотири карбованці пошліть од невідомого в Чернігів, а що вістало ся у Ликері, те спаліть тай годі“. І на сьому ще не кінець! Знати, що наведена відповідь не вдовольнила цікавих і вони знов питали Тараса про щось звязане з Ликерою; 9 листопаду він писав: „коли бить, так треба бить так, щоб боліло, а то не поможе, а тільки пошкодить. (Чернеча аксіона, вона і нам тепер до ладу). Ликерия збрехала перед вами, перед мною і перед Катериною Іванівною, за те вона повинна хоч украсти, а послать в Чернігів „на ціль извѣстную“, крме вещей, которья я просивъ васъ спалить при ѣи очахъ; треба щоб вона заплатила 14 руб. за квартиру і за ключ, нею потеряний, одного рубля. Ще раз прошу вас, як іскреннійшого моего друга зробіть, як умієте і швидко — аміні“²⁾).

Досить зауважити на тон і мішанину мови, щоб вгадати, що діяло ся в душі поета! Яке хвилювання, яке обурення ще й тоді проймає його.

Більш нема жадних звісток про сей тяжкий епізод! Але й з того, що маємо, добре знати, якого страждання зазнав поет впродовж 3 місяців, найпаче після того, як розцурав ся вже з Полусмаківною!

Не будемо більш вдавати ся в аналіз та в оцінку отього занадто скорботного епізоду! Скажемо тільки, що він не тільки лишив тяжко-лихий слід на Тарасовому здоров'ю, але він прискорив кінець його віку... Моглоб бути инакше.

¹⁾ Чалій стор. 170.

²⁾ *ibidem*.

XII.

Нещасливе сватання до Полусмаківни було останньою краплею тієї отрути, що доля і люде щедрою рукою лили в Шевченків духово-моральний і матеріальний організм. Коли ми звернемо увагу на те, що Тарас зараз же, розцуравшись з Лікерією, вдає ся, як бачили ми, до Федота Ткаченка, просячи знайти йому „кирпатеньку чорнобривку“, так не можна нам не переняти ся, разом з Костомаровим¹⁾, думкою, що пильнування поета одружити ся було просто вже дориванням розпуки. І не диво було впасти в розпуку. Прожити сорок сім літ в неволі, в кайданах, в армі туги, скорбот та страждання за свій рідний край, за свій народ і не бачити задля себе й на останку спокійноясних днів!... Перекаланати такий тяжкий вік і нарешті запевнити ся, що нещастє просто глузиться в його, наділяючи йому чисто на один глум нові та нові невдачі, немов на те, щоб він ще більш почував і тамив усю печаль гірку свого життя тужливого; щоб він зрозумів, що щастє людське, коли і є на землі, так не про його. Хто инший з таким великим талантом, як Шевченків, але чоловік менш за його скромний, утішив би себе надією, що за всі його страждання великі буде йому і нагорода велика, та велике щастє, що зоветь ся безсмертною славою в нащадках. Так же така утіха не властива була вдачі Шевченка... він добре бачив, що святий огонь бадьорости, енергії і дару поетичного погасас; вже тільки чевріс і от-от згасне на віки. І почував і тамив великий страждальник, що пора

„...заходить ся рещтувать
Воза в далекую дорогу
На той світ...“

Сьвідомий свого нещастя, своєї недолі, поет не хоче, таї не може підлягти покірливо під неминучий задля всіх людей присуд! Він наче той Прометей, часом прокидаєть ся з розпуки, пробує порвати кайдани нещастя; його хоч і обгорнула розпука, а про те часом він переймаєть ся надією на ліпше і висловлює сьвідомість, що в ту „далеку дорогу“ йому лаштовати ся рано ще. За кілька день до смерти він збираєть ся

¹⁾ Русск. Стар. 1865 кн. VI стор. 626.

„До Ескулана на ралець,
 Чи не одурить він Харона
 І нарку-прялку“.

І сподівається ся, що „годі

Поки-б химерив мудрий дід,
 Парилки-б ви понад землею
 Та все-б гексанетри плели¹⁾).

Таку двоїсту свідомість, таку розпукку і надію я спостерегаю трохи що не по всіх Тарасових листах і віршах написаних після розцурання з Полусмаківною за останні п'ять місяців віку його.

„Що мині в світі робити! я одурію на чужині та на самоті...“ писав він до Варфоломея²⁾ і сподівається ся, що на весні приїде на Україну...

В віршах написаних того-ж самого дня, поет, спершу ніби покійливо підлягає долі лихій і каже:

„Не нарікаю я на Бога,
 Не нарікаю на нікого;
 Я сам себе дурний дурю...
 А більше, бачить ся, нікого...“

Але зараз же велика душа висловлює надію на „добрі жинва...“ Ще мент — надію покриває якась примрака, і поетови здасть ся, що він „дурить себе знову своїм химерним добрим словом...“³⁾

Минає десять днів, і поет признаєть ся, що

„Холодний вітром від надії
 Уже повіяло... Зина...
 Сиди один в холодній хаті...
 Не жди весни святої долі,
 Вона не приїде вже ніколи
 Садочок твій позеленить,
 Твою надію оновить...
 . . . . . Сиди
 І нічогісенько не жди“⁴⁾).

¹⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 370.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22

³⁾ Кобзарь т. 1 стор. 364.

⁴⁾ ibidem стор. 365.

За два тижні в душі поета знов блище надія, надія на сьвіт не тільки задля себе, але і задля свого народу. „Ледача воля“, стережучи „маленьку душу“, казала їй:

„Не зійде сонце!... Тьма і тьма,
І правди на землі нема“.
Ледача воля одурала
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде...“

Не довго, одначе, дуже не довго сьвіт сподіваний бадьорив дух поета. За чотири дні сьвідомість самотности і журба-туга чорною хмарою розпуки застилають душу наболілу:

„Як би з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно-б
І хоч як небудь на сім сьвіті
А все-б таки якомсь жилось;
Та-ба! нема з ким... Сьвіт широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться одиноким,
В холодній хаті кривобокій
Або під типом простягтись!...
Або... ні!... треба одружитись,
Хоча-б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одурити
В самотині!...“¹⁾

В отсіх віршах, наче в тій воді прозорій, ми бачимо поетову душу; бачимо її страждання, бачимо як вона в самотині не дасть собі ради... Прирівнявши зміст отсіх віршів до тих, що вишлись на другий день, нам легко зрозуміти, яка жахлива ніч розділяла ті жахливі гуки, гуки болючі, що змучений дух вплив в ті вірші:

„І день іде і ніч іде,
І голову ступивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Авостол правди і науки!“

¹⁾ ibidem стор. 367.

XIII.

В отакому тяжкому становищі матеріальному і духово-моральному Шевченко і почав „заливати“ свої болі; почав пити і уживати рому, як каже Костомарів „въ богатырскихъ разгѣрахъ“¹⁾. Небагом стало знати ліхі ознаки того недугу, що загнав Ш. в могилу. Звістно, не сама лишень Ликерія, не ром, а все попереднє житє, почавши з квітня р. 1847 сплюдили той недуг! Ликерія, як я й казав, та випивання не в міру, були тільки тією краплею, що перепоновили чашу, тин вітром, що звалив дуба, у якого черва хоч і поточила корень, але, річ певна, при ліпших умовах він простояв би ще може багато років.

Небіжчик Федір Черненко розповідав мнї, що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хорий. Сам Шевченко не любив розповідати про свій недуг, взагалі не любив він свого суму і лиха розносити по чужих катах. Навпаки, яко людина згуртована, він пильновав ховати від людей своє горе, не давати помітити свого недугу.

Тин то він, часом через силу і зовсім необережно, виходив і в театр і до знайомих. Костомарів бачив його в жовтні в театрі на представленнї „Вільгельма Телля“. Шевченко, каже Костомарів²⁾, дуже любив сю оперу. Гра і співни Тамберліка і Де-Бассїні переймали його просто дитячим захватом. Захват свій він висловлював по українськи, говорячи: „матері його сто копанок чортів, як же славно!“

Костомарів ціле літо був в поїздках і вернувшись до столиці, почув, що Шевченко захожуєть ся женити ся. Не відаючи, що поет вже розцурав ся з своєю молодю, він спитав його: „чи правда, Тарасе! що ти жениш ся?“

„Мабуть оженю ся тоді, як і ти“ відповів йому Тарас. „Коли-ж твоє весіле?“

„Тоді, мабуть, коли і твоє! Не жениш ся нам з тобою; до смерти зістанем ся бурлаками“³⁾.

¹⁾ Рус. Стар. 1885 кн. VI стор. 661.

²⁾ Рус. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

³⁾ Кобзарь 1876 стор. X.

З того вечера Шевченко почав провідувати історика що вісторка, але ніколи нічого не говорив про свої заміри одружити ся і про свої невдачі. Провідував він і Білозерських, де завжди був гостем бажаним. Афанасев-Чужбинський кілька разів стрівав його у Білозерських. Але-ж, кажу я, про свій недуг нікому він тоді ще не хвалив ся.

Небавом у Лазаревського зустрів ся Тарас 23 листопаду¹⁾ з доктором Бари. Тоді вже недуг, мабуть, вельми прикритив поета, бо він вдав ся до Бари за порадою, кажучи, що в грудях йому вельми болить. Сам він гадав, що у його солітер²⁾.

Доктор авскультував його і порадив йому берегти ся.

Перебуваючи в такому лихому становищі Шевченко і тепер показав, що у його, яко у суцього патріота рідної України дорогої, на першому місці стоїть праця і робота задля свого зневоленого, зрабованого і темнотою повитого народу. Народня осьвіта і тепер не йде у його з думки.

6-го листопаду він пише до Чалого, просячи написати „в імя Боже, що робить ся в наших воскресних школах?“ А тим часом береть ся компоувати шкільний буквар. Піклування про народню осьвіту не було чимсь новим у Шевченка. Хоча під той час скрізь по Росії люде інтелігентні взяли ся до осьвіти народу, але у Шевченка запопадливе дбання про народню осьвіту ми бачимо ще з початку р. 1849. Ще тоді він переняв ся певною думкою, що осьвіта народня єсть перша, велика і найважнійша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духово-морального і матеріального добробиту. Без осьвіти і культура річ не можлива. Ще більш переймаєть ся він сією сьвятою думкою, ставши братчиком Кирило-Методіївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народню осьвіту. І до останньої години свого віку поет міцно тримав ся сього погляду і за кілька день до смерти працював в сфері народньої осьвіти.

Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національне. Свою національність і її мову він любив більш за все. Він вболівав, що на Україні нема доброї школи національної, а така, яка є, „навчить всему опріч знання рідної мови“³⁾.

¹⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 3.

²⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

³⁾ Поэмы и повѣсти Т. Г. Шевченка 1888 стор. 466.

Ми вже знаємо, що він вельми зрадів, коли Куліш видав свою „Граматку“ і глянув на неї, як на перший промінь світла, що блисне в народній масі темній, задавленій крпацтвом. Ще більш радів він, коли на Україні р. 1858—60 зняв ся рух і праця коло недільних шкіл. Рух той, дійсно, був значний: в такому невеликому місті як Полтава було тоді з'організовано п'ять недільних, дві суботних задля Жидів і одна щоденна школа задля народу. Навіть невеличкі повітові міста позаводили у себе хлопчачі і дівочі школи недільні. В Кременчузі коло шкіл за-попадливо працював Петро Стронін; в Хороші Модест Дик-ський; в Лубнях Шевич; в Херсоні Коленко Надежда; в Чер-нигові Трияна і т. д. Ледви чи було на Україні таке місто, деб не було школи недільної. Тоді сама собою стала очевидною потреба книжок українських і науки мовою українською.

І з'явилися українські букварі, спершу Кулішова Граматка, а потім у Полтаві О. Строніна. Остання Шевченка не вдо-вольняла.

„Скажіть мені, говорив він одному своєму знайомому: задля кого вона написана? Я не знаю задля кого, але не задля тих, кого треба навчати розуму?“¹⁾

Поет взяв ся компонувати елементарні книжки задля на-роду і скомпонував свій „Южно-Русскій Букварь“. Буквар той займає 24 сторінки, in 32; заведено туди „Отче наш“, молитву Ефрема Сирина і Символ Віри. Через те і мусів він перейти через дві цензури — світську і духовну. Остання почала була змагати ся. Мусів хорий Шевченко надати фрак і їхати до петербурського митрополіта Сидора та благати дозволу²⁾. Митро-політ не відмовив і 21 листопаду цензура дала дозвіл друко-вати буквар.

Після Буквара Шевченко гадав скомпонувати і видати арифметику такої величини і на таку-ж ціну, 3 коп., як і Буквар; потім етнографію і географію по 5 коп., далі історію України по 10 коп. за примірник. „Як би Біг поміг отсе мале діло зро-бити, то велике і само зробилось бй“, писав він до Чалого 4 січня р. 1861³⁾.

Коли Буквар був надрукований, Шевченко, не виходячи вже через недуг з хати, взяв ся розсилати його по Україні.

¹⁾ Русская Рѣчь 1861 ч. 19—20.

²⁾ Київ. Телегр. 1875 Ч. 25.

³⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 26.

Тисячу примірянків він відслав в Полтаву до Ткаченка, щоб віддав тому, хто кермує недільними школами¹⁾. Другу тисячу прислав в Київ до М. К. Чалого, пишучи до його: „я і чув і читав, що митрополіт Арсеній (Москвин) дуже возрешував о сільських школах і жалкує, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій Буквар, і як що вподобає, то я пришлю хоч 3000, звичайно за гроші, бо се не мое добро, а добро наших убогих воскресних шкіл“. А ті 1000 примірянків прохав д. Чалого розпустити по повітових та по сільських школах²⁾.

Покладаючи таку надію на Арсенія, Шевченко не відав, що отець Москвин був запеклий обруситель і ворог світської освіти. Про школи він „ревнував“ тільки про парафіяльні, тай то більш як про декорацію свого пікловання, а тим часом змагався і словом і ділом проти організації по селах Київщини світських шкіл. По його наказу Київська консисторія видала (правда, вже після смерти Шевченка) за N. 5955 такий циркуляр, щоб потай оповістити пошів, аби вони усіма силами не давали дирекції світських шкіл заводити свої школи по селах. Понам велено було прихиляти своїх парафіян, щоб вони цуралися світських шкіл, коли-ж урядники міністерства освіти заведуть свою школу світську в якому селі, так щоб поши і громади не давали задля тієї школи ні хати, ні книжок, ні дітей³⁾.

До того-ж треба сказати, що д. Чалий не вдався в Шевченковим Букварем сам до митрополіта, а препоручив сю справу отцю Петру Лебединцеву, чоловікови хоч трохи й прихильному до української ідеї, але занадто вже обережному. Отець Петро не пішов простою стежкою, а кинувся „політиковати...“ „Політика“ та довела до такого лишень skutku, що Отець Москвин, глянувши на Буквар і не беручи його до рук, тільки й промовив: „А! Южно-Руській...“ На цьому і край!⁴⁾

До єпископа Чернігівського Філарета подав того Букваря Тривна. Глянувши на Буквар, єпископ мовив Тривні, що треба віддати спершу на розгляд Консисторії. „Як не поверни, писав 31 січня Тривна до Шевченка, а від Філарета нічого не діждеш

¹⁾ Древняя і Новая Россія 1875 Ч. 6.

²⁾ Основа 1862 кн. V стор. 26.

³⁾ Зоря 1887 стор. 236.

⁴⁾ Див. у Чалого стор. 182.

ся. Директор (шкіл сьвітських) теж мнеть ся і каже, що Букварів в училища мало треба^а.

Такі звістки про Буквар вже-ж не радовали хорого Шевченка; а тут ще й Куліш, як оповідає д. Чалий¹⁾ заходив ся іронізувати, що „Шевченко почав „Кобзарем“, а скінчив „Букварем“.

Чи придатен був Шевченків Буквар, чи ні, з погляду педагогічного і національно-осьвітного, про се я не говорити му, але не Кулішевни би устам личило іронізувати над Шевченковими заходами коло осьвіти народньої. Шевченкові спонукання завжді були чистини, високо благородниши, він ніколи не відвертав ся від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки завжді любив народ, завжді тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Шевченко, і се його величезна заслуга віковічна, і нас людей інтелігентних повернув лицем до народу і примусив нас полюбити народ незрадливо. За Шевченком, як се відомо було Кулішу дуже добре, дійсно не було „верна неправди за собою“.

XIV.

Минув листопад і перша половина грудня. Шевченко, очевидно, послухав ся був лікарської поради доктора Барн, беріг ся і не виходив з хати. На превеликий жаль, приятелі його не досить звернули увагу на той вплив саїтності, який вона неминуче повинна була зробити на недужого Шевченка. Годило ся-б було вчинити так, щоб не лишати його самотою, не давати йому поринати в свої думки, в своє тяжке минуле та в хиарне сучасне жите. Від сього треба було його відводити, а на те годилось би близьким до його людям постановити, щоб чи по черзі, чи як инакше, а завжді щоб була біля його близька йому людина. Сего, на жаль, не зробили.

З листу його до Чахого, написаного 2 грудня²⁾, знати, що до його „що дня заходив Орловський“, але-ж Орловський тоді

²⁾ Ibidem стор. 180.

¹⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2. В тому листі Шевченко віщовав, що з Орловського „будуть люде“. Віщованне його справдило ся: Орловський, як знаємо, став відомим художником, але задля України з того не вийшло користи.

був великий молодий, і розмова з ним не могла вдоволювати 47-літнього страдальника!...

У вечері 6 грудня провідав Шевченка Черненко. Тарас був доволі веселий, казав, що на здоров'я йому ліпше, що йому остогидло вже сидіти в „арешті“, і він гадає небавом виходити. Черненко остерігав його, радив берегти ся і не виходити цілу зиму.

„Щоб і на Різдво-б то не виходити? мовив до його Тарас: а кута? а узвар? ні, не всижу; колядовати хоч рачки видіау до куми“, і похвалившись, що 2 грудня провідала його кума його Н. В. Т., він прочитав Черненкови свої вірші написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

„Великомученице кумо!
Дурна esi ти, нерозумна...¹⁾“

Можна гадати, що Тарас послушав ся таки дружньої ради і до Різдва беріг себе і не виходив з хати. 22 грудня прийняв він лист Варфоломеїв: останній прохав його написати до кнївського віце-губернатора Селецького, щоб сей запоміг Варфоломеєви в якійсь справі, мабуть в справі осьвіти дітей. „Я лучше трячі чорта в... поцілую, як мати му писати отому поганому Селецькому“, відповів Тарас 23 грудня²⁾. Того-ж дня він посилав листа до дідича Якова Тарновського, просячи, щоб прийняв Варфоломея до себе на службу за управителя. На весні він сподівасть ся бути у Тарновського в Потоках³⁾.

XV.

На Різдвяних сьвятах Шевченко знехтовав пораду і лікарів і своїх приятелів. Мабуть на те спокусив його Якушкін (відомий етнограф великоруський), бо у вівторок у вечері вони вкупі прийшли до Костомарова. „Обидва вони були страшенно пані, найпаче Якушкін, каже Костомарів⁴⁾. Шевченко все таки тримав ся ліпше“. Покликавши поета осторонь, Костомарів, гово-

¹⁾ Кобзарь т. II стор. 260.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 24.

³⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 2 стор. 407.

⁴⁾ Русск. Стар. 1880 кн. 3 ст. 606.

речи, що у його богацько гостей зібрало ся, висловив йому, що про його протати нуть не добру славу. „Се було, каже Костомарів, вперш і в останнє, що я бачив Шевченка цілком п'яного. Може спричинила ся тому та сердечна трагедія, що незадовго перед тим стала ся“ (сватаннє до Ликерні). Отсей вихід і випиваннє і звалили Шевченка з ніг!... Мабуть чи не був се останній його вихід, останнє його випиваннє!

„Небавом після того вечера, додає Костомарів, Шевченко занедужав“. А сам Тарас у листі до Варфоломея писав¹⁾: „погано я зустрів отсей новий рік! другий тиждень не вихожу з хати, чхаю та кашляю; аж обісію“.

Ще виразнійшє знати недуг його з того, що другого січня він не спроможен був піти до Білозерського. Редактор „Основн“ писав до його: „усі ми дуже жалковали, що ви недужі, але сподівасмо ся, що при доброму бажанню ви переможете трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед „Основн“, яко первоначальника загального нашого діла“, себ-то організації видання „Основн“.

З сієї коротенької записочки можна гадати, що Білозерський тоді ще не надавав великої ваги Тарасовому недугу, і сам Тарас не думав, що хвороба його небезпечна і що смерть не за горами, а за плечамн. 4 і 12 січня писав він до Ткаченка²⁾. Довідавшись, що Витовська вже заручена за другого, поет не кидас властивого йому сердешного гумору і надії на весні поїхати на Україну. „Щоб тебе курка вбрикнула з твоею кирпатенькою чорнобривкою, тільки роздратовав мене. Я весною заїду до тебе, то як не знайдеш мині другу кирпу, то я тебе попомну“, жартує поет 4 січня, з 12 знов наказує Ткаченкови: „гляди: о кирпі не забудь. Я весною прибуду до тебе“.

Досє ні лікар, ні хто-будь з приятелів не відважували ся сказати Тарасови по правді, на який недуг він хорує. Тепер же, коли виразно стало знати, що недуг розвиваєть ся дуже швидко, годі було мовчати. Повідали йому, що у його водяна хвороба і що він повинен залишити ром і взагалі покинути п'яти. Він послухав ся, перестав пити і згодив ся лічити ся

¹⁾ Правда 1875 стор. 971.

²⁾ Дрєви. в Новая Россія 1875 ч. 6.

і слухати лікарської поради¹⁾. На жаль і на лихо — зазісно вже було.

Одначе надія на поліпшення і тепер не покидає Шевченка. 22 січня пишучи до Варфоломея, щоб швидче доводив до краю справу з купівлею землі біля Канева, він просить зараз написати до його, „щоб я знав, що з собою робити, чи їхати мині весною в Канев, чи ні?“ 29 січня він знов пише до Варфоломея: „кінчай швидче в Каневі (з землею) та напиши, щоб я знав, що з собою робити весною“. Сумними словами скінчив Тарас коротенький і останній вже лист до Варфоломея 29 січня: „Прощай! Утомив ся! неначе копу жита за одним заходом змолотив“²⁾.

З того дня цілих два тижні не бачимо ми ні віршів, ні листів Тарасових до кого будь. Лишень 14 лютого пише він свої останні вірші: „Чи не покинуть нам, небого...“ тай то не спроможен був довести їх до краю, а спинив ся на 36 рядку.

Знайомі почали частійш провідувати його. Між иньшими провідав його Н. Л—ов. Шевченко не спроможен був зійти по сходах в нижню свою „світличку“ і приймав провідачів в антресолях. „Пропадаю, мовив він до свого гостя: бачте, яка з мене ледащниця стала“. В усій істоті недужого було щось дійсне жадливо-хоробливе, але не було жадної ознаки близької смерті. Тарас бідкав ся, що йому тяжко болять груди і дихавиця вельми його мучить:

„Пропаду“, мовив він, принявши мікстуру і кинув ложку на стіл. „Та годі про мене; кажіть, що доброго на Україні?“

Звістки і бесіда про Україну трохи заспокоїли недужого і підбадьорили йому дух. Збентеженність повагом переходила в почуте тієї живої та горячої любові до рідного краю, якої була така сила-силенна в великому і благородному серці великого страдальника за Україну. На столі перед ним лежало дві купки его „Букваря“. Бесіда перейшла на народню освіту, на книжку. Тарас висловив наведений вже в горі осуд граматики Строніна і почав розпитувати про шляхи на Україну,

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

²⁾ Правда 1875 стор. 971—2.

³⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19—20.

та про залізницю, що почали споруджати з Петербурга до Варшави.

„Не доїдеш на тих клятих „перекладнихъ“, а їхати треба, мовив він, бо коли зістану ся тут, так пронаду“.

XVI

В медію 19 лютого з початку другої години дня провідав Тараса Федір Черненко. Уся Росія сподівала ся, що в той день буде оголошений царський маніфест про скасування крпацтва. Вже-ж більш за всіх, і більш за всіх нетерпляче ждав того маніфесту Шевченко; таї як йому було не палати сподіваною волею, коли він цілий вік співав-ридав над неволею, виливав за ту волю слези-кров, цілий вік бликала перед ним жадана зоря-воля і він цілий вік босими ногами по колючій стерні йшов до тієї зорі, йшов сам і Україну вів. Тепер, здавало ся йому, він дійшов до неї, і сього дня — 19 лютого, в день оцарювання Олександра II, він побачить сяєво тієї зорі, і в болящому пошматованому серці своїму почує тепле, огрійливе проміння і світ її.

Черненко застав, що поет стояв біля вікна, обтираючи руками об стіи; він був збентежений, очі і вся болізна твар його виявляли хвилювання від ждання. Скоро Черненко вийшов в світлицю, поет, замість звичайного привітання, спитав його:

„Що?... є!... є воля? є маніфест? і глянувши в вічі Черненкови, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: „Так нема?... Нема?... Коли-ж воно буде?!“ Пустивши міцну недруквану фразу, Тарас закрити лице руками і впавши на ліжко, заплакав.

Черненко став заспокоювати його: говорячи, що є певна звістка, що цар в той день підписав маніфест про скасування крпацтва, але звелів не оголошувати його до заговин на піст, себто до 5 березія, на те, „щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах...“

Тарас гірко всміхнув ся і знов вимовив кілька недобрих слів на адресу гнобителів, потім почав жалкувати і нарікати, що брати його „велику дурницю“ зробили, прийнявши торік від Фльорковського безземельну волю.

Провідав його і Костомарів і застав, що поет сидів за столом, округ його лежали невикінчені роботи. Він повідав, що недуг його полекшав, здорове поправилось, на тім тижні він невідмінно почне виходити і у-вівторок буде у Костомарова. Радіючи, Тарас показав золотий годинник, що недавно придбав собі. То був перший його власний годинник. Досі не було у його коштів на се. З якоюсь наче дитською втіхою недужий дивив ся на нього¹⁾. Годинник дійсно був добрий, коштовний²⁾. Прощаючись, Костомарів взяв з його слово, коли спроможен буде, завітати до його у-вівторок, а коли ні, так подати звістку про своє здорове. Се було в п'ятницю 24 лютого.

Справді таки в той день, як був у його Костомарів, недужому стало трохи легше. Він згадав, що земляк його Таволга-Мокрицький і маючи спроможности повитати його особисто, послав до його записку з поздоровленням. Записка та така характерна своєю ортографією і стає нам таким зеркалом задля душі недужого, що ми повинні подати її цілком без поправок: Ось вона: „Многоуважаемый Иванъ Николаевичъ! Поздравляю васъ съ вождеденіемъ днемъ вашего святого ангела извините что я не могу лично принести моего искренняго поздравленія я боленъ другой мѣсяць не только на улицу меня и въ коридоръ не поскать... и не знаю чемъ кончится мое затворничество? Глубоко кланяюся марьи львовни, и лобизаю вашихъ дѣточокъ. отъ души желаю вамъ повеселится по прошлогоднему Досвпданія. Искренній вашъ Т. Шевченко. 24 февраля 1861 г.“³⁾.

В отсіх 8 рядках маємо 26 помилок, та ще яких великих!

Се були останні слова, що написав наш до віку незабутній і дорогий Тарас Григорович Шевченко...

XVII.

На другий день, себто 25 лютого, був день народження і імени Шевченка. Першим повитав його щирий другака його

¹⁾ Русск. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

²⁾ Ист. Вѣстн. 1896 кн. VI.

³⁾ Киев. Стар. 1885 кн. III стор. 527.

Михайло Лазаревський¹⁾ і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25-е мучили його страшенні болі в грудях; йому не спроможно було лягти. Поет, як у ночі, так і тепер сидів на ліжку, впершись руками в матрац, і дихав вельми тяжко з великою напругою. „Напиши братови Варфоломею, що мнї дуже недобре“, мовив він до Лазаревського. Небавом приїхав доктор Барн. Після авскульптації він сказав Лазаревському хоч і сподіваний, але страшенно жадливий присуд!... Водяна пішла на легкі... надїї не було... Муки страдальника були невимовні, говорити йому найже не спроможно були; щоб вимовити слово, треба було збирати останні сили і зазнати тяжкої муки; а про те він не стогнав: муки, одовідає Л. М. Жемчужников²⁾, не вирвали з грудей його ніже єдиного стогону, він стискав зуби, виривав зубами вуси, давлячи в самому собі болі, що мучили його, а не стогнав“.

На груди недужому лікар казав положити шпанську мушку, вона трохи вгамовала болі. Тоді саме принесено йому телеграму з Харкова. Петро Трунов поздоровляв його з іменинами. Коли йому прочитали телеграму, він на превелику силу ледви спроміг ся промовити: „Спасибіг!“ Трохи згодом він казав відчинити у вікні кватерку, випив шклянку води з цитриною і ліг. Приятелі, що поприходили провідати недужого і поздоровити якого іменинника, пішли до другої його сьвітлички. Чорна сумна хмара недалеко вже краю трагічного і близького величезного гора національного поняла усіх, хто тут був... Приходили нові провідачі і всі мовчали німо, скорботно... Усі чули близьке диханнє смерти.

В годині 3-ій нові провідачі, тихесенько ступаючи сходами, пішли повитати недужого. Він сидів на ліжку, що 5 хвилини все питав ся, коли приїде лікар, і висловив бажаннє прийняти опіуму, щоб заснути. Сказали йому, що лікар буде о годині третій. За кілька хвилин недужий знов почав тужити і знов питати: чи скоро приїде лікар? Провідачі розійшли ся, з ним лишив ся сам тільки Михайло Лазаревський. Тарасови крихітку полекшало, він став говорити про своє бажаннє поїхати на Україну; що на весні невідмінно поїде. Лазаревський бадьорив його дружньою бесідою та обіцянкою поїхати з ним на Україну. Тарас радо слухав, говорив, що повітре краю рідного полагодить

1) Помер 3 мая р. 1867 в Москві.

2) Основа 1861 кн. III.

Йому здорове і зміцнить йому сили. „От як би до дому, там би може я і одужав“, мовив поет і кілька разів висловив, як йому не хочеться вмирати.

Приїхав лікар Бари, недужий був заспокоєний, лікар казав уживати і далі тих самих ліків.

О 6-ій годині один з друзяків поетових привів лікаря Круневича. Недужому тоді саме погіршало, стало знов йому трудно говорити. Очевидно було, що вже його переняла свідомість безнадійности... За три години знов приїхали обидва лікарі, знов авскультували і запевнилися, що вода наливає легкі... що край стражданню наближається. Казали положити знов мушку.

Минуло кілька хвилин. Прийшла телеграма з Полтави. Недужому прочитали: „Батьку! Полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменниками і просять: утти, батьку! орле синий. Полтавська громада“¹⁾). Повитання очевидно порадовало поета. „Спасибіг, що не забувають“, промовив він. Лікарі пішли; недужий мовив до друзяків, що були біля його: „Чи не засну я, візьміть огонь“.

Світло прийняли; але за п'ять хвилин він озвався: „Хто там!“ Коли прийшли на його голос, він прохав завернути лікаря Бари і мовив до його: „Знов пароксизм у мене починається; чи не можна його спинити?“ Поклали йому горчичники на руки.

Лазаревський спитав: чи не перешкаджають вони йому? „Справді так, мні хочеться говорити, а говорити трудно“.

Лишили його самого. На ніч біля недужого зівстався слуга Лазаревського. Майже цілу ніч Тарас Григорович не спроможен був лягти, усе сидів на ліжку, біль не давав йому лягти. Він то сьвітив сьвічку, то гасив її, але не обзивався і нікого не кликав до себе. Так минула ота тяжка ніч остання.

Ранком о годині 5-ій Тарас Григорович покликав слугу і прохав дати йому чаю з молоком, випив і мовив до слуги:

¹⁾ У вечері в переддень Тарасових імени громада збиралася у Пильчикова, прирадила ту телеграму і доручила ній подати її. Квіток телеграфній на ту телеграму я переслав в архів „Просьвіти“. На громаді того вечера, опріч мене і Пильчикова, були: Михорадовичка, Майнова, Лобода Виктор, Щелкан, Книшовський Михайло, Трунов Василь, Кулик Василь, Шохин Петро і Гавриленко Григорій.

„Прибери ж ти тут, а я піду в нив!“ і пішов сходами в свою майстерню, не сподіваючись, що там жде його неублаганна смерть...

Прийшовши в майстерню наш великий страдальник охнув і упав... В половині години шостої великого сьвіточа України на віки на сім сьвітї не стало... Запшакана Мати - Україна осиротїла...

Лишив ся тільки труп того, хто зробив своє велике діло, хто не завнав щастя живим і кого ждало нїьше щастє вже по смерті, тяжко зароблене щастє, безсмертна слава во віки і віки...

Прожив Шевченко день в день сорок сїм років...

ПОХОРОНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій:
Щоб лани широконогі
І Дніпро і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий...¹

Т. Шевченко.

I.

Першу звістку про смерть Тараса Григоровича подав Михайлу Лазаревському слуга його¹). Під вечер того-ж дня тіло усопшого, після панахиди, найближші приятелі його перенесли в академічну церков; а квартира його була замкнена і запечатана.

Після виносу тіла Українці, які були тоді на виносі, зібрали ся до Лазаревського²) на пораду: як і чим ушанувати на віки ймення найкращого сина заплаканої Матері, — того сина, що своїми словами-слезамі, своїми стражданнями великими розбудив сонних дітей України-Русі. Зараз же прирадили: 1) тіло помершого перевезти на Україну, щоб виконати поетичний заповіт його; 2) спорудити йому пам'ятник; 3) засновати народню школу його імені; 4) утримувати одного чи двох Шевченкових студентів в університетах на Україні (Київ, Харків і Одеса) і в Академії художеств; 5) видати в найліпшому виді його твори; 6) призначити премію за ліпшу життєпись його, мовою українською і за ліпший розгляд критичний творів його; 7) видавати народні учебники по різних наукам; 8) допомогати його

¹) Литер. Наслѣдіє стор. 123.

²) Основа 1861 кн. VI стор. 13.

крвнякам і 9) комубудь з близьких приятелів його що року провідувати могли його на Україні¹⁾.

Невідомо, з якої причини в петербурських часописях не було надруковано звичайної оповістки скорботної про смерть Шевченка²⁾; а проте на другий день смерті його зранку почали приходити і приїждати до академічної церкви Українці і не-Українці, щоб поклонити ся помершому.

Тіло небіжчика покоїло ся в труні, оббитій білим злато-главом. Труна стояла перед амвоном на чорному катафалку. Червоні занавіски на церковних вікнах, проти котрого стояла труна, були опущені; червонове світло з них спадало на спокійне лице небіжчика. На мертвому лиці, каже І. Л—ов³⁾, лежала печать тих дум благородних, що не покидали ніколи Шевченка живого.

В головах небіжчика дяк академічної церкви читав дуже повагом і тихо псалтир. Свіжі квітки на труну привезла першою з Українців Наталя Суханова Подкоззина⁴⁾. Треба сказати,

¹⁾ Відомо, що з отсіх постанов небогато досі справлено. Тіло перевезено, а далі?... Є між постановами такі, що справити їх не дає уряд: напр. §. 2 і 3. Мені відомо, що кілька разів були заходи організувати школи імені Шевченка. Р. 1881 в день Шевченкової смерті 12 радних київської думи (Ради міської) вдавали ся в думу з петицією, щоб одну з київських елементарних шкіл назвати школою Шевченка. Дума, кермована своїм президентом Ейманом, користуючись смутними подіями 1 березня (замордованне царя) не дала згоди на просьбу петиціонерів. Здасть ся, того-ж року хрестяни рідної Шевченкової Кирилівки зложили громадський присуд організувати у сьому селі школу імені поета; уряд не дав на те дозволу, а куратор київського округу Голубцов, довідавшись, що Кирилівців умовляв на те шкільний інспектор Самчевський, прогнав його з посади. Р. 1892 инші три Українці захожували ся власним коштом організувати в селі Моринцах школу садівництва і забезпечити її капіталом 8.000 карб., але з умовою, щоб школа була з назвою імені Шевченка і науку викладали в школі мовою українською. І тут не поталанило. — Відомо знов, що здасть ся р. 1882 була просьба до уряду, щоб дозволив зібрати гроші на пам'ятник Шевченкови; звісно, дозволу не дано... Але-ж на те, щоб виконати §. 4 і 5, дозволу не треба питати; а що до §. 6 і 7, так відомо царським указом 18 мая р. 1876 заборонено в Росії друкувати новою українською усе, окріч „провазеденій вязящюй словесности“.

²⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

³⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19 і 20.

⁴⁾ Кобзарь 1876. Споминки Похонського.

що з нею за останній час Шевченко ворогував. (Про причину того вороговання я розповів в нарисі „Тарас Шевченко підчас перебування в Петербурзі до подорожі на Україну“). Але у душах благородних смерть нівечить найзапеклійше ворогованне.

II.

Підчас похоронного богослуження 28 лютого не тільки церква, але й коридори академічні були повнісенські інтелігентних людей. „Тяжко, невинно тяжко — каже Лев Жемчужников¹⁾ — було останнє прощання; але, не вважаючи на те, якесь відрадне почуття і сьвіжість віяли на душу. Туга усіх переняла!... Побожність до помершого і незрушена тиша стояли навкруги. Щира любов і поважанне до Шевченка міцно сприятелни усіх“.

Почались надгробні промови.

„Кожен, чуючи прилюдну оцінку поета-чоловіка, і плакав і радів. Кожне слово промови кожен з нас ладен був повторити голосно; бо воно належало усім“²⁾.

Першим говорив Куліш.

„Нема з нас ні одного, достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка; уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрила ся“. Сказавши про велику вагу і значінне Шевченка яко поета і чоловіка, Куліш на сам кінець мовив: „Будь, Тарасе, певен, що ми твій заповіт соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проломив сєи. Коли-ж у нас не стане снаги твоїм слїдом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, сьвятую правду глаголати, то лучче ми мовчати-мемо...“

Отсїєї обіцянки, отсїєї принародної і висловленої в таку незвичайну годину присяги Куліш, як відомо, не додержав і кілька разів висловлював „мішану правду“. Між иньшим у своїй „Історії возсєдиненія Руси“, а потім і в „Южн. краю“ Куліш забувши свою присягу, набравшись незвичайно чудної відваги, „огидливо, як сказав Костомарів³⁾“, вилаяв музу Шевченка п'яною...

¹⁾ Основа 1861 кн. 3 стор. 5.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Литерат. Наслїдіє стор. 111—112.

Після Куліша над труною промовляли по українськи Білозерський і Костомарів; а потім озвав ся польський голос з уст Хоросhevського. „Нехай же і польське слово обізветь ся над труною твоєю — мовив він — достойний поет український! Ти любив свій край рідний, свій Дніпер синій, свій народ убогий. Ти був могутним співакою свого народу! На слези його ти завжди відповідав слізмами... Ти не любив Поляків за їх давні неправди (błądy), котрі на народ твій, що ти так палко любив, привели великі страждання. Твоїй нелюбови спричинило ся те, що ти „kochał wielu, żeś kochał wiele...“ За помилки батьків не відповідають діти. Не будемо згадувати минулого, а скажемо по братерськи: „Возлюбім друг друга“. О, коли-б твоя смерть, Тарасе, стала початком життя нового, то був би твій найпрекрасніший вінок і найвеличнійший пам'ятник...“

Промову по великоруськи висловив приятель небіжчика Курочкин. „Не дожив він — сказав під кінець Курочкин — до здійснення тих ідей, простанню яких він служив своїми піснями; та не будемо об тім тужити. Він зробив в життя своє діло“. — Усіх промов в церкві було сім¹⁾.

З церкви труну з тілом до самої могилки на Смоленському гробовищі несли студенти університету. З професорів, опріч Костомарова, увесь час ішов пішки за труною д. А. Н. Пипін²⁾. Сила публіки, більшість з Великоросів, що йшла за труною, свідчила про велике співчуття і шанобу до Шевченка³⁾. Могилку задля нашого „останнього кобзаря і першого великого поета“⁴⁾ викопали на гробовищі на тому саме місці, де він ніколи сидів і задумував ся. Він змалював те місце собі в альбом⁵⁾.

На гробовищі біля могилки теж говорили промови і читали вірші. „Біля мене коло могилки — оповідає Терпигорев⁶⁾ — стояв Костомарів незвичайно сумний і зажурений. Він здавав ся мені невимовно жалістим і сиротливим. Він почав промову незвичайно теплу, повну глибокого почуття; але не спроможен був довести її до краю, зарідав, замовк і пішов...“

¹⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19 і 20.

²⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

³⁾ Литер. Наслѣдіє стор. 124.

⁴⁾ Врем. 1861 кн. 4.

⁵⁾ Основа 1861 кн. 3 стор. 18.

⁶⁾ Истор. Вѣст. 1896 кн. 6 стор. 57.

Похорони скінчили ся о 5 год. На сьвіжу могли покласти багацько букетів з сьвіжих квіток¹⁾.

З усіх похорон, які доводило ся мнї бачити з того часу, каже Терпигорев²⁾, ні одні не мали на собі такого відбитку простоти і щирости, як похорони Шевченка. Я бачив похорони Некрасова, Достоевського, Тургєнєва і Салтикова-Щедрїна, але усі вони були отруєні осоружним, робленим, нещирим тенденційним духом демонстрацій. Похорони Шевченка були чисті від сего ярмарочного комедїантства: не було тут ні пальмових ні лаврових вінків, ні нїяких прикрас театральних...³⁾

Зараз після похорону зїбрали ся громадяни і прирадили прохати дозволу, щоб останки гєнія нашого слова перевезти на Україну і поховати відповідно поетичному заповіту Кобзаря, висловленому в віршах його: „Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Вкраїні милїї“⁴⁾.

III.

В самий день смерти Шевченка петербурські Українці послали телеграфом на Україну звістки про отсей скорботний факт. Дякуючи сему, Україна в один день з столицею Росії мала спроможність оплакувати свого гєнія і в день похоронів його в столиці молити ся за його.

Наче отсе сьогодні памятаю ті сумні дні в Полтаві. Наче тепер бачу, як вранці 27 лютого прийшов до мене огорнений густою хмарою печалі і заплаканий Дмитро Пидьчиков і показав телеграму Данила Каменецького. Опівдні зїбрала ся наша громада. Прирадили: 28 лютого в день похорону відслужити в Соборі торжественну панахиду; покликати на неї гїмназїстів і школярів з недільних шкіл; по панахиді роздати школярам Шевченкові „Псалми“; про час панахиди надрукувати оповістку.

Нїкому і в голову не впадо, щоб в отсій сьвятій справі трапила ся нам якабудь притичина. Тимчасом, коли під вечеря і Василь Трунов пішли до соборного ключара прохати, щоб завтра після півдня одслужив панахиду, ми почули дивовижну

1) Русск. Рѣчь 1861 ч. 20.

2) Ист. В. 1896 кн. 3 стор. 18.

3) Литерат. Наслѣдіе стор. 123—4.

відповідь. Отець ключар сказав, що по Шевченкові не можна правити панахиди, тому, що він був „политический преступник“.

Хоча і як ми прохали і впевняли отця ключара, нічого не вдіяли. Треба було вдатися до архієрея. Єпископом в Полтаві був наш щирий Українець, родом з Уманщини, відомий і популярний Соловецький герой під війну р. 1854, Олександр Павлович. З ним я був трохи знасний. Владика повитав нас ласкаво, розпитався, що спричинилося тому, що ми під таку незвичайну пору потурбовали його. Коли ми розповіли, його благу твар покрив сум з несподіваної звістки про смерть Шевченка. Він підвівся, став перед образом, перехрестився і прочитав „со святими упокой...“ Потім, повернувшись до нас, положив мені на плечі свої руки і мовив:

„Верніться до ключара; скажіть, що були у мене, а я сказав вам от що: Як був я в Соловецькому монастирі архимандритом, так пильнував знайти і знайшов могилу Петра Кальниша, спорудив над нею пам'ятник і що року правив панахиду. Коли отець ключар відає, хто був Кальниш, дак зрозуміє, що Шевченко був не такий „преступник“, як Кальниш... Більш нічого не кажіть“.

Після поради з протопопами і катехитами з гімназії, Миколою Думитрашком і з кадетського корпусу Павлом Катраном, ми стали на тому, що скоро ключар не згодився по першій просьбі, дак тепер, після єпископського благословення не годить ся служити панахиду в Соборі, а відслужити її в Стрітенській церкві. Так і зробили. На панахиді, правленій соборно отцем Катраном, Думитрашком і Кузнецьким (попом з соборної церкви) церква була повнісенька. У вечері того дня громада зібралася у Милорадовички і прирадила, щоб на весні посадити в Полтаві дуба на пам'ять Шевченкові.

У Київ звістка про смерть Шевченка прийшла ще 26 лютого: „Вона — каже д. Чалий¹⁾ — громовиною рознесла ся по місту. В університетській церкві відслужили панахиду“.

В день похорону Шевченка в Петербурзі служили панахиди в Чернигові, в Харкові, в Кременчузі, Одесі, Херсоні, Катеринославі, Катеринодарі і скрізь по Україні, куди можна було подати звістку телеграфом.

Дійшла сумна звістка і до Галичини, до Дрездена, до Лондона.

¹⁾ Жизнь и прозвезд. Т. Шевченка стор. 187.

„Немов громом вдарила нас звістка про смерть Шевченка — каже доня графа Федора Толстого, Катерина Юнге¹⁾: — На чужині (в Дрездені) відправили ми панахиду, але душею і думками були біля Тарасової труни вкупі з його приятелями. Було щось незвичайно гірке, трагічне в смерті його, що стала ся саме під ту годину, коли усі мрії і бажання Шевченка, якими він жив, починали так ясно і радісно здійснювати ся. Люта доля поглумила ся і поважила його тоді саме, коли сьвіт волі (крепаків) осьвітчував його своїм сявном і починав гріти своїм проміннем теплим“. (Одного тиждня не дожив Шевченко до дня оголошення закону про скасування крепачтва. Гірко!)

Герцен у своєму „Колоколі“ (в Лондоні) помянув Шевченка коротеньким некрольою: „Жаль бере — сказано в некрольої — що горопашний страждальник заквив очі так близько до сподіваного визволення (крепаків). Кому більш, як не йому, належало по праву шанувати день визволення! Але й те вже добре, що рання зоря заняла ся ще за життя його і осьвітла останні дні його“.

В тому-ж таки числі „Колокола“ ієродіакон Агапій (Андрій Гончаренко) надрукував кілька теплих слів про Шевченка мовою українською²⁾.

Що до преси російської, так ледві чи був тоді хоч один який журнал або часопись, деб не було подано звістки про смерть і значінє Шевченка. Видатнійша статя була Аполлона Григорєва (критика російського), надрукована в 4 ч. журналу „Время“. „Красою і силою поезії — писав Григорєв — багато дехто становить Шевченка врівень з Пушкіним і з Міцкевичем. Ми підемо далі: у Шевченка сяє та гола краса поезії народньої, якої у Пушкіна і у Міцкевича лишень іскорки блищать. Натура Шевченка сьвітліїше, простійше і щирійше натури Гоголя, великого поета України, що постановив себе в фалшиве становище, бути поетом цілком чужого йому побиту великоруського... Шевченко останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури“³⁾.

1) Вѣсти. Европы 1863 Августъ, стор. 842.

2) Киев. Стар. 1896, II стор. 52.

3) Время 1862 кн. IV стор. 636—637.

IV.

За кілька день після похорону кватеру небіжчика розпечатали. Поліція зробила реєстер усього, що лишило ся після поета. Сьвідком при тому був Зосима Незаборовський, а ціновав спадщину художник Григорій Честохівський. Усі стіни в світлиці поета каже Незаборовський¹⁾, були обписані олівцем. Звідтіль Честохівський і Незаборовський пописували усе „що вважали потрібним“. Усю спадщину, яку завели до реєстру, віддали на скованку Михайлу Лазаревському.

Перегадом спадщину, що лишила ся після поета пустили на ліцитацію. М. Лазаревський покликав і Л. М. Жемчужникова. „Усі ми поклонники поета, пише до мене останній в листі 28 січня 1898 р. в Москві, умовили ся, щоб нічого з Шевченкового добра не випустити з своїх рук; тим перекупщикам, хоч їх і богацько зібрано ся на ліцитацію, нічого не довело ся купити; за те-ж і ціну на Шевченкові річи набивали незвичайно високу: памятаю, що Красовський за Шевченків кожух заплатив більше сотні карбованців. Я купив кобеняк його і лампу, при котрій він працював. Калоши поетові пішли на рівно: хтось купив одну, а другий другу. Перекупщики подивились, подивились і покинули набивати ціну, гадаючи, що ми люде божевільні“.

Політра, пензлі, муштобиль і скринька з красками, як повідав Д. Мордовець²⁾, були у Честохівського, а він при Мордовцеву передав все те Василю Тарновському з умовою, щоб усе те перейшло до громадського музею імені Шевченка.

Малюнки і ескиси Шевченка — усіх 280 — каже Мордовець, берегли ся у Коховського; а по смерті його вдова передала їх жінці Полтавського губ. маршала Бразоля, а пані Бразоль продавала їх, просячи 1500 карб.³⁾

V.

Довіл перевезти тіло Шевченка на Україну дано в квітні. Доки останки поета почивали в Петербурзі, земляки часто зби-

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 4 стор. 192—3.

²⁾ Новості 1896 ч. 159.

³⁾ Я чув, що В. В. Тарновський в березні р. 1898 купив ті малюнки за 1000 карб. для свого Музею Шевченка.

рали ся на гробовище, і тут на могилі наш земляк отець Опатович правив панахиду. На могилі Шевченка завжди було повно квіток і вінків; вона так була засипана їми, що спід квіток не знати було ні землі ні снігу; вона нагадувала більш весну, життя, ніж смерть¹⁾.

6 квітня в 40-ий день смерті Шевченка земляки зібрали ся відправити звичайну панахиду і попрощати ся з останками поета, перед тим як виразити їх на Україну. М. Костомарів після панахиди висловив промову. Дякуючи Тарасови за гіркі слези, що лив цїлий свій вік за Україну, прохав його: „Благослови, батьку, кінчати те діло, що обіляв ти гіркими слезами!“

Ранком 26 квітня усі Українці, які були в Петербурзі і мали спроможність, зібрали ся на гробовище. Відкопали могилу, винесли труну, вложили її в другу зроблену з цини, заняли і постановили на ресорному возі, умісне на те зробленому.

Невимовно сумна, а величава була картина. Очи всіх, хто був, журливо дивили ся на чорну труну. В усіх лица охмарені глибокою тугою та скорботами; усіх проняла одна думка, що отсе остання хвилинка прощання на віки з дороги, любим поетом і чоловіком. „Доки Тарасова могила була в Петербурзі, здавало ся нам — каже редактор „Основи“ — що смерть ще не все взяла з собою; а тепер прощай, Тарасе, на віки прощай!“

Коли таким чином усіх гнітила печаль, виступив Куліш і мовив: „Що-ж оце, батьку Тарасе! Ти від'їждаш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижший од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривали ся, заслугою козацькою пишали ся? Ні один предок твій не сходив з сего світа без сієї останньої честі. Чи вже-ж ти чужим чуженицею вмер на чужині? Що-ж про нас скажуть на Україні, як ми тебе вірядимо непокритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали козацькі дуги й лукки... Ні, батьку! Ще не попереводились діти козацькі! Розкиньте-ж, небожата, червоний цвіт славетній на чорній сумній домовині Тарасовій! Отепер їдь, батьку! Нехай земляки знають, що ми тут в столиці своєї святої старосвітщини не занедбали“.

„З'яви ся, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою!“ — говорив Куліш потім в останній промові: — „та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язикних: нехай вони

¹⁾ Основа 1861 кн. VI стор. 29.

із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити неповиченою мовою!..."

„Наш сен, поете, а ми народ твій і духом твоїм ми дихати-мемо во віки і віки..."

Тужливий поїзд рушив через увесь Петербург до вокзалу залізниці; червона китайка давала людям знати, що то батько українського слова на віки покидає ту чужу столицю, де його за слово правди, волі і любови засужено р. 1847 на нелюдське мордовання в степу киргизському.

Ол. Лазаревський і Гр. Честохівський.

Провожати труну до нової могили на Україні петербурська громада впрядила молодих своїх громадян Олександра Лазаревського та Григорія Честохівського.

Скрізь по дорозі від Петербурга до Кієва більш-менш торжественно стрічали і провозали по містах труну з останками нашого великого поета-страдальника. В Орлі бажали спорудити велику торжественну зустріч і проводи; але звістка спізнила ся і Орлівці не мали спроможности справити своє бажання. Тут

опріч Українців зустрів труну Тарасів приятель Якушкин¹⁾. Домовину, покриту червоною китайкою, поставили на дорозі. Прийшли гімназисти з своїм куратором, директором та з учителями, і відслужили панахиду. Народу зібрався великий натовп, хоча домовина стояла в Орлі тільки дві години. Виїхавши за місто, Орлівці відправили другу панахиду, випрохали собі вінки, що лежали на труні і один з них розділили поміж себе, а другий взяли на спомин в гімназію.

Нарешті 6 мая труна з останками поета прибула до Дніпра і мусіла тут спинити ся і ждати дозволу адміністрації.

Не можна мені вгадати, на що треба було того дозволу. Раз дозволено було в столиці перевести тіло на Україну, то якого ще нишого дозволу треба було? Але факт фактом.

За дозволом до генерал-губернатора, як оповідає наочний свідок д. Чалий, поїхав Варфоломей Шевченко і отець Петро Лебединцев. Князь Васильчиков зараз же дав (та й не можна йому було не дати) дозвіл; але казав іти до митрополита і спитати, в якій церкві можна постановити труну до похорону. Митрополит казав везти тіло до церкви Різдва Христового, що стоїть біля берегу Дніпра, зараз при в'їзді в Київ з набережя.

Тоді молодіж випрягла коний і самотужки повезла домовину. На протязі більш п'яти кілометрів часто зупиняли ся і говорили промови, читали вірші.

Тим часом повстало питання: де саме похоронити тілні останки тенія українського слова? Петербурські громадяни сего питання вкінць не вирішили, лишень указували, що може-б придатнійш за все похоронити у Києві. Знов же, коли хоронити у Києві, дак на якому гробовищі? Чи у Видубицькому монастирі, чи на „Аскольдовій могилі“, чи на Щекавиці? Але в усякому разі на горі, побіля Дніпра. Варфоломей Шевченко був тієї думки, щоб похоронити на Щекавиці, і казав там викопати могилу. Отже коли з труною приїхав Честохівський, дак все переімінно ся. Д. Чалий²⁾ оповідає, що Честохівський сказав, що він був при останніх конаннях Тараса і, коли спитав його, де його похоронити, дак він відповів: „в Каневі“.

Честохівський розповів неправду: при смерті Тараса його не було, як се повів потім Ол. Лазаревський³⁾; але думка його

¹⁾ Сьверг. Пчела 1861 ч. 119.

²⁾ Живань и произвед. Т. Шевченка стор. 191.

³⁾ Киев. Стар. 1885 кн. 2 ст. 28—30.

усім подобала ся, бо вона більш-менш відповідала і Тарасовому бажанню. В своїх віршах, найпаче в „Заповіті“, він висловив бажання, щоб його поховали на горі біля Дніпра. А на Чернечій горі біля Канева Варфоломей тоді вже майже довів до краю придбання землі для Тараса під хутір, куди він бажав перебрати ся на весні. Таким чином могла його на Чернечій горі зовсім відповідала бажанню його, осадити на тій горі свою селитьбу. І ми тепер можемо тільки з подякою згадувати, що Честохівський не дав похоронити Шевченка на Щекавиці.

VI.

В неділю 7 мая йшов дощ; але він не перешкодив, щоб церква, де стояла Тарасова труна, і увесь цвинтар були повнісенькі народу підчас похоронної служби, котру правив отець Лебединець. Говорити в церкві промови адміністрація заборонила. Саме коли правила ся панахида, одна дама, уся в чорному, положила на труну терновий вінок. Се була найкраща мова без слів!...

З церкви похоронна процесія рушила по набережю до пароходу, щоб пароходом взяти тіло в Канів на Чернечу гору. По дорозі держали промови (тоді ще студенти) Антонович Володимир, Драгоманів Михайло і Стоянів Ол., нарешті інспектор II-ої київської гімназії д. Чалий. Чалий говорив мовою російською. „Поезія Шевченка“ — сказав він між иньшим — „завоювала нам право літературного горожанства і гучно подала свій голос в семі славянських народностей! От в чому велике значіння Шевченка і його слава, що до віку не вояне...“

Проводити тіло Шевченка поїхали на пароході Тарасові брати і сестри, Варфоломей з своєю родиною, Чалий і Сошенко з жінками, старий приятель Шевченків поет Віктор Забіла, Лазаревський, Честохівський і чимало студентів.

На другий день парохід приплив до Канева. На Дніпрі стояла тоді велика вода, через що парохід мусів спинити ся геть від берега. Не малої праці треба було ужити, щоб перенести труну на берег: нести на руках, бредучи по коліна в воді по груському дні, не можна було; звичайний човен не підняв би важкої труни... Довго міркували коло отсєї труднаці і нарешті стали на тому, щоб привезти простий драбничастий воловий віз і на його переложити з парохода труну. Так і зробили; від парохода повезли воза не кінями, не волами, а самотужки.

На березі стояв великий тиск народу. Духовенство торжественно зустріло труну з дороги на для України останками найкращого сина заплаканої неї. Постановили труну на мари і з великою честю внесли в соборну церкву.

Яму на Чернечій горі викопали студенти та інші поклонники поета, що попрямували до Канева.

10 мая в Канева і з околиці зібрало ся стільки народу, скільки може Київ і не бачив на своєму віку. Після торжественного богослуження усього соборного духовенства протопоп Мацкевич держав в церкві промову. Вказавши на великі заслуги і значіння Шевченка яко пародньо-національного поета, оратор мовив; „Ти, стародавній Дніпре, що пишави ся своїми хвилями сивими! Тобі судило ся на своїх ребрах-хвилях привезти до нас Шевченкові останки; повідай же ти нам про дорогого для кожного Українця чоловіка-кобзаря! Був час, що про нашу Україну думали, що се край невдатний до високих чувств і думок; але Шевченко довів, що край се, де забути про освіту народню, має душу і серце приступне для всего високого та прекрасного. Так, померший брате! Сьвіт твій просьвітить ся перед людьми; вони побачили твої діла добрі і прославили отця, вже на небесах. Минуть віки, і далекі нащадки діти України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав ти, брате, жити у Каневі; от і живи до кінця сьвіту. А ти, Україно! Побожно шануй наше місто, бо у нас почивають кістки Тараса Шевченка. Тут на одній з найвищих гір Дніпрових покоїти-меть ся прах його, і як на горі Голгофі, подібно хресту Господньому, стояти-ме хрест, котрий буде видно і по той і по сей бік вашого славного Дніпра“.

З собору похоронна процесія, оточена величезним тиском народа, рушила на Чернечу гору і тут на шпилью гори похоронили на віки останки того Велетня, якого „за Україну замучено колись...“

Над тією могилкою тенія українського слова нині стоїть височезний залізний хрест і німо промовляє до Українців:

„Любіть її во время люте...
За неї душу положіть...“

У Києві 1898. Грудень.

ПОКАЖЧИК

імен осіб, історичних і географічних до I і IV т. Збірника
фільольогічної секції*).

А.

Август — римський цесар I. 244.
II. 9.
Агапій (Андрій Гончаренко), іє-
ромонах II. 387.
Адлерберг — міністер війни I.
247.
Азія I. 174, 248 II. 20, 75, 213,
269, 276.
Айвайзовський — художник I. 88.
Аксаков Іван II. 210, 244, 245.
— Константиш II. 210. —
Сергій II. 209, 210.
Александровське м. II. 112.
Александровський Михайло II.
20, 24, 60.
Альта р. I. 99.
Амаловна р. II. 28.
Америка з. I. 196.
Англичани н. II. 175.
Андрієвський Марко, губерна-
торський урядник II. 283, 284,
286, 287, 289.
Андрузський Юрій I. 153, 190,
196, 228, 231, 233, 234, 236,
240, 242 II. 169.

Андрущенко — студент унів. I.
231.
Андруші с. I. 167, 168.
Андрюков, ком. форт. рота II. 5.
Анненков В. П. I. 104, 105, 115.
— Іван декабрист II. 175.
Антигона — донька Едипа I. 68.
Антонович Володимир, історик
II. 392.
Апрелев, ротмістр царської гвар-
дії I. 92, 130.
Аральське озеро II. 25, 26, 29,
31, 35—37, 39, 40, 42, 43,
47, 49, 63, 64, 70, 95, 154,
165, 205, 294.
Арене, петербурзький горожа-
нин I. 82, 85.
Арсевій (Москвін) митрополит
II. 368.
Артемовський Гулак Петро I.
10, 98, 105, 195. — Семен I.
116. II. 96, 99, 100, 109—
111, 114, 115, 121, 156, 178,
214, 215, 226, 227.
Аскольдова могила II. 391.
Аскочанський Віктор, професор

*) спороченя: н. — варід, м. — місто, с. — село, р. — ріка, г. — гора.

- духовної академії I. 203, 204, 214. II. 291.
 Астрахань м. II. 78, 110—112, 117, 119, 121, 137, 144, 148, 152, 154, 155, 161, 163—165, 172, 203, 221.
 Афанасєв, російський письменник II. 206, 209.
 Ахон м. II. 349.

Б.

- Бабст, російський письменник II. 206, 208, 209.
 Бавкида, мітична бабуся II. 121.
 Бажанов М. М. II. 20.
 Базаринський Іван, моринецький парох I. 12.
 Байрон, англійський поет I. 111, 128, 130, 131. II. 328.
 Бакунін, російський публіцист I. 104.
 Балабанов II. 239.
 Балабуха II. 290.
 Балакна, м. II. 181.
 Де-Бальмен Яків, граф I. 124, 169, 237.
 Вантисш Каменський, історик I. 108, 114.
 Барі, доктор II. 366, 369, 375, 376.
 Барішовка, с. I. 155.
 Баргєнев II. 103, 294.
 Бархвіц, поручник II. 11.
 Де-Бассіні, музик II. 365.
 Батій, татарський хан I. 109.
 Батурин, м. I. 120.
 Бахус, бог п'ятниці I. 126, 156, 171.
 Башілов I. 237.
 Башкири II. 27.
 Безбородьки, княжа родина I. 174.
 Безбородько, князь I. 115, 127, 174.
 Безлюдний, художник, приятель Сошенка I. 78.
 Безпоміжні, московський цензор II. 245.
 Бекетов, цензор II. 331.
 Белебей, м. II. 162.
 Бенедіктів, російський письменник II. 166, 223.
 Бенкендорф, граф, шеф жандармів I. 235.
 Бер, учений академик II. 111, 117, 131.
 Березницький Іван, моринецький парох I. 12.
 Берестечко, м. I. 184, 208.
 Берлін, м. II. 45.
 Берне, поет II. 205.
 Бєгховєн, композитор I. 84.
 Бєцький, редактор „Молодик-а“ I. 195.
 Бістриця, с. I. 127.
 Бібіков, кївський генерал-губернатор I. 162, 163, 178, 204, 206, 207, 227, 228, 231, 232, 234, 237, 246. II. 37, 291.
 Бігач, с. 218, 219.
 Біла Русь, з. I. 197.
 Біла Церков, м. I. 157.
 Білевич Михайло I. 127.
 Більбасов, історик II. 45.
 Біловодський, жандар II. 339.
 Білозерська Олександра, сестра Василя Б., жінка Куліша I. 194, 211—216. II. 317, 328, 343, 346—349, 351, 352, 361, 366.
 Білозерський Василь I. 153, 189, 190, 192, 194, 195, 197, 211, 214, 217, 228, 233, 234, 236, 237, 238, 241, 242. II. 147, 178, 217, 222, 225, 241, 326, 352, 371, 384. — Микола I. 217, 219, 220, 232. II. 339.
 Білозерські I. 215. II. 328, 366.
 Білоусов, жандармський полковник I. 228, 229.
 Бобржинський II. 170.
 Богорський, дяк I. 20—22, 27—33, 52.
 Богуа Джуджа, ватажок гайдамаків I. 11.
 Богуслав, м. I. 37, 58, 69, 152.
 Бодилевський Савва, генерал-

ПОКАЖЧИК ІЛЮСТРАЦІЙ В ЦЬОМУ ТОМІ

1.	Портрет Шевченка (в тюрмі)	на стор. VII
2.	Портрет Реніної	21
3.	„ Шевченка під час ексцеденти	28
4.	Власноручний портрет Шевченка роблений тушю	32
5.	Портрет Жуковського	44
6.	„ Брюлова	46
7.	„ Бодянского	54
8.	Вид Новопетровського форту	77
9.	Портрет Ускова	101
10.	„ Ускової	105
11.	„ графа Толстого	132
12.	„ Михайла Лазаревського	146
13.	„ Щенкина	186
14.	„ Реніної	207
15.	„ Шевченка в Петербурзі (1858)	212
16.	„ Кат. Юнге	216
17.	„ Суханової	233
18.	„ Суханова	235
19.	„ Марковича	242
20.	„ Шевченка на Україні (1859)	262
21.	„ Варфоломея Шевченка	275
22.	„ Тарновського	297
23.	„ Шевченка 1860	301
24.	„ Жемчужникова	305
25.	Проект дому Шевченка	307
26.	Портрет Кухаренка (1859)	327
27.	„ Кулішних	347
28.	„ Ох. Лазаревського і Честохівського	390

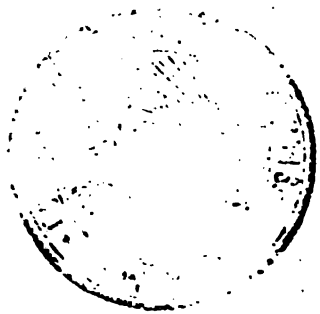
Реєстер головніших жерел

з яких користовав ся автор книжки „Тарас Шевченко-Грушівський“.

1. Народное Чтеніе, Спб. 1860.
2. „Кобзарь“ Т. Шевченка, вид. 1841, 1844, 1860 в Петербурзі і 1876 в Празі.
3. Хата, україн. альманах 1860 Спб.
4. Основа. Южно-руссій, учено-литературный вѣстникъ, Спб. 1861—2.
5. Taras Szewczenko, życie i pisma jego. Gwido Bataglia. Lwów, 1865.
6. Т. Г. Шевченко, Маслова. Москва 1874.
7. Жизнь и произведенія Тараса Шевченка, М. Чалый, Квѣв, 1882.
8. Правда, письмо літературно-політичне. Львів 1875, 1876, 1889—94.
9. Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка на русскомъ языкѣ, Квѣв, 1888.
10. Кобзарь Тараса Шевченка, частина третя, Львів, 1895.
11. Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ А. Чужбинского (Афанасьева), Спб. 1861.
12. Свѣт, Літ. наук. вѣстник, Львів, 1881—2.
13. Зоря, письмо для родни, Львів, 1886—1897.
14. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів, т. I—XVIII.
15. Літерат. Наук. Вѣстник, Львів, 1898.
16. Кіевская Старина 1882—1898.
17. Русская Старина, Спб. 1877, 1880, 1884—1892, 1896—8.
18. Русскій Архивъ, Москва, 1864, 1888, 1892—2, 1896—1898.
19. Историческій Вѣстникъ, 1886, 1889, 1896.
20. Современникъ 1861.
21. Русское Слово 1861.
22. Русск. Мысль, 1885, 1890, 1893, 1898.
23. Вѣстникъ Юго-зап. Россіи, Квѣв, 1863.
24. Кіевскій Телеграфъ, Квѣв, 1875.
25. Пчела, Спб. 1875, 1876 і 1878.
26. Древняя и Новая Россія, Спб. 1875.
27. Вѣстникъ Европы 1883 і 1888, Спб.

28. Библиот. Зап. Полоси Россіи, Київ, 1881.
29. Библиот. для Чтенія, Спб. 1840.
30. Сѣверн. Пчела, Спб. 1861.
31. Домашня Бесѣда, Спб. 1861.
32. Русскій Иваландъ, Спб. 1861.
33. Русская Рѣчь, Спб. 1861.
34. Маякъ, Харків, 1842.
35. Оренбург. Листокъ, Оренбург, 1898.
36. Канен. Волж. Край, Казань, 1897.
37. По морю и сушѣ, Одесса, 1896.
38. Литературное Наслѣдіе, Н. Костомарова, Спб. 1890.
39. Украинская Старина, Харків, 1866.
40. Хуторна поезія П. Куліша, Львів, 1881.
41. Сочиненія Бѣлинскаго, т. V.
42. П. В. Анненковъ и его друзья, Спб. 1892.
43. Русск. Вѣдомости, Москва, 1895—97.
44. Нижегородскія Губ. Вѣдомости, 1858 і 1896.
45. Церковні метрики села Моринець 1814; села Кирилівки 1806 — 1829 і містечка Лисянки 1822—1829.
46. Листи приватні: А. О. Ускової, Л. М. Жемчужникова, П. А. Куліша, Б. Г. Суханова-Подколізна, Н. Г. Стороженка, К. Ф. Юнге, В. Г. Шевченка, П. М. Шевченка, П. М. Шевченка, А. Л. Костомарихи, дд. Абрамцова, Михайлова, Ефимовського, І. Шрага, О. Тишанського, П. Крамаренківни, К. Болеуновського, Котюха, Плациндаря, Штагеля, Тишченка і ин.
- 47—89 — дрібні друковані жерела.

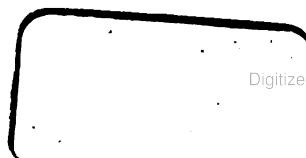

Clare
Bookbinding Co., Inc.
300 South Street
Boston, Mass. 02110

3 2044 019 278 746

Digitized by Google

